

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

PETROLUL — O DIMENSIUNE A RELAȚIILOR EXTERNE
ALE ROMÂNIEI ÎN PERIOADA 1918—1924. LUPTA ÎMPOTRIVA
PENETRAȚIEI MONOPOLURILOR STRĂINE

GH. BUZATU

LUPTA SOCIALĂ ȘI NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR BĂNĂȚENI
ÎMPOTRIVA DUALISMULUI AUSTRO-UNGAR ÎN ANII
PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

RADU PĂIUȘAN

TRADIȚIE ȘI MODERNITATE ÎN OPERA STOLNICULUI CONSTANTIN
CANTACUZINO

ALEXANDRU LIGOR

ASPECTE PRIVIND LUPTA CLASEI MUNCITORE DIN ȚĂRILE
AMERICII LATINE ÎN ETAPA ACTUALĂ

ILIE SEFTIUC

MIHAI EMINESCU — UN PASIONAT AL ISTORIEI (I)

DAMIAN HUREZEANU

DEZBATERI
MEMORII, CORESPONDENȚE,
ÎNSEMNĂRI
CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI
STRĂINĂ DE ISTORIE
REVISTA REVISTELOR DE
ISTORIE

1

TOMUL 35

1982

IANUARIE

**ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA**

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ION APOSTOL (redactor responsabil adjunct); NICHITA ADĂNILOAIIE,
LUDOVIC DEMÉNY, GHEORGHE I. IONIȚĂ, VASILE LIVEANU, AUREL
LOGHIN, DAMASCHIN MIOC, ȘTEFAN OLTEANU, ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU,
POMPILIU TEODOR (membri).

Prețul unui abonament este de 120 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de
presă din întreprinderi și instituții.

Revistele se mai pot procura (direct sau prin poștă).

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ILEXIM
Departamentul Export Import presă, P.O. BOX 136 137. Telex
11226 — București, Str. 13 Decembrie nr. 3, 70116

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru
schimb precum și orice corespondență
se vor trimite pe adresa Comitetului de
redacție al revistei „REVISTA DE
ISTORIE”. Apare de 12 ori pe an.

Adresa Redacției :

B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — București, tel. 50.72.41

REVISTA DE ISTORIE

TOM 35, Nr. 1
ianuarie 1982

SUMAR

INVESTIGAREA ISTORIEI ROMÂNIEI

GH. BUZATU, Petrolul — o dimensiune a relațiilor externe ale României în perioada 1918—1924. Lupta împotriva penetrației monopolurilor străine	5
RADU PĂIUȘAN, Lupta socială și națională a românilor bănățeni împotriva dualismului austro-ungar în anii primului război mondial	35
ALEXANDRU LIGOR, Tradiție și modernitate în opera stolnicului Constantin Cantacuzino	55
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Contribuții la istoria Munteniei în secolul al II-lea	65

AG N DE ISTORIE UNIVERSALĂ

ILIE SEFTIUȚ, Aspecte privind lupta clasei muncitoare din Țările Americii Latine în etapa actuală	79
MIHAI MAXIM, Atatürk și începuturile istoriografiei turcești moderne.	105

ISTORIE ȘI IDEOLOGIE

DAMIAN HUREZEANU, Mihai Eminescu — un pasionat al istoriei (I)	115
--	-----

DEZBATERI

Forme ale păcii în sud-estul european în secolele XIV—XVII	139
--	-----

MEMORII, CORESPONDENȚE, ÎNSEMNĂRI

Însemnările unui agent secret britanic în ajunul insurecției române din august 1944 (I)	161
---	-----

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

- Constituirea Laboratorului de demografie istorică de pe lângă Facultatea de istoric-filozofic a Universității din București (*Louis Roman*); A XIV-a ediție a Lectoratului de vară al Societății de științe istorice din R. S. România (*Constantin Șerban*); Al treilea coloeviu de istoric româno-olandez (*Mircea N. Popa*) 171

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

- * * * *Probleme fundamentale ale istoriei patriei și Partidului Comunist Român*. Tematică, bibliografie, crestomațic, Editura didactică și pedagogică, București, 1981, 591 p. (*Gelcu Maksutovici*) 179
- PÉTER BUNTA, *Küzdelmes évek 1921—1928* (Ani de frământări 1921—1928), Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 261 p. (*Stelian Mindruș*) 181
- GEORGE POTRA, *Din Bucureștii de altă dată*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1981, 471 p. + 72 p. cu ilustr. (*Paul Cernovodeanu*) 182
- * * * *Enlightenment and Romanian Society*, Edited by Pompiliu Teodor, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 280 p. (*Ștefan Lemny*) 184
- BARTOLOMEO BENNASAR, cu colaborarea lui JEAN-PIERRE DEDIEU, CATHERINE BRAULT-NOBLE, CLAIRE GUILHEM, MARIE JOSE MARC, DOMINIQUE PEYRE, *L'inquisition espagnole XV-e—XIX-e siècle*, Hachette, Paris, 1979, 402 p. (*Mihai Manea*) 187
- KENNETH I. DILLON, *Scholars' Guide to Washington DC for Central and East European Studies*, Smithsonian Institution Press, Washington D.C., 1980, 329 p. (*Dumitru Vitcu*) 190
- MICHEL PASTOUREAU, *Traité d'héraldique*, Paris, 1979, 366 p. (*Maria Dogaru*) 194

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

- * * * „Crisia”, X, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1980, 793 p. (*Victor Neumann*) 197

REVISTA DE ISTORIE

TOME 35, N° 1
Janvier 1982

S O M M A I R E

L'INVESTIGATION DE L'HISTOIRE DE ROUMANIE

GH. BUZATU, Le pétrole — une dimension des relations extérieures de la Roumanie durant la période 1918—1924. La lutte contre la pénétration des monopoles étrangers	5
RADU PĂIUȘAN, La lutte sociale et nationale des Roumains contre le dualisme austro-hongrois du Banat durant les années de la première guerre mondiale	35
ALEXANDRU LIGOR, Tradition et modernité dans l'œuvre du „stolnic” Constantin Cantacuzène	55
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Contributions à l'histoire de la Valachie au II-e siècle de notre ère	65

PAGES D'HISTOIRE UNIVERSELLE

ILIE SEFTIUC, Aspects concernant la lutte de la classe ouvrière dans les pays de l'Amérique Latine à l'étape actuelle	79
MIHAI MAXIM, Atatürk et les débuts de l'historiographie turque moderne	105

HISTOIRE ET IDEOLOGIE

DAMIAN HUREZEANU, Mihai Eminescu — un passionné de l'histoire (I)	115
---	-----

DEBATS

Formes de la paix dans le sud-est de l'Europe aux XIV-e — XVII-e siècles	139
--	-----

MEMOIRES, CORRESPONDANCES, NOTES

Les notes d'un agent secret britannique à la veille de l'insurrection roumaine d'août 1944 (I)	161
--	-----

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

- La constitution du Laboratoire de démographie historique près la Faculté d'histoire et philosophie de l'Université de Bucarest (*Louis Roman*) ; La XIV-e édition du Lectorat d'été de la Société des Sciences historiques de la R. S. de Roumanie (*Constantin Șerban*) ; Le troisième colloque d'histoire roumano-hollandaise (*Mircea N. Popa*) 171

LE LIVRE ROUMAIN ET ETRANGER D'HISTOIRE

- * * * *Probleme fundamentale ale istoriei patriei și Partidului Comunist Român* (Problèmes fondamentaux de l'histoire de la patrie et du Parti Communiste Roumain), Thématique, Bibliographie, erestomatie, Editions didactiques et pédagogiques, Bucărest, 1981, 591 p. (*Gelcu Maksutovici*) 179
- PÉTER BUNTA, *Küzdelmes évek 1921—1928* (Années d'effervescence 1921—1928), Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 261 p. (*Stelian Mindruș*) 181
- GEORGE POTRA, *Din Bucureștii de altădată* (Aspects de Bucarest de jadis), Editions scientifiques et encyclopédiques, Bucarest, 1981, 471 p. + 72 p. avec illustrations (*Paul Cernovodeanu*) 182
- * * * *Enlightenment and Romanian Society*, Edited by Pompiliu Teodor, Editions Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 280 p. (*Ștefan Lemny*) 181
- BARTOLOMEO BENNASAR, avec la collaboration de JEAN-PIERRE DEDIEU, CATHERINE BRAULT-NOBLE, CLAIRE GUILHEM, MARIE JOSE MARC, DOMINIQUE PEYRE, *L'Inquisition espagnole XV-e — XIX-e siècle*, Hachette, Paris, 1979, 402 p. (*Mihai Manea*) 187
- KENNETH I. DILLON, *Scholars' Guide to Washington DC for Central and East European Studies*, Smithsonian Institution Press, Washington DC, 1980, 329 p. (*Dumitru Vilcu*) 190
- MICHEL PASTOUREAU, *Traité d'héraldique*, Paris, 1979, 366 p. (*Maria Dogaru*) 194

REVUE DES REVUES D'HISTOIRE

- * * * „Crisia”, X, Musée du Pays des Criș, Oradea, 1980, 793 p. (*Victor Neumann*) 197

INVESTIGAREA ISTORIEI ROMÂNIEI

PETROLUL — O DIMENSIUNE A RELAȚIILOR EXTERNE ALE ROMÂNIEI ÎN PERIOADA 1918—1924. LUPTA ÎMPOTRIVA PENETRAȚIEI MONOPOLURILOR STRĂINE

DE

GH. BUZATU

Anii imediat următori sfârșitului primului război mondial s-au caracterizat prin înverșunate lupte purtate între puternicele trusturi internaționale, secondate îndeaproape de guvernele puterilor capitaliste învingătoare în primul război mondial, în scopul acaparării principalelor resurse de țitei de pe glob. În acest cadru, România a fost inevitabil implicată, bogățiile sale reținând stăruitor — ca și în deceniile precedente — atenția companiilor petroliere internaționale, iar acțiunile Bucureștilor pentru aplicarea unei politici conformă intereselor țării au întâlnit, tocmai de aceea, rezistența celor ce dominau piața mondială a „aurului negru”. Schimbînd ce-i de schimbat, putem afirma că pentru epoca 1918—1929, cînd bătălia se dădea îndeosebi pentru satisfacerea cerințelor pieței europene și unele importante resurse cunoscute astăzi nu fuseseră valorificate, altele nici bănuite, măcar, petrolul României prezenta o semnificație apropiată celui al țărilor arabe în prezent. Prin desprinderea în 1917 a Rusiei Sovietice de sistemul capitalist, România a ajuns pe primul loc în Europa între posesorii și producătorii de țitei în rîndul statelor capitaliste. Se înțelege de ce, la 3 mai 1920, surprinzînd starea reală de lucruri, Alfred Nutting, de la Consulatul general al Statelor Unite ale Americii în Marea Britanie, informa Washingtonul că cheia „foamei” de petrol în Europa rezida, cu siguranță, în România¹. Nu apare, deci, surprinzătoare atenția trusturilor internaționale față de petrolul românesc, ele vizînd atît la consolidarea vechilor poziții deținute dinainte de războiul mondial, cit și la cucerirea altora noi, prevăzută a se înfăptui în special fie pe scama lichidării intereselor ex-inamice (impusă de tratatele de pace postbelice), fie prin extinderea afacerilor în baza obținerii unor noi perimetre petrolifere.

¹ The United States of America, The National Archives, Washington, D. C., Record Group 59, General Records of the Department of State, Decimal File 1910—1929, Box No. 9 970,871-6 363/55 (În continuare, se va cita: USA, NAW).

După primul război mondial, România a trebuit cu adevărat să facă față unei puternice ofensive — un „asalt”, după cum a reținut chiar în acele zile cotidianul bucureștean „Adevărul”² — din partea trusturilor petroliere internaționale. Acțiunile trusturilor s-au desfășurat pe cele mai diverse căi, recurgându-se la cele mai diferite metode. Astfel, pe linia unor încercări mai vechi, întreprinse în 1900, în 1904 sau în 1905, organizațiile capitaliste internaționale au urmărit să obțină întinse perimetre petroliere ale statului român. În 1918—1921, reprezentanții trusturilor petroliere ori ai marilor puteri au făcut, în acest sens, numeroase propuneri — oficiale sau neoficiale — României. În deplasările lor în străinătate, delegații oficiali ai României s-au aflat nu o dată în fața unor atrăgătoare oferte de sprijin pentru redresarea economică a țării venite din partea unor puternice cercuri financiare occidentale, care, în schimb, pretindeau cel mai adesea să li se concesioneze petrolul, pe un număr apreciabil de ani ori de decenii. Așa, de pildă, în primăvara anului 1919, la Paris, un reprezentant al trustului *Standard Oil Co.* a propus lui I. I. C. Brătianu să admită exploatarea perimetrelor petroliere ale statului român în „cooperare” cu americanii, aceștia urmînd să dețină 51% din interese, dată fiind „competența” lor în materie³. Trebuie să remarcăm că americanii întirziaseră, căci, cu două zile mai devreme, un grup britanic propusese premierului român realizarea unei „combinații de același gen”, cu singura deosebire că ofertantul se mulțumea cu o participare de „numai” 35%⁴. Mai apoi, în decembrie 1920, ministrul de finanțe N. Titulescu a obținut la Paris un împrumut de o sută de milioane de franci francezi pentru plata cupoanelor întirziate ale datoriei publice externe a României; unul dintre subscriitorii creditului, Bouilloux-Laffont, a insistat cu acei prilej să i se concesioneze terenuri petroliere ale statului român⁵.

La sfîrșitul anului 1920 și la începutul anului 1921 a provocat mare vîlvă în țară propunerea venită din partea unui oarecare domn P. Sicard, din Paris. Acesta, într-o scrisoare adresată la 21 noiembrie 1920 premierului Al. Averescu, s-a prezentat ca delegat al firmei *Union Franco-Roumaine*, pe cale de constituire de către un grup franco-britanic. Ea se angaja să livreze României „produse metalurgice, sîrmă, vapoare, locomotive sau alte mașini”, pînă la acoperirea sumei de un miliard de lei anual⁶. Întrucît însă statul român nu avea cu ce plăti livrările propuse, firma urma să constituie în țară o societate pentru exploatarea pe 30 de ani a terenurilor petroliere și miniere ale statului. Grupul străin trebuia să dețină 50% din interesele proiectatei întreprinderi, în vreme ce participația ce se cuvenea statului român avea să servească la acoperirea furniturilor anuale primite din exterior. Acceptarea ofertei, opina Sicard, era menită a servi la „avîntul măreț al României”⁷.

² Cf. „Adevărul” din 20.IX.1919, p. 4.

³ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, București, fond 71/1914, E₂ Petrol, vol. 223, f. 175 (Radiograma nr. 333 a lui I. I. C. Brătianu către M. Pherekyde, Paris, 23.IV.1919) (În continuare, se va cita Arh. M.A.E.).

⁴ Ibidem.

⁵ Biblioteca Centrală de Stat, București, fond Al. Saint-Georges, pachet VIII/7, f. 89 (scrisoare din Paris către Take Ionescu, 24.XII.1920) (În continuare, se va cita B.C.S.)

⁶ Cf. „Vîitorul” din 12.II.1921, p. 1.

⁷ Ibidem.

Cu începere din 1921, România a trebuit să înfrunte asalturile repetate ale unei companii internaționale reunind interesele celor mai puternice trusturi⁸ și constituită anume pentru obținerea în concesiune și valorificarea perimetrelor petrolifere ale statului — faimosul *O.P.Q. Syndicate*. În ciuda unor divergențe ivite între membrii săi⁹, sindicatul a intervenit adeseori cu oferte de împrumut în schimbul concesiunii masive a perimetrelor petrolifere ale statului, iar mai apoi a intervenit — fără să fi fost nici în drept, nici solicitat — în problemele naționalizării subsolului minier, acționînd, între 1924 și 1928, contra regimului minier introdus de guvernul liberal al lui I. I. C. Brătianu în iulie 1924. *O.P.Q.* a beneficiat, cînd a dorit, de sprijinul guvernelor occidentale. Deja la 19 mai 1922, A. C. Bedford, reprezentantul lui *Standard Oil*, informa Departamentul de Stat din Washington asupra scopului sindicatului. Dînd curs doleanței exprimate de Bedford, la 2 iunie 1922 Departamentul de Stat l-a informat pe ministrul S.U.A. la București, Peter A. Jay, să transmită guvernului român că Washingtonul „aproba” participarea nord-americană la *O.P.Q.* și țelurile sale¹⁰. De reținut că telegrama respectivă s-a transmis la București pe cheltuiala trustului *Standard Oil*, așa cum solicitase reprezentantul său¹¹.

În perioada de referință, statul român a refuzat să accepte vreuna din numeroasele propuneri ce i s-au prezentat în legătură cu concesiunea terenurilor sale petrolifere. Dacă în această privință atitudinea României după 1918 a rămas neschimbată, trebuie să consemnăm, totuși, că guvernele de la București au consimțit, în alte probleme (mai ales în ceea ce privea lichidarea societăților petroliere exinamice) la serioase compromisuri.

După război, pe plan intern, ca și pe plan general, s-a remarcat un pronunțat intervenționism de stat ce a avut cel mai adesea în vedere satisfacerea nevoilor financiare într-un moment cînd exporturile erau neînsemnate, cursul leului — în continuu regres, iar datoria publică atinsese proporții amenințătoare. În atare condiții, petrolul se prezenta ca o admirabilă marfă de export, aducătoare de valută, iar statul român nu a întîrziat să profite din comercializarea ei externă. După unele informații, în anul 1919 activitatea diplomaților români în străinătate a fost susținută în principal cu sumele provenite din desfacerea produselor petroliere și depuse la *Banque de Paris et des Pays Bas*¹².

⁸ Companiile fondatoare erau următoarele: *Anglo-Persian Oil*, *Compagnie Française des Pétroles de Roumanie*, *Royal Dutch-Shell*, *Standard Oil of New Jersey* și *Whitehall Petroleum Co.* (vezi *Library of Congress*, Washington, D. C., *Manuscript Division*, *W. S. Culberston Papers*, Box no. 100, *Oil*, f. 6; *idem*, *Rumanian Oil*, f. 32). În anul 1922, grupurilor menționate li se va adăuga și unul belgian (U.S.A., N.A.W., *Recors Group* 59, Box no. 9 970,871 . 6 363/90).

⁹ La 9 ianuarie 1923, S. B. Hunt, vicepreședintele lui *Standard Oil*, se plîngea unor reprezentanți ai Departamentului de Stat că, deși interesele membrilor lui *O.P.Q.* erau „comune”, „unitatea” lor încă nu se manifestase (U.S.A., N.A.W., *Record Group* 59, Box no. 9 970,871 . 6 363/101, f. 3).

¹⁰ U.S.A., N.A.W., Box no. 9 970,871 6 363/83 (Hughes către Jay, telegrama nr. 23/2.VI.1922). Vezi „Nota” prezentată de Jay Ministerului Afacerilor Străine al României la 21.V.1922 (Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, *Dosare speciale*, vol. 63(1922—1924), f. 4—5).

¹¹ U.S.A., N.A.W., Box no. 9 970,871 . 6 363/83.

¹² Vezi B.C.S., fond Al. Saint-Georges, pachet CLXXIV/6, f. 359 (telegrama lui Victor Antonescu către M.A.S., Paris, 21.X.1919).

Un aspect deosebit ce se impune atenției noastre privește situația bunurilor miniere și petroliere ex-inamice. Prăbușirea Germaniei și a aliațiilor ei în 1918 conduse pe învingători, între altele, la lichidarea intereselor economico-financiare externe ale foștilor inamici. A fost un prilej propice pentru capitaliștii din țările Antantei de-a intra — de fapt și de drept — în posesia unor importante bunuri materiale. În condițiile unei aprigi dispute internaționale pentru acapararea „aurului negru” este lesne de bănuț interesul general pentru resursele de țiței sau pentru societățile petroliere devenite ex-inamice. România dispuse, încă în decembrie 1918, punerea sub sechestru judiciar a 23 de societăți petroliere¹³, între care: *Steaua Română, Concordia, Creditul petrolifer, Orion, Astra Română*¹⁴, *Petrol Block* ș.a. În perioada ianuarie-martie 1919 s-a aflat sub sechestru și societatea *Distribuția*, la care, alături de interesele *Stelei Române* (58%), participau *Româno-Americană* și *Astra Română*. În 1918—1920, situația bunurilor miniere și petroliere din România a fost reglementată mai cu seamă prin șapte decrete-legi elaborate de guvernele I. I. C. Brătianu, Arthur Văitoianu și Al. Averescu: decretul lege nr. 3603 din 8/21 decembrie 1918¹⁵; decretul-lege nr. 1104 din 8/21 martie 1919¹⁶; decretul-lege nr. 1333 din 26 martie/8 aprilie 1919¹⁷; decretul-lege nr. 2162 din 6 iunie 1919¹⁸; decretul-lege nr. 4118 din 12 septembrie 1919¹⁹; decretul-lege nr. 4241 din 7 octombrie 1919²⁰ și decretul-lege nr. 2447 din 7 iunie 1920²¹. În linii generale, prin aceste decrete-legi²², absolut necesare pentru evitarea „volatilizării” bunurilor ex-inamice într-o perioadă propice unor afaceri verozase ale vechilor posesori sau ale noilor pretendenți²³, s-au stabilit: interzicerea libertății tranzacțiilor miniere și industriale pentru o anumită perioadă; obligativitatea obținerii permisiunii Ministerului Industriei și Comerțului în cazul fiecărei tranzacții; revizuirea tranzacțiilor încheiate după 1916; apărarea diverselor categorii de bunuri românești de acapararea supușilor statelor ex-inamice; apărarea drepturilor ce reveneau statului român prin aplicarea sancțiunilor tratatelor de pace (lichidările)²⁴.

¹³ Vezi Dr. Valentina Corpaciu, *Aufbau und Entwicklung der rumänischen Erdölindustrie vom Jahre 1857 bis 1933*, Berlin, 1934, p. 148.

¹⁴ Sechestrul asupra filialei lui *Shell*, instituit din eroare, a fost ridicat la 22 ianuarie 1919 (Arh. M.A.E., fond 71/1914, E, Petrol, vol. 231, f. 107).

¹⁵ „Monitorul oficial”, nr. 209 din 9 22.XII.1918, pp. 3677—3679. Cf. și regulamentul de aplicare (idem, nr. 53 din 24.VI.1919, p. 2914—1915).

¹⁶ Idem, nr. 281 din 14/27.III.1919, p. 6461—6462.

¹⁷ Idem, nr. 294 din 30.III/12.IV.1919, p. 7125.

¹⁸ Idem, nr. 43 din 12.VI.1919, p. 2475.

¹⁹ Idem, nr. 125 din 21.IX.1919, p. 7169.

²⁰ Idem, nr. 140 din 10.X.1919, p. 8013.

²¹ Idem, nr. 58 din 16.VI.1920, p. 1915. Acest decret-lege a fost cel mai cuprinzător dintre toate cele menționate; dealtfel, el a abrogat — cu excepția decretului-lege nr. 3603/1918 — pe toate celelalte anterioare, stabilind un regim unic pentru tranzacțiile de bunuri miniere, industriale etc., și numai anume cu „autorizația specială” a Ministerului Industriei și Comerțului.

²² Vezi Hugo Friedman (ed.), *Decretele-legi privitoare la industrie, mine și petrol*, Tip. „Lumina”, Ploiești, 1920, *passim*.

²³ Cf. Al. Gane, *La régime minier roumain et la nationalisation du sous-sol*, Jouve et C.-le, Éditeurs, Paris, 1924, p. 60.

²⁴ *Ibidem*, pp. 60—62; G. Damaschin, *Contribuțiuni la studiul combustibilului mineral în cadrul problemei energiei. Principiile unei politici de stat în materie de combustibil mineral*, I, Imprimeria națională, București, 1933, p. 201.

Din nefericire, politica guvernelor de la București în probleme lichidării bunurilor petroliere ex-inamice a fost lipsită de fermitate și previziune, fapt ce s-a concretizat în mari pierderi materiale și morale pentru statul român. Un exemplu elocvent despre modul în care guvernul I. I. C. Brătianu, de pildă, înțelegea să acționeze îl aflăm din următoarea telegramă expediată din București pe adresa delegației române la Conferința păcii de la Paris la 23 februarie 1919 : „Legea *nu obligă* să se lichideze societățile în care figurează, chiar în parte numai, capitaluri inamice; ea *permite numai* lichidarea lor (subl. ns.)”²⁵.

La Conferința de pace de la Paris în 1919 alături americanii, cît și anglo-francezii s-au interesat îndeaproape de soarta societăților petroliere ex-inamice din România, fie sugerînd delegaților noștri unele proiecte concrete, fie înțelegîndu-se între ei în privința modului de acțiune²⁶. Așa au făcut anglo-francezii, care prin Walter Long și H. Bérenger ajunseră în lunile martie-aprilie 1919 la un acord de delimitare „cordială” a sferelor de interese în unele regiuni petrolifere de pe glob, inclusiv România²⁷. Respectivul document va fi întărit, la 24 aprilie 1920, prin renumitul acord petrolier franco-britanic de la San Remo care introducea principiul *fifty-fifty* în toate aranjamentele posibile în România, Asia Mică, teritoriile fostului imperiu țarist, Galiția, coloniile franceze și engleze, ca și în „alte țări”, însă după un „consimțămînt mutual”. Nu era deloc lipsit de semnificație faptul că România, cea dintîi, stăruia în atenția semnatarilor acordului, după cum nici acela că, totodată, se stabileau concret țelurile „cooperării cordiale” anglo-franceze în privința țării noastre²⁸.

Acordul de la San Remo, care excludea pe americani și italieni din unele regiuni petrolifere de pe glob, a rămas un timp secret²⁹. La 25 mai 1920, marele cotidian francez „Le Temps” a publicat o sumară expunere asupra conținutului său³⁰. La puțin timp după dezvăluirile apărute în „Le Temps” și independent de ele, ziarul „Viitorul”, organul P.N.L., a făcut cunoscută partea referitoare la România a înțelegerii din 24 aprilie 1920³¹. Prefațînd acest „document surprinzător”³², Vintilă Brătianu, unul dintre fruntașii P.N.L., îl respingea în termeni din cei mai categorici, exprimînd „revolta întregului popor român”. Difuzarea textului integral al convenției de la San Remo, la 25 iulie 1920 prin „Le Temps”, va surveni în legătură directă cu faptele din România: campania declanșată de liberali prin „Viitorul” a avut ecou și peste hotare. La 22 iulie 1920, ginezele lordului Curzon, Mosley, l-a interpelat în Camera Comunelor pe

²⁵ B.C.S., fond Al. Saint-Georges, pachet CLXXIV/6, f. 145 (telegramă semnată M. Pherekyde, premier și ministru de externe *adinterim*).

²⁶ Vezi Gh. Buzatu, *Problema petrolului românesc la Conferința păcii de la Paris din anul 1919*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, Iași, t. VII/1970, p. 225 și urm.

²⁷ *Documents on British Foreign Policy, 1919—1939*, First Series, vol. IV, London, H.M.S.O., 1952, pp. 1089—1092.

²⁸ Vezi Francis Delaisi, *Le pétrole*, Payot, Paris, 1921 p. 152 (anexa III-a).

²⁹ La 18 mai 1920, Departamentul de Stat primea o știre din Londra despre acordul petrolier anglo-francez referitor la România (U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970,871.6 363/56).

³⁰ Francis Delaisi, *op. cit.*, p. 124.

³¹ Vezi „Viitorul” din 13.VI.1920, p. 3.

³² Cf. articolul *Acordul de la San Remo*, apărut consecutiv în „Viitorul” din 12 și 13 iunie 1920, p. 1.

premierul Lloyd George asupra veridicității informațiilor apărute la București despre existența unei „pretinse” înțelegeri anglo-franceze în domeniul petrolului. Mosley a pretins că, dacă asemenea știri nu erau exacte, guvernul britanic să respingă toate „calomniile”³³. Premierul britanic, în replică, a recunoscut însă că „unele clauze din înțelegerea anglo-franceză... se referă la relațiile între guvernele englez, francez și român, privitoare la interesele conaționaliilor lor asupra terenurilor petrolifere românești. Aceasta nu prezintă nimic ceea ce guvernul Majestății Sale nu ar vrea să dea publicității”³⁴. În încheiere, Lloyd George a promis că, după ce va obține asentimentul cabinetului francez, va dispune neîntârziat tipărirea textului convenției de la San Remo. Acest lucru s-a petrecut, cum s-a arătat, la numai câteva zile după interpelarea lui Mosley.

În momentul acela însă orice acțiune împotriva convenției ce punea România în situația „Mesopotamiei turcești”³⁵ era tardivă, fără un real folos pentru statul român. Între timp, mai precis în mai 1920, guvernul Al. Averescu ridicase deja sechestrul asupra societăților *Concordia*, *Vega* și *Creditul petrolifer*, consacrand astfel transferul lor din sfera lui *Disconto Gessellschaft* în posesia grupului aliat *Compagnie Financière Belge des Pétroles — Petrofina*³⁶. Surprinși, britanicii protestară, la rege și la Averescu³⁷, și nu vor recunoaște valabilitatea tranzacției decât în preajma admiterii lor la *Steaua Română*³⁸. Cit privește această societate, cea mai mare dintre cele deținute anterior de germani, îndeosebi prin *Deutsche Bank*, în România, ea se afla în vara anului 1920 — drept rezultat al unei condamnabile politici a cabinetelor de la București între 1918 și 1920 — în pragul „camuflării”, al transferului participărilor ex-inamice unui grup anglo-franco-român, în conformitate cu textul și spiritul convenției de la San Remo³⁹. Asigurînd, în iunie 1920, pe ministrul britanic la București, Frank Rattigan, că nu dorea să „ofenseze” pe aliații anglo-francezi⁴⁰, membrii guvernului Averescu au admis negocierile purtate în străinătate în iulie-august 1920 în scopul „degajării” acțiunilor *Stelei Române*. Din

³³ Arh. M.A.E., fond 71/1914, E₂Petrol, vol. 231, f. 117 (telegama nr. 1 714 a lui Boerescu către M.A.S., Londra, 23.VII.1920).

³⁴ *Ibidem*, f. 151 (raportul nr. 1 717/20/1. B al lui Boerescu către M.A.S., Londra, 23.VII.1920).

³⁵ „Viitorul” din 12 și 13 iunie 1920, p. 1.

³⁶ B.C.S., fond Al. Saint-Georges, pachet XLII/3, f. 9 (nota colonelului Boyle pe marginea situației societăților petrolifere sechestrate în România).

³⁷ *Documents on British Foreign Policy, 1919—1939*, First Series, vol. XII, London, H.M.S.O., 1962, doc. nr. 337 (telegama lui Rattigan către Curzon, București, 5.VI.1920).

³⁸ Arh. M.A.E., fond 71/1914, E₂Petrol, vol. 231, f. 153 (Nota oficială a *Foreign Office*-ului din 7.VIII.1920).

³⁹ Relativ la afacerea *Stelei Române*, vezi detalii, multe contradictorii, la: C. Hoiescu, *Documentele premii. Camuflarea averilor inamice. Scrisori deschise d-lui Vintilă Brătianu*, București, 1923; Al. Topliceanu, *Lupta pentru petrol. Trustrile străine și politica României*, București, 1929, p. 69—97; G. Damaschin, *Contribuțiuni...*, II, p. 39 și urm.; Costin Murgescu și colaboratorii, *Contribuții la istoria capitalului străin în România*, I, Edit. Academiei, București, pp. 66—68; Octavian C. Tăslăuanu, *Steaua Română și I.R.D.P.*, în „Adevărul” din, 11.I.1923; Virgil Madgearu, *Opera camuflărilor*, în „Independența economică”, nr. 11922, pp. 3—8.

⁴⁰ *Documents on British Foreign Policy, 1919—1939*, First Series, vol. XII, doc. nr. 337.

partea română, un rol important în desfășurarea tratativelor l-a avut însuși administratorul-sechestrului al societății respective, C. Osiceanu⁴¹. În final s-a constituit un grup financiar anglo-franco-român, care — în schimbul sumei de 75 milioane de franci elvețieni — a cumpărat partea lui *Deutsche Bank*. Potrivit înțelegerii de la San Remo, francezii și britanicii (*Banque de Paris et des Pays Bas, Banque Mallet, Banque Mirabeau, Mercier, Champain* și, respectiv, *Stern Brothers*) au preluat câte 24,95% din acțiunile achiziționate, grupului român (*Banca Marmorosch, Blanc et Co., Banca Românească, Banca de Credit Român, Banca Generală și Banca Țărănească*) revenindu-i 50,10%⁴². În atare condiții, prin „Jurnalul” nr. 2584 din 12 septembrie 1920 Consiliul de Miniștri a autorizat ștampilarea celor 100 002 acțiuni „foste în mâini inamice”⁴³. La 18 septembrie 1920, prin ordonanța nr. 11027 a Tribunalului Ilfov, societatea *Steaua Română* a fost scoasă de sub sechestrul judiciar⁴⁴.

Tranzacțiile încheiate în 1920⁴⁵ în privința principalelor societăți petroliere ex-inamice din România nu au fost definitive. Unele rezerve ale liberalilor, ca și promulgarea legii pentru lichidarea bunurilor inamice din 13 iunie 1923 vor necesita o punere de acord a lor cu situațiile intervenite. Acordurile definitive vor fi încheiate, în spiritul legii minelor din 1924, la 12 februarie și 9 iulie 1925⁴⁶.

Camuflarea intereselor petroliere ex-inamice, posibilă în contextul unor intervenții directe ale companiilor petroliere internaționale și al unei politici greșite a guvernelor de la București⁴⁷, s-a soldat cu pierderi considerabile pentru statul român. „Am cunoscut — constata Virgil Madgearu — toate politicile tuturor intereselor private”⁴⁸. Așa a fost posibil ca societățile petroliere ex-inamice din România să devină „obiectul unei împărțeli ca pradă de război, nu numai a noastră, cum se cuvenea, ci și a Franței și Angliei” — conchidea același politician și economist⁴⁹.

Studierea decretelor-legi elaborate de guvernele de la București între 1918 și 1920 ne permite să constatăm că, peste deficiențele evidențiate, ele cuprindeau suficiente elemente ce prefigurau o politică petrolieră de stat care trebuia să conducă, înainte de orice, la abrogarea regimului minier din 1895, total păgubitor pentru economia națională. Al. Gane a subliniat că, înaintea promulgării unei noi legi a minelor, respectivele decrete-legi au alcătuit o adevărată legislație provizorie⁵⁰. Dealtfel, chiar unele dintre decretul-legi anunțau fie un regim „ulterior pentru exploatarea zăcămintelor” (decretul-lege nr. 3603), fie o „nouă organizare a re-

⁴¹ Vezi „Moniteur du Pétrole Roumain”, nr. 19 1.X.1920, pp. 623—627.

⁴² *Ibidem*; idem, nr. 18 15.IX.1920, p. 587.

⁴³ „Monitorul oficial”, nr. 132 17.IX.1920, p. 4527.

⁴⁴ Octavian C. Tăslăuanu, *op. cit.*, p. 3.

⁴⁵ Urmărite cu atenție de americani (vezi U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970,871-6 363/59, 61, 63, 64, 66).

⁴⁶ Vezi G. Damaschin, *Contribuțiuni...*, II, pp. 141—146; Al. Topliceanu, *op. cit.*, p. 96—97; *Activitatea Corpurilor Legiuitoare și a Guvernului de la ianuarie 1922 pînă la 27 martie 1926*, București, Cartea românească, 1926, p. 223; „Moniteur du Pétrole Roumain”, nr. 15/1.VIII.1925, p. 1264.

⁴⁷ Al. Topliceanu, *op. cit.*, p. 67; „Argus” din 8.VIII.1920, p. 1.

⁴⁸ Virgil Madgearu, *Opera camuflărilor*, p. 5.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 6.

⁵⁰ Al. Gane, *op. cit.*, p. 60.

gimului minier, petrolifer și industrial” (decretul-lege nr. 2447). Reprezentanții societăților petroliere străine din România acordară, în consecință, toată atenția menționatei decrete-lege, dintre care unele le-au provocat „anxietate”⁵¹: cel din 12 septembrie 1919 relativ la suspendarea oricărei concesiuni petroliere, interpretat de delegații societății *Româno-Americană* ca aplicînd „principiul naționalizării”⁵²; cel din 7 iunie 1920⁵³ sau decretele-lege din aprilie 1919 și septembrie 1920 privind condițiile sau darea în exploatare a unor perimetre petrolifere de-ale statului unor societăți românești — *I.R.D.P.* și *Creditul minier*⁵⁴. La 11 noiembrie 1920, Departamentul de Stat a transmis instrucțiuni Legației din București ca să informeze cu promptitudine Washingtonul asupra măsurilor luate de guvernul român în domeniul industriei de țitei și, de asemenea, să expedieze textele acelor documente⁵⁵.

În tot acest răstimp, companiile mondiale de petrol s-au bucurat — după cum s-a precizat — de asistența guvernelor puterilor occidentale. Într-o cercetare fundamentală efectuată în urmă cu mai mulți ani, Joan Wilson a demonstrat în ce grad, după primul război mondial, diplomația americană a apărat interesele capitaliștilor de peste Ocean pretutindeni pe glob⁵⁶. Specificînd că faptul a fost valabil nu numai în cazul Washingtonului, ci, deopotrivă, al Londrei și Parisului, apoi al Bruxelles-ului, Hagăi și Romei, să consemnăm că documente recent descoperite de noi în arhivele americane întăresc aserțiunile lui Wilson. Astfel, Departamentul de Stat a solicitat în repetate rînduri, în cursul anului 1921, Legației din București să trimită rapoarte complete asupra evoluției problemei petrolului în România⁵⁷. Printre instrucțiunile Departamentului de Stat reține atenția cea din 21 noiembrie 1921 care indica lui Peter Jay „să țină îndeaproape la curent cu situația (din domeniul petrolului — n.ns) și să informeze cu promptitudine Departamentul asupra noilor evoluții”, cu deosebire în privința monopolului consumului intern de derivate de țitei și a concesiunii terenurilor petrolifere⁵⁸.

Faptele expuse atestă că, într-o epocă dominată de febra „aurului negru”, România, cu resursele sale, a ocupat un loc și un rol însemnat în planurile trusturilor mondiale și, în consecință, ale marilor puteri învingătoare în 1918. În această situație, apar lesne previzibile dificultățile ce vor avea de întîmpinat guvernele de la București pentru a înfăptui naționalizarea subsolului minier⁵⁹ și de a adopta o nouă lege a minelor, cu dispoziții speciale referitoare la petrol.

⁵¹ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970, 871.6363/52 (Arthur Schoenfeld, însărcinatul cu afaceri al S.U.A. la București, către Departamentul de Stat, București, 19.IX.1919).

⁵² *Ibidem*; idem, 871.6363/50.

⁵³ Idem, 871.6363/66; idem, 871.6363/77.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Idem, 871. 6 363/66.

⁵⁶ Vezi Joan Hoff Wilson, *American Business and Foreign Policy, 1920—1933*, Beacon Press, Boston, 1971, *passim*.

⁵⁷ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970, 871. 6 363/73; idem, 871. 6 363/75 A.

⁵⁸ Idem, 871. 6 363/77.

⁵⁹ Vezi Gh. Buzatu, *Problema petrolului românesc și naționalizarea subsolului minier în 1923*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, Iași, t. V/1968, p. 145 și urm.

*

După primul război mondial, promovarea unei politici clarvăzătoare în materie de petrol impunea abrogarea necondiționată a regimului — a „nenorocitului regim”, cum l-a calificat Vintilă Brătianu — introdus prin legea minelor din 1895, care a lăsat „aurul negru” la libera dispoziție a superficialilor. Opinii în acest sens au exprimat, încă înainte de 1918, Vintilă Brătianu, L. Mrazec, I. Tănăsescu, Gh. N. Leon ș.a. în lucrările și în memoriile lor. Toți aceștia, pornind de la rolul deosebit ocupat de zăcămintele miniere (îndeosebi de petrol) în viața economică modernă și în consolidarea apărării naționale, s-au pronunțat fără reticențe pentru trecerea subsolului — în întregime ori numai a celui minier — în patrimoniul statului român. Această soluție a fost parțial îmbrățișată cu ocazia revizuirii Constituției în anul 1917, la Iași, apoi în decretule-legi de expropriere și în legile agrare postbelice, atunci când s-a stabilit că subsolul terenurilor expropriate treceau în proprietatea statului. În perioada postbelică, problema revizuirii regimului minier s-a pus nu numai sub presiunea unor necesități superioare, ci și din nevoia de-a se introduce un regim unic pe cuprinsul României întregite în 1918. Provinciile istorice care se uniseră cu patria-mamă aveau regimuri miniere deosebite și au continuat să le păstreze un timp. În ansamblu, regimul minier din România după 1918 se caracteriza printr-o mare diversitate de dispoziții, bazându-se pe nu mai puțin de 19 legi, regulamente sau statute miniere⁶⁰. De aceea, reforma proiectată a regimului minier era menită nu numai să înlăture greșelile legii din 1895 în privința substanțelor bituminoase, ci să realizeze și unificarea condițiilor pe cuprinsul întregii țării.

Revizuirea regimului minier punea în discuție dreptul de proprietate în general. Termenul de naționalizare folosit pentru denumirea reformei evidențiază faptul că se avea în vedere trecerea subsolului în proprietatea statului⁶¹. Având în vedere esența naționalizării, numeroși teoreticieni și partizani ai proprietății burgheze de tipul clasic au combătut cu înverșunare reforma pregătită, atestând că ea reprezenta un „act anarhic și revoluționar”, „izbitor” al dreptului „sfânt” de proprietate, purtând amprenta unei „spoliațiuni și chiar a unei confiscări”⁶². Asemenea acuzații nu au putut împiedica pe legiuitor să înscrie în Constituția promulgată la 28 martie 1923 principiul naționalizării subsolului minier. Guvernul liberal al lui I. I. C. Brătianu (1922—1926), care a pregătit Constituția României întregite, a oferit însă temeiul juridic adecvat pentru a introduce reforma subsolului minier, insistând că, în epoca modernă, concepția proprietății înregistrase un salt incontestabil, de la ideea proprietății clasice, sacră și inviolabilă, la cea a proprietății ca funcție socială. Potrivit acestei concepții, proprietatea putea suferi serioase restringeri atunci când interesele generale le reclamau. Acesta a fost cazul reformei din 1923,

⁶⁰ Cf. Tancred Constantinescu, *Expunere de motive la legea minelor*, în *Legea minelor cu expunere de motive*, București, 1924, p. 113—132.

⁶¹ În perioada respectivă s-a vorbit, cel mai adesea, de naționalizarea subsolului, deși reforma din 1923 privea numai subsolul minier; restul subsolului, care alcătuiă împreună cu suprafața o unitate distinctă, a continuat să facă obiectul proprietății funciare, separată de cea minieră (cf. Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 156).

⁶² Cf. *Legiuirile miniere vechi și noi ale României*, XI, București, 1925, p. 8.

impusă de importanța ce prezentau zăcămintele ascunse în subsolul țării (petrolul, mai cu seamă) pentru asigurarea progresului societății românești⁶³.

Caracterul și semnificația reformei regimului subsolului minier au fost în mod diferit apreciate de diverși autori. În numeroase rânduri, actul naționalizării subsolului minier⁶⁴ a fost judecat cu obiectivitate, relevându-se atât câștigurile cât și neajunsurile sale, tot așa după cum, adesea, asupra reformei din 1923 s-au formulat aprecieri cu totul opuse. Așa, de exemplu, după M. Plătăreanu articolul 19 din Constituția din 1923 ar fi marcat „cel mai revoluționar act din istoria noastră politică, de la tratatul din Adrianopol și pînă azi”⁶⁵. La rîndu-i, „Moniteur du Pétrole Roumain” a definit naționalizarea subsolului minier drept o „mare și fundamentală reformă”⁶⁶, în vreme ce C. Hălăceanu opina că articolul 19 produsese „o zguduire fără necesitate a dreptului de proprietate”⁶⁷. Prin prisma efectelor imediate, actul naționalizării subsolului minier a fost socotit cu totul inefficient. Astfel, pornind de la faptul că articolul 19 a recunoscut așa-zisele „drepturi câștigate” pe un termen de 50 de ani și, deci, a exclus de la naționalizarea imediată întinse perimetre petrolifere (toate cele exploatare de superficiali, concesiunile acordate anterior promulgării Constituției și terenurile petrolifere recunoscute ca atare), unii autori au apreciat reforma din 1923 drept o „iluzie”⁶⁸, care nu ar fi adus „aproape nimic în patrimoniul statului”⁶⁹. După opinia autorizată a lui G. Damaschin, statul român nu dobîndea „aproape nimic” prin aplicarea articolului 19, care anunța „numai și fixa o reformă, care se va aplica definitiv la 1973; pînă atunci, păstrează, cu anumite excepțiuni, *statul-quo ante*”⁷⁰.

Deținători ai unor mari interese în industria petrolului din România și doritori să-și extindă pozițiile, capitaliștii străini nu au tratat, nici un moment, reforma subsolului minier cu indiferență⁷¹. Un cunoscut specialist, prof. I. N. Angelescu, a relatat cu temei despre „surpriza” petroliștilor străini la aflarea intențiilor guvernului liberal de naționalizare a subsolului minier⁷². Printre cei care și-au manifestat cel dintîi neliniștea s-a aflat J. R. Hughes, conducătorul societății *Româno-Americane*⁷³. Presupunem că Saidel, care activa pe atunci ca reprezentant al lui *Standard Oil* la Paris,

⁶³ Vintilă I. Brătlanu, *Nevoile statului modern și Constituția României Mari*, în *Noua Constituție a României*, București, 1923, p. 35–36.

⁶⁴ Despre aspectele juridice cf. îndeosebi I. G. Vântu, *Proprietatea zăcămintelor miniere în România*, București, 1938, p. 17–18; Maurice Pearton, *Oil and the Romanian State*, Oxford. At the Clarendon Press, 1971, p. 114–115 (conducătorul *Astrei Române*, Guest, comunica lui Detering că naționalizarea înfăptuită „nu ne privește direct”).

⁶⁵ M. Plătăreanu, *Politica economică și socială a României în trecut și în cadrul legislației actuale*, București, 1936, p. 61.

⁶⁶ „Moniteur du Pétrole Roumain”, nr. 2/15.II.1924, p. 98.

⁶⁷ C. Hălăceanu, *Naționalizarea subsolului*, București, 1923, p. 7.

⁶⁸ G. Damaschin, *Legislația minieră și producțiunea*, în „Buletinul Institutului Economic Românesc” nr. 9/1924. p. 608.

⁶⁹ „Miniera”, nr. 11/15.XI. 1926, p. 298.

⁷⁰ G. Damaschin, *Contribuțiuni...*, II, p. 83.

⁷¹ Vezi Maurice Pearton, *op. cit.*, p. 112 și urm.

⁷² Dr. I. N. Angelescu, *Politica economică a României*, în „Analele statistice și economice”, nr. 7–8/1923, p. 125.

⁷³ Arhivele Statului București, fond Casa Regală, dosar 11/1922, f. 3 (Hughes către Seidel, București, 20.VI.1922).

a informat conducerea trustului, din moment ce, la 8 august 1922, un delegat al său s-a interesat la Departamentul de Stat asupra intențiilor guvernului din București⁷⁴. Neavînd ce să comunice, Departamentul de Stat a indicat în aceeași zi lui Jay să telegrafeze „dacă guvernul român a adoptat ori are în vedere adoptarea legislației privind naționalizarea drepturilor asupra resurselor subsolului”⁷⁵. Cu promptitudinea ce-l caracteriza, după numai trei zile diplomatul american înștiința că nu se „adoptase” o asemenea măsură; Parlamentul urma să se întrunească în luna octombrie și Vintilă Brătianu era convins că naționalizarea va fi hotărîtă. După alții, era îndoielnic că reforma putea „trece”, opinie împărtășită și de reprezentanții lui *Standard Oil* în România, motiv pentru care nu se impunea încă o „acțiune imediată”⁷⁶. Detaliile primite de la Jay fură transmise trustului *Standard Oil*, la 18 august 1922⁷⁷.

Documentele de care dispunem atestă că trusturile străine au tins nu numai la „ameliorarea” reformei subsolului minier, ci și la blocarea ei. În ianuarie 1923, ministrul României la Washington, A. Bibescu, se referea la faptul că — pentru atingerea scopurilor lor — reprezentanții lui *Standard Oil* se plingeau frecvent de condițiile „nefavorabile” desfășurării activității trustului în România⁷⁸. Că lucrurile stăteau în adevăr astfel, deducem, în primul rînd, din „memorandumul” întocmit pe marginea reuniunii ce a avut loc la Departamentul de Stat, la 6 ianuarie 1923, cu participarea lui Peter Jay⁷⁹. Acesta a relatat despre contactele sale cu miniștrii Marii Britanii, Franței și Olandei la București în problema subsolului minier și a subliniat caracterul ferm al intervențiilor celui dintîi. De asemenea, el a precizat că *Standard Oil* dorea să se acționeze pentru a se stopa politica de naționalizare a subsolului minier, politică care — a remarcat tot el — pentru România constituia o problemă de ordin intern, neoferind, deci, o „bază legală” de obiecție⁸⁰. Era convins că societățile străine nu-și vor pierde „drepturile” în posesie în România, tot astfel după cum „accesul” lor la noi terenuri petrolifere îl considera absolut necesar pentru prosperarea afacerilor în domeniul „aurului negru”⁸¹.

Este semnificativ că peste numai două zile, adică la 8 ianuarie 1923, vicepreședintele lui *Standard Oil*, S. B. Hunt, a adresat o lungă scrisoare secretarului de stat al S.U.A.⁸² Hunt prezenta acțiunile „ostile” ale cabinetelor din București de după 1918 contra intereselor petroliere ale Statelor Unite din România, insistînd asupra următoarelor: măsurile privind desfacerea prioritară pe piața internă a derivatelor de țiței (după luna iunie 1920), suprimarea validării contractelor de concesiune încheiate cu începere din ianuarie 1922 și, cel mai recent, avansarea proiectului arti-

⁷⁴ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9970,871. 6363/89 A (telegrama nr. 31 a lui Hughes către Legația din București, 8.VIII.1922).

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Idem, 871.6 363 90 (telegrama nr. 34 a lui Jay către Hughes, București, 11.VIII.1922).

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ Arhivele Statului București, fond Casa Regală, dosar 15/1923 (telegrama lui A. Bibescu către I. G. Duca, Washington, 17.I.1923).

⁷⁹ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9970,871.6 363/104 („Memorandum of Conference Relative to Nationalization of Subsoil in Rumania”, ff. 1—3).

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Idem, 871.6 363/101.

colului de naționalizare a subsolului minier prin Constituție⁸³. După ce se prezentau interesele lui *Standard Oil* în România⁸⁴, se revenea la chestiunea naționalizării subsolului, despre evoluția căreia reprezentanții trustului în România informau continuu conducerea⁸⁵. Se dădea textul articolului 19 din proiectul Constituției, însoțit de comentarii ce exprimau temerea conducerii trustului pentru soarta intereselor americane. În acest fel, se ajungea la motivarea demersului lui Hunt, care reclama deschis: să se facă „orice rațional este posibil pentru a se bloca eforturile guvernului (român — n.ns) de-a naționaliza subsolul”⁸⁶. În acest scop, Departamentul de Stat era rugat să acorde „tot sprijinul” pentru a se asigura „protecția” intereselor americane în România, „suplimentînd” eforturile anterioare ale lui Jay⁸⁷.

Anunțarea trecerii Constituției prin Parlament a determinat pe unii miniștri occidentali să intervină oficial la București în sprijinul societăților petroliere aparținînd marilor trusturi. Pentru început, la 23 februarie 1923, Herbert Dering a înminat lui I. G. Duca, ministrul de externe al României, o notă și un „aide-mémoire”, ambele referitoare la naționalizarea subsolului minier. Documentele prezentate exprimau „încrederea” guvernului din Londra că orice „eventuale” măsuri ale cabinetului din București nu aveau să afecteze drepturile existente și în baza cărora capitalurile britanice contribuiseră la dezvoltarea industriei petroliere în România⁸⁸. Se constată că, insistînd pentru protejarea intereselor britanice, reprezentatul *Foreign Office*-ului nu tăgăduia dreptul statului român de-a înfăptui naționalizarea subsolului minier. În același spirit se va produce, la 15 martie 1923, intervenția ministrului francez la București. Acesta, după ce a obținut și el de la I. G. Duca asigurări că naționalizarea subsolului minier se făcea cu „respectul drepturilor cîștigate și aceasta în condițiile cele mai largi”⁸⁹, a pretins garanții suplimentare; în numele petroliștilor francezi, reprezentantul *Quai d'Orsay*-ului a cerut să se stabilească rapid pe teren „drepturile cîștigate”, iar legea minelor, prevăzută de articolul 19, să nu fie adoptată înainte de a fi cunoscut-o și „publicul” larg⁹⁰. Credem că, tot în acest timp, Jay a prezentat lui Duca textul „memorandumului” nedat descoperit în arhivele diplomatice românești⁹¹. După ce se evidenția că intenția guvernului Brătianu a aplica articolul 19 din proiectul Constituției putea avea efecte dăunătoare asupra „plasamentelor făcute în industria petrolului [...] și ar putea fi prejudiciabilă intereselor capitalului american”, reprezentantul S.U.A. a insistat să i se dea „garanții” că interesele americane vor fi „salvgardate în cazul cînd guvernul ar naționaliza subsolul”⁹².

⁸³ *Ibidem*, f. 1.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 2—3.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 3.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 5.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 8.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 20 (Nota din 15.III.1923 a Legației Franței la București către M.A.S. al României).

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*, f. 49.

⁹² *Ibidem*.

Se poate conchide că, în anii 1922—1923, acțiunile trusturilor petroliere și ale reprezentanților oficiali ai puterilor apusene au avut un rol bine determinat în includerea în proiectul de Constituție a prevederii privind „recunoașterea drepturilor cîștigate”, dar nu au putut influența hotărîrea guvernului român de-a proceda, în cadrul cunoscut, la naționalizarea subsolului minier. Oricît vor fi fost de serioase presiunile externe, dreptul statului român de-a înfăptui această reformă nu a fost pus în discuție. În aceste împrejurări, adoptarea Constituției și promulgarea ei prin decret-regal la 28 martie 1923 nu au fost însoțite de proteste oficiale, nedorite de niciuna din părțile implicate. Ceea ce nu înseamnă însă că faptele nu au fost urmărite îndeaproape și examinate cu atenție, la Paris și Bruxelles, la Londra, Haga și Washington⁹³. În această privință, reținem și telegrama lui Jay către Departamentul de Stat prin care anunța, chiar la 28 martie 1923, că se adoptase noua Constituție a României, fără a se fi adus modificări esențiale clauzei referitoare la subsol din proiectul actului fundamental⁹⁴. Tot documentele americane ne oferă cheia deslușirii evoluției ulterioare a evenimentelor : odată adoptată noua Constituție, totul depindea de aplicarea articolului 19, de conținutul legii miniere anunțate în cuprinsul aceluiași articol. Pătrunzînd această realitate, secretarul de stat Hughes a telegrafiat lui Jay, la 13 aprilie 1923, să urmărească „orice progres” realizat în elaborarea noii legi a minelor, informînd fără întîrziere Departamentul de Stat asupra oricărei „acțiuni” ce s-ar impune pentru apărarea intereselor petroliere americane în România⁹⁵. Se întrevedeau, deci, lesne dificultățile ce avea să întîmpine guvernul I. I. C. Brătianu pentru introducerea unei noi legi a minelor, în locul aceleia din anul 1895.

După promulgarea Constituției s-a crezut, un moment, că guvernul Brătianu va depune în Parlament legea minelor cerută de articolul 19 încă în cursul sesiunii din 1922—1923. În curînd s-a constatat însă că „importanța și dificultatea materiei” reclamau un „timp mai îndelungat” pentru pregătirea legii⁹⁶. De aceea, guvernul a hotărît să prezinte proiectul legii în sesiunea parlamentară din anii 1923—1924. Acest lucru a fost făcut cunoscut la 15 octombrie 1923, prin mesajul regal de deschidere a lucrărilor camerelor în noua sesiune⁹⁷.

Capitaliștii străini, reprezentanții lor în România au urmărit, întocmai ca în perioada ce a precedat adoptarea și promulgarea Constituției din 28 martie 1923, toate preparativele guvernului român pentru introducerea unei noi legi miniere. Se cunoaște că o atare „supraveghere” s-a instituit chiar a doua zi după promulgarea Constituției, cei interesați sperînd să determine ca legea cerută de articolul 19 să le fie favorabilă.

⁹³ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970,871.6 363/116, 119, 120, 122, 139 („Rumanian Oil”, f. 21 și urm.); vezi și Maurice Pearton, *op. cit.*, p. 114—115.

⁹⁴ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970,871.6 363/115 (telegrama nr. 15 a lui Jay către Hughes, București, 28.III.1923).

⁹⁵ *Ibidem* (telegrama nr. 14 a lui Hughes către Jay, Washington, 13.IV.1923).

⁹⁶ „Moniteur du Pétrole Roumain”, nr. 8/15.IV.1923, p. 576.

⁹⁷ Arhivele Statului București, fond Senat, dosar 14 145, f. 5; idem, fond Parlament, dosar 2 017, f. 4.

Pentru a exemplifica, să consemnăm că la 17 aprilie 1923 Peter Jay aducea la cunoștința lui Hughes că legile economice⁹⁸ pregătite de liberali în spiritul programului *prin noi înșine* erau în discuție la Ministerul Industriei și Comerțului și că aveau în vedere „să limiteze participarea străină la orice exploatare noi la aproximativ o treime”⁹⁹. Cît despre o preîntîmpinare a trecerii unei astfel de prevederi în lege printr-o acțiune comună a sa și a colegilor săi britanic și francez, diplomatul american dezvăluia că aceștia din urmă nu aveau încă în vedere așa ceva, declarîndu-se satisfăcuți de asigurările anterioare ale guvernului Brătianu despre respectarea „drepturilor cîștigate”¹⁰⁰.

Neliniștea capitaliștilor străini nu a mai fost reținută cu începere din toamna anului 1923, cînd, după cum s-a menționat, anteproiectul legilor minelor se afla într-un stadiu mai avansat și unele dintre prevederile sale restrictive pentru societățile neromânești deveniră cunoscute cercurilor interesate¹⁰¹. Pentru a-și menține avantajele, acestearecurseră la mijloace cunoscute: campanie în presa română și străină, acțiuni pe piețele financiare internă și internațională și, *the last but not the less*, demersuri la nivelul miniștrilor apuseni la București ori al legațiilor României din străinătate. În unele momente, la București fiecă intervenție a unui diplomat a fost precedată de intense consultări, fapt reflectat de documentele publicate ale politicii externe americane din perioada respectivă¹⁰². Din aceste documente, ca și din cele netipărite încă, observăm că între reprezentanții societăților străine din țară și diplomații acreditați la București de puterile occidentale au existat constant strînse raporturi¹⁰³.

Din informațiile de care dispunem, ministrul britanic H. Dering a inaugurat seria notelor din 1923—1924 cuprinzînd obiecții pe marginea prevederilor anteproiectului sau proiectului legii minelor¹⁰⁴. Într-o notă remisă lui Duca la 10 noiembrie 1923, Dering și-a exprimat surprinderea față de „diversele indicații” apărute în presa internă despre unele stipulații pe care guvernul le-ar fi introdus în anteproiect. Dering a enumerat prevederile care provocaseră cea mai mare neliniște capitaliștilor străini: stabilirea monopolului de stat în desfacerea internă a derivatelor de țitei, „insistența pentru o majoritate de acționari români în fiecare întreprindere de petrol” și preponderența cetățenilor români în consiliile de administrație¹⁰⁵.

Intervenția ministrului britanic trebuia să fie urmată de o alta ai lui Jay. La 13 noiembrie 1923, acesta a solicitat instrucțiuni guvernului său în legătură cu atitudinea ce avea s-o adopte după prezentarea note

⁹⁸ În fapt era vorba de anteproiectele lor.

⁹⁹ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970,871.6363/120 (telegrama nr. 19 a lui Jay către Hughes, 17.IV.1923).

¹⁰⁰ *Ibidem*.

¹⁰¹ Vezi Gh. Buzatu, *Unele aspecte privind lupta pentru acapararea petrolului românesc. (Legea minelor din 1924)*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol”, Iași, t. VI/1969, p. 75—76.

¹⁰² *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1924*, II, Washington, G.P.O., 1939, pp. 597—647.

¹⁰³ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970,871.6 363/148 (scrisoarea lui Louis E. van Norman, *ad-interim* al atașatului comercial american la București, 23.XI.1923).

¹⁰⁴ *Ibidem*; idem, 871.6 363/169 (Department of State, „Memorandum of Telephone Conversation with Mr. Wellman”, 20.V.1924).

¹⁰⁵ Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 104 (Nota nr. 196 din 10.XI.1923 a Legației britanice către I. G. Duca).

britanice¹⁰⁶. La 22 noiembrie, el primi autorizarea Departamentului de Stat să protesteze cu hotărâre în cazul când va considera că prevederile viitorului regim minier vor fi de natură să prejudicieze „drepturile” americanilor în România¹⁰⁷. La 10 decembrie 1923, diplomatul american va informa Departamentul de Stat că intrase în legătură cu Dering, care l-a pus în cunoștință de cauză cu demersurile sale. Pentru moment, ambii ajunseseră la concluzia că nu mai era necesar să întreprindă vreo acțiune pe lângă guvernul român, făcându-se un „protest de precauție”, întrucît nu era cunoscut cu precizie și nici definitiv stabilit textul anteproiectului legii minelor. Jay a mai informat Washingtonul că, pentru orice eventualitate, luase toate măsurile de rigoare pentru a interveni la timp și eficace în scopul apărării „drepturilor și intereselor în vigoare ale cetățenilor Statelor Unite” în România. În acest sens, nu neglijase nici contactul cu reprezentanții întreprinderilor petroliere americane din România¹⁰⁸.

Concluzia la care ajunseseră Jay și Dering despre inutilitatea unui „protest de precauție” în condițiile descrise s-a dovedit întemeiată și a rămas valabilă atîta vreme cît anteproiectul sau proiectul legii minelor nu au fost definitivare. Pe parcurs au pornit de la București noi precizări în legătură cu activitatea unor comisii ori cu intențiile guvernului Brătianu în privința viitorului regim al petrolului¹⁰⁹. Într-un rînd, îl aflăm pe însuși Guy Wellman că se interesează — pornind de la o știre apărută în „The Times” — de pregătirea noii legi miniere¹¹⁰. Departamentul de Stat a confirmat primirea scrisorii și l-a asigurat că va solicita noutăți pentru *Standard Oil*¹¹¹, motiv pentru care Wellman s-a arătat recunoscător¹¹².

În acest mod, examinarea faptelor anunță că disputa decisivă se va produce în momentul cînd guvernul I. I. C. Brătianu își va fi concretizat intențiile, în anteproiectul și, mai ales, în proiectul legii minelor.

Anteproiectul legii minelor a fost terminat în februarie 1924. Tot atunci, el a fost supus spre dezbateră unei „mari comisii parlamentare”, alcătuită din deputați și senatori¹¹³. Lucrările comisiei au fost inaugurate de către ministrul Industriei și Comerțului, Tancred Constantinescu, care a prezentat, în cadrul primei reuniuni, o largă expunere pe marginea anteproiectului.

Anteproiectul legii minelor a fost aprobat la 25 martie 1924 de către „Consiliul economic superior”, fără a i se fi adus modificări impor-

¹⁰⁶ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1924, II, p. 597* (telegrama nr. 60, Jay către Hughes).

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 598 (telegrama nr. 44, Hughes către Jay); vezi, de asemenea, U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970,871.1 363 167 (Despatch no. 582/29 martie 1924, Jay către Hughes).

¹⁰⁸ *Papers...*, II, p. 599 (Despatch no. 495 10 decembrie 1923, Jay către Hughes).

¹⁰⁹ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box no. 9 970,871.6 363/151 (Despatch nr. 522/18 ianuarie 1924, L. Dennis către Hughes).

¹¹⁰ *Idem*, 871.6 363/153 (Wellman către A. W. Dulles, 20.II.1924).

¹¹¹ *Ibidem* (Dulles către Wellman, 25.II.1924).

¹¹² *Idem*, 871.6 363/155 (Wellman către Dulles, 29.II.1924).

¹¹³ În această comisie au intrat zece deputați și patru senatori (vezi „Argus” din 18.II.1924, p. 1).

tante ¹¹⁴. Din acel moment, anteproiectul a devenit proiect de lege; el urma să fie supus, la sfârșitul lunii martie 1924, spre aprobare Consiliului de Miniștri, iar în cursul lunii aprilie — depus pe birourile camerelor.

Din cele expuse, am constatat că anteproiectul, deși trecuse prin mai multe comisii, nu a suferit prea multe și radicale revizui. În atare condiții era de așteptat ca reprezentanții societăților petroliere străine, care combătuseră din primul moment anteproiectul, să întâmpine cu și mai mare nemulțumire, la sfârșitul lunii martie 1924, vestea că proiectul va fi prezentat, în forma cunoscută, camerelor. Această știre a stîrnit, după opinia ziarului „Adevărul”, o adevărată „furtună” ¹¹⁵, atît în țară cit și în străinătate. S-a intervenit insistent — ne informează același cotidian — ca să se amîne ori să se modifice esențial proiectul legii minelor ¹¹⁶. Relatările sînt întărite de documentele române și americane, editate ori inedite. Peter Jay va dezvălui ¹¹⁷ că la 26 martie 1924, adică a doua zi după ce „Consiliul economic superior” și-a spus cuvîntul, conducătorul ad-interim al societății *Româno-Americană*, Woltman, i-a prezentat, tradus în engleză deja, textul proiectului legii minelor ¹¹⁸. Prevederile proiectului și știrea că el urma să fie adoptat de Parlament la mijlocul lui aprilie 1924 provocară o „gravă anxietate” în rîndul cercurilor petroliere americane, comunica Jay. Tocmai de aceea, el s-a consultat imediat cu miniștrii britanic, olandez și francez, dintre care ultimul — în așteptarea instrucțiunilor de la Paris — a prevăzut că va fi autorizat să prezinte un „viguros” protest contra „formei actuale” a proiectului ¹¹⁹. După opinia diplomatului american, proiectul era „extrem de drastic” ¹²⁰. La 28 martie 1924, lui Jay i s-a încredințat un memorandum din partea conducerii societății *Româno-Americană* referitor la acțiunile întreprinse pînă atunci contra anteproiectului legii minelor ¹²¹. Jay se decise să procedeze potrivit indicațiilor Departamentului de Stat de la 22 noiembrie 1923 și redactă o „Notă” destinată lui I. G. Duca. A doua zi, la 29 martie 1924, înainte de a se întîlni cu ministrul român de externe, Jay află că guvernul Brătianu se decise să amîne trecerea legii minelor prin Parlament pentru sesiunea din toamnă ¹²². Cu toate acestea, el nu a renunțat la planul inițial și prezintă verbal „Nota” cunoscută lui I. G. Duca, cu intenția — mărturisită către Hughes — de-a determina „poziția ulterioară a cabinetului liberal” ¹²³. Documentul în cauză exprima în termeni plini

¹¹⁴ Vezi, *Indeosebi*, „Bursa” din 30.III.1924, p. 223; „Argus” din 27.III.1924, p. 1.

¹¹⁵ „Adevărul” din 1.IV.1924, p. 4.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970,871.6 363/167 (Despatch nr. 582/29 martie 1924, Jay către Hughes).

¹¹⁸ O copie s-a transmis, tot la 29 martie 1924, Departamentului de Stat. La Arhivele Naționale din Washington, D.C., nu am găsit însă acest document între cele anexate de Jay (*ibidem*).

¹¹⁹ *Ibidem* (Despatch no. 582). În anexa a II-a a scrisorii erau adunate extrase ale articolelor celor mai combătute din proiectul legii minelor: 9, 10, 35—36, 47—48, 82—85, 186, 190, 204—205, 255—256, 261—263, 267, 270, 272 (*ibidem*).

¹²⁰ *Ibidem*. Vezi și *Papers...*, II, p. 599—600 (textul nu s-a publicat integral, iar anexele — deloc).

¹²¹ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970,871.6363/167 (anexa III-a).

¹²² *Ibidem*, Despatch nr. 582.

¹²³ *Ibidem*.

de curtoazie nemulțumirea Washingtonului față de conținutul proiectului legii minelor, rămânând însă ceea ce Jay a dorit să fie : *un protest* și astfel a fost luat în considerație chiar de funcționari ai Departamentului de Stat ¹²⁴. Se arăta, în „Notă”, că unele prevederi ale proiectului atingeau direct interesele societăților petroliere americane din România, fapt ce a provocat o „serioasă aprehensiune” Washingtonului ¹²⁵. Jay a menționat două dispoziții ale proiectului cu care americanii nu puteau fi de acord : stipulațiile referitoare la naționalizarea în termen de cinci ani a societăților petroliere ¹²⁶ și dispoziția privind validarea „drepturilor cîștigate” care le apărea că punea sub semnul întrebării cele stabilite deja prin articolul 19 din Constituție ¹²⁷. În încheiere, ministrul american specifica cum că nu se aștepta ca guvernul român să adopte „o lege de caracterul celei precizate și, de altminterea, susceptibilă să lezeze drepturile și interesele cetățenilor americani în România” ¹²⁸.

Pilda lui Jay urma să fie imitată de colegii săi apuseni de la București ¹²⁹ și ideea prezentării unor proteste de către englezi, francezi sau olandezi fu abandonată, după ce s-a anunțat că Parlamentul român va dezbate legea minelor abia în toamna anului 1924 ¹³⁰.

Nu este greu de presupus că, după demersurile întreprinse ori numai proiectate, reprezentanții guvernului român s-au preocupat să „explice” sensul diferitelor stipulații ale legii miniere. În primul rînd, I. G. Duca, răspunzînd la nota lui Jay, a asigurat că proiectul legii minelor, apărut pînă atunci numai în presă, reprezenta un „simplu studiu”, pe care Ministerul Industriei și Comerțului încă nu-l considera definitivat ¹³¹. De asemenea, Tancred Constantinescu a făcut cunoscut presei că guvernul român hotărîse să amîne votarea legii minelor ¹³², adăugînd că era necesar ca bazele viitorului regim minier să constituie pe mai departe „obiectul unui studiu atent și serios”. Ministrul Industriei și Comerțului a promis că guvernul său se va strădui să împace, în răstimp, toate interesele, astfel încît prin lege să nu se impună „nimic în chip forțat”. S-a relevat, totodată, că amînarea votării legii se datora faptului că Parlamentul intra în vacanță pe timpul turneului regelui Ferdinand în unele capitale occidentale ¹³³.

Presă economică românească, deși s-a declarat dispusă să admită explicațiile oficiale despre temeiurile amînării votării legii minelor, a insistat asupra semnificațiilor „presiunilor” capitaliștilor străini ¹³⁴ ori ale „demersurilor” societăților petroliere depinzînd de marile trusturi

¹²⁴ Idem, 871.6 363/169 (Department of State, „Memorandum...”, 20.V.1924).

¹²⁵ Idem, 871.6 363/167 (anexa IV-a); vezi și *Papers...*, II, p. 600—601.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ Cf. *Papers...*, II, p. 602 (Despatch nr. 586/8 aprilie 1924, Jay către Hughes).

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 118 (Nota lui I. G. Duca către Peter A. Jay, datată 6.IV.1924 și predată la 8.IV.1924).

¹³² Vezi „Argus” din 30.III.1924, p. 1.

¹³³ *Ibidem*. Maurice Pearton, *op. cit.*, p. 115 (Guest a admis aceste explicații, dar se aștepta ca, după revenirea regelui, proiectul legii minelor să fie totuși luat în considerație de Parlament).

¹³⁴ „Bursa” din 11.V.1924, p. 348.

petroliere¹³⁵. Avem în vedere faptul că decizia guvernului român rezulta din dorința de a îndulci oarecum atmosfera pe timpul vizitei regelui Ferdinand în Apus. Scopul nu a fost atins integral, căci proiectul legii minelor, odată instalat în atenția cercurilor petroliere interesate, continua să le îndemne la acțiune. În cursul vizitei regelui la Londra, bunăoară, N. Titulescu, ministrul nostru în Anglia, a fost chestionat, la un banquet, de premierul britanic despre soarta legii minelor¹³⁶. Tot pe atunci, Guy Wellman, în calitate-i de asociat al consilierului juridic al trustului *Standard Oil*, pregătea pentru Departamentul de Stat un memorandum înglobind rezervele în privința articolelor esențiale ale proiectului legii minelor (art. 35—36, 202, 255 și urm., 264—272)¹³⁷.

Guvernul liberal reveni curînd asupra hotărîrii de la sfîrșitul lunii martie 1924. La 4 mai 1924, el se decise să supună proiectul legii minelor, aflat de data aceasta în redactare definitivă, în discuția camerelor¹³⁸. La 26 mai 1924, proiectul fu depus la Senat. În acel moment, reprezentanții societăților petroliere străine și, prin el, conducerile trusturilor aflaseră de decizia guvernului Brătianu. În memorandumul amintit al lui Wellman sau într-o scrisoare a sa din aceeași zi, Departamentul de Stat era înștiințat că tocmai se primise știrea că legea minelor urma să fie votată pînă la sfîrșitul lunii mai¹³⁹. Era nevoie — consemna Wellman — de o „extremă urgență” să se acționeze la București și, cel mai bine, în „cooperare” cu reprezentanții Angliei și Franței¹⁴⁰. Pentru început, conchideau atît scrisoarea, cît și memorandumul la care ne-am referit, se impunea ca Departamentul de Stat să indice lui Jay, printr-o cablogramă expedită *pe cheltuiala trustului Standard Oil*, să se opună „cu tărie” adoptării prevederilor restrictive ale proiectului legii minelor¹⁴¹.

Odată în plus, secretarul de stat al S.U.A. a dovedit promptitudine în a da curs doleanțelor lui *Standard Oil*. La 23 mai 1924, el întocmi textul telegrammei pe care, în ziua următoare, o trimise lui Jay la București¹⁴². Reținînd știrile recepționate de conducerea trustului despre votarea neîntîrziată a legii minelor și despre stipulațiile proiectului ce „prejudiciu” cel mai mult companiile petroliere (art. 35—36, 202, 205 și urm., 262—272), Charles Hughes recomanda ministrului din România să informeze telegrafic despre acțiunile planificate de diplomații celorlalte puteri

¹³⁵ „Argus” din 5.V.1924, p. 1.

¹³⁶ N. Titulescu, *Documente diplomatice*, Edit. politică, București, 1967, p. 136—137, doc. nr. 62; U.S.A., Hoover Archives (Stanford University, California), N. Titulescu, *Diary and Correspondance*, Box nr. 2, caietul 17, f. 27 (N. Titulescu către V. Brătianu, Londra, 14.V.1924). Vezi și Maurice Pearton, *op. cit.*, p. 123.

¹³⁷ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970,871.6 363/162 (Wellman către A. W. Dulles, 21.V.1924). În document, referiri și la proiectul legii comercializării (*ibidem*). Vezi și *Papers...*, II, pp. 602—604.

¹³⁸ Maurice Pearton, *op. cit.*, p. 115—116.

¹³⁹ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970,871.6 363/162; *idem*, 871.6 363/161 (Wellman către A. W. Dulles, 21.V.1924). În ajun, Wellman avusese o convorbire telefonică cu Dulles, avertizînd că legea minelor tindea la „lichidarea” societății *Româno-Americane* (*idem*, 871.6 363/170).

¹⁴⁰ *Idem*, 871.6 363/161.

¹⁴¹ *Idem*; *idem*, 871.6 363/162; vezi și *Papers...*, II, p. 604.

¹⁴² U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9.970,871.6 363/163 (telegrama nr. 15 a lui Hughes către Jay, 24.V.1924); *Papers...*, II, p. 604. Între textul documentului aflat în arhivă și cel tipărit există unele neconcordanțe semnificative.

și, de asemenea, despre „cele mai bune măsuri” întrevăzute de el în scopul „protecționării” intereselor americane¹⁴³.

Din relatările lui Jay, în replică la instrucțiunile Departamentului de Stat, constatăm că devansarea votării legii minelor l-a surprins „complet” pe el și pe colegii săi occidentali; din schimbul de vederi cu reprezentanții societății *Româno-Americană* deduse că proiectul legii era „dezastruos” intereselor străine. De aceea, neoficial, s-a străduit să-i convingă pe diplomații apuseni să procedeze imediat, înainte de-a primi instrucțiuni, la „proteste orale”¹⁴⁴. Pentru a le da curaj, se pare, Jay s-a întâlnit cu I. G. Duca la 27 mai 1924 și i-a expus, cu „cea mai mare energie”, temerile sale despre prejudicierea societăților petroliere străine prin viitoarea lege a minelor¹⁴⁵.

Un impediment pentru acțiunea conjugată imediat a diplomaților străini decurgea din necunoașterea textului proiectului legii minelor în forma în care fusese depus în Parlament¹⁴⁶. Atunci când documentul le-a parvenit, ei aveau să consemneze că modificările operate erau „nesatisfăcătoare”¹⁴⁷.

Față de această situație, la 31 mai 1924 Hughes transmise — tot pe cheltuiala trustului *Standard Oil*¹⁴⁸ — o telegramă urgentă lui Jay și în care se expuneau argumentele pentru combaterea articolelor neconvenabile din proiectul legii minelor (art. 35—36, 102, 255—258 și 202)¹⁴⁹, presupunându-se că erau necesare ministrului pentru „ghidarea” lui numai în demersurile orale pe lângă oficialitățile române; dacă diplomatul aprecia ca necesar un „protest scris”, înainte de-a fi primit alte instrucțiuni, atunci putea să includă toate obiecțiile recepționate, evitând însă să prezinte în scris vreo sugestie pentru eventuale modificări ale proiectului legii minelor¹⁵⁰.

Decizia guvernului Brătianu privind votarea neîntârziată a legii minelor a fost însoțită de unele concesi, între care prelungirea termenului de naționalizare a societăților străine de la cinci la zece ani se anunța cea mai importantă¹⁵¹. Respectivul concesi au fost primite cu oarecare satisfacție de cercurile interesate¹⁵², dar, în ansamblu, apreciate ca insu-

¹⁴³ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970,871.6 363/163.

¹⁴⁴ *Ibidem*; *Papers*... II, p. 605 (telegrama nr. 18, Jay către Hughes, 27.V.1924).

¹⁴⁵ Vezi detalii: U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970,871.6 363/174 (Despatch nr. 618 9 Iunie 1924, Jay către Hughes). Din această scrisoare, în colecția americană, oficială nu s-a tipărit decât primul paragraf (cf. *Papers*... II, p. 607) și, dintre cele șapte anexe, numai „Nota” lui Jay din 6 Iunie 1924. Din scrisoarea lui Jay reținem informația că Legația păstra „un strins contact” cu societatea *Româno-Americană* în cursul evenimentelor (U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970,871.6 363/174).

¹⁴⁶ Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 83—84.

¹⁴⁷ *Ibidem*. Vezi și U.S.A., N.A.W., Box nr. 9 970,871.6 363/163; *idem*, 871.6 363/167.

¹⁴⁸ *Idem*, 871.6 363/164 (telegrama nr. 16 31.V.1924).

¹⁴⁹ *Ibidem*. Vezi și Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 85.

¹⁵⁰ *Ibidem*, f. 3. Despre aceste instrucțiuni, Departamentul de Stat va sesiza și conducerea trustului *Standard Oil* (*idem*, 871.6 363/162, Harrison către *Standard Oil*, 3.VI.1924; *idem*, 871.6 363/163, 4.VI.1924..

¹⁵¹ Vezi „Moniteur du Pétrole Roumain”, nr. 12/15.VI.1924, p. 993.

¹⁵² Vezi „Argus” din 12.VI.1924.

ficiente¹⁵³. În consecință, o activizare a campaniei contra legii minelor era inevitabilă¹⁵⁴. Cu adevărat, la începutul lunii iunie 1924, pentru prima dată de la începerea lucrărilor de pregătire a noii legi miniere, guvernul Brătianu se va afla în fața unei acțiuni de amploare a reprezentanților marilor puteri la București — demersul direct, dar nu comun, al miniștrilor Marii Britanii, Franței, Belgiei, Olandei și Statelor Unite ale Americii.

Primul a intervenit ministrul britanic Herbert Dering. Într-o notă înmînată lui I. G. Duca la 2 iunie 1924, Dering atrăgea atenția, pe un ton „amical”¹⁵⁵, asupra prevederilor incluse în proiectul legii minelor și care păreau că ar cauza o „serioasă stingere capitalului străin plasat în România”, implicit celui englez¹⁵⁶. Dering a formulat obiecții asupra articolelor privind naționalizarea societăților străine, necesitatea expropriării conductelor petroliere, comasarea ș.a.¹⁵⁷. La 4 iunie 1924 a intervenit Legația Franței din București¹⁵⁸. Trebuie să specificăm că, dintre toate demersurile făcute în 1924 în problema legii minelor, nota franceză a fost redactată în tonul cel mai moderat. Faptul își găsea explicația în relațiile politice cordiale dintre Franța și România și a fost de natură, după cum vom vedea, să-l îngrijoreze și chiar să-l nemulțumească pe Jay, care s-a gândit într-un rind la un hotărît demers colectiv. În esență, nota franceză recunoștea că proiectul definitiv al legii minelor, depus la Senat, suferise „fericite” retușări în unele „puncte esențiale” în comparație cu anteproiectul¹⁵⁹. Totuși se constata că și în ultima redactare a proiectului se întilneau prevederi „de natură să prejudicieze serios interesele franceze a căror importanță este considerabilă”; dintre articolele incriminate articolul 33 (fost 35) a reținut în mod deosebit atenția ministrului francez, care era, însă, încredințat că dificultățile ivite aveau să fie depășite cu succes¹⁶⁰.

În aceeași perioadă, cercurile interesate așteptau și intervenții din partea reprezentanților Belgiei și Olandei la București¹⁶¹.

La 6 iunie 1924 se produse intervenția lui Peter Jay¹⁶². Pe un ton „amical”¹⁶³, Jay înșira cu grijă toate prevederile proiectului ce nu conveneau americanilor: naționalizarea societăților petroliere, calificată

¹⁵³ *Papers...*, II, p. 606—607 (telegama nr. 22, Jay către Hughes, 5.VI.1924); U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 871.6 363/166 (opinia conducerii societății *Romano-American* transmisă conducerii lui *Standard Oil* prin intermediul Legației S.U.A. la București). La 9 iunie 1924, Jay va expedia pe adresa Departamentului de Stat proiectul legii în formă definitivă, datat iunie 1924 (*idem*, 871.6 363/174, anexele 5—6).

¹⁵⁴ *Idem*, 871.6 363/165; *Papers...*, II, p. 606 (telegama nr. 21, Jay către Hughes, 3.VI.1924).

¹⁵⁵ Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 122 (Nota nr. 98 a lui Dering către I. G. Duca, București, 2.VI.1924).

¹⁵⁶ *Ibidem*, f. 122—123.

¹⁵⁷ *Ibidem*, f. 123—124; vezi și U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871.6 363/174 (anexa III-a).

¹⁵⁸ Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 125 (Nota nr. 69 din 4.VI.1924 a lui Ed. de Manneville către I. G. Duca).

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ *Ibidem*.

¹⁶¹ *Papers...*, II, p. 606.

¹⁶² *Ibidem*, p. 607—608; U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871.6 363/174 (anexa I-a); Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 129 și urm. (Nota nr. 64 a lui Peter A. Jay către I. G. Duca, București, 6.VI.1924).

¹⁶³ *Ibidem*, f. 129.

drept o „confiscare” a întreprinderilor străine¹⁶⁴, confiscarea instalațiilor petroliere la expirarea concesiunilor (art. 99), exproprierea conductelor petroliere în caz de necesitate (art. 195), obligativitatea introducerii personalului român în proporție de 75% pentru toate categoriile de salariați (art. 81), procedura de validare a „drepturilor câștigate” (art. 237 și 241)¹⁶⁵. Jay nu și-a ascuns temerea că aplicarea „riguroasă” a legii propusă de guvernul român avea să conducă la „lichidarea forțată și dezastruoasă” a societăților cu capital străin din țară. Ministrul lăsa să se înțeleagă că un asemenea rezultat conducea la înrăutățirea nedorită a raporturilor româno-americane¹⁶⁶.

Acțiunile întreprinse de ministrii apuseni s-au produs în ciuda faptului că guvernul român făcuse unele concesiuni în proiectul legii minelor prezentat camerelor. Importanța acestor concesiuni a fost evidențiată în nota — identică în conținut — adresată de Ministerul Afacerilor Străine al României legațiilor Marii Britanii, Franței și S.U.A., ca răspuns la demersurile asupra cărora am insistat mai sus. După opinia guvernului român, specifică „Nota” din 24 iunie 1924¹⁶⁷, prevederile noi introduse satisfăceau „în întregime” interesele societăților petroliere străine¹⁶⁸; totodată, se respingeau ca „nefonde” criticile aduse articolului 33 privind naționalizarea societăților. În încheiere, se exprima încrederea că „un examen aprofundat al proiectului de lege astfel cum se prezintă el astăzi, se va dovedi că el dă satisfacții preocupărilor legitime ale naționaliilor Dv. și că el este departe de a justifica criticile la care a dat naștere în diverse cercuri”¹⁶⁹.

Dar, cu toate asigurările date de guvernul român, campania dezlănțuită de cercurile deținând interese în industria română de petrol nu a conținut. Dimpotrivă, ea va influența direct discuțiile purtate în Parlament în jurul proiectului legii minelor.

Dezbaterea parlamentară pe marginea proiectului legii minelor a reprezentat ultima fază ce a precedat introducerea noului regim minier în România. Discuțiile nu au fost prea ample, desfășurându-se la sfârșitul unei sesiuni — cea mai lungă din istoria de până atunci a Parlamentului român¹⁷⁰ — aglomerată cu adoptarea a numeroase legi și de primă importanță (regimul apelor, legea învățământului primar, legea comercializării ș.a.). Virgil Madgearu a sesizat că discuția legii minelor a avut loc „sub auspiciu cu totul deosebite”, la un „sfârșit de sesiune, într-o atmosferă de deziinteresare parlamentară”¹⁷¹.

Proiectul legii, prezentat Senatului la 26 mai 1924, conținea modificări în raport cu textul adoptat de „Consiliul Economic superior” cu

¹⁶⁴ *Ibidem*, f. 130.

¹⁶⁵ *Ibidem*, f. 131.

¹⁶⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷ *Ibidem*, f. 137—138 (Notă din 21.VI.1924).

¹⁶⁸ *Ibidem*, f. 137.

¹⁶⁹ *Ibidem*, f. 138; U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871.6 363/190

(Despatch nr. 625/1 iulie 1924, Jay către Hughes, anexa I-a).

¹⁷⁰ Cf. N. Iorga, *Supt trei regi*, București, 1962, p. 366.

¹⁷¹ *Dezbatările Adunării Deputaților (ședința din 25.VI.1924)*, p. 3 256.

două luni mai devreme. Comitetul de delegați al Senatului a operat unele revizuiți, interesante amendamente depunându-se la textul articolelor 35—36 din anteproiect, devenite 32—33¹⁷². Astfel, la articolul 32 s-au adăugat două noi aliniate ce stabileau avantaje pentru exploratorii individuali ai terenurilor necunoscute; acestora li se acorda un termen de un an pentru a se constitui în societate în cazul cind doreau să primească în concesiune o suprafață explorată de ei cu rezultat. În caz contrar, statul putea prefera pe oricine, iar exploratorului i se recunoștea numai dreptul la o cotă din redevență¹⁷³.

Comitetul delegaților Senatului a definitivat și conținutul articolului 33 care, în ultima redactare, a apărut „îndulcit” față de anteproiectul din martie. S-a menținut clauza potrivit căreia concesiunile petrolifere ale statului se acordau numai societăților naționale, denumite „societăți anonime miniere române”, categorie în care intrau doar acelea care posedau acțiuni nominative, aveau 60% din capital deținut de cetățeni români și 2/3 din membrii consiliilor de administrație, ai consiliilor de directori și cenzorii ocupate de cetățeni români. Președintele consiliului de administrație trebuia să fie, de asemenea, un cetățean român. În ce privește restul societăților, denumite „societăți anonime române”, s-a stabilit, pentru cazul cind ar fi dorit să obțină perimetre petrolifere de la stat, ca ele să se angajeze să se româneze în decurs de zece ani¹⁷⁴, adică să ajungă a aplica statutul fixat pentru „societățile anonime miniere române”, mai puțin ponderea capitalului (45% capital străin). Prevederea a fost menținută întocmai și în textul definitiv al legii minelor.

Modificările operate de Comitetul de delegați al Senatului s-au făcut cu asentimentul guvernului. Raportorul legii la Senat a specificat acest lucru într-o declarație¹⁷⁵. Fără a mai suferi alte schimbări esențiale, proiectul a fost adoptat de Senat la 18 iunie 1924, cu o majoritate de 83 voturi contra patru¹⁷⁶.

În aceeași zi, proiectul legii minelor a fost depus pe biroul Adunării Deputaților¹⁷⁷. La Cameră s-a creat, de asemenea, un comitet de delegați pentru examinarea proiectului. Rolul său s-a redus doar la simpla înregistrare și admitere a proiectului¹⁷⁸.

Discuțiile purtate la Cameră în jurul proiectului legii minelor au depășit în amploare pe cele de la Senat. Faptul s-a datorat mai ales atacurilor inițiate de partidele din opoziție; în plus s-a prezentat un mare număr de amendamente (73), dintre care nouă au fost respinse și restul admise¹⁷⁹. Cele mai multe amendamente (patru) s-au propus la articolul 33. Dintre ele nu a fost primit cel care cerea ca proporția de 45% a capitalului străin

¹⁷² Arhivele Statului București, fond Senat, Dosarul legii minelor din 1924, nr. 14 203, f. 308.

¹⁷³ *Ibidem*.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁷⁵ *Ibidem*, f. 446.

¹⁷⁶ *Dezbaterile Senatului (ședința din 18.VI.1924)*, p. 1 716. Vezi și U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871.6 363/175; *Idem*, Box nr. 9 971, 871.6 363/190 (Despatch nr. 625).

¹⁷⁷ Arhivele Statului București, fond Parlament, dosar 2 043, f. 170.

¹⁷⁸ *Ibidem*, f. 226. www.dacoromanica.ro

¹⁷⁹ *Ibidem*, ff. 288—362.

în societățile „naționalizate” să fie emise în acțiuni la purtător, nu nominative¹⁶⁰. Deși guvernul și-a însușit majoritatea amendamentelor¹⁶¹, proiectul nu a suferit schimbări esențiale. El a fost adoptat în cele din urmă de către Cameră, la 27 iunie 1924, în unanimitate (134 voturi)¹⁶². Proiectul legii minelor deveni, astfel, lege, care fu promulgată la 3 iulie 1924 și tipărită în „Monitorul Oficial” la 4 iulie 1924.

Cu prilejul dezbaterii în Parlament a proiectului legii minelor s-a putut defini și atitudinea partidelor de opoziție față de noul regim minier. Reprezentanții partidelor național și țărănesc au combătut proiectul. Deputatul ardelean I. Lapedatu a învinuit guvernul că prin adoptarea legii se urmărea atingerea unor „scopuri speciale” în favoarea partizanilor politici ai P.N.L.¹⁶³. În cadrul discuțiilor generale a luat cuvântul și liderul P.N.R., Iuliu Maniu¹⁶⁴. Țărăniștii au criticat și ei proiectul legii minelor. Virgil Madgearu a dezvoltat, dealtfel, cel mai convingător atac împotriva regimului minier pregătit de liberali¹⁶⁵. În cuvântările lor, reprezentanții majorității, ca și unii membri ai guvernului s-au străduit să justifice principiile înscrise în proiectul de lege, cu scopul de a liniști opoziția și cercurile interesate. În genere, intervențiile liberalilor s-au caracterizat printr-un ton moderat. S-a relevat faptul că prevederile noii legi nu urmăreau să lezeze interesele nimănui. Pentru înțelegerea spiritului în care s-au făcut atare intervenții deosebit de semnificative sînt cuvintele cu care Tancred Constantinescu și-a încheiat discursul la Cameră, înainte de a se fi procedat nemijlocit la adoptarea legii: „...Desigur, trebuie să menajăm capitalul străin, să-l facem să vină în țară și să-i dăm posibilitatea să cîștige cît mai mult, să-l punem în condițiuni egale cu cel românesc, să-i acordăm toate menajamentele cu putință, să nu avem nimic contra lui, nici noi, nici toate guvernele din Țara Românească”¹⁶⁶.

Votarea și promulgarea legii minelor au fost urmărite cu cel mai mare interes de reprezentanții societăților petroliere străine și de diplomații apuseni. A excelat, ca și în alte rînduri, Peter A. Jay, motiv pentru care am stăruit și vom stăruia asupra acțiunilor sale la București. Așa, de pildă, el a întocmit pentru folosul Departamentului de Stat un raport ce reprezenta o cronologie completă a faptelor din iunie 1924, cu detalii mai mult sau mai puțin semnificative: că, la Senat, adoptarea legii minelor a durat opt ore și jumătate, în vreme ce la Cameră — circa 12 ore și jumătate¹⁶⁷. Anterior, ministrul american vestise la timp Washingtonul despre decizia Senatului ori, la 29 iunie 1924 despre cea a Camerei: „Legea minelor a

¹⁶⁰ *Ibidem*, f. 288.

¹⁶¹ Toate amendamentele au fost cercetate personal de către Tancred Constantinescu și admise de către el (*ibidem*, ff. 308, 311, 316, 323, 325—327).

¹⁶² *Ibidem*, f. 361. Vezi și U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 971, 871.6 363 190.

¹⁶³ *Dezbaterile Adunării Deputaților (ședința din 23.VI.1924)*, p. 3 212.

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 3 218.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 3 256 și urm.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 3 427.

¹⁶⁷ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 971, 871.6363/190; *Papers...*, II, p. 609—610 (documentul este incomplet).

trecut... ”¹⁸⁸. Tot astfel, mai apoi, va informa Departamentul de Stat despre semnarea și promulgarea legii minelor¹⁸⁹. Jay a avut rolul său în canalizarea nemulțumirilor colegilor săi, diplomații apuseni, pe care i-a îndemnat la noi proteste în ultima decadă a lunii iunie 1924¹⁹⁰. Astfel, la 21 iunie 1924 el a predat un memorandum lui Duca, pe care-l atenționa că votarea legii minelor va produce „o impresie rea în Statele Unite ”¹⁹¹. La 25 iunie 1924, Duca a primit o notă semnată de Herbert Dering¹⁹², iar la 26 iunie 1924 — o alta, subscrisă tot de Jay¹⁹³, un adevărat, protest formal” contra legii minelor¹⁹⁴, pe care nu a putut-o bloca.

Francezii și belgienii, olandezii și britanicii nu erau nici ei satisfăcuți de conținutul proiectului legii minelor aflat în dezbaterile Parlamentului și, adesea, au dat glas nemulțumirii lor. Din Londra pornea atunci știrea că *Foreign Office*-ul ar fi declarat că „dacă legea trece definitiv, se va produce nu numai în City, dar pretutindeni, o mișcare contra României”¹⁹⁵.

În țară, acțiunile diplomaților occidentali au fost corelate cu unele întruniri de protest ale delegațiilor societăților petroliere, cu memoriile adresate Parlamentului și guvernului I. I. C. Brătianu. Un lung memoriu a fost predat, la 11 iunie 1924, titularului Ministerului Industrii și Comerțului, Tancred Constantinescu. Memoriul, semnat de imputerniciții ai 26 de societăți petroliere cu capital în majoritate străin¹⁹⁶, pretindea modificarea proiectului legii minelor în părțile sale fundamentale: dispozițiile privind prospecțiunea terenurilor necunoscute, drepturile exploratorilor, regimul concesiunilor miniere, naționalizarea societăților, stabilirea și cuantumul redevențelor, distribuția internă a produselor petroliere, validarea „drepturilor câștigate”¹⁹⁷.

Reacțiile cercurilor petroliere interne și externe în urma votării și promulgării legii minelor au fost diferite. Salutată cu satisfacție de adepții introducerii programului *prin noi înșine* în domeniul industriei de țuică, noul regim minier a fost primit cu sentimente amestecate de susținătorii politicii *porților deschise*, de la suspiciuni nemărturisite și pînă la unele „protestări energice”¹⁹⁸. Presa bucureșteană a reținut aprecierile defavorabile ale unor influente ziare și reviste economice străine („*Financial News*”, „*Petroleum Times*”, „*The Economist*”, „*The New York Times*” ș.a.),

¹⁸⁸ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871.6 3631/76 (telegrama nr. 27, Jay către Hughes, București, 29.VI.1924).

¹⁸⁹ Idem, 871.6 363/186 (telegrama nr. 43, Jay către Hughes, București, 17.VII.1924).

¹⁹⁰ Vezi Despatch nr. 625 1 iulie 1924.

¹⁹¹ Arh. M.A.E., fond 71/1920 1914, Dosare speciale, vol. 63 (1922 1924), f. 128—129.

¹⁹² U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box 9 971, 871.6 363 190 (anexa III-a). O copie a primit-o, tot atunci, Jay de la ministrul britanic (*ibidem*, Despatch nr. 625).

¹⁹³ *Ibidem* (anexa IV-a); *Papers...*, II, p. 612 613. Era un răspuns la Nota lui Duca din 21 iunie 1924 (vezi mai sus).

¹⁹⁴ Expresia lui Jay (Despatch nr. 625).

¹⁹⁵ Arh. M.A.E., fond 71/1920 — 1914, Dosare speciale, vol. 63 (1922 — 1924), f. 151 (telegrama nr. 2 416 a lui Djuvara către Duca, Londra, 28.VI.1924).

¹⁹⁶ Semnat de delegații societăților străine (*Astra Română, Româno-Americană* ș.a.).

¹⁹⁷ „*Moniteur du Pétrole Roumain*” ur. 12/15.VI.1924, pp. 931—950.

¹⁹⁸ Arh. M.A.E., fond 71/1920 — 1914, Dosare speciale, vol. 63 (1922 1924), f. 158 (telegrama nr. 377 a lui Păclianu către Duca, Stockholm, 1.VII.1924).

obiecțiile lor contra stipulațiilor „inacceptabile” ale legii minelor¹⁹⁹. Știri alarmante parveniră, pînă rimul moment, mai cu seamă de la Londra²⁰⁰ și Washington²⁰¹. Este locul să precizăm că protestul comun — dorit și prevăzut de americani, de pildă²⁰² — nu s-a produs. Evenimentele demonstrară, dacă mai era cazul, că interesele trusturilor petroliere și ale statelor interesate se dovedeau *mai puternice* decît atitudinile consecvente. Din acest punct de vedere, Marea Britanie și Franța s-au arătat mai mult recitente decît era de așteptat, fapt pentru care Peter Jay s-a declarat nu o dată nemulțumit în mesajele adresate Departamentului de Stat²⁰³. Credem că situația decurgea din acordurile realizate ori în perspectivă dintre guvernul român și majoritatea societăților petroliere străine — *mai puțin* filialele lui *Standard Oil* și *Royal Dutch Shell* — în privința aplicării dispozițiilor noului regim minier²⁰⁴, inclusiv a celor referitoare la naționalizarea lor în limita a zece ani²⁰⁵. Jay a aflat, astfel, un prilej în plus să conchidă că, în comparație cu interesele anglo-francezilor, cele ale S.U.A. erau cel mai serios amenințate de legea liberală a minelor²⁰⁶. Că lucrurile au fost interpretate în acest mod a demonstrat-o mai demult, într-o binecunoscută lucrare, Essad Bey, după care prin legea din 1924 Rockefeller ar fi fost „singurul lezat”, iar britanicii „deliberat avantajați”²⁰⁷.

Nu a lipsit, în acele condiții, nici știrea-bombă: plecarea lui Peter Jay în Statele Unite în semn de protest împotriva promulgării legii minelor în forma cunoscută. Aflat între suprasolicitările conducerii trustului *Standard Oil* și informațiile sosite de la București, Departamentul de Stat a decis rechemarea ministrului la București, cu gândul de a acționa într-un cadru mai larg, legînd problema legii minelor de celelalte chestiuni economice pendinte între S.U.A. și România²⁰⁸. Presa americană, mai, precis „The Washington Post” și „The New York Times” din 7 iulie 1924, a dezvăluit că rechemarea diplomatului semnifica „un protest” contra „restricțiilor petroliere” impuse prin noua lege²⁰⁹. În ziua următoare prin telegramă *urgentă* Jay fu instruit să anunțe oficial Bucureștii că pleca la Washington pentru „consultări”²¹⁰.

¹⁹⁹ Vezi „Adevărul” din 4.VII.1924; „Bursa” (1924), pp. 593, 642, 705, 796, 804.

²⁰⁰ Arh. M.A.E., fond 71 1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 164 (telegrama nr. 34 890, Legația din Londra către I. G. Duca).

²⁰¹ *Ibidem*, f. 308 (telegrama nr. 3 902/15.VII.1924, A. Bibescu către I. G. Duca).

²⁰² Cf. „Bursa” din 13 iulie 1924, p. 496.

²⁰³ Vezi Despatch nr. 625/1 iulie 1924; *Papers...*, II, p. 614—615; cf. și U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871.6 363 177.

²⁰⁴ Maurice Pearlon, *op. cit.*, pp. 124—125, 126 și urm.

²⁰⁵ Arh. M.A.E., fond 71 1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 173—174 (telegrama Direcției presei din M.A.S. al României către legațiile din 17 țări, București, 5.VII.1924). Prin grija legațiilor române, documentul s-a tipărit în unele cotidiane străine de mare tiraj (vezi „The New York Times”, nr. 24 269 din 5 iulie 1924, p. 6).

²⁰⁶ *Papers...*, II, p. 617 (telegrama nr. 43/17.VII.1924, Jay către Hughes); U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 971, 871.6 363/210 (Despatch nr. 635 26 iulie 1924, Jay către Hughes).

²⁰⁷ Essad Bey, *L'Épopée du pétrole*, Paris, 1934, p. 274—275.

²⁰⁸ *Papers...*, II, p. 613—614; U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 971, 871.6 363 213 (anexe); *idem*, Box nr. 9 970, 871.6 363 177 A (telegrama nr. 21/7.VII. 1924 Hughes către Jay).

²⁰⁹ *Ibidem*; „The New York Times”, nr. 24 271/7.VII.1924, p. 5.

²¹⁰ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871.6 363/177 (telegrama nr. 22 8.VII.1924, Grew către Jay); *Papers...*, II, p. 615—616.

Știrea despre plecarea diplomatului american, salutată din primul moment de oamenii lui *Standard Oil*²¹¹, a fost succedată de intense contacte diplomatice între București și Washington. Peter Jay a solicitat să i se rezerve o întrevvedere cu I. G. Duca²¹². Fiind plecat șeful diplomației române, la 10 iulie 1924 Jay lăasă la Ministerul Afacerilor Străine o „Notă” ce punea în discuție întregul dosar al raporturilor economico-financiare româno-americane²¹³. Înainte de revenirea lui Duca, ministrul român la Washington a avut o convorbire cu Grew, adjunctul secretarului de stat, pe marginea rechemării lui Jay²¹⁴. Memorandumul întocmit la Departamentul de Stat asupra acestei convorbiri s-a trimis de îndată Legației din București, cu mențiunea că rechemarea rămânea în vigoare²¹⁵. Atunci, la 18 iulie 1924 șeful Legației americane insistă și fu primit de I.G. Duca²¹⁵, iar după aceea avu o discuție cu Vintilă Brătianu, în prezența ministrului român de externe²¹⁷. Peste două zile, Jay a fost primit de regele Ferdinand și regina Maria, care s-a arătat încrezători că reintoarcerea diplomatului după „consultările” de la Washington va contribui la rezolvarea „problemelor complexe” dintre România și Statele Unite²¹⁸. În sfârșit, la 21 iulie 1924 Duca predă diplomatului american răspunsul la „Nota” sa din 10 iulie 1924²¹⁹.

Repetatele demersuri americane nu rămăseseră fără ecou în climatul politic intern al epocii. N. Iorga a relatat, de exemplu, că, după una din intervențiile lui Jay, ar fi urmat o audiență de trei ceasuri a lui I.I.C. Brătianu la rege, cu care prilej premierul și-ar fi prezentat demisia. Primul ministru a evidențiat însă impresia total nefavorabilă pe care ar fi provocat-o demiterea unui guvern român ca rezultat al unei intervenții din afară; atunci, regele a îndemnat la înțelegere cu americanii, declarând că nu putea admite o „ruptură” cu ei²²⁰. Atitudinea conciliantă a regelui Ferdinand s-a verificat, cum s-a văzut, și din discuția cu Jay de la 21 iulie 1924.

²¹¹ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871.6 363/179 (Wellman către Hughes, 10.VII.1924).

²¹² Idem, 871.6 363 181 (telegrama nr. 38/13.VII.1924, Jay către Hughes).

²¹³ Idem, Box nr. 9/971, 871.6 363/210 (Despatch nr. 634/21 iulie 1924, L. Dennies către Hughes, anexa); *Papers...*, II, p. 618—619; Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 323—324 (Nota nr. 73 din 10.VII.1924 a Legației S.U.A.). La această notă, M.A.S. al României a replicat cu un lung și documentat memoriu, însoțit de două anexe, datate toate 20 iulie 1924 și predate a doua zi (*ibidem*, ff. 349—363 și 369—372); *Papers...*, II, p. 621 și urm.

²¹⁴ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9/970, 871. 6 363/185 („Memorandum” din 15.VII.1924, ff. 1—3); idem, Box nr. 4 299, 711. 71/7. Peste șase zile, Bibescu îl întâlnește pe A. W. Dulles (idem, Box nr. 9 971, 871. 6 363 193).

²¹⁵ Idem, Box nr. 9 970, 871.6 363/182 (telegrama nr. 27/15.VII.1924, Grew către Jay); *Papers...*, II, p. 616—617.

²¹⁶ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970/188 (telegrama nr. 45/18. VII.1924 Jay către Hughes).

²¹⁷ Idem, Despatch nr. 634 din 21 iulie 1924.

²¹⁸ *Ibidem*.

²¹⁹ *Ibidem*. Guvernul american va răspunde la 15.X.1924 (idem, Box nr. 9/971, 871. 6 363/210). Vezi, de asemenea, www.dacoromanica.ro

²²⁰ N. Iorga, *Memorii*, IV, p. 177—178; idem, *Supt trei regi*, p. 387.

Față de campania declanșată, guvernul I. I. C. Brătianu, în afara acordurilor încheiate cu unele societăți petroliere străine, a făcut precizări oficiale despre natura noului regim minier. S-a afirmat constant că interesele capitalurilor străine din țară nu erau atinse prin lege. Dispozițiile privind naționalizarea se aplicau numai societăților care doreau să primească perimetre petroliere de-ale statului, nu și de la particulari²²¹. De asemenea, guvernul a subliniat că era dreptul său incontestabil de a adopta măsuri pe plan intern menite să preîntâmpine acapararea bogățiilor țării și să contribuie la salvagardarea independenței ei economice și politice²²².

Eforturile guvernului român s-au soldat cu rezultate însemnate. Cabinetele din Londra și Paris renunțară la ideea de a protesta oficial contra legii minelor²²³. Respectând instrucțiunile primite între timp²²⁴, Jay părăsi Bucureștii după ce diferendul se aplanase într-o măsură. După constatările noastre, decisive au fost nota predată lui Duca la 21 iulie 1924 și afirmarea categorică a hotărârii României de a examina în ansamblu aspectele economice și financiare ale raporturilor cu S.U.A. După aceea, la 9 august 1924, adică cu o zi înaintea plecării lui Jay spre Washington, prin Paris și Londra, acesta s-a reîntîlnit cu I.G. Duca și fu primit de I. I. C. Brătianu, care i-ar fi dat — după propriile-i mărturisiri — „asigurări verbale” că dorea reglementarea diverselor probleme aflate pe agenda raporturilor româno-americane²²⁵. Încă înainte de aceasta, Departamentul de Stat se convinsese de seriozitatea intențiilor guvernului român și, la 30 iulie 1924, a sfătuit pe Jay ca „să nu închidă” calea progreselor viitoare în negocierile *globale americano-române*²²⁶. Credem că o atare solicitare se impune în cazul lui Jay, care tocmai pregătea un detaliat memorandum ce prezenta în culori sumbre legea minelor din 4 iulie 1924²²⁷. Cu toate acestea, s-a referit la acțiunile sale, soldate cu *cinci note scrise* predate Ministerului Afacerilor Străine al României, în comparație cu numai *două note britanice și una franceză*²²⁸.

La Washington, Peter Jay a avut intense consultări la Departamentul de Stat, cu reprezentanții lui *Standard Oil* și cu președintele C. Coolidge. Concluzia la care s-a ajuns a fost aceea că relațiile dintre cele două țări nu puteau merge pînă la o ruptură și că o înțelegere era posibilă și necesară²²⁹. La 16 septembrie 1924, ministrul român la Washington comunica deja că diferendul cu S.U.A. „se va sfîrși cu bine”²³⁰, iar în octombrie

²²¹ Arh. M.A.E., fond 71 1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 173 (telegrama nr. 2 506 a Legației din Londra către I. G. Duca, 8.VI.1924).

²²² *Ibidem*, f. 143.

²²³ *Ibidem*, f. 308.

²²⁴ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 970, 871. 6 363/188 (telegramă urgentă nr. 31 22.VII.1924, Grew către Jay); idem, Box nr. 9 971, 871. 6 363/205 A (telegrama nr. 261 9.VIII.1924, Departamentul de Stat către Ambasada din Paris); vezi și Despatch nr. 640 din 10 august 1924 (mai jos).

²²⁵ Idem, 871. 6 363/213 (Despatch nr. 640, Jay către Hughes).

²²⁶ Idem, 871. 6 363/196 (telegrama nr. 34/30.VII.1924, Grew către Jay); *Papers...*, II, p. 626.

²²⁷ U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 9 971, 871. 6 363/213 (Memorandum din 7.VIII.1924).

²²⁸ *Ibidem*.

²²⁹ Arh. M.A.E., fond 71/1920—1944, Dosare speciale, vol. 63 (1922—1924), f. 401 (telegrama nr. 4 743/23.VII. A. Bibescu către I. G. Duca).

²³⁰ *Ibidem*, f. 416 (telegrama nr. 4 743/23.VII. A. Bibescu către I. G. Duca).

1924 a anunțat apropiata revenire a lui Jay la București ²³¹. Jay va sosi, în adevăr, la 9 noiembrie 1924 ²³². Acest deznodământ a fost posibil numai după ce guvernul român a dat asigurări în sensul respectării intereselor americane în industria de petrol și s-a angajat să procedeze la rezolvarea afacerii Baldwin și să depună eforturi pentru a se ajunge la un acord privind datoriile de război către S.U.A.

Dacă guvernul român a reușit o soluție pozitivă cu marile puteri în problema legii minelor din 1924, acest lucru a fost imposibil de realizat atunci cu trusturile mondiale *Standard Oil* și *Royal Dutch Shell*, care nu au acceptat nici un moment prevederile noului regim minier ²³³ și, tot timpul cât el se va aplica, nu vor înceta lupta pentru a obține abrogarea lui.

LE PÉTROLE — UNE DIMENSION DES RAPPORTS DE LA ROUMANIE AVEC L'ÉTRANGER DURANT LA PÉRIODE 1918 1924.

LA LUTTE CONTRE LA PÉNÉTRATION DES MONOPOLES ÉTRANGERS

RÉSUMÉ

Dans l'histoire mondiale du pétrole il n'y a eu que de rares périodes qui eussent connu les convulsions qui se sont succédées à la fin de la première guerre mondiale. Ce fait a été engendré par la dispute acharnée entre les trusts internationaux pétroliers appuyés par les gouvernements des grandes puissances capitalistes victorieuses dans la conflagration de 1914—1918. La distribution de toutes les réserves de pétrole connues ou presumées d'exister sur le globe a été mise en discussion. La Roumanie s'est trouvée elle aussi dans l'attention des intéressés, vu surtout qu'elle ne s'est pas contentée, à l'époque soumise à l'étude, de jouer le rôle de simple *objet* des transactions internationales, mais *a initié et promu une politique propre* aux intérêts nationaux dans le domaine de „l'or noir”.

La présente étude élaborée sur la base de l'investigation de la littérature générale du problème abordé et de l'examen de documents des archives roumaines et étrangères (notamment des U.S.A.) soumet à l'attention du chercheur la place et le rôle occupés par la question du pétrole dans l'évolution des relations extérieurs de la Roumanie durant l'étape 1918—1924. On examine amplement les faits survenus au cours de la Conférence de paix de Paris à propos du pétrole roumain et le problème touchant la liquidation des biens ayant appartenu aux ex-ennemis après la première guerre mondiale, contexte dans lequel la politique des cabinets de Bucarest n'a pas été précisément ferme. L'auteur insiste sur la préparation et l'accomplissement de la grande réforme de la *nationalisation du sous sol minier* en 1923, relevant les aspects d'ordre intérieur et extérieur de la réforme

²³¹ *Ibidem*, f. 246 (telegrama nr. 5 481/15.X.1924, A. Bibescu către I. G. Duca).

²³² U.S.A., N.A.W., Record Group 59, Box nr. 2 113, 711, 71/11 (Despatch nr. 694 din 17 noiembrie 1924, Jay către Hughes).

²³³ Maurice Pearton, www.dacoromanica.ro

mentionnée qui affectait notamment les intérêts des sociétés pétrolières roumaines ou étrangères. Il examine ensuite les circonstances dans lesquelles le Cabinet libéral dirigé par I. I. C. Brătianu (1922—1926) a adopté la loi des mines de 1924 et où la question du pétrole a joué un rôle essentiel. Sur la base d'informations pour la plupart inédites, l'étude reflète les diverses interventions des trusts et des grandes puissances concernant l'inclusion dans la loi des prévisions favorables à leurs intérêts et l'exclusion de celles restrictives (notamment les articles 32—33) qui relevaient du programme économique „par nous même” du gouvernement de I. I. C. Brătianu et qui, objectivement, menaient à la consolidation de l'indépendance économique et, partant, politique, de l'Etat roumain. Bien qu'obligé de faire certaines concessions aux trusts étrangers possédant des sociétés dans l'industrie pétrolière du pays, le gouvernement roumain a réussi à adopter la loi des mines en 1924 et à l'appliquer avec des résultats positifs importants. Seuls les trusts *Standard Oil* et *Royal Dutch Shell* et leurs filiales du pays ne se sont pas soumis aux stipulations du régime minier de 1924 et n'ont cessé pas un moment la lutte pour obtenir sa révision, ce qui s'est passé par ailleurs sous un gouvernement du Parti National Paysan (Iuliu Maniu) en mars 1929.

LUPTA SOCIALĂ ȘI NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR BĂNĂȚENI ÎMPOTRIVA DUALISMULUI AUSTRO-UNGAR ÎN ANII PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

DE

RADU PĂIUȘAN

Lupta națională a românilor bănățeni cunoaște o intensificare deosebită în timpul primului război mondial. Acum ei erau pe deplin conștienți de faptul că situația nou creată le va oferi posibilitatea rezolvării dorinței lor seculare — unitatea națională.

Încă de la declanșarea războiului, românii bănățeni erau ferm decizi să-l folosească în sensul dorit de ei — cel al unirii cu patria mamă. Deși sînt obligați să lupte în armatele Austro-Ungariei, ei nu se prezintă bucurători la război, la un război care nu era al lor, ci al clasei străine oprimate. Ca atare, în momentul începerii conflagrației, mii de bănățeni și transilvăneni trec în România, care era atunci neutră, iar atunci cînd România declară război Austro-Ungariei, ei cer înrolarea imediată în armata română. Astfel, în rîndurile armatei române au luptat, în anii războiului mondial, peste 100.000 de soldați și subofițeri, de origine bănățeni și transilvăneni, și mai mult de 1.500 ofițeri. Printre aceștia se afla și generalul Moșoiu, comandantul diviziei a 13-a, și generalul Dragalina, comandantul armatei I, mort eroid în luptele de pe Valea Jiului¹.

Dacă o parte din tineretul românesc din Banat și Transilvania a trecut în România, pentru a nu fi silit să lupte pentru un ideal străin lor, mulți români bănățeni au fost recrutați în armata austro-ungară. Ei au fost trimiși pe fronturi îndepărtate, bănățenii mai ales în Italia, și împărțiți pe la diferite regimente, cu care erau mițați la moarte. Au loc în toată perioada războiului neprezentări la recrutare, instigații, din partea populației românești din Banat, în scopul ca tinerii să refuze să lupte într-un război care nu era al lor. Aparatul represiv intră însă imediat în acțiune și patrioții români sînt arestați și întemnițați. Așa s-a întimplat și cu Ioan Măran din Ciclova, care a fost întemnițat la Seghedin, deoarece a îndemnat recruții, în timpul mobilizărilor din anul 1914, că dacă „a fi să dați piept ca românii, să nu-i pușcați, ci să pușcați în ofițeri”².

¹ *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*, sub redacția Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac, ed. a II-a, București, 1972, p. 485.

² I. D. Suclu, *Banatul și unirea din 1918*, în „Studii. Revista de Istorie”, nr. 6, 1968, p. 1089.

Sacrificiile populației românești din Banat și Transilvania au fost foarte mari în timpul acestei conflagrații. De aici au fost mobilizați aproape 500 de mii de români, dintre care 90 % au luptat direct pe front. Până la sfârșitul conflagrației, peste 1/5 au murit pe front, în închisori, în deportări, în urma rănilor, au fost dați dispăruți sau rămași invalizi. În urma războiului, în Banat și Transilvania au rămas peste 100 de mii de văduve și orfani³. Această proporție, de o cincime de morți, dintre cei mobilizați, este cea pe care au dat-o satele bănățene. De exemplu, din cei o sută de români, din comuna bănățeană Ciudanovița, care au luptat în armata austro-ungară, 20 au murit pe front⁴. Aceeași proporție de căzuți este și în comuna bănățeană Jitin⁵. În rîndul soldaților români, plecați să lupte pentru o cauză străină, era o atmosferă dintre cele mai încordate. Soldații, subofițerii și ofițerii români căutau să evite linia I, contactul nemijlocit cu cei împotriva cărora luptau fără voia lor. Mai ales intelectualii, căutau să rămână la serviciul de intendență sau la partea sedentară a unităților. Aceasta este și cazul fruntașului bănățean Caius Brediceanu, mobilizat și el pe frontul italian⁶.

Pentru a nu fi siliți să lupte, în scopuri total străine lor, mulți soldați din rîndul țărănilor, au preferat să se automutileze. Automutilările, în vederea sustragerii de la mobilizare, erau la ordinea zilei, încă de la începutul războiului. Astfel, în luna iunie 1915, au fost deferiți Tribunalului Militar din Timișoara 3 soldați din regimentul 61 infanterie, care se automutilaseră pentru a scăpa de mobilizare. Astfel de cazuri este nevoit să judece în mod frecvent tribunalul militar din Timișoara⁷.

O amploare și mai mare o au dezertările românilor din armata austro-ungară și predările ca prizonieri, la armatele Antantei. Acesta este și cazul bănățeanului Vasile Branca, din Vărădia, soldat în regimentul 61 artilerie Timișoara. El este trimis în scop de diversiune, conducător al unui detașament de zece soldați, în România, pentru a scufunda vasele rusești, care veneau pe Dunăre în ajutorul sîrbilor. Detașamentul său însă, imediat după ce a ajuns la destinație, la Turnu-Severin, se predă autorităților românești⁸. Cazuri din acestea au existat cu miile în rîndul românilor din armata austro-ungară.

Rezistența la mobilizare, neprezentările la recrutare și dezertările, se dezvoltă cu și mai mare amploare, după intrarea României în război. În august 1916, într-o atmosferă de mare entuziasm, armata română traversează Carpații și pătrunde, prin mai multe locuri, în Banat și Transilvania. Populația românească din Banat își primește cu multă bucurie eliberatorii, îi adăpostește și colaborează cu ei. După retragerea armatelor române, din Banat și Transilvania, vor urma represalii asupra populației civile românești de aici.

³ *Destrămarea monarhiei Austro-Ungare*, Edit. Acad. R.P.R., București, 1964, p. 143.

⁴ Arhivele Statului Timiș, fond. Colecția „Nicolae Ilieșu”, dosar 6, f. 1 586.

⁵ *Ibidem*, f. 1 619.

⁶ Caius Brediceanu, *Amintiri din viața mea*, Lugoj, 1936, pp. 12—13.

⁷ Vezi, W. Marlin, I. Munteanu, G. Radulovicl, *Unirea Banatului cu România*, Timișoara, 1968, p. 103.

⁸ I. D. Suci, *op. cit.*, p. 1 091.

În Banat, intră ca învingătoare, la 15 august 1916, divizia I-a infanterie, comandată de generalul bănățean Dragalina, divizie care, la 22 august 1916, eliberează Orșova. Din trupele generalului Dragalina făceau parte și mulți bănățeni care, fie că se înrolaseră la începutul războiului, fie că dezertaseră din armata austro-ungară. Dar Banatul nu poate fi eliberat de către armata română, deocamdată, decît în parte și numai pentru cîteva luni. După lupte în care românii manifestă multă vitejie, soldații generalului Dragalina sînt copleșiți de numărul și dotarea cu armament și tehnică de luptă a inamicului. În consecință, în luna octombrie, trupele române eliberatoare au fost silit să se retragă din Banat, amîinînd momentul eliberării complete și definitive a Banatului. Acum populația Banatului informează armata română despre mișcările de trupe germano-austro-ungare, despre dispozitivul lor de apărare, despre numărul detașamentelor, etc. În timpul luptelor pentru eliberarea Banatului, cade erotic generalul bănățean Ioan Dragalina, supranumit „eroul de la Cerna”. Este grav rănit de schija unui obuz, iar în urma agravării rănii, se stinge erotic în ziua de 24 octombrie 1916⁹.

După retragerea armatei române din Banat și Transilvania, românii de aici sînt supuși la noi și grave persecuții, pe care le suportau cu stoicism, fiind de acum deplin increzători în victoria finală. Dezertările soldaților români, după intrarea în război a României, iau proporții de masă. Au loc fraternizări pe front și răscoale în rîndul soldaților, atîngînd punctul culminant în octombrie—noiembrie 1918, cînd unități întregi din armata austro-ungară se descompun, prin părăsirea lor de către luptători. Această stare de fapt este în atenția comandamentului austro-ungar, încă din luna decembrie 1917. Acum se revoltă și soldații români și maghiari din regimentul 63 austro-ungar, care luptau pe frontul armatei a IV-a ruse. Aceștia au amenințat cu depunerea armelor, dacă vor fi trimiși la ofensivă¹⁰.

Soldații români din armata austro-ungară erau frecvent îndemnați de către frații lor din armata română să dezerteze și să se înroleze și ei în lupta de eliberare națională. Aceștia li se adresau prin manifeste și apeluri frățești, determinîndu-i să părăsească o cauză care nu era a lor. Astfel, într-un manifest intitulat „Frați români”, răspîndit la începutul anului 1917, arătînd că mulți români au trecut de la începutul războiului de partea armatei române eliberatoare, se arată: „*Voi, românii, care luptați în rîndurile armatei austriece, este de datoria voastră să veniți în ajutorul fraților și tovarășilor voștri. Acest ajutor îl puteți aduce, trecînd în rîndurile noastre... Români, părăsiți pe neîndurații asupritori ai voștri și veniți în noi. Veniți și ajutați-ne în lupta crîncenă contra vrăjmașilor... Vă așteptăm*”¹¹.

Acum erau arestați sub pretextul de instigare, oameni nevinovați, deferiți justiției și ținuți luni și chiar ani, în temnițele de la Seghedin sau Vaș. Astfel este cazul lui Vasile Boiborean, din comuna Deta, care a fost condamnat, de către tribunalul din Biserica Albă (azi R. S. F. Iugoslavia),

⁹ Ioan Scurtu, *Presărași pe-a lor morminte ale laurilor foi. Eroi ai luptei pentru independență și unitatea patriei. 1916—1917*, Edit. Albatros, București, 1978, pp. 75—90.

¹⁰ *Din istoria Transilvaniei*, Edit. Acad. R.P.R., București, 1964, p. 355.

¹¹ *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918...*, p. 486.

la 1 an închisoare, pe care o execută la Seghedin. Acuzația de instigare nu este motivată în actul de condamnare și astfel, acest om nevinovat, tată a zece copii, face cunoștință cu temnițele austro-ungare¹².

Erau puși sub urmărire și căutați cei care încercau să treacă în România. Există multe ordonanțe ale Ministerului de Interne maghiar în acest sens. Una se referă și la Viorel Morariu din Gura-Dobrei, care, după ce făcuse studiile la Blaj și Brașov, trecuse în România. Ordonanța cerea episcopului român din Caransebeș ca în cazul că acesta s-ar prezenta pentru continuarea studiilor, să fie anunțate autoritățile maghiare¹³. Dar fenomenul trecerii unor bănățeni în România persistă încă din primii ani ai războiului. În această situație este și cunoscutul luptător bănățean Avram Imbroane, care trecuse în România încă din octombrie 1915, după cum rezultă din cercetarea ordonată la data de 16 decembrie 1915, de către autoritățile ecleziastice românești. După cum aflăm din raportul superiorului său direct, Avram Imbroane era încadrat în România, pe un post de profesor¹⁴.

Acțiunea de trecere a românilor bănățeni în patria mamă continua chiar cu ajutorul autorităților ecleziastice românești. Unul dintre cei care ajută pe bănățenii care vor să treacă în România este și Martin Vernichescu din Virciorova, care, în ziua de 20 iulie 1915, este arestat sub această acuzație, iar locuința sa este percheziționată. Împreună cu primarul comunei și cu încă două persoane, el este dus la reședința comitatului și apoi întemnițat la închisoarea tribunalului din Lugoj. Ținut aici câteva săptămâni, fără a fi judecat, este dus la penitenciarul din Seghedin, judecat de către o Curte Marțială și acuzat că a ajutat pe unii concetățeni ai săi să treacă granița. Deși nu i s-a putut dovedi vinovăția, el era ținut în continuare în temniță, fiind considerat un element periculos pentru orânduire¹⁵. Era una din metodele de intimidare, pe care le foloseau organele de stat austro-ungare împotriva populației românești din Banat și Transilvania. În cazul de față, deși s-a intervenit pe linie ierarhică pentru eliberarea acestui patriot român, el mai era încă în închisoare la data de 27 august 1917. Acum era acuzat de „așiftare” la încălcarea îndatoririlor militare, luate prin jurământ, dar nu se specifica în ce consta această așiftare. Între timp, preotul Vernichescu, împreună cu primarul comunei Virciorova, erau din nou deținuți la arestul tribunalului din Lugoj, la dispoziția autorităților militare, autorități care puteau dispune de soarta acestor patrioți bănățeni¹⁶.

Din zonele mai apropiate de România, cum era cea a Oraviței, sint arestați mulți patrioți români, intelectuali și preoți, care nu erau nici măcar duși în fața unui tribunal, ci deținuți în afara oricăror norme legale. De exemplu, Cornel Ștefan din Oravița era deținut de 3 săptămâni la Seghedin, fără să fie judecat, împreună cu preotul Dabiei din Cacova și preotul greco-catolic din Tirvaniul Mare¹⁷.

¹² Arhivele stat. Timiș, fond. Primăria comunei Deta, doc. 13, 1916.

¹³ Arh. Mitropoliei Banatului, fond. Caransebeș, doc. 5 313, 1918.

¹⁴ Ibidem, doc.ⁿ 302, 1915.

¹⁵ Ibidem, doc. 378, 1915.

¹⁶ Ibidem, doc. 4 723, 1915.

¹⁷ Ibidem, doc. 5 262, 1914.

Sub acuzație de instigare împotriva armatei și așa-zisei națiuni maghiare, erau urmăriți, de către Procuratura Regală din Seghedin, mulți români bănățeni. Astfel, după cum aflăm din raportul procurorului regal din Seghedin, este reținut pentru cercetări și arestat preventiv Aurel Magheț din localitatea Toager, comitatul Torontal, pentru delictul de ațîțare la dușmănie împotriva națiunii maghiare și pentru delictul de infidelitate. Aurel Magheț declarase că „el nu poate fi dușmanul românilor, pentru că el însuși este român”. În continuare era acuzat că și punea speranța într-o lume mai bună, odată cu preluarea puterii politice de către națiunea majoritară, cea română. El ar fi declarat că „dacă oame-nii noștri ar avea minte, atunci cînd se vor înrola și vor ajunge pe front, ar depune armele și s-ar preda dușmanilor”. Mai era acuzat și de faptul că a ațîțat la dușmănie împotriva maghiarilor pe locuitorii de naționalitate română, iar prin slăbirea fidelității persoanelor recrutate, dar încă neincorporate, aparținătoare puterii armate a monarhiei austro-ungare, a încercat să fie în ajutorul dușmanilor, adică a României¹⁸. El este eliberat abia în pragul prăbușirii anacronicului sistem dualist, la 3 noiembrie 1918, cu jumătate de pedeapsă executată¹⁹.

Pentru faptul că a trecut în România, încă înainte de începerea războiului, și pentru că desfășura în diferite ziare din țară o propagandă ardentă pentru realizarea unității naționale Octavian, Goga²⁰, împreună cu alți 13 români trecuți în România, este pus sub urmărire de către procuratura regală de la Cluj. Era acuzat de infracțiunea de complot și înaltă trădare, pentru că publicase în ziarul „Epoca” din București, în numerele 161 și 259, din 1915, articole ostile Austro-Ungariei. Prin aceeași ordonanță, sînt puși sub urmărire și dr. Avram Imbroane, redactor la „Drapelul” din Lugoj²¹, și Onisifor Ghibu, fost funcționar la consistoriul ortodox din Sibiu, care desfășurau o vie propagandă împotriva Austro-Ungariei²².

Erau puși sub acuzație și condamnați chiar și acei români care discuta în public cursul războiului început de către monarhia dualistă și șansele statului român, după ce intrase în prima conflagrație mondială, de partea statelor Antantei. Pentru crima de agitație, împotriva statului dualist, este acuzat de către procurorul regal din Timișoara și Ilie Gherban din Sîrbova. Acesta se făcuse vinovat de faptul că, în ziua de 14 septembrie 1916, citea un ziar în fața hotelului Coroana din Timișoara. Un instigator, soldat în armata austro-ungară, îl provoacă pe acest patriot român, înjurînd România, care intrase în luptă împotriva Puterilor Centrale. Pentru simplul fapt că patriotul român, îi cere soldatului să nu mai injure România și pe români, tribunalul regal din Timișoara, îl condamnă

¹⁸ Ibidem, doc. 4 712, 1916.

¹⁹ Ibidem, doc. 6 151, 1 918.

²⁰ Vezi, Sever Bocu, *Drumuri și răscruci, Memorii*, vol. I, Timișoara, 1939, pp. 65—67.

²¹ Pentru trecerea și activitatea patriotică a lui Avram Imbroane în România, vezi și Vasile Netca, *O zi din istoria Transilvaniei, 1 decembrie 1918*, Edit. Albatros, București, 1972, p. 59.

²² Arh. Mitropoliei Banatului, fond. Caransebes, doc. 128, 1916.

la 2 ani închisoare ²³. Simplul fapt că îți arătai simpatia pentru cauza României și a românilor era considerat o crimă și condamnat cu închisoare.

Abuzuri fac administrațiile comunale maghiare și cu ocazia împărțirii așa-ziselor ajutoare date familiilor celor aflați pe front, în armata austro-ungară. De un astfel de abuz, se plinge într-o scrisoare și Toma Balko, aflat în mai 1915, pe frontul din Hertegovina. Deși avea acasă o familie numeroasă, compusă din părinți bătrâni, soție și o fiică minoră, familia sa este privată de dreptul de a primi ajutor de la stat. În momentul când soția sa merge la primărie pentru a solicita acest ajutor, care i se cuvenea de drept, deși arată că are o fiică minoră, iar părinții sînt bătrîni și nu pot să muncească, notarul o sfătuiește că „dacă nu pot să lucrîc, să se spînzure sau să se pușce” ²⁴. În același timp, alte familii din sat, mult mai bine situate material, dar promaghiare și prietene notarului, se înfruptă din stocurile alocate pentru ajutorarea familiilor soldaților români de pe front, soldați care luptau pentru o cauză străină lor.

Dar abuzurile autorităților austro-ungare, din Banat și Transilvania, mai constau și din schinguirea populației civile. Astfel, după cum se arată într-o lucrare recentă la cea mai mică bănuială, din partea autorităților habsburgice, românii, femeii cu pruncii la sîn, preoți, învățători, bătrîni — erau arestați și trimiși ca ostateci în diferite localități. „În nenumărate sate, autoritățile militare au strîns zeci de oameni (femeii, fete și copii), i-au așezat pe două rînduri și i-au bătut pînă la sînge”. Din aceeași sursă aflăm că, după statistică sumară publicată de ziarele austriece, numai în teritoriile de sub stăpînire austro-ungară, au fost executate, la sfîrșitul anului 1915, deci într-un an de război, 1335 de condamnări la moarte ²⁵.

Același tip de măsuri se luaseră și după intrarea României în război și ocuparea sa vremelnică de către trupele kaiserului. Militaristii germani nutreau sentimente de ură și dispreț, față de poporul român din Transilvania și din partea din România, vremelnic ocupată. Căpeteniile Puterilor Centrale ordonaseră „să se facă pregătiri intense și să se acționeze pentru exterminarea populației românești”. Încă înainte de intrarea României în război, de partea Antantei, în curtea legației germane din București, a fost amenajat un depozit de explozive și un laborator de culturi de bacili, destinate să infecteze animalele domestice și să provoace transmiterea de boli la oameni ²⁶. Deci încă înainte de intrarea României în război, pentru desăvîrșirea unității sale statale, se luaseră măsuri împotriva ei și a poporului român. În unele țări, care alcătuiau blocul Puterilor Centrale, se susținuse cu vrăjmășie, din partea cercurilor conducătoare, că „soarta românilor trebuie să fie moartea și -nimicirea... Poporul acesta trebuie să dispară de pe suprafața pămîntului, cum dispăre cangrena de pe trup. Trebuie doar puse în mișcare sabia lui Atila, ca să curățim Cîmpia Dunării. Exterminarea!” ²⁷.

²³ Ibidem, doc. 3 289, 1917.

²⁴ Ibidem, doc. 3 036, 1915.

²⁵ Augustin Deac, Ion Toacă, *Lupta poporului român împotriva cîmpilor, 1916 — 1918*, Edit. Militară, București, 1978, p. 196.

²⁶ Ibidem, p. XXXI. www.dacoromanica.ro

²⁷ Ibidem, p. XXXII.

După intrarea armatei române în sud-estul Banatului, dezrobindu-l parțial, au avut loc multe acțiuni de simpatie, cum era și firesc, cu frații de peste munți²⁸. Aceste manifestări au fost folosite de guvernul lui Ștefan Tisza pentru intensificarea măsurilor de deznaționalizare a românilor din Banat și Transilvania. Acțiuni de simpatizare cu frații eliberatori sînt și cele denunțate de procuratura regală din Timișoara, prin adresa din 2 octombrie 1916. Este urmărit Anton Miloșescu, preot ortodox, din comunele Ogradena și Dubova, pentru delictul de infidelitate și arestat preventiv. Arestarea preventivă este de altfel o metodă foarte des folosită de către autoritățile austro-ungare. Arestarea susnumitului s-a făcut pe motiv că în ziua de 24 septembrie 1916, în cârciuma din comuna Dubova, el, împreună cu Ilie Chilan, diurnist la pretura din Orșova, Ioan Dobromirescu, primarul comunei, Avram Costescu, Achim Miloșescu, agricultor, Atanase Miloșescu, agricultor, Zaharia Guran, Pavel Baias, cârciumar din localitate și Simion Cernescu din Tufăr, au ținut „o consfătuire de complot” în care, în limba română, au declarat că „acum, dacă ne vine mîntuitorul (armata română, n.n.), vom arăta noi cine sîntem”²⁹.

Dacă armata română era primită cu entuziasm, trupele austro-ungare care treceau prin Banat spre România și Serbia, erau urite și disprețuite. Armata austro-ungară era urită nu numai pe considerente naționale, ci și datorită rechizițiilor pe care le făcea, mai ales de la românii bănățeni. Rechiziții s-au făcut în toate comunele din Banat, ajungîndu-se să se ia și clopotele de la bisericile ortodoxe, pentru transformarea lor în armament și muniție. Acesta este și cazul comunei Ciudanovița, din Banat, unde s-au rechiziționat cele două clopote de la biserica ortodoxă³⁰. În perioada de după intrarea României în război, de partea Antantei, se intensifică mai mult ca niciodată încercările de deznaționalizare a românilor din Banat și Transilvania. Acum sînt închise, pentru diferite motive, școlile confesionale românești, iar copiii obligați să urmeze școlile de stat cu limba de predare maghiară. În această perioadă, pentru a deznaționaliza pe români și a lovi în unul din principalii piloni ai patriotismului românesc, guvernul austro-ungar a hotărît restringerea învățămîntului românesc, în care scop au fost închise, sub diferite motive, peste 1600 școli elementare românești din Banat și Transilvania³¹. Acum este pus sub cercetare, de către Ministerul Regal al Cultelor și Instrucțiunilor Publice și marele patriot român, Ion Vidu, compozitor și animator al vieții culturale din Lugoj și suspendat din postul de învățător. I se reduce salariul la o treime, treime care era dreptul la indemnizația de alimentație. Lui Vidu i se aduceau următoarele imputări: că este membru al „Cercului Cultural Oltul”, care este o societate românească necontrolată de guvernul maghiar. Mai era acuzat că, la percheziția făcută la domiciliu, s-au găsit cărți a căror circulație era interzisă pe teritoriul Austro-Ungariei, cărți „care sînt menite să promoveze unirea tuturor românilor, precum și conștiința de unitate sub o dominație și anume, dependența de regele României”. Ion Vidu mai era acuzat că era membru de onoare al Asocia-

²⁸ Vezi și I. Luncan, W. Marin, I. Munteanu, G. Oancea, *Independența României. Participări bănățene*, Edit. Facla, Timișoara, 1977, p. 134.

²⁹ Arh. Mitropoliei Banatului, fond. Caransebeș, doc. 5 200, 1916.

³⁰ Arh. Stat. Timiș, fond. colecția Nicolae Ilieșu, dosar 6, fil. 1 586.

³¹ Augustin Deac, Ion Toacă, *op. cit.*, p. 198.

ției de cîntări și muzică, din Turnu-Severin și a menținut permanente legături cu conducătorul corului acestei asociații și cu dirijorul corului Asociației de Cîntări din București. Se mai spunea, în ordonanța de urmărire, că a întreținut o corespondență activă cu Alexandru Bărbulescu, care era profesor la Liceul românesc Carol, din București. În încheierea ordonanței, se cerea o cercetare disciplinară severă, iar contestațiile, la rezultatele cercetărilor, în cazul lui Ion Vidu, să se poate face doar de el în persoană³². Fiind o personalitate culturală cu un mare prestigiu în Banat și, în același timp, un mare patriot, episcopul Caransebeșului, Miron Cristea, solicită pe dr. George Popovici, protopopul Lugojului, care era de drept conducătorul școlilor românești din această parte a Banatului, să-i raporteze despre stadiul în care se afla cercetarea disciplinară a lui Ion Vidu și să-i trimită în copie autenticată, decizia care se va da. Îi ordona, pe calea ierarhică, să se ocupe de înlăturarea acestor acuzații și să intervină la organele locale competente, pentru scoaterea de sub acuzație³³. Episcopul Miron Cristea revine, pe data de 1 iunie 1917, cerind lui George Popovici să intervină pe lângă Comisia administrativă, numită să cerceteze cazul lui Ion Vidu. George Popovici trebuia să intervină pe lângă membrii comisiei administrative de cercetare, ca aceștia să-l apere pe învățător „de toate acele învinuiri, care ar fi forțate și fără temei”. Se spunea mai departe că Ion Vidu a fost acuzat pentru niște fapte care „în împrejurări normale, inofensive (nu pe timp de război), nu i s-ar fi imputat ca acuze”³⁴. Interesat de cauza învățătorului român patriot, Miron Cristea cere din nou lui George Popovici, pe data de 5 august 1917, să i se raporteze despre stadiul în care se află cercetările, în cazul învățătorului român și să-i trimită, în copie autentică, eventuala decizie³⁵, aceasta pentru a putea interveni mai sus, dacă era nevoie.

Pentru eliberarea lui Ion Vidu, s-a pronunțat și comunitatea românilor din Lugoj, la 17 februarie 1918. În cererea ei se spunea că, din moment ce Ion Vidu a fost achitat de către Comisia Administrativă, să fie repus în funcția pe care a avut-o, pentru că învățămîntul confesional românesc din Lugoj nu este asigurat. Se mai argumenta apoi, în mod logic, că, din moment ce acuzația a fost nefondată, și motivele internării sale într-un loc de detenție sînt nefondate. Prin urmare, se impune eliberarea sa în folosul învățămîntului românesc³⁶. Dar patriotul român și marele animator cultural, care a fost Ion Vidu, nu este eliberat nici acum, cu toate intervențiile făcute la autorități, cu toate că i s-a dovedit nevinovăția. El va fi eliberat de abia în mai 1918, după cum rezultă din scrisoarea sa către protopopul Lugojului³⁷. Deci, marele patriot român a fost internat și supus pe nedrept, sub învinuiri nefondate, pe o perioadă de doi ani, din postul său de învățător în Lugoj. Aceasta era una din formele de înlăturare de la viața politică și națională a românilor din Banat și Transilvania, de către autoritățile abuzive austro-ungare. Prin aceasta însă, se urmărea, pe lângă înlăturarea românilor bănățeni

³² Arh. Mitropoliei Banatului, fond. Caransebeș, doc. 672, șc., 1916.

³³ Ibidem, doc. 2 010, șc., 1917.

³⁴ Ibidem, doc. 3 249, șc., 1917.

³⁵ Ibidem, doc. 2 010, bis, șc., 1917.

³⁶ Ibidem, doc. 1 282, șc., 1918.

³⁷ Ibidem, doc. 2 010, șc., 1917.

de la viața politică, și intimidarea lor morală și distrugerea fizică. Mulți dintre cei care făcuseră cunoștință cu închisorile regimului dualist au ieșit cu sănătatea zdruncinată și au avut nevoie de lungi perioade de refacere. Așa, de exemplu, Ion Vidu, după ce fusese deținut fără motiv, aproape doi ani, solicită amânarea repunerii sale în funcția pe care o avusese, pe motiv de sănătate, care-i fusese zdruncinată în închisoare. Cere deci o aminare „din considerațiuni că, în ce privește sănătatea mea, încă și acum simțesc urmările neajunsurilor din exil, astfel că, dacă acum mi-aș reocupa postul, nici eu, dar cu atât mai virtuos, autoritățile mele școlare, nu ar putea fi satisfăcute cu rezultatul muncii mele, rog ca repunerea mea în post, să fie amînată, încai pînă la intrarea primăverii, pe cînd socot că voi fi mai restabilit în sănătate”³⁸.

Fără o acuzație precisă, este arestat, din ordinul procuraturii militare din Seghedin, și Ion Clopoțel, cunoscut militant național român, profesor la Institutul Greco-ortodox din Caransebeș. Din această cauză era necesară, pentru continuarea învățămîntului în acest institut, o nouă repartizare a disciplinelor pe profesori³⁹. Din raportul directorului seminarului, rezultă că Ion Clopoțel a fost arestat pe data de 15 februarie 1918, „din motive necunoscute și pînă în ziua de azi, nu s-a prezentat la institut”⁴⁰. Deci, încă un militant național român cade pradă, fără nici un motiv, justiției militare austro-ungare. De altfel, dintr-o statistică sumară rezultă că, în perioada războiului, un număr de peste zece mii de țărani români, din zonele de frontieră, au fost deportați în Ungaria, iar un număr de peste trei mii de intelectuali din Banat și Transilvania au fost arestați ca suspecti și internați în lagărele de la Șopron, Wperd, Ruszt și Szent Margita⁴¹.

Nu numai mișcarea națională era în plin avînt, în această perioadă, ci asistăm și la o intensificare a mișcării sociale. Această mișcare era generată de lipsurile care existau în aceste provincii și de exploatarea de clasă. Din cauza bărbaților plecați pe front, lipsea mîna de lucru, ogoarele erau nelucrate, lipseau anumite produse, fenomen ce se repercuta negativ asupra stării de spirit a populației. Astfel, după cum rezultă din raportul protopopiatului Radna, mișcările sociale existente pe tot parcursul războiului se radicalizaseră, iar revendicările naționale se împletesc cu cele sociale. În această ordine de idei, în comunele din Banatul de nord, Dorgoș, Chelmac, Șoimoș și Radna, țăranii revendică, pe lîngă libertate națională și drepturi sociale ca: împărțirea marilor moșii, improprietărea țărănilor fără pămînt și cu pămînt puțin, credite din partea statului, procurarea de inventar agricol, pe seama țărănimii, etc. Mișcările sociale de aici primesc, în timp, o tentă și mai radicală, existînd, conform raportului menționat, elemente care fac o propagandă revoluționară și cer „Republică țărănească”. În această republică, toți oamenii trebuie să fie egali și deci să nu existe bogați și săraci⁴².

³⁸ Ibidem, doc. 502, șc., 1919.

³⁹ Ibidem, doc. 246, șc., f. 2.

⁴⁰ Ibidem, doc. 771, 1918.

⁴¹ Vasile Netea, *op. cit.*, p. 56.

⁴² Vezi Otto Greffner, *Acțiuni cu caracter național și social în anul 1918, în județul Arad*, în „Ziridava”, nr. III—IV, 1974, p. 181.

Mișcările sociale odată cu începerea degringoladei armatei austro-ungare, cu părăsirea în masă a frontului de către soldații care luptau pentru o cauză străină lor. Astfel, de exemplu, în comuna Prigor, soldații reînțorși de pe front, „văzînd ilegalitățile făcute de cei chemați a face dreptate”, au devastat o fabrică de țuică și notariatul comunal, luînd cereale adunate prin rechiziții ilegale și împărțindu-le săracilor. Notarul, știindu-se vinovat de multe abuzuri, fuge din comună încă în primele zile ale lunii noiembrie 1918⁴³.

La fel s-au întîmplat lucrurile și în comuna Cenad, unde tulburările revoluționare au început în 30 octombrie 1918. Populația săracă a comunei, condusă de doi soldați întorși de pe front, a devastat prăvălia lui Politzer, apoi prăvăliile comercianților Potchen și Petru Jung, din Cenadul Vechi. A mai fost devastat, de către masele populare, domeniul ducelui Mileva Noca de San Marco, de unde s-au împărțit săracilor, vaci, porci și lemne din pădure. Același lucru s-a întîmplat și cu locuința administratorului silvic, Francisc Schöber⁴⁴. Masele populare, în frunte cu elemente radicale, și-au făcut singure dreptate, alungînd vechile autorități și împărțind averile adunate de pe spinarea lor, de către elemente aservite regimului dualist. Tot așa la Borlova, locuitorii comunei cer, în interesul liniștei în comună și a curmării abuzurilor, să se ordone sergentului de jandarmi Kovács Iosef, ca în termen de 24 ore, să părăsească comuna⁴⁵.

Degringolada imperiului dualist continuă. Acum are loc și descompunerea marinei austro-ungare, de la Adriatică, cantonată în porturile Cattaro, Pola, Sebenico și Zara⁴⁶. Revolta începe la Cattaro, în data de 2 februarie 1918 și se extinde și la celelalte baze navale. Revolta este însă înăbușită în sînge și participanții italieni, români, sîrbi și cehi, au fost condamnați și întemnițați. Deși statul major al marinei imperiale voia să o prezinte ca o revoltă izbucnită din lipsa de echipament și alimente, adevăratele motive erau însă de ordin politic, dorința naționalităților, care compuneau echipajele bazelor navale, de a „lupta de partea aliaților, contra tiranilor seculari”⁴⁷. Acțiunea reîncepe, citeva luni mai tîrziu, în octombrie 1918, în portul Pola. Aici serveau în diferite echipaje peste 1000 de marinari, de origine română, majoritatea bănățeni. Românii de aici, se adună, pe data de 30 octombrie și se constituie în Comitet Național Român, condus de către subofițerul Valeriu Scredan. Un rol important în constituirea acestui consiliu, l-a avut și fruntașul bănățean, Caius Brediceanu, pe atunci căpitan în artileria de coastă amplasată în portul Pola. „D-sa ne-a luminat asupra situațiunei, dîndu-ne sfaturi bune pentru adunare (de constituire, n.n.), apoi ne-a redactat rezoluția care s-a primit cu unanimitate de adunare, pentru care o să-i fim în veci recunoscători”⁴⁸. Tot Caius Brediceanu propune ca textul rezoluției adunării marinărilor români din Pola să fie tradus și în limba germană,

⁴³ Arh. Stat. Timiș, fond. Colecția Nicolae Ilieșu, dosar 6, f. 1 674.

⁴⁴ Arh. Mitropoliei Banatului, fond. Lugoj, doc. 584, 1925.

⁴⁵ Bibl. Acad. R.S.R., fond. Cons. Național Român Caransebeș, dosar 29, f. 2.

⁴⁶ Pentru începutul descompunerii marinei austro-ungare, vezi și studiul lui Victor Cațavel, *Descompunerea marinei austro-ungare. Garda națională română a marinărilor din Pola*, în „Ziridava” nr. VIII, 1977, pp. 347–387.

⁴⁷ Valeriu Scredan, *Garda națională a românilor din Pola și descompunerea marinei austro-ungare*, București, Librăria Pavel Suru, 1922, p. 8.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 13.

pentru a fi cunoscut și de celelalte naționalități și de către conducătorii marinarilor români din imperiul dualist. În rezoluția redactată de către patriotul bănățean, la data de 30 octombrie 1918, deci fără a cunoaște preparativele de constituire a Consiliului Național Român Central și directivele date de către acesta, se afirmau, pe parcursul a șase puncte, următoarele: independența poporului român din Transilvania, Ungaria și Bucovina, protestul de a fi tratați ca supușii altui popor, dorința de a lupta mai departe alături de Antantă, o organizare separată și o sală de consfătuiri, separată, iar ca semn al independenței naționale, se anunță că vor purta tricolorul românesc pe chipiu și pe brațul stâng⁴⁹. Garda națională română s-a constituit și ea imediat, numărând 450 de membri. Ea preia, pe data de 1 noiembrie 1918, serviciul de pază în oraș și primește, din partea adunării naționalităților din oraș, jumătate din localitate, pentru a patru și menține ordinea și paza la magaziiile de echipament ale marinei. Și de această dată, în această acțiune, un loc de primă importanță, l-a avut bănățeanul Caius Brediceanu, care, împreună cu alți ofițeri români și de alte naționalități, primește onorul gărzilor, recent constituite⁵⁰. Tot din inițiativa patriotului bănățean, comandantul italian al orașului Pola a pus la dispoziția românilor bănățeni și transilvăneni, pe data de 14 noiembrie, un vapor cu care aceștia s-au repatriat⁵¹. Ei duceau, în satele din care proveneau, spiritul revoluționar și dorința de independență a națiunii române din Austro-Ungaria și unirea cu patria mamă.

În acest timp, pe plan internațional, evenimentele se precipită. În ziua de 30 octombrie 1918, a izbucnit revoluția în Ungaria. Guvernul Wekerle este înlocuit cu cel condus de șeful partidului radical, Károly. Românii hotărăsc constituirea, în noaptea de 30 spre 31 octombrie, a Consiliului Național Român Central format la paritate din șase membri ai partidului social-democrat și șase ai partidului național român. Acesta își va muta sediul, pe data de 2 noiembrie 1918, la Arad. Acțiunea de constituire a Consiliilor naționale, s-a făcut simultan, în mai multe centre, toate subordonate Consiliului Național Român Central din Arad.

Prima acțiune de constituire a fost la Timișoara, în data de 31 octombrie 1918, când Aurel Cosma a înștiințat pe comandantul militar al orașului, că ofițerii și subofițerii români, din garnizoana Timișoara, au hotărât să se constituie în consiliu național militar român. În seara aceleiași zile, a fost ales Comitetul executiv al consiliului militar, din componența căreia făceau parte căpitanii Aurel Cosma, Lucian Georgevici, Sever Barbura și Ioan Popovici și locotenent colonelul Sebastian Brândușa. Locotenent colonelul Miron Șerb a fost împuternicit să organizeze forțele militare române din Timișoara⁵².

Dar cel care avea rolul conducător era C.N.R.C. din Arad — căruia i se subordonau toate consiliile nou constituite. Aceste consilii trimiteau

⁴⁹ *Ibidem*, pp. 14—15.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 20.

⁵¹ *Ibidem*, p. 24.

⁵² Vasile Popeangă, *Aradul, centru politic al luptei naționale din perioada dualismului 1867—1918*, Edit. Facla, Timișoara, 1978, p. 249.

adeziuni C.N.R.C.-ului din Arad. Constituirea Consiliului Național Român Central a fost semnalul declanșării acțiunii de constituire de consilii naționale pe întreg teritoriul locuit de românii din Banat, Transilvania, Crișana și Maramureș. În data de 3 noiembrie, C.N.R.C.-ul lansează circulara „Spre orientare”, în care se cere ca „În fiecare comitat să se constituie un consiliu național român comitatens, afiliat C.N.R.C.-ului”, iar „fiecare consiliu național român comitatens să înființeze de urgență, în toate comunele comitatului, secții comunale ale consiliului național român comitatens”⁵³. În același timp, s-a constituit, în mod oficial, pe data de 11 noiembrie 1918, un for central al gărzilor naționale din întreg Banatul și Transilvania. Aceasta, deoarece, concomitent cu înființarea consiliilor naționale române comitatense și comunale, s-au constituit și gărzi naționale românești, în marea majoritate a comitatelor și comunelor. Alături de consiliile naționale, ele aveau un rol precumpănitor în preluarea administrației locale din mina vechilor autorități⁵⁴.

Date despre activitatea consiliului național militar din Timișoara deținem foarte puține, deoarece actele emise de către acest consiliu au fost distruse de către ocupația străină a Banatului, din perioada : 17 noiembrie 1918 — august 1919.

Cele mai multe date deținem despre consiliul național român din Caransebeș, constituit la data de 7 noiembrie 1918⁵⁵. Caransebeșul, vechi oraș românesc, cu o temeinică tradiție de luptă națională⁵⁶, este printre primele localități care formează un consiliu național român și un sfat militar român. Constituirea consiliului național român din Caransebeș are loc într-un cadru festiv, în sala mare a magistratului orașenesc, în prezența a aproximativ 700—800 de oameni. În proiectul de rezoluție a acestui consiliu, se spune că el se declară supus consiliului național al românilor din Banat și Transilvania, care este unicul for chemat să hotărască asupra soartei națiunii române. Se proclamă preluarea administrației. „Sfatul național român din Caransebeș, începînd cu ziua de azi, ca organ reprezentativ al românilor caransebeșeni, ia asupra sa apărarea drepturilor acestora, avînd cetățenii orașului a se supune intru toate dispozițiilor luate de acest sfat”⁵⁷. Se ia la cunoștință, în amintita rezoluție, că s-a constituit sfatul militar român din Caransebeș, cu concursul căruia, consiliul național hotărăște înființarea de gărzi naționale în toate comunele aparținătoare⁵⁸.

⁵³ Gheorghe Unc, *Consiliul Național Român Central și activitatea lui pentru unirea Transilvaniei cu România*, în „Ziridava”, nr. X, 1978, p. 20.

⁵⁴ Pentru activitatea gărzilor naționale, vezi și studiul lui Vasile Arimlia, *Gărzile naționale în lupta pentru înfăptuirea unității de stat a României*, în „Revista arhivelor”, nr. 2/1968.

⁵⁵ Date despre acest consiliu național, vezi la Gheorghe Neamțu, *Activitatea Consiliului Național Român din Caransebeș, noiembrie 1918 — august 1919. Amintiri și documente caransebeșene*, 1927.

⁵⁶ Vezi și studiul lui Dan Popescu, *Contribuții la participarea caransebeșenilor la actul unirii Banatului cu România*, în „Studii de istorie a Banatului”, nr. V, 1977, pp. 123—143, care face o trecere în revistă a luptelor românilor din Caransebeș pentru unitatea națională în sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea.

⁵⁷ Arh. Stat. București, fond. C.N.R., Caransebeș, doc. 11, 1918, f. 1.

⁵⁸ Ibidem, f. 2.

În aceeași zi, se constituie, în Caransebeș, Sfatul Militar român, de către adunarea soldaților români dislocați în Caransebeș. Într-o atmosferă de cald entuziasm, se întemeiază acest Sfat militar din 5 membri, avînd ca președinte, pe căpitanul Ioan Maniu, iar ca notar, pe locotenentul Alexandru Morariu. În rezoluția adoptată se declară: „Sfatul militar român, din Caransebeș, se declară organ al Sfatului Național Român Central și de datorință primordială își impune serviciul pentru restabilirea și susținerea ordinii și a liniștei, reclamate de demnitatea națională și de realizarea prefacerilor în curgere”⁵⁹. Constituirea C.N.R.-ului din Caransebeș s-a făcut în principal din necesitatea preluării administrației din mâinile autorităților dualiste abuzive și corupte. În același timp, toate consiliile naționale constituite în Banat și-au desfășurat activitatea în spiritul dreptății, libertății și egalității dintre națiuni. Încă din primele dispoziții date de către consiliile naționale române, se cerea să se ajungă la o bună înțelegere cu toți locuitorii orașelor și comunelor, indiferent de naționalitate, să nu se facă deosebiri între indivizi de naționalități diferite, ci totul să decurgă în spiritul echității și dreptății. Această înfrățire cu celelalte naționalități conlocuitoare din Banat trebuia, în același timp, să arate lumii că națiunea română nu are tendințe vindicative, că urmărește să instaureze un climat pașnic, de coexistență reciprocă, nu să se răfuiască cu celelalte naționalități. Prin circulara din 10 noiembrie 1918, consiliul național din Caransebeș atrăgea atenția românilor bănățeni să dea dovadă de fraternitate cu toți locuitorii Banatului, deși ei, românii, au avut mult de suferit din cauza oprîmării claselor conducătoare a acestor naționalități. În respectiva circulară se spunea: „Frați români! Stăm înaintea judecății lumii. Sîntem încă stăpîni pe viitorul nostru. De la noi atîrnă dacă acest viitor va fi bun sau rău, fericit sau nefericit. Viitorul ne suride, dacă în aceste vremuri de grea încercare, ne dăm seama de ceea ce facem. Va fi bine de noi, dacă faptele noastre ne vor pune în rîndul popoarelor vrednice de o soartă mai bună, sau din contra, soarta popoarelor nemernice ne va ajunge”. În continuare, se spune că, deși războiul a provocat multe suferințe românilor, ei nu trebuie să se „însălbătimească”, pentru că aceasta este străină firii românului. Mai mult, această însălbătimecire ar fi foarte dăunătoare, pentru prezentarea poporului român în fața comunității mondiale și ar putea avea implicații foarte grave asupra situației viitoare a poporului român din Banat. Și, ca o supremă manifestare de bune intenții față de naționalitățile conlocuitoare, se cerea, încă din punctul întii al acestei circulare: „Dați mîna toți cei buni și cinstiți și susțineți ordinea, apărați viața și avutul oamenilor, fără deosebire de neam și lege”⁶⁰.

Același lucru se spunea și în protocojul adunării de constituire a consiliului național român din Oravița, care avea ca președinte pe dr. Petru Cornean, și în ce al consiliului național militar român din localitate, sub comanda lui dr. Mihai Gropșianu. Consiliul militar român din Oravița, s-a alăturat încă de la întemeiere consiliului militar român din Timișoara. Respectivul protocol evidențiază că în majoritatea comunelor românești s-au format consilii naționale și gărzi naționale și se arată că „ceasul

⁵⁹ Ibidem, dos. 14, 1918, f. 1.

⁶⁰ Bibl. Acad. R.S.R., secția manuscrise, arh. Valeriu Braniște, VI (1), Imprimat 18.

libertății noastre naționale a sunat”. Acum se cerea românilor să nu minjească numele lor falnic, cu fapte rele și cu jafuri și să nu se lase ademiniți de propaganda moșierimii maghiare, care dorea menținerea integrității Ungariei medievale. „Numai comitetul și consiliul nostru militar are dreptul să vorbească în numele vostru (al românilor, n.n.) și pentru voi. Oricine altul e simbriașul intereselor străine”⁶¹.

La fel se exprima, într-o proclamație din 5 noiembrie 1918, către concetățenii săi, și dr. Ioan Nedelcu din Oravița, membru în comitetul partidului național român. După ce prezintă suferințele românilor de-a lungul secolelor, spune că acestea trebuie uitate, iar românii trebuie să fie veseli, căci ziua cea mult așteptată a sosit. „În asemenea clipe mari, îmbrățișându-ne de bucurie, n-avem să mai judecăm pe nimeni... Drept aceea repet fraților mei buni, purtați-vă omeneste. Păziți-vă de fapte urite ce ne-ar putea tulbura veselia marelui praznic național, de care ne pregătim”. Față de cei de altă naționalitate, românii trebuie să se poarte în mod echitabil, dînd dovadă că se situează între popoarele civilizate ale lumii⁶².

Și alte consilii naționale, ca de exemplu cel din Mehadia, constituit într-o atmosferă plină de entuziasm patriotic, în ziua de 4 noiembrie 1918, promovau aceleași principii. Consiliul din Mehadia s-a întemeiat sub conducerea lui Coriolan Buracu, cunoscut fruntaș politic și patriot bănățean⁶³. Chiar și după ocuparea unei părți din Banat iar apoi a Banatului întreg, de către trupe străine, ajungînd, pe data de 17 noiembrie la Timișoara⁶⁴, consiliile naționale române îndeamnă la ordine și disciplină și la o atitudine demnă față de armata de ocupație. În circulara nr. 2, a prezidiului consiliului național român din districtul Mehadiei, din 6 decembrie 1918, se arată semnificația mării adunări naționale de la Alba-Iulia, din 1 decembrie 1918, și cere românilor bănățeni ca acest fapt, de o importanță excepțională, să fie făcut cunoscut tuturor cetățenilor. Și prin această circulară, se cere poporului român să dea dovadă de înaltă conștiință națională, purtîndu-se civilizat, fără a se deda la abuzuri față de avutul obștesc și personal și față de celelalte naționalități. „Să se stăruie, cu toată puterea, pentru susținerea ordinii și a liniștii depline, apărării vieții și a averii tuturor, chiar și a străinilor, care pînă acum ne-au făcut chiar rău...”⁶⁵.

Aceleași îndemnuri le găsim și în apelul conducerii Reuniunii Învățătorilor din fosta graniță militară. Aici se arată că soarta popoarelor se pune pe temelii noi, democratice, iar națiunile singure își vor croi viitorul, care va fi „măreț pentru națiune”. O lume nouă se apropie — se spune în apel —, iar lumea cea veche, clădită pe suferinți și nedreptate, se prăbușește, pentru ca să facă loc lumii noi. Deci și poporul român trebuie să fie pe deplin pregătit pentru „ziua sfîntă a libertății” și poporul român este chemat

⁶¹ Ibidem, imprimat 31.

⁶² Ibidem, imprimat 13.

⁶³ Ibidem, imprimat 29.

⁶⁴ Vezi William Marin, *Untrea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*, Edit. Facla, Timișoara, 1978, p. 68.

⁶⁵ Bibl. Acad. R.S.R., secția manuscrise, Arh. Valeriu Braniște, VI (1), acte, doc. 30.

să-și hotărească singur soarta, între celelalte națiuni ale lumii. Astfel, „în fața acestor evenimente epocale, toate corporațiunile (asociațiile, n.n.) se organizează, stringu-și rîndurile, ca marile schimbări sociale și politice să nu-i aștepte și nepregătiți”⁶⁶. Deci, cu atît mai mult era necesară organizarea intelectualilor de la sate, care să lumineze poporul, să-i arate drumul de urmat.

Consiliile naționale române din districte și orașe erau conștiente de necesitatea organizării lor și a gărzilor naționale, care trebuiau să preia administrația din minile autorităților dualiste. Această preluare trebuia însă să se facă în mod pașnic, fără vărsări inutile de sînge, în limita posibilităților, în mod civilizat. De exemplu, în protocolul de constituire a consiliului național și a gărzii naționale, din comuna Cornevea, se spune: „Organizarea e de lipsă, că dorim ca sfetnicii neamului și la masa verde (a tratativelor, n.n.) să reprezinte națiunea vrednică de o soartă mai bună, capace pentru conducerea sa fără tutorat străin”⁶⁷. La fel se spune și în protocolul de constituire a consiliului național din comuna Bogîlcin și a gărzii naționale⁶⁸ din comuna Jupa, cauza românească fiind considerată aici, ca o „chestie sfîntă a națiunii române”⁶⁹. În alte protocoale de constituire a consiliilor naționale, ca, de exemplu, cel din comuna Pervona, se vorbea despre dreptul de liberă dispoziție a națiunii române, de a-și hotărî singură soarta. În același timp, se cerea consiliului național comunal să fie „la înălțimea acestor zile de glorie ale neamului românesc, înlăturînd orice motive de ură și vreajbă națională”⁷⁰.

Deci toate consiliile comitatense, districtuale, orașenești și comunale își propuneau să preia administrația în localitatea lor, fără abuzuri, fără a leza avutul obștesc și cel personal, fără porniri vindicative față de naționalitățile conlocuitoare. Acest fapt decurgea din însăși firea poporului român, care a știut să suporte demn toate vitregiile soartei, fără a fi răzbunător. În același timp, comitetul executiv al partidului național român împuternicea pe dr. Teodor Mihali să dea o proclamație, la 11 noiembrie 1918, în care să explice consiliilor naționale și poporului român din Banat și Transilvania cele 14 puncte cuprinse în proclamația președintelui Statelor Unite ale Americii, Woodrow Wilson⁷¹.

Cu aceste puncte wilsoniene erau încunoștințați și românii din comuna Iablanîța, ca și din alte comune, în momentul constituirii consiliului național din această comună⁷².

Îndemnul la respectarea punctelor wilsoniene nu însemna însă, că românii bănățeni au așteptat să primească de la alte state și popoare, libertatea și posibilitatea de a se uni cu patria mamă — România. Preluarea administrației orașelor și comunelor s-a făcut de către românii bănățeni și transilvăneni pe cale revoluționară. Unirea Banatului și a

⁶⁶ Arh. stat. București, fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 61, f. 1.

⁶⁷ Bibl. Acad. R.S.R., fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 53, f. 1.

⁶⁸ Ibidem, doc. 52, f. 1.

⁶⁹ Ibidem, doc. 6, f. 1.

⁷⁰ Arh. Stat. București, fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 97, f. 1.

⁷¹ Bibl. Acad. R.S.R., Arh. „Valeriu Brantște”, VI (1), Imprimat 21.

⁷² Arh. Stat. București, fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 7, f. 1.

Transilvaniei cu România nu a fost un dar al altor națiuni și al tratatelor de pace, ci a fost urmarea firească a luptei naționale dusă de către poporul român.

Astfel, românii, din majoritatea comunelor, s-au constituit în consilii și gărzii naționale, care au preluat puterea politică și administrativă din mina autorităților Austro-Ungare. Membrii consiliilor naționale se alegeau cu unanimitate și aclamațiuni, iar membrii gărzilor naționale pe bază de voluntariat. Așa s-a întâmplat, de exemplu, în comuna Teregova ⁷³, în comuna Domașnia, pe data de 11 noiembrie 1918 ⁷⁴, în comuna Globureu, unde se vorbea de „înfrățirea tuturor românilor” ⁷⁵, în comuna Canicea ⁷⁶, în comuna Globu-Craiova ⁷⁷, și în marea majoritate a comunelor românești din Banat. În multe localități bănățene, ca de exemplu, comuna Mănăștur, din județul Timiș, autoritățile compromise, plecând din comună, încă la începutul lunii noiembrie 1918, consiliul național român și garda națională, nou constituită, au preluat, în mod automat, puterea politică și administrația comunei ⁷⁸. În alte comune însă, consiliile naționale române cer în mod imperativ predarea puterii în mina lor, ca reprezentante ale poporului român. Așa, de exemplu, consiliul național din comuna Goruia, somează pe notar „să predai socoata comunală, să împarți banii, respective, ajutoarele de război și în fine, să achiți pretenziunile oamenilor, aceluia care au adus material pentru zidirea primăriei” ⁷⁹. Pentru această faptă, președintele consiliului național român din Goruia, învățătorul Vasile Ivașcu, este felicitat de către dr. Petru Cornean, președintele consiliului național districtual din Oravița ⁸⁰.

Consiliile naționale române, comitatense și districtuale, erau solicitate de consiliile naționale comunale pentru a le îndruma în rezolvarea diferitelor probleme sau a unora neclare. Solicitări de îndrumare vin la consiliul național român din Caransebeș și din comuna Dognecea, al cărei consiliu național român trimite doi delegați, pe Nicolae Munteanu Bedeț și George Dumitru, „ca să binevoiți a le da îndrumările necesare pentru grabnica rezolvire a cauzei noastre naționale” ⁸¹. În același sens, se pune problema ajutorării, de către consiliul național român din Caransebeș, a gărzilor naționale care nu erau dotate cu echipament și armament. Acesta este și cazul gărzii naționale din Comuna Cornea, unde gardiștii români erau lipsiți, în mare majoritate, de echipament și, aproape în totalitate, de armament și muniție ⁸².

Unele consilii naționale române se adresau direct unor oameni politici, cunoscuți ca buni patrioți, pentru îndrumarea activității lor. De exemplu, cetățenii comunei Biniș, se adresează dr.-lui Valeriu Branște, cunoscut om politic bănățean, cerându-i sfatul, printr-o scrisoare din 12

⁷³ Ibidem, doc. 41, f. 1.

⁷⁴ Ibidem, doc. 36, f. 1.

⁷⁵ Bibl. Acad. R.S.R., fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 81, f. 1.

⁷⁶ Arh. stat. București, fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 130, f. 1, 2.

⁷⁷ Ibidem, doc. 38, f. 1—2.

⁷⁸ Bibl. Acad. R.S.R., secția manuscrise, Arh. „Valeriu Branște”, VI (1), acte, 36.

⁷⁹ Arh. Mitropoliei Banatului, fond. Caransebeș, anexă la doc. 931, 1918.

⁸⁰ Ibidem, anexă la doc. 931, 1918.

⁸¹ Bibl. Acad. R.S.R., secția manuscrise, arh. „Valeriu Branște”, VI (1), acte, 11.

⁸² Arh. stat. București, fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 5, f. 1.

noiembrie 1918. În această scrisoare, se afirmă printre altele : „Și noi nu știm ce să facem, apoi mai ne rugăm a ne îndrepta și a ne conduce în limba română și scrisori românești a ne trimite în comună... Apoi, noi ne rugăm, căci nu are cine ne îndrepta fără numai dumnita... Dar noi am auzit că la Lugoj este gardă foarte tare, de un batalion și în limba română”⁸³.

Tot în atribuțiile consiliilor naționale districtuale și orășenești intra și delegarea unor români pentru organizarea de gărzi naționale în diferite comune și localități. Acesta este și cazul căpitanului Mihai Popiști, care este delegat să înființeze gărzi naționale în localitatea Bozovici și în alte localități de pe valea Almăjului⁸⁴.

Consiliile Naționale Române din Banat trebuiau în același timp, să se preocupe și de sănătatea populației, mai ales în condițiile în care bîntuia gripa spaniolă, care secera mii de vieți. Și Consiliul Național Român din Caransebeș dă o circulară pentru organizarea de servicii sanitare în comune. Dispozițiile sînt amănunțite, cerînd populației, mai ales intelectualității sătești, să formeze comisii sanitare din soldații foști sanitari dar și din alți locuitori ai comunei, bărbați și femei. Pentru cei săraci, era prevăzut tratamentul gratuit, mai ales din contribuții benevole sau chiar dintr-o dare suplimentară percepută de la locuitorii comunei. Pentru a se preveni „morbil spaniol”, se luau măsuri precise, comuna fiind împărțită în mai multe „raioane”, care urmau să fie vizitate de către membrii comisiilor sanitare. Se mai dă și o descriere detaliată a bolii, a simptomelor ei și a posibilităților de prevenire⁸⁵.

Alături de românii care au rămas în Banat, o vie activitate desfășoară și patrioții bănățeni care, înainte de începerea războiului, trecuseră munții în țară. Unii dintre ei, ca Avram Imbroane, se întorc în Banat înainte de a pleca la Paris și Londra. În ședința din 24 noiembrie 1918 a Consiliului Național Român Caransebeș, Avram Imbroane descrie situația din România, care luptase cu eroism pentru eliberarea fraților din Banat și Transilvania. El relatează, printre altele, și despre contribuția românilor bănățeni și ardeleni, care în Rusia s-au constituit în detașamente de voluntari, și care apoi au venit în România să lupte pentru unitatea națională. Printre comandanții voluntarilor erau și bănățeni, care formaseră chiar un regiment bănățean, după declarațiile lui Avram Imbroane, comandat de colonelul Bordan din Lugoj. În concluzia relatării sale se arată : „Nimeni din noi (ardeleni, bănățeni), nu ne-am ridicat la mulțimea jertfelor, la care s-a ridicat România... Să facem ceea ce a făcut Bucovina, s-a unit fără condiții, și să cerem intrarea României în acțiune...”⁸⁶.

Nu numai românii bănățeni trecuți relativ recent în România, ci și cei care se născuseră deja acolo, ca generalul Ștefan Șt. Stoika, fiul colonelului Ștefan Stoika, originar din Lipova, inițiau în cadrul „Ligiî culturale” acțiuni de solidarizare cu românii din provinciile de peste munți.

⁸³ Bibl. Acad. R.S.R., București, fond. C.N.R., secția manuscrise, arh. „Valeriu Branște”, vol. VI (1), acte, 17.

⁸⁴ Arh. Mitropoliei Banatului, fond. Documente neinventariate.

⁸⁵ Arh. Stat. București, fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 138, f. 1.

⁸⁶ Ibidem, doc. 103, f. 1-2.

Astfel, în perioada anterioară războiului, generalul Ștefan Șt. Stoika ține o însuflețitoare cuvîntare la mitingul organizat de „Liga culturală” din 16 martie 1914, cuvîntare prin care se protesta împotriva suferințelor românilor bănățeni și ardeleni⁸⁷. Generalul bănățean Ștefan Șt. Stoika era o figură cunoscută printre luptătorii pentru realizarea Marelui Uniri. Tot în perioada antebelică, el organizează un mare miting în sala Dacia din București, în data de 30 noiembrie 1908, miting la care, după ce protestează împotriva situației românilor din Banat și Transilvania, cerea „o Mare Românie”⁸⁸, adică formarea statului național unitar român. Programul mitingului chema populația Bucureștiului să militeze pentru realizarea acestui măreț ideal al poporului român și în același timp protesta împotriva noii legi electorale, elaborate de către Parlamentul din Budapesta⁸⁹.

Pentru același ideal al unității naționale, militau și alți români bănățeni care emigraseră în străinătate. Este cazul lui Traian Vuia, care duce o laborioasă activitate națională, editînd, la Paris, și o revistă „La Transylvanie” și este, în același timp, președintele Comitetului Național al românilor din Transilvania, cu sediul la Paris⁹⁰.

Revenind la problemele care se puneau în fața românilor din teritoriile de sub ocupație străină, un obiectiv de primă importanță era alegerea delegaților pentru Marea Adunare convocată pe data de 1 decembrie la Alba Iulia. Aceasta ca urmare a circularei Consiliului Național Român Central din 15 noiembrie 1918, prin care se cerea, ca din fiecare cerc electoral să fie aleși 5 deputați „după normele sufragiului universal”⁹¹. Conform circularei, toate consiliile naționale cercuale din Banat trebuiau să-și aleagă și trimită delegații la Alba Iulia. Consiliul Național Român Caransebeș convocă fiecare consiliu național comunal să delege cite un bărbat de încredere, care să fie ales de către consiliul național local, prin vot universal. Prezentarea la Caransebeș a acestor bărbați de încredere trebuia să se facă pe data de 27 noiembrie 1918, pentru ca să aleagă ei pe cei cinci delegați cercuali pentru Marea Adunare Națională de la Alba Iulia⁹². Acești bărbați de încredere trebuiau să fie cunoscuți militanți politici și buni patrioți români. Deci comunele alegeau prin vot universal, cu unanimitate și aclamațiuni pe cei mai destoinici români. Astfel, comuna Rudăria, din care era originar marele patriot democrat revoluționar, Eftimie Murgu, trimite ca delegat pe marele patriot și istoric Ion Sârbu⁹³. Alegerea delegaților pentru Marea Adunare Națională de la Alba Iulia s-a făcut de către Consiliul Național Român din Caransebeș, în data de 27 noiembrie 1918. Acum sînt aleși, în unanimitate, ca delegați din partea

⁸⁷ Vasile Netea, C. G. Marinescu, *Liga culturală și unitatea Transilvaniei cu România*, Edit. Junimea, Iași, 1978, p. 247.

⁸⁸ Vezi Radu Păiușan, *Personalități lipovene în lupta pentru independență*, în „Ziridava”, VIII, 1977, anexa X, p. 206.

⁸⁹ Bibl. Centr. București, fond. Saint Georges, pach. CL, 20/9, f. 2.

⁹⁰ Pentru activitatea de militant național pentru unire, vezi și studiul Elenei Boruga, *Activitatea lui Traian Vuia, pentru unire, (1918—1919)*, în „Tribiscus”, nr. V, 1979, pp. 355—364.

⁹¹ Arh. Stat. București, fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 4, f. 1.

⁹² Bibl. Acad. R.S.R., fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 28, f. 1.

⁹³ Ibidem, doc. 56, f. 1.

cercului electoral Caransebeș, Ion Gore, Ioan Nicolae Ivănescu, dr. Alexandru Moraru, Ilie Roman și dr. Ioan Sârbu⁹⁴. Și în acest cerc, ca în toate cercurile electorale din Banat și Transilvania, alegerea deputaților pentru Alba Iulia s-a făcut cu unanimitate și cu aclamațiuni⁹⁵. Aceasta demonstrează unitatea poporului român în jurul conducătorilor săi politici și dorința fierbinte a românilor de a se înfăptui acest măreț ideal.

Cu toate că acțiunea de constituire a consiliilor naționale și gărzilor naționale române s-a făcut în mod pașnic, într-o atmosferă de entuziasm patriotic, acest lucru nu a convenit nemeșimii maghiare. Aceasta și marii grofi au creat așa-numitele „gărzi de oțel” și cete înarmate teroriste, cunoscute sub numele de „cavalerii morții”, care au încercat să reprime lupta națională a românilor bănățeni și transilvăneni⁹⁶. Acest mod de intimidare a românilor bănățeni și transilvăneni, s-a manifestat în multe comune din Banat. Aceste gărzi de oțel ale nemeșimii maghiare și cavalerii ai morții au ucis mulți oameni nevinovați, femei și copii. Așa s-a întâmplat și în comuna Borlova, unde, pe data de 5 noiembrie 1918, a năvălit o bandă de soldați, sub comanda unui ofițer maghiar și a tras, fără somație, în populația civilă, ucigând o fetiță de 6 ani a cetățeanului Toma Ursulescu⁹⁷. Asupra delegaților români pentru adunarea de la Alba Iulia s-au făcut presiuni și încercări de intimidare, în scopul ca ei să nu participe la acest măreț eveniment. Acest lucru s-a întâmplat și în comuna Milcoveni, unde „delegații designați pentru a lua parte la adunarea de la 1 decembrie 1918 la Alba Iulia au fost puși în imposibilitatea de a se mișca din comună”⁹⁸.

În același timp, stăpînirea temporară străină asupra Banatului a interzis unor delegați să participe la Marea Adunare a neamului românesc din Banat și Transilvania. Astfel, unii dintre delegații bănățeni, pentru a nu fi opriți de armata de ocupație, s-au îndreptat spre Orșova și apoi, prin Oltenia, au mers mai departe spre Alba Iulia⁹⁹. Cu toate acestea, delegațiile românilor bănățeni la Alba Iulia, conduse de fruntași politici ca dr. Aurel Cosma¹⁰⁰, Caius Brediceanu etc., au adus adeziunea Banatului la unirea cu partea mamă.

Deși Marea Adunare Națională de la Alba Iulia hotărîse unirea Banatului, Transilvaniei, Crișanei și Maramureșului cu Patria mamă, Banatul se mai afla încă sub stăpînire străină, și va fi eliberat în lunile mai-august 1919, cînd se va integra și el României Mari¹⁰¹. După retragerea trupelor străine din această veche provincie românească și intrarea armatei române, care a instaurat definitiv administrația românească, bucuria maselor a fost de nedescris. Armata română a fost primită cu

⁹⁴ Arh. Stat. București, fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 62, f. 1—1v.

⁹⁵ Pentru aprofundarea acestor probleme, vezi studiul lui Ioan Munteanu, *Alegerea delegaților bănățeni pentru Marea Adunare Națională din 1 decembrie 1918*, în „Tibiscus”, nr. V, 1979, pp. 349—354.

⁹⁶ *Unirea Transilvaniei cu România. 1918.* (su breadacția Ion Popescu-Puțuri și Augustin Deac), ed. a III-a, București, 1977, p. 554.

⁹⁷ Bibl. Acad. R.S.R., fond. C.N.R. Caransebeș, doc. 31, f. 1.

⁹⁸ Arh. Stat. Timiș, fond. Colecția „Nicolae Ilieșu”, dosar 6, f. 1 631.

⁹⁹ Vasile Netea, *O zi din istoria Transilvaniei...*, p. 145.

¹⁰⁰ Idem, *Pe drumul unității naționale*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1975, p. 266.

¹⁰¹ Arh. Stat. Timiș, fond. Colecția „Nicolae Ilieșu”, dosar 6, f. 1 619.

cinstece de bucurie, iar entuziasmul a atins cele mai înalte culmi. Documentele vremii cînt elocvente în acest sens. La Jitin, de exemplu, „cînd armata română a intrat în comună, bucuria era de nedescris. Hora s-a întins în fața primăriei și școlii”¹⁰⁷.

Astfel se încheia o întreagă epocă din istoria românilor bănățeni, care au luptat secole de-a rîndul pentru unitatea națională. Marea Unire nu a fost un rezultat al tratatelor de pace, nici al înțelegerii între marile puteri, ci, a fost rezultatul aspirațiilor seculare ale românilor bănățeni și ardeleni, al atitor jertfe aduse în lupta pentru unitatea națională. Ea se încadra în lupta popoarelor din centru și sud-estul Europei de a-și termina construcția statală. Ponderea principală a avut-o lupta românilor de pe ambele versante ale Carpaților pentru formarea statului național unitar român. În consecință, „avansarea democrației în Europa Centrală și Răsăriteană a fost numai o condiție generală, dar acțiunea desăvîrșirii eliberării și unirii naționale a întregului popor român s-a datorat intensificării și adîncirii luptei sale neîntrerupte”¹⁰².

LA LUTTE NATIONALE ET SOCIALE DES ROUMAINS DU BANAT CONTRE LE DUALISME AUSTRO-HONGROIS DURANT LES ANNÉES DE LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE

RÉSUMÉ

L'étude fondée en général sur un matériel événementiel, met en relief quelque aspects de la lutte nationale et sociale des Roumains du Banat au cours de la période de la première guerre mondiale.

La lutte nationale s'est déroulée dans les conditions typiques de la guerre et des moyens d'intimidation pratiqués par les autorités austro-hongroises. Elle a revêtu plusieurs formes: le refuge en Roumanie, où fut déclenché un mouvement patriotique et national, le refus des Roumains du Banat de se présenter au recrutement, le point culminant en étant la prise de l'administration par les autorités roumaines et les gardes nationales roumaines.

Cette lutte s'acheva en même temps avec l'union du Banat à la patrie-mère, proclamée le 1-er décembre 1918.

La présente étude constitue ainsi une petite contribution concernant la lutte des Roumains du Banat durant l'intervalle 1914—1918 et la constitution de l'Etat national et unitaire roumain.

¹⁰² Vasile Maciu, *Unitatea și libertatea națională, obiective majore ale poporului român în perioada 1878—1918*, în „Memoriile secției de științe istorice”, Edit. Acad. R.S.R., seria IV, tom. II, 1977, p. 77.

TRADIȚIE ȘI MODERNITATE ÎN OPERA STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

DE

ALEXANDRU LIGOR

Cu privire la viața și opera Stolnicului Constantin Cantacuzino s-au exprimat și se exprimă încă unele păreri contradictorii. Așa, aflăm răspunsuri diferite la întrebarea : Cantacuzinul : un cronicar sau un cărturar ales, cu preocupări enciclopedice (istorice, mai întâi, apoi geografice, filologice, filozofice ș.a.m.d.) ?

Nici unul dintre contemporanii săi nu l-au numit pe Constantin Cantacuzino — „cronicar”. Dimpotrivă, au avut o deosebită considerație față de cărturarul nostru, față de omul politic care a fost Stolnicul Cantacuzino. „Îl numesc « învățatul » și vorbesc de cunoștințele lui nu numai cronicarul de curte al lui Brîncoveanu și Mihai Cantacuzino Banul, genealogistul familiei sale ci și alții : Daponte, eruditul grec din vremea lui Constantin Mavrocordat, Gherasim de Alexandria, care a cunoscut însuși pe intru totvestitul Constantin, mai dinainte marele-stolnic, « carele cu frumusețele ai prea-înțelepții și dumnezeștii lui înțelepciuni luminează toată politia ». Călugărul italian Del Monte, agent imperial, care a stat douăzeci și doi de ani în Țara Românească menționează într-o relație a sa pe frații domnului — atunci vodă Șerban, Constantin și Matei (...), pe care-i laudă ca învățați și buni filosofi și plecați către ritul latin » (...). Agentul suedez Hylteén : « Sint aici cițiva boieri cuminți și cărturari (...), mai ales un unchi după mamă al domnului, contele Cantacuzino, un bătrîn care prin studii și călătorii în străinătate a căpătat o mare experiență și o mare dibăcie » tot așa vorbește despre dînsul un englez, care a străbătut atunci principatul muntean și l-a cunoscut pe stolnic. Știm în sfîrșit că marele erudit grec Nicolae Papadopulo Comnen a dedicat o lucrare « vestitului și prea-vrednicului de numele elenic domnului Cantacuzino », că tot lui i se închină de logofătul Marii Biserici Ioan Cariofil, refugiat în Țara Românească, un *Manual pentru dogmele esențiale ale Bisericii*, a cărui scriere a fost provocată de întrebările Stolnicului, că medicul Mulamis i-a dedicat un tratat despre dropică. Ioan Comnen a compus pentru el, din bizantini și alte izvoare, o scurtă biografie a Împăratului Ioan al VI-lea, iar Hrisant Notara a tălmăcit în neo-greacă, după ordinul lui, cartea lui Curopalat despre demnitățile bizantine »¹. Dacă aceștia și alții, din epocă nu-l numesc „cronicar”, apoi, o vor face, din păcate, mulți

¹ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. II, ed. a II-a, București, 1928, p. 191—193; vezi și Virgil Cândea, *Stolnicul între contemporani*, Edit. științifică, București, 1971, p. 109—113.

după aceea. Chiar marele savant Nicolae Iorga, cu atât de însemnate merite și în atribuirea, comentarea și publicarea operei Stolnicului, așază *Istoria* acestuia în rindul cronicilor, numind-o ca atare². Deși tot la el aflăm caracterizări realiste, de genul: Stolnicul — „mare și învățat boier muntean”³; sau — Cantacuzinul — „monument de erudiție, critică și cugutare”⁴; iar altunde: — „personalitatea cea mai cuprinzătoare în mai multe domenii dintre acelea pe care le îmbrățișează a doua jumătate a acestui secol (XVII n.n.) și cei bieți șaisprezece ani din cel următor”⁵.

Sextil Pușcariu spune într-un loc despre lucrarea Stolnicului (*Istoria*) că-i „un început de cronică” (subl. n.), dar, tot acolo, afirmă că autorul ei a fost „cel mai învățat boier al țării sale”⁶.

George Călinescu, fără a ignora înalta cultură a Stolnicului, erudiția sa, îi contestă *Istoriei* valențe literare, înscriindu-l pe autor în șirul cronicarilor⁷.

Filozofii contemporani nu-s nici ei consecvenți în aprecierile ce fac asupra calității Cantacuzinului — deși, la rindu-le, au cuvinte de laudă asupra culturii autorului *Istoriei*, asupra operei sale, asupra unora dintre ideile lui filozofice⁸.

Unii apreciați cercetători contemporani (Eugen Stănescu sau Adolf Armbruster, de pildă) au susținut și continuă să susțină, — că stolnicul Cantacuzino este un „cronicar”, deși și dinșii, evidențiază meritele învățatului român⁹.

L-au considerat și-l consideră pe Stolnic — „istoric” o serie (ce-i drept, nu prea mare) de oameni de cultură.

După Nicolae Cartoian, el este „un istoric în sensul modern al cuvântului”¹⁰. Nu-l consideră „cronicar” nici George Ivașcu¹¹, nici Alexandru Piru¹² (recent, deoarece în 1965 era, în afirmații, contradictoriu), nici Corneliu Dima-Drăgan, Livia Bacăru¹³ sau Virgil Căndea¹⁴, ca să înscriem

² N. Iorga, *op. cit.*, p. 185—198, 201.

³ *Idem*, *Citeva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, în AARMSI, t. XXXIII, 1910—1911, p. 141.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Idem*, *Constantin Cantacuzino Stolnicul*, în „Revista fundațiilor regale”, 2, 1935, nr. 7, p. 3; vezi, de același, *Istoria literaturii*, *ed. cit.*, p. 193, 199, 200.

⁶ Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a III-a, Sibiu, 1936, p. 138.

⁷ George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1941, p. 37.

⁸ *Din istoria filozofiei în România*, Edit. Academiei R.P.R., București, 1955, p. 22; *Antologia gândirii românești (secolele XV—XIX)*, Edit. politică, București, 1967, p. 59; *Istoria filozofiei românești*, Edit. Academiei R.S.R., București, 1972, p. 54—55.

⁹ Eugen Stănescu, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, Studiu introductiv la *Cronicari munteni*, Edit. Academiei R.S.R., București, 1961; *Dieționarul de literatură română*, Edit. Albatros, București, 1979, p. 83; Adolf Armbruster, *Dacoromano-saxonica*, Edit. științifică și Enciclopedică, București, 1980, p. 22.

¹⁰ Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, Edit. Minerva, București, 1980, p. 480. Capitolul în care se analizează arta și opera stolnicului se intitulează însă; „Cronicarii lui Brncoveanu” (!)

¹¹ George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, Edit. științifică, București, 1969, p. 226—229.

¹² Recent, în *Istoria literaturii române de la origini până la 1830*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1977, p. 249—255; în 1965 fără afirmații contradictorii (vezi Prefața la *Cronicari munteni*, Edit. Tineretului, București, 1965, p. 19).

¹³ Corneliu Dima-Drăgan, Livia Bacăru, *Constantin Cantacuzino Stolnicul (Un umanist român)*, Edit. Albatros, București, 1970; Corneliu Dima-Drăgan, *Alte contribuții la biografia omului și operei*, în „Manuscriptum”, VI, 1975, nr. 2, p. 10—15.

¹⁴ Virgil Căndea, *op. cit.*

doar câteva nume dintre cele mai autorizate pentru tema aflată în discuție.

Constantin Cantacuzino Stolnicul — „cronicar” ? Întrebarea — directă a fost formulată (de sine stătător), de curind: se și răspundea atunci, dar în rezumat, anunțând că ideea ca atare se va dezvolta mai târziu ¹⁵.

O vom face cu acest prilej.

Este, în fond, Cantacuzinul, un simplu înregistrator de date contemporane, cu un comanditar altul decît propria sa conștiință, altul decît împlinirea unei datorii, spre a fi numit „cronicar” ? De bună seamă că nu.

Nu, dată fiind înalta sa cultură, căpătată atît în țară cît și în străinătate (la Padova, mai cu seamă), de la dascăli ale căror nume sînt bine cunoscute (ex. Arsenio Caludi, rectorul Colegiului catunian, Albanio Albanese, logician, filozof, fizician, Valerio Bonvicini, matematician și astronom etc.).

Călătorește mult, lărgindu-și astfel orizontul (în Imperiul otoman, în Italia, în Austria ș.a.m.d.).

Îi studiază cu asiduitate — multe din operele lor aflîndu-se în bibliotecă sa ¹⁶ — pe Aristotel, Cicero, Dio Casius, Esop, Homer, Horațiu, Machiavelli, Ovidiu, Petrarca, Plutarh, Strabo, Virgilius și mulți alții, (cca. 30 autori antici, medievali sau contemporani lui).

Cantacuzinul nu-i „cronicar” și pentru caracterul complex al preocupărilor și creațiilor sale (istorice, filologice, geografice etc.), pentru aria vastă a investigațiilor ce face asupra izvoarelor istorice (narrative, diplomatice, numismatice, epigrafice ș.a.) sau folclorice, pe care nu le preia necritic.

Stolnicul Constantin Cantacuzino este autorul *Istoriei*, al hărții Țării Românești ¹⁷ (prima creație cartografică munteană), al *Jurnalului de călătorie și petrecere la Padova*, editat după carnetul său de studii ¹⁸; dintre scrierile sale se numără și *Răspuns generalului Marsigli la întrebările sale despre istoria și geografia Țării Românești și Moldovei (1641—1659)* ¹⁹; de asemenea, printre contribuțiile sale mai amintim: întrebările la manualul lui Ioan Cariofil (*Despre câteva nedumeriri și soluții*), în limba greacă, traduse de popa Flor în românește (*Întrebări și răspunsuri ale blagorodnicului dumnealui pan Constantin Cantacuzino...*) ²⁰; colaborează la traducerea *Bibliei* tipărită la București în anul 1688 sub domnia lui Șerban vodă, fratele său ²¹.

Mult, prea mult pentru un „cronicar”; puțin, e drept, pentru vastele lui cunoștințe. Istoric, geograf, filolog, dar nu cronicar. Preocupări com-

¹⁵ Alexandru Ligor, *Dacia în viziunea istoricului Constantin Cantacuzino Stolnicul*, comunicare, sesiunea M.I.R.S.R., 1980, în „Muzeul Național” V, 1981.

¹⁶ Livia Bacăru, Corneliu Dima Drăgan, *Biblioteca marelui umanist român Constantin Cantacuzino Stolnicul (1640—1716)*, București, 1966.

¹⁷ Constantin C. Giurescu, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, extras din „Revista Istorică Română”, XIII, 1943, fasc. 1.

¹⁸ N. Iorga, *Operele lui...*, București, 1901, p. 1—12.

¹⁹ *Ibidem*, p. 41—59.

²⁰ Vezi și Al. Pîru, *Istoria literaturii*, ed. cit., p. 251.

²¹ N. Iorga, *La Biblia lui Șerban Vodă*, în „Revista Istorică”, XXIV, 1938, p. 193—196; V. Cîndea, *Nicolae Milescu, un umanist în limba română*, în „Limba și literatură”, 7, 1963, nr. 1, p. 67—68.

plexe și nu cronicărești (Chiar dacă, prin absurd, am socoti *Istoria* sa, o „cronică”, nu-l putem judeca pe Stolnic numai prin prisma acestei lucrări, făcând deci, abstracție de toate celelalte opere ce-i aparțin).

Știa mai multe limbi străine, avînd, deci posibilitatea de a cerceta sursele scrise în grecește, latinește, italienește, slavonește etc.

Stolnicul cercetează o gamă largă, variată, de izvoare istorice; le privește critic, le compară, preluînd nu oricum știrile cuprinse în ele. O muncă pasionantă, dar ostenitoare. Studiază letopisețele și află — nu o dată — unele grave erori sau insuficiențe. De pildă, referindu-se la *Letopisețul Țării Moldovei* datorat lui Grigore Ureche (Cantacuzinul aduce din Moldova — unde călătorise la 1693 — manuscrisul acestei lucrări), elimină, ca nefondate, „basnele” cu privire la „ijderenia moldovenilor”²². Studiază „hrisoavele”, descifrează, transcrie și traduce inscripții latine, face referiri asupra „troianurile” romane, cu privire la urmele podului de la Drobeta, descrie emisiunea monetară a împăratului Traian cu chipul acestuia, cu imaginea podului amintit și legenda latină²³. Stolnicul cercetează, cunoaște folclorul și cărțile populare (ex. Alexandria) și consideră că ele cuprind știri de natură istorică; dar, totodată, scizînd contradicțiile din cuprinsul lor, caracterul subiectiv al acestora, e convins că nu pot fi folosite decît cu prudență, cu discernămint²⁴. Cu prudență trebuie folosite — spune el — și știrile furnizate de istoricii străini: greci, poloni, unguri; e conștient de acest lucru, notînd, printre altele: „ce va fi mai cu adevărul, după zisele lor să arăt”²⁵.

Stolnicul compară nu numai știrile sau situațiile istorice redată de diverși, dar trece prin filtrul propriu, exigent, și pe cele de ordin geografic²⁶.

Deci, Constantin Cantacuzino și în această privință procedează ca un istoric, ca un istoric modern, și, nicidecum ca un „cronicar”.

A avut și preocupări filozofice. A citit lucrările marilor gînditori ai antichității, după cum spuneam. A audiat, la Padova, cursurile de filozofie, de logică. Deși nu depășește în totalitate concepția, mentalitatea feudală, nu explică întotdeauna evenimentele și fenomenele istorice prin intervenția puterii divine, ajungînd la ideea de legitate, de evoluție în istorie²⁷. Iată, de pildă, ce afirmă, printre altele, în acest sens: „(...) Nici un lucru cite sînt supt lună stătătoriu și neschimbat nu poate fi”; sau: „toate lucrurile cite sînt în lume, au și aceste trei stepene (etape, faze, trepte, spunem noi) dupre ce să fac, adecăte urcarea, starea și pogorirea, au cum le zic alții adaogerea, starea și plecarea”; sau: „toate lumestele supuse sînt mutărilor”. Și exemplifică cu date din istoria universală²⁸. Nu cunosc vreun cronicar (personal nu-i consider nici pe Grigore Ureche, Miron Costin sau Ioan Neculce — cronicari)²⁹ care să fi exprimat vre-

²² Constantin Cantacuzino Stolnicul, *Istoria Țării Românești*, (ed. N. Cartoian și Dan Simionescu), Craiova < 1944 >, p. 64—66.

²³ *Ibidem*, p. 5—6, 16—19.

²⁴ *Ibidem*, p. 5, 7.

²⁵ *Ibidem*, p. 8.

²⁶ *Ibidem*, p. 29.

²⁷ *Istoria filozofiei* (1972), p. 54—55.

²⁸ C. Cantacuzino Stolnicul, *Istoria*, p. 77—86.

²⁹ Alexandru Ligor, *Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce — „cronicari”?* (Comunicare Muzeul Județean Vaslui, 1974), *Revista de Istorie*, 1/1981, p. 33—36.

dată atari idei. Și totuși, unii, altcînd ori acum, l-au numit și-l numesc pe Stolnic — „cronicar”.

Cărturarul nostru obișnuiește să citeze corect — făcînd unele precizări de rigoare — autorii pe care i-a studiat ³⁰. Care cronicar procedează astfel ?

Constantin Cantacuzino a întreprins o deosebit de intensă activitate politico-diplomatică ³¹. Ajunge mare stolnic, îndeplinește dificile misiuni diplomatice în timpul lui Constantin Brîncoveanu, i se oferă chiar posibilitatea de a urca în scaunul domnesc de la București dar refuză, este mentorul fiului său, Ștefan (devenit domn în locul Brîncoveanului).

Cronicarul, de regulă, scriind la cerere, pentru o persoană sau o familie, nu are intenții educative decît pentru urmașii comanditarului sau pentru cei din anturajul familiei respective. Altfel stau lucrurile, și din acest punct de vedere, cu Stolnicul Cantacuzino. Motivația scrierii *Istoriei* la el e cu totul alta, rostul este cu totul altul; se adresează, prin scris, posterității, nu unui cerc restrîns; și i se adresează spre a o educa. „Această dară scădere mare și jale doar într-acest norod al neștiinței și al nevrerei să-l învețe fiind, iaste pricină, de astăzi, nu numai de rîndul altora și de ocară sîntem, ci și orbi, muți, surzi sîntem de lucrurile și faptele celor mai de mult ce într-acest pămînt s-au întimplat și s-au făcut, cari de nevoe încă le era și ne iaste a le ști, pentru ca să putem și traiul vieții noastre a tocmi”, scrie el; și continuă, citîndu-l pe Nauclerus, umanistul și istoricul german (1425—1510): „(. . .) că frumos lucru iaste den greșalele altora să tocim viața noastră și nu ce alții au făcut, să cercăm, că ce bine făcut va fi, noi a urma să ne punem înainte. Și trebuie să știm ca pre cei buni și vrednici, carii vor fi fost bune faptele lor, să le pomenim bine și pre ei să-i lăudăm. Iar pre cei răi și făcători de rău, să-i blestemăm și să-i ocărîm, acea parte alegîndu-și în lume, cît au trăit, ca să-i rămîie”; cărturarul nostru subscie părerii exprimate de Diodor, anume că, autorii istoriilor popoarelor prin „ostenealele lor au folosit viața de obște (adică traiul tuturor)” ³².

Stolnicul nu concepe a scrie istoria neamului altfel decît de la originile sale pînă în zilele lui; nu altfel decît înfățișînd istoria românilor în întreaga sa complexitate. El caută și la alți istorici „carele și de țara aceasta, de începătura ei și de lăcuiitorii ei și domnitorii ei, carii cît cum s-au purtat și de obiceiurile lor și de legile ei și de altele multe. . .” ³³.

Aflăm, desigur, în creațiile Cantacuzinului, și unele erori, lacune, limite, mai mari sau mai mărunte. Așa, în harta ce întocmește, aflăm unele erori de localizare, dar ea constituie o operă de pionierat, cu greutățile de elaborare ce se înțeleg și de aici, lesne; erau inerente unele greșeli în multitudinea de date ce cuprinde această deosebită realizare cartografică (fizice, politico-administrative, economice, arheologice, adică: relief, hotare, orașe, sate — în număr de 526, — bogății naturale, monumente ș.a.): Pentru *Istoria* țării dispunea, de asemenea, de insuficiente mărturii

³⁰ C. Cantacuzino Stolnicul, *Istoria*, p. 2, 9, 21, 86 ș.a.

³¹ Vezi la Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, Edit. Enciclopedică română, București, 1971, p. 139—140.

³² C. Cantacuzino Stolnicul, *Istoria*, p. 2, 4.

³³ *Ibidem*, p. 3.

istorice (uităm oare că și această operă — de căpătii — datează totuși, de aproape trei veacuri?). A dorit foarte mult, și în această privință, cu temeuri de informare — pe atunci — restrinse. Stolnicul face, e drept, unele greșeli în *Istoria țării* (de datare, spre pildă : războaiele daco-romane durează, după opinia sa, 16 ani ³⁴; asupra anilor de domnie ai lui Traian sau Gallienus : primul conduce imperiul pînă în anul 118, iar cel de-al doilea, pînă în 271, consideră el ³⁵; cu privire la momentul ajungerii lui Atila în fruntea hunilor : în anul 401, spune el ³⁶; în privința vârstei lui Traian cînd a luat conducerea la Roma : după el, împăratul avea atunci 42 de ani ³⁷; de localizare, cum, aceea a capitalei Daciei — „Belgradul Ardealului”, opinează el ³⁸; confundă, cum confundaseră și Iordanes și Bonfinius și alții, pe geți cu goți ³⁹, cum îl confundă și pe Tarquinius Superbus regele, cu fiul acestuia ⁴⁰ ș.a.m.d.).

Dar care istoric nu a greșit și nu greșește, chiar și în chipul în care interpretează faptele și fenomenele istorice?

Dincolo de greșelile sale — de concepție, de datare, de localizare etc. — rămîn marile lui idei, pe care, unul dintre cei mai buni cunoscători ai vieții și activității sale — ne referim la Virgil Cândea — le numea, pe drept cuvînt, „permanențele operei stolnicului” ⁴¹.

Fără să fie întiul dintre istorici (cum s-a afirmat mai de mult sau mai de curînd în lucrările ce i s-au închinat) care să se fi referit la continuitatea elementului autohton și după cucerirea romană (Miron Costin, nota : „Ca locuitorii — geto-daci, înțelegem noi, cine alții? — să nu mai ridice capul și să nu se mai răscoale împotriva Romei, Traian a colonizat Dacia...”) ⁴², totuși, Stolnicul dezvoltă ideea, o formulează mai clar, mai explicit („Însă nu că doară den dachi nici unul n-au mai rămas, cît pustiindu-se de tot, și nemairămîiînd nimeni cine a lăcui aceste pămînturi, au pus Traian și au așezat romani, ei numai a lor crăie să nu mai fie, nici capete dintr-înșii poruncitori să nu rămîie, nice al lor nume de stăpînire să nu să audă, ei numai de romanu”. Și continuă : „Iar și din ei (daci — n.n.) alții au mai rămas...”) ⁴³. Sau, mai încolo : „Așa deci rămîind romanii în toată Dachia (nu în întregime, știm noi) păzitori și moșteni pen cetăți și pen ținuturi, împărțindu-și pămînturi și locuri, avînd voievozii lor, cităvaș vreme s-au tras așa și au stătut. Însă nici numele lor într-alt feliu să mai mutase și să mai schimbase, să le zică vlahi sau într-alt chip, ei oastea romană cînd să vorbiia de dinsa, iar cînd nu dachi să chiuma; și tot dachi încă multă vreme încoace și de mulți să numiia, pentru că și din dachi și gheti era încă mulți rămași (...), că nu s-au putut stinge toți oamenii dintr-o țară, cum nice să poată, ei tot au rămas”; numai —

³⁴ *Ibidem*, p. 17.

³⁵ *Ibidem*, p. 58.

³⁶ *Ibidem*, p. 106—107.

³⁷ *Ibidem*, p. 15.

³⁸ *Ibidem*, p. 24—25.

³⁹ *Ibidem*, p. 10.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 23.

⁴¹ Virgil Cândea, *Stolnicul între contemporani*, p. 123—154.

⁴² Miron Costin, *Poema polonă*, în „Opere” (ed. P. P. Panaitescu), E.S.P.L.A., București, 1958, p. 222.

⁴³ C. Cantacuzino *Stolnicul*, *Istoria*, p. 26—27.

continuă el — nu-i punea pe daci în „dregătorii” să nu se răscoale, cum de altfel, s-a şi întâmplat⁴⁴.

Despre daci şi geţi — dincolo de unele păreri greşite determinate de preluarea fără discernămint a unor consideraţii eronate ale câtorva scriitori antici şi medievali, nu în toate bine informaţi, de confuzia (voit sau nu creată de aceştia, profitându-se de asemănarea de nume între goţi şi geţi⁴⁵, cărturarul nostru are aprecieri realiste. Geto-dacii erau, scrie el, „ostaşi mari şi tari la bătaia războaelor, nepoftitori a să supune altora, nici a să birui de alţii îngăduia. Avea craii şi oblăduitorii lor şi nimănui supuşi nu era”⁴⁶. De asemenea, se cade a fi reţinute menţiunile asupra celor doi mari conducători ai geto-dacilor, Burebista şi Decebal: „(…) Dachii şi ghetii adăogîndu-şi oastea, până la 200.000 oameni zic că au făcut, şi trecînd Dunărea, biruinţele romanii împărăţiei foarte greu şi rău, cu foc, cu fier şi cu robii le-au stricat, atunce craiu lor fiind Birebisca” (Burebista — n.n.)⁴⁷ iar despre Decebal spunea că „era foarte viteaz şi meşter la ale războaielor (...) şi bogat şi mulţime de oameni avea”⁴⁸.

Cantacuzinul, deşi condamnă politica de cucerire a Imperiului roman („împărăţii romani pofitori de lăţimea împărăţiei lor fiind, precum toate împărăţiile puternice sînt lacome de a supune pre alţii şi a-şi lăţi şi mări hotarale împărăţiei lor şi mai virtos romana monarhie atunce pe acele vremi înflorînd, de multe ori şi în tot chipul au trimis să supue şi pe acei dachi precum şi pe alte ţări toate cite era împrejurul lor supusese, pre unii cu arma, pe alţii cu groaza numai, puterii lor. . .”)⁴⁹, are puterea omului de ştiinţă să vorbească, totodată, de descendenţa românilor din daco-romani. Simbioza daco-romană constituie o altă mare idee a cărturarului nostru: „Măcară şi acei dachi, măcară şi acei romani, carii apoi de multă vreme prent-atîţea ani tot într-un loc trăind şi lăcuind şi bine unii cu alţii amestecîndu-se pen rudenie, unul luund fata altuia, altul feciorul altuia, atîta s-au amestecat şi s-au unit, cît mai pe urmă împreună tuturor dachi le zicea, pînă cînd grecii scriitori întîi, zic toţi, că le-au schimbat numele de le-au zis vlahi. Avem şi acest semnu, că atîta să unise acei romani de aici cu acei dachi, cît nu s-au mai despărţit apoi între dinşii nici cînd s-au rupt den împărăţia romană şi au intrat pentre dinşii alte limbi, ei tot într-una s-au ţinut şi au rămas şi pînă astăzi”⁵⁰.

Comunitatea de teritoriu şi de limbă a coborîtorilor din daci şi romani, continuitatea românilor în hotarele vechii Dacii, sînt adevăruri pe care Stolnicul le-a formulat şi susţinut, cu claritate, cu argumentele de care putea dispune atunci.

Combate afirmaţiile unor scriitori (ca Aurelius Victor, Rufius Festus, Iordanes, Eutropius şi alţii) cu privire la părăsirea Daciei de către populaţia

⁴⁴ *Ibidem*, p. 72—73.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 13.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 15.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 17.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 14—15.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 74.

de aici în a doua jumătate a sec. III e.n., în timpul împăratului Gallienus (cum se putea, ce rațiune ar fi avut, se întreabă el, „așa lesne a rădica atita sumă și noroade de oameni, cu case, cu copii, așezați pre aceste locuri, fiind mai mult de 200 de ani ? „Cu ce forțe și-ar fi păzit împărăția romană ținuturile dacă oamenii aici („intemeiați” spune el) ar fi fost mutați de către Gallienus ? Lipsesc — notează el — urmele materiale ale unei imense dislocări de populație. Desigur, o parte a populației a fost luată de aici, de unde existența coțovlahilor⁵¹. Și remarcă, de asemenea, cu mândrie : „Însă nu puțină mirare iaste la toți cîți scriu la aciasta, nici la cîți bine vor socoti de acești rumâni, cum s-au ținut și au stătut pînă astăzi așa, păzindu-și și limba — și cum au putut și pot și pămînturile acestea lăcuesc ? ! Care acestea la puține limbi și neamuri să vede”⁵².

Ideea unității românilor („Însă rumâni înțeleg nu numai ceștia de aici, ce și den Ardeal, carii încă și mai neaoși sînt și moldovenii și toți cîți și într-altă parte să află și a acestă limbă, măcară fie și cevași osebită în niște cuvinte den amestecarea altor limbi (...), iară tot unii sînt”, români care, toți, „dintr-o fîntînă au izvorît și cură”) ⁵³, nu era în exclusivitate a sa ori a cîtorva aleși cărturari, ci a poporului însuși. Afirmația noastră nu-i exagerată. Oamenii acestor pămînturi, ei, și după mărturisirea Stolnicului, „moșteni vechi și întemeiați acestor pămînturi *socotindu-se că sînt* (subl. n.), pentru că prin sute de ani trecuse și să rădăcinase în toată Dachia lăcuind și șezînd”⁵⁴. Ei (românii) erau, cu alte cuvinte, conștienți de originea și stabilitatea lor și a strămoșilor lor, aici.

În formațiuni politice diferite — Țara Românească, Moldova și Transilvania, fosta Dacie — trăiește (o spune Stolnicul spre știința generațiilor ce-i vor urma) un singur popor, ai cărui strămoși au fost daco-romanii (nu exclude amestecul, de-a lungul timpului, cu alte semînții)⁵⁵, popor care vorbește aceeași limbă — româna. Ideea unității românilor, ideea *Daciei* (ca simbol acum, cîndva realitate istorică) se vroia imprimată mai adînc în conștiința oamenilor, și acest lucru face Stolnicul. Nu numai el. Căci o fac un Ureche, un Costin, un Cantemir ș.a ; și o fac într-o înțeleasă idee politică.

Îi putem azi reproșa multe marelui umanist Constantin Cantacuzino Stolnicul (pentru unele erori, pentru trecerea cu vederea a detaliilor de ordin socio-economic din istoria Daciei, pentru interpretarea greșită a unor fenomene sau evenimente istorice). Dar nu trebuie să uităm marile lui idei⁵⁶.

⁵¹ *Ibidem*, p. 58 61.

⁵² *Ibidem*, p. 92.

⁵³ *Ibidem*, p. 70.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 91.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 71.

⁵⁶ Pentru idelle de continuitate și unitate a românilor, vezi și ultimile lucrări: Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1980; Vasile Netea, *Conștiința originii comune și a unității naționale în istoria poporului român*, Edit. Albatros, București, 1980; pentru detalii bibliografice cu privire la viața și activitatea Stolnicului, lucrarea monumentală: *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Edit. Academiei R.S.R., București, 1979, p. 142—147; pentru corespondența sa, cu idelle ce le cuprinde, vezi C. Șerban, *Repertoriul corespondenței stolnicului Constantin Cantacuzino*, în "Studii", 4, 1966, p. 725—730. www.dacoromanica.ro

Pentru înalta sa cultură, pentru modul științific de abordare a trecutului țării noastre, pentru privirea critică asupra izvoarelor istorice, pentru preocupările lui enciclopedice (istorice, geografice, filologice, filozofice etc.), pentru creațiile sale diverse (deci nu numai în domeniul istoriei) pentru concepția sa evoluționistă, marele om politic Constantin Cantacuzino-Stolnicul nu poate fi considerat un cronicar.

TRADITION ET MODERNITÉ DANS L'ŒUVRE DU „STOLNIC” CONSTANTIN CANTACUZÈNE

RÉSUMÉ

Pour son haut degré de culture, pour la manière scientifique d'aborder le passé de notre pays, pour l'examen critique des sources historiques, pour ses préoccupations encyclopédiques (historiques, géographiques, philologiques, philosophiques etc.), pour ses diverses créations (parmi lesquelles l'Histoire de la Valachie et la carte de la Valachie sont les plus notables), pour sa conception évolutionniste, le grand homme politique — Constantin Cantacuzino „Stolnicul” (l'écuyer) ne peut pas être considéré un „chroniqueur”.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA MUNTENIEI ÎN SECOLUL AL II-LEA E.N.

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Din cunoscutul papirus Hunt, datînd din anii 105—106 și cuprinzînd situația dislocării efectivelor cohorței *I Hispanorum veterana*, aflăm că un număr de militari din această unitate se aflau *Pir[o]boridavae in praesidio, Buridavae in vex[il]latione*¹.

Identificarea celor două toponime dacice este acum unanim acceptată: primul la Poiana, în valea Siretului², celălalt în fața ieșirii Oltului din munți, la Stolniceni³, nu departe de așezarea dacică de la Ocnîța⁴. Din informația prezentată de papirusul citat, rezultă că, în cursul celui de-al doilea război dacic al lui Traian, teritoriul de la sud de Carpați, precum și bună parte din sudul Moldovei, se aflau în cuprinsul provinciei (*intra provinciam*) Moesiei Inferior⁵. Mai rezultă că în punctele amintite se aflau instalate forțe militare romane: un detașament din cohorta amin-

¹ A. S. Hunt, în vol. *Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso*, Milano, 1925, p. 265—272; G. Cantacuzino, în „Revue historique du sud-est européen”, V, 1928, p. 38—74; R. O. Fink, în „Journal of Roman Studies” (= JRS), XLVIII, 1958, p. 102—116; R. Syme, *ibidem*, XLIX, 1959, p. 26—33. Textul este redat parțial și în *Învoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 467—471. Despre unitatea amintită, care este diferită de *cohors I Hispanorum equitata*, vezi studiul lui R. Cavenaille, în „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik”, 18, 1975, 2, p. 179—191. În legătură cu datarea acestui papirus (cel mai devreme sfîrșitul anului 105 — anul 106), date noi a adus o importantă descoperire epigrafică, prezentată de A. Rădulescu și Maria Bărbulescu-Munteanu în comunicarea *Din nou despre legații lui Traian în Moesia Inferior între 103—108 e.n.*, cu prilejul sesiunii anuale a Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța (20 noiembrie 1980).

² *Tabula Imperii Romani*, L—35, București, 1969, p. 58; v. și nota 22.

³ *Ibidem*, p. 68—69.

⁴ Despre aceasta, vezi mai nou, D. Berciu, *Buridava — puternic centru al geto-dacilor*, în „Drobeta”, II, 1978, p. 5—17; despre descoperirile epigrafice de excepțională valoare istorică de aici, vezi încă, *idem*, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 481—498.

⁵ Geograful Ptolemeu (III, 10, 8) arată ca făcînd parte din Moesia Inferior orașele (*póleis*) Zargidava, Tamasidava și Piroboridava, aflate lângă riul Hierasus (Siret), iar între riurile Hierasus și Tyras orașele Niconium, Ophiussa și Tyras. Probabil că acest teritoriu era protejat dinspre nord de valul care, pornind de pe Siret — mai la nord de Poiana —, atîngea Prutul mai jos de Foltești și continua pînă spre Tyras; vezi în acest sens N. Gostar, în „Apulum”, V, 1964, p. 146 (care îl datează însă sub Hadrian sau chiar Antoninus Pius); Gr. Florescu, *Problema castrelor romane de la Mălăiești, Drajna de Sus și Pietroasa*, în „Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova”, I, 1968, p. 35. Dar R. Vulpe, *Le vallum de la Moldavie inférieure et le « mur » d'Athanasie*, Haga, 1957, îl atribuie începutului ultimului sfert al secolului al IV-lea (vezi încă, *idem*, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*, București — Köln — Wien, 1974, p. 273).

tită era la Piroboridava chiar în garnizoană, pe cînd la Buridava fusese trimisă o vexilație — aici descoperirile epigrafice atestînd și alte efective, în primul rînd se pare tot o vexilație, din legiunile I Italica, V Macedonica și eventual XI Claudia ⁶.

Cercetările arheologice au arătat însă că cele două puncte nu au fost singurele la nord de Dunăre pázite de unități militare ale Moesiei Inferioare ⁷. De la Olt spre răsărit, în fața intrării în pasurile Carpaților meridionali, au fost construite alte fortificații romane. Astfel, la Voinești, pe Rîul Tîrgului (la nord de orașul Cimpulung-Muscel), s-a identificat recent un nou castru ⁸, iar de pe cuprinsul său au apărut două țigle cu ștampile ale legiunii XI Claudia și cohorței I Flavia Commagenorum ⁹. Mai spre nord se află un *castellum* la Rucăr ¹⁰, unde au apărut ștampile ale cohorței II Flavia Bessorum ¹¹; el era situat la intrarea unui important pas de înălțime spre Transilvania (Rucăr-Bran), barînd totodată drumul ce urca spre munți pe rîul Dîmbovița. Mai spre sud, în zona de dealuri subcarpatice, pe Prahova, la Tîrșoru-Vechi, se afla alt castru ¹²; în termele acestuia au apărut cărămizi ștampilate ale legiunii XI Claudia ¹³. Și mai spre est, pe Teleajen, aproape de intrarea în munți, se aflau castrele de la Mălăiești (din glij, *muri cespiticii*) ¹⁴ și Drajna de sus (zid de piatră) ¹⁵; în acesta din urmă au apărut cărămizi ștampilate ale legiunilor I Italica, V Macedonica și XI Claudia, precum și ale cohorței I Flavia Commagenorum ¹⁶. S-a remarcat deja că ștampilele legiunii XI Claudia și cohorței I Flavia Commagenorum ¹⁷ sînt identice în castrele în care s-au făcut ase

⁶ D. Tudor, *Centrul militar roman de la Buridava*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, 1, 1968, p. 17–29.

⁷ Unele materiale le-am prezentat în comunicarea *Cu privire la cronologia castrelor din Oltenia și Muntenia*, prezentată la sesiunea Muzeului de istorie din Cimpulung (1 noiembrie 1980).

⁸ Cercetări inedite (iunie 1980). O scurtă informare a apărut în ziarul „Secera și ciocanul”, an. XXX, nr. 6 540 (8 august 1980), p. 3. Vezi și D. Tudor, *Oltenia romană* ⁴, București, 1978, p. 309, nr. 53 (pe baza informațiilor prof. Marin Bădescu, de la Școala generală din Voinești).

⁹ M. Bădescu, în „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie” (abreviat: SCIVA), 32, 1981, 2, p. 291–294.

¹⁰ Despre acest *castellum*, Ioana Bogdan-Cătăniclu, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 277–288.

¹¹ IDR, II, 607 (= Gr. Florescu — C. C. Petolescu, *Inscripțiile Daciei romane*, II, București, 1977).

¹² El a fost identificat în cursul săpăturilor din ultimii ani (informație de la Magda Tzony). Din cercetările mai vechi se cunoșteau numai termele.

¹³ G. Diaconu, *Tîrșoru. Necropola din secolele III–IV e.n.*, București, 1965, p. 11 și pl. V; IDR, II, 606.

¹⁴ Gr. Florescu — E. Bujor, SCIV, VI, 1955, 1–2, p. 271–279. C. Zagoriț, *Castrul roman de la Mălăiești și cetatea dacă de la V. Humei din județul Prahova*, Ploiești, 1940, p. 8, notează că a descoperit aici, cu ocazia unei vizite, o cărămidă cu ștampila legiunii V Macedonica; de asemenea, după informația unui locuitor, consemnează descoperirea unei cărămizi cu ștampila legiunii XIII (!) — eventual a legiunii XI Claudia.

¹⁵ Gh. Ștefan, „Dacia”, XI–XII, 1945–1947, p. 115–144.

¹⁶ *Ibidem*, p. 123–124; IDR, II, 600–603.

¹⁷ IDR, II, 602, 603.

menea descoperiri (Voinești, Tirgșor, Drajna)¹⁸ — ceea ce arată că sint contemporane; ridicarea acestor castre datează din timpul lui Traian¹⁹.

Nu este exclus ca și drumul pe valea Buzăului, spre colțul de sud-est al Transilvaniei, să fi fost de asemenea supravegheat; un castru cu val de pământ a fost identificat în zona de cîmpie, la Filipești²⁰, pe riul menționat; în schimb, la Pietroasele sau Șaringa nu avem deocamdată confirmată existența unui castru din timpul lui Traian²¹.

Nici intrarea spre Transilvania dinspre răsărit nu a fost lăsată liberă. Drumul pe Trotuș, spre pasul Oituzului, era păzit de un castru situat probabil în lunca Siretului²², nu departe de fosta cetate geto-dacică de la Poiana (Piroboridava), de la care și-a luat numele²³ (el se afla, de asemenea, pe drumul spre cetatea dacică de la Tisești, din apropiere de Tirgu-Ocna).

Se pare că și mai spre nord, valea Bistriței a intrat și ea în vederile strategice ale romanilor; pe înălțimea Troian, din fața cetății de pe Bitca Doamnei de la Piatra Neamț, a fost identificat un *castellum* de pământ²⁴. Tot astfel, în celălalt capăt al spațiului geografic la care ne referim, în nordul Olteniei, în Gorj, pe drumul ce duce spre pasul Vilcan, în satul Porceni (nu departe de castrul de la Bumbești-Jiu), a fost identificat alt castru cu val de pământ²⁵.

Împrejurările în care au fost ridicate aceste castre se pot deduce din judecarea rolului lor strategic: de a apăra teritoriile nou anexate de

¹⁸ M. Bădescu, *loc. cit.* (*supra*, nota 9).

¹⁹ R. Vulpe, în *Istoria României*, I, București, 1960, p. 517—523. Vezi și Gr. Florescu *op. cit.* (nota 5), p. 38: imediat după primul război dacic al lui Traian. De altfel, tot în intervalul dintre cele două războaie a fost construit podul peste Dunăre și castrul de la Drobeta (IDR, II, 14).

²⁰ *Tabula Imperii Romani*, L, 35, p. 41.

²¹ Vezi recent discuția la Gh. Diaconu, *Noi descoperiri privind prezența romană la nordul Dunării în secolul al IV-lea*, în „Revista de istorie”, 33, 1980, 6, p. 1 063—1 069. În termele aflate la circa 400 m est de castru (depărtarea la care se află arată că aparțineau eventual altui castru, încă neidentificat), au apărut cărămizii cu ștampele ale legiunii XI Claudia; pe unul din tipuri, numele unității este însoțit de supranumele *Ant(oniniana)* (*loc. cit.*, p. 1 066, nota 15) — ceea ce datează această șampilă la începutul secolului al III-lea e.n.

²² Cercetările de la Poiana (despre acestea: R. Vulpe și Ecaterina Vulpe, în „Dacia”, III—IV, 1927—1932, p. 253—351; R. Vulpe, SCIV, I, 1950, 1, p. 47—52; II, 1951, 1, p. 191—194, 211—214; III, 1952, p. 202—209, 217—220) nu au permis localizarea castrului; prof. R. Vulpe este de părere că aceasta se datorează faptului că așezarea antică a fost distrusă în cea mai mare parte de factorii naturali. Nu este însă obligatoriu ca fortificația romană să se fi ridicat chiar peste așezarea dacică; dimpotrivă, avem destule exemple când așezarea (fortificația) dacică se afla pe o înălțime, iar castrul roman s-a amenajat în cîmpie, uneori la o distanță apreciabilă (de exemplu Sarmizegetusa, Apulum, Buridava). În acest fel, nici opoziția lui N. Gostar, „Apulum”, V, 1964, p. 146, la identificarea propusă de R. Vulpe (pe motiv că cetatea de la Poiana a încetat să mai existe la sfârșitul secolului I e.n.) nu se mai justifică; vezi și situația Buridavei dacice, care ca *oppidum* încetează să mai funcționeze la începutul aceluiași secol.

²³ *Supra*, nota 1.

²⁴ N. Gostar, în „Apulum”, V, 1964, p. 144; vezi încă, idem, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol din Iași”, 1980, p. 3.

²⁵ C. C. Petolescu, în „Oltenia” (Studii și comunicări), II, 1980, p. 106.

Traian la nord de Dunăre și încorporate Moesiei Inferioare (estul Olteniei, Muntenia și sudul Moldovei) ²⁶ față de un atac prin surprindere dinspre nord.

Probabil că tot atunci și sud-estul Transilvaniei a fost inclus provinciei Moesia Inferior; după sistemul de construcție, castrulele de Brețcu și Hoghiz par a data din aceeași vreme ²⁷.

Castrulele din zona subcarpatică a Munteniei și Olteniei erau situate de-a lungul unor drumuri ce urcau pe principalele riuri spre „cununa de munți”. Dintre acestea, două erau mai cu seamă circulare: cel de pe Olt ²⁸ și cel care, pornind de la Dunăre, trecea munții prin pasul Rucăr-Bran ²⁹. Dacă primul menționat a devenit accesibil îndeosebi după amenajarea lui pe timpul lui Traian, cel de-al doilea era un vechi drum, bătut de negustorii romani încă din vremea Daciei libere: el pornea de la Dunăre, din fața locului (la sud de Dunăre) unde se afla amplasat marele castru de legiune de la Novae, urca apoi pe Vedea, după un timp pe Rîul Doamnei și din nou în sus pe Rîul Tîrgului, pînă la Voinești, spre Rucăr. Că acest drum a fost parcurs de armatele romane, se poate deduce din amplasarea pe el a castrului de la Voinești și a castelului de la Rucăr (ridicate în intervalul de timp dintre cele două războaie dacice ale lui Traian). Din aceeași perioadă, flancînd acest drum, datează probabil și cite unul din castrulele duble de la Băneasa, Urlueni, Săpata de Jos și Jidava (Cimpulung) ³⁰: *cele mici*, cu val de pămînt. *Cele mari* fac, în schimb, parte din sistemul de fortificații denumit în mod convențional *limes transalutanus* ³¹; cu privire la data construirii acestuia, s-au formulat o serie de ipoteze — cea mai recentă fixînd acest eveniment chiar la începutul secolului al II-lea ³².

²⁶ Despre apartenența acestor teritorii la provincia Moesia Inferior, vezi B. Gerov, în „Klio”, 37, 1959, p. 196—210; această apartenență se confirmă prin datarea papirului Hunt în anul 106 sau următorii (vezi nota 1).

²⁷ Este interesant că la castrulele de Brețcu și Hoghiz s-a observat sistemul de construcție „cu zid dublu de incintă”, ca și la Drajna de Sus — ceea ce arată că sînt aproape contemporane (D. Protase, în „Sargetia”, XIII, 1977, p. 191—202).

²⁸ Despre acest drum, D. Tudor, *Oltenia romană* ⁴, p. 48—55.

²⁹ Vezi Ioana Bogdan-Cătănicu, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, Köln — Bonn, 1977, p. 271, nota 16 (cu bibliografia anterioară).

³⁰ Prezentarea acestor castrule, cu toate datele: D. Tudor, *op. cit.*, p. 257—309 (passim).

³¹ Despre acesta, vezi și Ioana Bogdan-Cătănicu, *Nouvelles recherches sur le limes du sud-est de la Dacie*, în *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, 1977, p. 337—345.

³² Astfel, Ioana Bogdan-Cătănicu (*Studien...*, II, p. 271) încearcă să susțină opinia că această linie de fortificații ar oata mai devreme, din timpul lui Hadrian, — fără a aduce dovezi peremptorii în acest sens, în afară de inscripția zgîrțită în pasta crudă pe un fragment de cărămidă de la Jidava care conține și cuvîntul *LEG(ionis)*. Autoarea citată scrie în *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 285, nota 19, în această privință: „...numele legiunii rămîne necunoscut, dar îl putem bănuși ca fiind al uneia dintre cele care au servit în armată Moesiei Inferioare, în a cărei rază de acțiune s-a aflat întotdeauna teritoriul muntean. Ipotetic, rîndul 3 s-ar putea completa cu prescurtarea XI C/laudia/, luînd în considerare că la Jidava s-a descoperit, cu ocazia săpăturilor făcute de ing. P. Polonic în 1901, o inscripție fragmentară — IX — (ms. Acad. R.S.R., 5 137, p. 202, publicată de D. Tudor, *Bucureștii*, 2, 1935, p. 110, fig. 16/3)” (în *IDR*, II, cele două epigrafe se află cuprinse sub numerele 613 și 619); dar asemenea combinație de texte încalcă orice regulă de editare a documentelor epigrafice. Completarea numelui legiunii XI Claudia pe cărămidă *IDR*, II, 613 rămîne într-adevăr doar o ipoteză; chiar dacă s-ar putea accepta asemenea întregire, datarea la începutul secolului al II-lea nu este prin nimic asigurată (nici prin descoperirea unei *stampile* a acestei legiuni la Voinești; mai sus, nota www.dacoromanica.ro că legiunea respectivă activa în Muntenia și la începutul secolului al III-lea (mai sus, nota 21), iar la Jidava nu avem cle-

Dar faptul că la Voinești a existat un castru doar pe timpul lui Traian, iar la Jidava (la numai circa 11 km spre sud) s-a ridicat alt castru de piatră spre sfârșitul secolului al II-lea, arată că a existat o întrerupere în timp între perioada în care a funcționat linia de fortificații (în fapt, mici *stationes*) construite sub Traian, pe drumul de la Dunăre la Rucăr, și cea de la sfârșitul secolului al II-lea („*limes transalutanus*”).

Micile fortificații de pământ și-au încetat probabil existența spre sfârșitul domniei lui Traian, când și celelalte castre din zona subcarpatică a Munteniei au fost abandonate (monedele descoperite în castrele de la Drajna, Mălăiești, Tirgșor și Voinești nu depășesc domnia lui Traian³³); atunci frontiera de sud-est a Daciei romane a fost fixată pe cursul Oltului — atît pe porțiunea sa transilvăneană, cît și în sectorul de la sud de munți. O serie de unități auxiliare care aparținuseră armatei Moesiei Inferioare au fost deplasate pe Olt; astfel, de exemplu, cohors I Flavia Commagenorum este atestată la Acidava³⁴, iar cohors I Hispanorum la Arutela³⁵, în zona carpatină; de asemenea, mai apar cohors II Flavia Numidarum la Feldioara³⁶, cohors II Flavia Bessorum la Cincșor³⁷, cohors I Bracaraugustanorum la Angustia (Brețcu)³⁸, iar la Hoghiz este atestată ala I Asturum³⁹.

Faptul că pe o anumită porțiune a cursului inferior al Oltului, îndeosebi la sud de Romula, malul stîng este mult mai înalt decît cel drept, lăsînd posibilitatea unui atac prin surprindere din spre răsărit⁴⁰, a determinat crearea, la începutul domniei lui Hadrian, a unei zone de siguranță la sud-estul Olteniei: așa ar putea fi explicată prezența valului de pământ denumit „Brazda lui Novac de sud”⁴¹, care pleacă de la Viespești (jud. Olt) (avînd pe malul drept al rîului Olt, ceva mai în amonte, castrul de la Slăveni) și ajungea pînă la lacul Greaca — creînd totodată un spațiu de siguranță în fața castrului de la Novae al legiunii I Italica.

În studierea istoriei militare a Munteniei în secolul al II-lea, un loc aparte deține problema așa-numitului *limes transalutanus*⁴² și a apartenenței vestului Munteniei la provincia Dacia Inferior. În această privință, considerăm că poate aduce unele elemente noi reluarea studiului

mente pentru o datare a castrului în secolului al II-lea (din castru se cunoaște doar un denar emis de Commodus; B. Mitrea, SCIV, 18, 1967, 1, p. 197). Astfel, pe o simplă ipoteză, autoarea construiește altă ipoteză: „Le castrum de Jidava, dont l'origine remonte à l'époque de la conquête (aici trimite la articolul său din SCIVA, 25, 1974, p. 285, nota 19) a trouvé une nouvelle utilisation après les événements de 117/118 justement dans le sens d'établir un contrôle sur le défilé (sic) de Bran” (*Studien...*, II, p. 271) — afirmație ce ni se pare cel puțin riscantă în stadiul de azi al cercetărilor.

³³ Descoperirile monetare sînt consemnate în lucrările citate pentru fiecare din aceste castre.

³⁴ IDR, II, 551; cf. D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, p. 334.

³⁵ IDR, II, 582; cf. D. Tudor, *op. cit.*, p. 334—335.

³⁶ I. Pop, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 141—146.

³⁷ D. Tudor, *op. cit.*, p. 335—336.

³⁸ Géza Bakó, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 631—635.

³⁹ D. Tudor, *op. cit.*, p. 338.

⁴⁰ Ioana Bogdan-Cătănicu, în *Akten...*, 1977, p. 333—334.

⁴¹ D. Tudor, *op. cit.*, p. 249—250.

⁴² Idem, *op. cit.*, p. 253—256.

guvernării cu titlu excepțional a acestei provincii de către T. Flavius Priscus C. Gallonius Fronto Q. Marcus Turbo, pe timpul împăratului Antoninus Pius.

Carierea acestui personaj ne este cunoscută dintr-o inscripție de la Caesarea (Mauretania), care în ultima ei ediție apare astfel⁴³: *T. Fl. T. fil. Palatin(a) [Prisco Gallo]nio Frontoni Q. M[ar-]cio Turboni pr [...]. pr] oc. proleg. provinc[iae] Mauretan. Caes[ariensis] pro l.] eg. et. praef. prov. Dac[ia]e Inferioris, pro[c.], proc. XX heredi[tat.] provinciae [Syriae Palaest]inae, proc. ad cen[sus.*

Ne aflăm în fața unui *cursus honorum* în ordine descendentă. După observațiile celor mai buni cunoscători ai carierelor ecvestre, acest personaj a îndeplinit mai întâi milițiile ecvestre, apoi a fost promovat ca *proc(urator) ad cen[sus]* unei provincii⁴⁴; aceste funcții erau înscrise pe alt bloc, aflat pe o latură a bazei monumentului celui onorat.

Funcția următoare: *proc(urator) XX heredi[tat(ium)] provinciae [Syriae Palaest]inae* reprezintă un *terminus post quem*; denumirea de *Syria Palaestina* a înlocuit pe cea de *Iudaea* după revolta anti-romană din 132—135, cea mai veche atestare epigrafică a noii denumiri fiind din anul 139⁴⁵. De aceea, se consideră că activitatea lui T. Flavius Priscus poate fi așezată spre sfârșitul domniei lui Hadrian și începutul celei a lui Antoninus Pius⁴⁶.

După o funcție de *pro[c(urator). . .]*, care cade în lacuna r. 4⁴⁷, îl întâlnim pe T. Flavius Priscus chemat să îndeplinească sarcini de caracter militar. Astfel, ne apare mai întâi ca [*pro l]eg(ato) et pref(eotus) prov(inciae) Dac[ia]e Inferioris*. „Această mențiune a Daciei Inferioare conține o nouă precizare cronologică, deoarece se știe că împărțirea în trei a Daciei se situează între 8 iulie și 27 septembrie 158” — scria H.-G. Pflaum, unul din cei mai mari cunoscători ai carierelor procuratoriene; același învățat mai observa că titlul excepțional de *pro legato* și prefect al unei provincii procuratoriene (al cărei guvernator era în mod obișnuit de rang *centenarius*) arată că situația trebuie să fi fost deosebit de tulbură, încât a fost nevoie să fie aduse ca întăriri efective din legiuni⁴⁸.

După R. Syme, această funcție ar data din anul 142 sau 143 (din anul 144 datează discursul lui Aelius Aristides, în care se face aluzie la

⁴³ E. Albertini, in „Bulletin du Comité des travaux historiques” (Paris), 1930, p. 169 (= Année épigraphique, 1931, nr. 35); fragmentul din stînga blocului; fragmentul din dreapta a fost descoperit în 1944 de L. Leschi, care a reconstituit întregul text, in „Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres”, 1945, p. 144 (— Ann. épigr., 1946, 113). Întregirea [*pro l]eg. et praef. din r. 3 s-a făcut de R. Syme, in „Studii Clasice” III, 1961, p. 131; idem, in JRS, LII, 1962, p. 91—92. Despre acest personaj: *Prosopographia Imperii Romani*, III, Berlin, 1943, p. 165, nr. 311; H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris, 1960, p. 375—379, nr. 157 bis; B. E. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus*, II, Lund, 1960, p. 246—253; R. Syme, JRS, 52, 1962, p. 91—94; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidium*, 41. *Mauretania Caesariensis*, 1973, p. 3.*

⁴⁴ H.-G. Pflaum, *Carrières*, I, p. 375—376; R. Syme, JRS, 52, 1962, p. 91. Vezi și H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I, Louvain, 1976, p. 374.

⁴⁵ CIL, XVI, 87. Cf. H.-G. Pflaum, *Carrières*, I, p. 377.

⁴⁶ H.-G. Pflaum, *loc. cit.*

⁴⁷ B. E. Thomasson, *Statthalter*, p. 216, completează: *proc. prov. Maur. Caes. I.*

⁴⁸ *Carrières*, I, p. 377. www.dacoromanica.ro

nn război purtat cu geții⁴⁹), deși nu pare a exclude nici o datare mai târzie⁵⁰. Această a doua posibilitate este admisă fără rezerve de H.-G. Pflaum: „Aș inclina să caut acest moment când Dacia a fost amenințată de triburi dușmane între anii 140 și 158. Se pare că acest eveniment trebuie plasat spre anul 157, care a antrenat schimbarea statutului administrației Daciei de care tocmai am vorbit. Or, această dată convine cu atât mai mult, cu cât tocmai în 155 T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, alt moștenitor al numelui lui Turbo, adoptat ca și T. Flavius Priscus printr-o dispoziție testamentară a prefectului pretoriului, este atestat ca guvernator al Moesiei Inferioare⁵¹. Cele două rude, dacă nu chiar frați, ar fi guvernat deci concomitent două provincii din același sector, altă dovadă a abilității puterii centrale, care a folosit înțelegerea fraternă spre binele Imperiului”⁵².

Într-adevăr, menționarea Daciei Inferior reprezintă un reper cronologic; numai că *terminus ante quem* trebuie împins cu un deceniu mai târziu. Astfel, știm acum că *Dacia Porolissensis* exista deja la anul 123⁵³, fiind o creație a lui Hadrian — ca și celelalte provincii ale Daciei, *Superior* și *Inferior*; mai știm că aceste denumiri au dăinuit⁵⁴ până la reorganizarea Daciilor înfăptuită de împăratul Marcus Aurelius în 168—169⁵⁵. Anul 158 nu mai reprezintă acum un element de referință⁵⁶; la fel, observația în legătură cu „l'entente fraternelle pour le bien de l'Empire” între cei doi guvernatori — al Daciei Inferior și al Moesiei Inferior —, deoarece acesta din urmă nu mai era în această provincie în anul 157⁵⁷. De altfel,

⁴⁹ *Orationes*, XXVI, 70 (în *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 600).

⁵⁰ Toată argumentarea: JRS, 52, 1962, p. 92, cu notele 58—60 (pentru prima ipoteză) și 61—62 (pentru cea de-a doua).

⁵¹ Despre acesta, vezi mai departe textul la care trimite nota 81.

⁵² *Carrières*, I, p. 377—378.

⁵³ I. I. Russu, *Dacia și Pannonia în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973, p. 56—61; IDR, I, 7.

⁵⁴ CIL, III, 753 (7429) (= ILS, 1465); ea datează din timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius și Lucius Verus (161—169 e.n.), cum rezultă din compararea cu CIL, III, 7434 (ILS, 1855); vezi M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 60.

⁵⁵ Despre această reformă: M. Macrea, *op. cit.*, p. 62 și urm.; C. C. Petolescu, „Revista de Istorie”, 32, 1979, 2, p. 271—273.

⁵⁶ Raportarea la acest an se făcea pe baza unei diplome cu trupele Daciei Porolissensis, datată inițial (A. v. Premerstein, „Wiener Eranos”, 1909, p. 256—269) între 8 iulie 158—27 septembrie 159 (în CIL, XVI, 110; vezi și Suppl. p. 216, se acceptă 27 septembrie 159; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Daxien*, Budapesta, 1944, p. 32, și R. Syme, JRS, 36, 1946, p. 165, reduceau acest interval la anul 158). În 1973, a fost publicat alt fragment al acestei diplome; împreună, cele două tăblițe (I și II) sînt prezentate în IDR, I, 17, cu data „27 septembrie 159 (?) sau între a. 145 și 161” — ultima soluție fiind singura judicioasă. Ulterior, B. Lőrincz, „Arheološki Vestnik” (Ljubljana), 28, 1977, p. 369—371, și în „Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 1977, p. 283—284, arată că numele consilierilor de pe această diplomă pot fi identificate în *Fasti Osienses* din 154; noua datare este acceptată cu rezerve de Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954—1977*, Londra, 1978, p. 70—71, nr. 47. Dacă se va confirma această datare, înseamnă că funcția de procurator în Dacia Porolissensis a lui Macrinus Vindex (despre acesta, H.-G. Pflaum, *Carrières*, I, p. 388—389, nr. 161) datează cu cinci ani mai devreme decît se credea.

⁵⁷ În acest an, o inscripție de la Callatis (AnnÉp, 1937, 247) amintește pe T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio (cf. A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940, p. 73), iar înaintea acestuia pare a fi atestat, în 155—156, C. Ulpius Prastina Pacatus Messalinus Emilia Doruțiu-Boilă, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 397).

nu dispunem de date certe că Dacia Inferior a trecut prin momente dificile spre sfârșitul domniei lui Antoninus Pius ⁵⁸.

Mandatul lui T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo datează deci între sfârșitul domniei lui Hadrian și reorganizarea Daciei din timpul lui Marcus Aurelius. Am înclina chiar s-o datăm spre sfârșitul acestui interval ⁵⁹: atunci întreaga Dacie a trecut prin momente grave ⁶⁰, iar titlul de *pro legato* purtat de guvernatorul Daciei Inferioare își găsește o explicație istorică ⁶¹.

În această privință, H-G. Pflaum arăta că titlul nu privește nicidecum pe *legatus Augusti pro praetore*, ci doar pe *legatus legionis* ⁶²; de asemenea, faptul de a comanda trupe legionare era considerat mai important decât acela de a governa militar Dacia Inferior ⁶³. Totodată, titlul de *praefectus* era acordat celui care avea sub autoritatea sa un teritoriu aflat sub administrație militară ⁶⁴. Oricum, după aceste evenimente, s-a revenit la situația anterioară, provincia fiind guvernată în continuare prin procuratori ⁶⁵.

După această misiune, lui T. Flavius Priscus i s-a încredințat un mandat asemănător în nordul Africii: [*pr*]oc(urator) *pro leg(ato) provinc[iae] Mauretan(iae) Caes[ariensis]* ⁶⁶. R. Syme îl datează în perioada 145–149⁶⁷; datarea propusă de H.-G. Pflaum nu mai este

⁵⁸ În sprijinul acestei ipoteze, M. Chișescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 401–410, aduce îngroparea unor tezaure pe timpul lui Antoninus Pius.

⁵⁹ În acest caz, și mislunea următoare (în Mauretania Caesariensis; vezi mai departe) ar trebui datată mai târziu. Asemenea încadrare nu se lovește de dificultăți de ordin topografic. În 167–169, guvernator al Mauretaniei Caesariensis era Sex. Balus Pudens, iar pe la 172 este cunoscut Ti. Claudius Priscianus; intervalul rămâne liber până la 177–180, când este atestat P. Aelius Crispinus (B. E. Thomasson, *Stalthalter*, II, p. 258–259, p. 283 – pentru T. Claudius Priscianus; idem, *Laterculi Praesidium*, 41. *Mauretania Caesariensis*, p. 4–5).

⁶⁰ Astfel, Ulpia Traiana Sarmizegetusa a fost atacată (AnnEp, 1976, 561 IDR, III 2, 11, și CIL, III, 7969 = ILS, 371 = IDR, III/276). De asemenea, castrul de la Micia a fost distrus (L. Petculescu, „Cercetări arheologice”, III, București, 1979, p. 113), probabil a avut de suferit și cel de la Tibiscum (IDR, III/1, 138 a).

⁶¹ Despre acesta, vezi J. Šašel, „Chiron”, 4, 1974, p. 467–477.

⁶² H.-G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1950, p. 130.

⁶³ *Carrières*, I, p. 378.

⁶⁴ Cf. idem, *Les procurateurs équestres*, p. 125. Știm, de altfel, din *Historia Augusta, Vita Hadriani*, 5, 8, că însuși Q. Marcius Turbo a deținut temporar titlul de prefect al Panoniei (Inferior) și Daciei: *Marcium Turbonem post Mauretanium praefecturae infulis ornatum Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit*.

⁶⁵ Descoperirile epigrafice atestă pe următorii procuratori ai Daciei Inferior (vezi D. Tudor, *Oltenia romană* ⁴, 1978, p. 158): *Plautius Caesianus* (CIL, XVI, 75 IDR, I, 10), în anul 129; *T. Flavius Constans* (CIL, III, 12 601 a – 13 793 – IDR, II, 575; CIL, III, 12 601 b = 13 794 = IDR, II, 576; CIL, III, 13 795 – 8 909 IDR, II, 587), în anul 138; *Iulius Aquila Fidus* (CIL, III, 13 796 = ILS, 9 180 – IDR, II, 588; AnnEp, 1962, 264 IDR, I, 13), din anul 140. După reorganizarea din 168–169, Dacia Malvensis va fi condusă tot de procuratori.

⁶⁶ Această funcție este menționată și într-o inscripție de la Rapidum (Mauretania Caesariensis): *T(itus) Fl(avius) Priscus Gallonius Fronto Marcius Turbo proc(urator) Aug(usti)* (W. Seston, în „Mélanges de l'École française de Rome”, 45, 1928, p. 159).

⁶⁷ JRS, 52, 1962, p. 93. În anul 144, o inscripție de la Salla (Mauretania Tingitana) (AnnEp, 1931, 38) ne arată că în fruntea provinciei se afla Utteidius Honoratus, personaj de rang senatorial; el a guvernat probabil cele două Mauretanii reunite, ca *legat imperial* (B. E. Thomasson, *Stalthalter*, II, p. 297–299; pentru situația din aceste provincii: M. Bénabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, p. 135 și urm.).

valabilă, din motivele arătate mai sus (în legătură cu guvernarea Daciei Inferioare)⁶⁸.

Totodată, inscripția mai indică o funcție, aflată în cea mai mare parte în lacuna textului epigrafic: *pr[...]*. R. Syme se gindește chiar la prefectura Egiptului sau a pretoriului⁶⁹, iar H.-G. Pflaum notează: „Nu știm care a fost funcția următoare a lui T. Flavius Priscus, dar sperăm că descoperirile o vor face cunoscută în curind”⁷⁰.

Într-adevăr, numele complet al personajului în discuție ne aduce în minte pe cel al unui *legatus Augusti pro praetore* al provinciei Thracia din timpul lui Antoninus Pius; acesta apare pe monede de la Philippopolis sub numele de C. Gallonius Fronto⁷¹, dar din inscripții aflăm că era un polionim: C. Gallonius Fronto Q. Marcus Turbo⁷². Ne întrebăm astfel dacă nu este posibil a identifica pe T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcus Turbo din inscripția de la Caesarea cu aproape omonimul legat al Thraciei? În acest caz, după îndeplinirea mandatelor cu titlu excepțional din Dacia Inferior și Mauretania Caesariensis, acest personaj ar fi fost admis în tagma senatorială. Calea obișnuită era *allectio inter praetorios* (mai rar *inter tribunicios*)⁷³, dar se cunosc și cazurile unor personaje care au îndeplinit efectiv pretura sau chiar întreg *cursus honorum* senatorial⁷⁴. Este deci posibil ca ultima funcție deținută de T. Flavius Priscus să fie chiar pretura. Mai exact, inscripția i-a putut fi ridicată spre sfârșitul mandatului său în Mauretania — motiv pentru care preferăm o întregire de genul *pr[aetori] urb(ano) kand(idato)*⁷⁵ sau *pr[aet(ori) tul(elari) kand(idato)]*⁷⁶, permisă și de spațiul lipsă pe piatră. Ca *vir praetorius*, personajul nostru putea să guverneze Thracia cu titlul de *legatus Augusti pro praetore*⁷⁷.

Identificarea personajului din inscripția de la Caesarea cu aproape omonimul legat al Thraciei readuce în discuție datarea funcțiilor acestuia în Dacia Inferior și Mauretania Caesariensis. În această privință, rămân valabile propunerile lui R. Syme: anii 142—143 pentru [*pro l]eg(ato) et praef(ectus) prov(inciae) Dac[iae] Inferioris*, anii 145—148 pentru cea de [*pr]oc(urator) pro leg(ato) provinc[iae] Mauretan(iae) Caes[ariensis]*. A urmat exercitarea preturii, apoi în 152 mandatul de guvernator al Thraciei. Probabil că T. Flavius Priscus C. Gallonius Fronto Q. Marcus Turbo a ajuns și consul (eventual prin anii 154—155)⁷⁸ — deoarece legații Thraciei erau desemnați pentru consulat încă din timpul funcției⁷⁹.

⁶⁸ Vezi mai sus, textul care trimite la nota 52; vezi și nota 56.

⁶⁹ JRS, 52, 1962, p. 93.

⁷⁰ *Carrières*, I, p. 378.

⁷¹ *Prosopographia Imperii Romani*, IV, Berlin, 1942, p. 11, nr. 50.

⁷² V. Beșevliev, *Epigrafski prinosi*, Sofia, 1952, p. 33, nr. 55 (= *AnnÉp*, 1957, 279; v. R. Syme, JRS, 52, 1962, p. 95, nr. 4); M. Mircev, „Izvestija na Varnenskoto Archeologisko Drujestvo = Bulletin de la Société archéologique à Varna”, 12, 1961, p. 15, nr. 14; H. Bujukliev — L. Getov, *Archeologija* (Sofia), 6, 1964, 1, p. 29—30, nr. 1.

⁷³ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris, 1914, p. 126.

⁷⁴ Cf. H.-G. Pflaum, *Carrières*, I, nr. 136; II, nr. 242, 258, 331.

⁷⁵ *Ibidem*, nr. 242.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 331.

⁷⁷ W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München, 1970, p. 10.

⁷⁸ Cf. A. Degrossi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 43—44; la anii respectivi, numele consulilor nu sînt complete; v. și p. 46 (jos), unde apare un ...VS FRONTO, la o dată neprecizată (sau același cu M. Claudius Fronto, v. p. 47 jos).

⁷⁹ *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, VI A, col. 454.

Carierea lui a mers oarecum paralel, dar urmînd o filieră diferită, cu cea a presupusului său frate, T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo⁸⁰. Acesta din urmă, și el de origine ecvestră, avea să urce mai repede treptele ierarhiei senatoriale. A fost (în 136 sau 137) *quaestor* al lui L. Caesar, apoi *aedilis*, *praetor*, *legatus legionis I Adiutricis* (pe la 142); a devenit *legatus Augusti pro praetore* al Galliei Lugdunensis, apoi cel mai tirziu în 151 era *consul suffectus*; între 152—154 a fost *curator operum locorumque publicorum*; iar în 155 îl regăsim în calitate de *legatus Augusti pro praetore* de rang consular al Moesiei Inferior⁸¹.

În acest an, fratele său, T. Flavius Priscus, nu mai era la cîrma provinciei Thracia — deoarece chiar în 155 este menționat ca guvernator al acestei provincii C. Iulius Commodus Orfitianus⁸².

Cunoașterea completă a carierei lui T. Flavius Priscus C. Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo prezintă importanță nu numai din punct de vedere prosopografic.

Astfel, analiza ei poate oferi soluție în problema mult discutată a subordonării procuratorului Daciei Inferior față de legatul Daciei Superioare; în această privință, I. Piso făcea următoarele observații cu nouă ani în urmă⁸³:

« Acest al doilea Turbo, procurator al Daciei Inferioare, purta titlul de *pro legato*, deoarece el comanda în mod independent trupe legionare detașate dintr-o altă provincie. Este greu de crezut că titlul de *praefectus*, acordat de obicei comandanților de districte militare de dincolo de frontierele provinciilor romane, poate fi raportat la Dacia Inferioară și nu la un teritoriu ocupat temporar în Muntenia. Înainte de a exercita această funcție în Dacia⁸⁴, Turbo primise de la același împărat funcția de [*pr*]oc. *pro leg. provinciae] Mauretan. Caes[ariensis]*. De data aceasta, titlul de *praefectus* lipsește, căci, după cît se pare, operațiile militare s-au desfășurat în interiorul provinciei. Tocmai aici este deosebirea. Pentru Dacia, titulatura corectă ar fi putut fi *proc. proleg. prov. Daciae Inferioris et praef.* . . , dar aceasta ar fi produs confuzii în textul inscripției.

Situația militară generală nu cerea dealtfel o dependență a Daciei Inferioare față de Dacia Superioară. În timp ce Dacia Superioară era orientată, din punct de vedere strategic, spre vest, Dacia Inferioară era orientată, ca și Moesia Inferioară, spre est. Inamicul care s-ar fi hazardat să atace Dacia Inferioară ar fi riscat să fie lovit din spate de cele trei legiuni ale Moesiei Inferioare. Astfel, este greu de închipuit că în caz de pericol, ajutorul ar fi venit din partea unicei legiuni a Daciei Superioare și nu din partea celor cinci legiuni ale Moesiilor⁸⁵. De aici trebuie să fi primit

⁸⁰ Pentru încręgăturile posibile ale acestei familii, R. Syme, JRS, 52, 1962, p. 95.

⁸¹ *Prosopographia Imperii Romani*, III, 1943, p. 157—158, nr. 305; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, p. 70—71; H. Devijver, *op. cit.*, I, p. 369—370, nr. 54.

⁸² *Prosopographia Imperii Romani*, IV, 3, 1966, p. 200—201, nr. 271.

⁸³ I. Piso, „Revue roumaine d'histoire”, XII, 1973, 6, p. 1 007.

⁸⁴ În realitate, guvernarea Mauretaniei Caesariensis datează ulterior mandatului din Dacia Inferior, dar aceasta nu afectează argumentarea lui I. Piso.

⁸⁵ În această privință, a se vedea și epigrama funerară de la Hadrianoutherai (Mysia, Asia Mică) a soldatului Evandros: W. Peek, în „Epigraphica”, 21, 1959, p. 19—22, care consideră că Ἄντων[ί]νως ἔ]πιτρος αὐτοκράτωρ era împăratul Antoninus Pius. Cf. Jeanne et Louis Robert, în *Bulletin épigraphique* (Paris), 1962, nr. 278, care consideră că este vorba de împăratul Marcus Aurelius sau chiar Caracalla. De asemenea, N. Gostar, „Dacia”, N.S.,

Turbo vexilațiile sau legiunea cu care și-a apărat provincia și a acționat în cîmpia Munteniei. Prin urmare, chiar și în cazul puțin probabil că procuratorul prezidial al Daciei Inferioare ar fi depins din punct de vedere militar de un legat, nu poate fi vorba de legatul Daciei Superioare ».

Față de aceste argumente convingătoare⁸⁶, credem că se poate renunța la vechea părere că procuratorii Daciei Inferior și Daciei Porolissensis depindeau de legatul Daciei Superior⁸⁷.

Analiza carierei acestui personaj prezintă importanță și din punct de vedere general-istoric. Astfel, una din observațiile lui I. Piso (citată mai sus) : „E greu de crezut că titlul de *praefectus*, acordat de obicei comandanților de districte militare dincolo de frontierele provinciilor romane, poate fi raportat la Dacia Inferioară și nu la un teritoriu ocupat temporar în Muntenia” oferă o sugestie în privința situației Munteniei în secolul al II-lea și a datei începuturilor *limes*-ului *transalutanus*. Informația lui Aelius Aristides⁸⁸ este deosebit de importantă pentru încadrarea cronologică a evenimentului.

Respingînd astfel părerea că acest sistem de fortificații a fost inițiat sub Hadrian⁸⁹, credem că poate fi reluată ipoteza lui Kornemann care susținea că acest eveniment a avut loc pe timpul lui Antoninus Pius⁹⁰;

24, 1980, p. 307-308, crede că este vorba de participarea unei legiuni din Moesia Inferior (autorul se gîndește la *legio V Macedonica*) la războaiele marecomanice, pe timpul lui Marcus Aurelius. După părerea noastră, este vorba de participarea unor efective din armata Moesiei Inferior la operațiunile militare din primii ani ai domniei lui Antoninus Pius, în Muntenia.

⁸⁶ V. și observațiile noastre în „Revista de istorie”, 32, 1979, 2, p. 271.

⁸⁷ Apare astfel cu totul lipsită de sens afirmația lui D. Tudor, *Oltenia romană*⁴, București, 1978, p. 159: „se pare că în momente în care se cerea o concentrare a forțelor militare, unul dintre ei lua titlul de *prolegato*, ca să poată dispune de toate forțele armate ale provinciei Dacia”!

⁸⁸ V. mai sus, nota 49. Referirea la geți reprezintă, pentru noi, un reper geografic: evenimentele au avut loc la sud de Carpați. Este însă greu de crezut că geții din Muntenia mai aveau atunci forța militară necesară să se opună romanilor. De aceea, nu este exclus ca autorii acestor tulburări să fi fost mai degrabă sarmații; este posibil a găsi aici și o explicație pentru exilul la Pola al regelui roxolanilor, P. Aelius Rasparaganus, și al fiului său, P. Aelius Peregrinus (CIL, V, 32-33 = ILS, 852-853).

⁸⁹ Această părere a fost susținută în anii din urmă cu o serie de argumente de Ioana Bogdan-Cătănieu, în special în teza sa de doctorat *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman (secolele I-III e.n.)* (rezumat), București, 1981, p. 10 și urm. — de unde se poate accepta însă doar ideea că acest sistem de fortificații (unele prezentînd mai multe nivele arheologice) datează mai devreme decît se admitea pînă acum. Dar afirmația de la p. 5 și 16, că la Cîmpulung (Jidava) ar fi existat un castru de pămînt (sub cel de piatră) încă de pe timpul lui Traian, se bazează pe un raționament neacceptabil (vezi nota 32) și pe o neînțelegere corectă a observațiilor despre săpăturile de la Jidava, publicate de Emilian Popescu și Eugenia Popescu, în „Studii și comunicări”, I, Pitești, 1968, p. 68-69: „Pornind de jos în sus, *primul nivel* de locuire a fost găsit distinct numai sub *agger*. El este acoperit de valul de pămînt al *agger*-ului și cronologie nu a durat mult. Stratul de depuneri este foarte subțire: în afară de o pătură de arsură cu cărbune, puține fragmente ceramice, oase și două vetre, nu putem menționa altele. O observație pe care ținem s-o relevăm în mod deosebit este următoarea: toate depunerile primului nivel suprapun stratul de mortar căzut în timpul lucrărilor zidului de incintă. Mortarul se întinde pe lîngă zid pe o lățime de circa 0,30-0,40 m. Acest fapt constituie o dovadă peremptorie pentru stabilirea vechimii acestor depuneri; ele nu pot fi deci decît posterior constructiei inițiale a castrului și în nici un caz anterioare ei”. Vezi și mai sus, nota 32.

⁹⁰ „Klio”, VII, 1907, p. 105 și IX, 1909, p. 500 și urm. Cf. Fabricius, în *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, XIII, col. 645, s.v. *Limes*.

funcția de *praefectus* a lui T. Flavius Priscus se referă foarte probabil la un teritoriu ocupat (dar se vede că *nu* temporar) din vestul Munteniei. În acest fel, și originea *limes*-ului transalutan poate fi legată tot de evenimentele din anii 142—143 (detaliile și fazele lui constructive urmează a fi lămurite de cercetările arheologice⁹¹). Nu este poate inutil a reaminti că în aceeași vreme, în Britania, mai la nord de valul construit sub domnia lui Hadrian⁹², s-a înălțat, pe timpul lui Antoninus Pius⁹³, pe când era guvernator Q. Lollius Urbicus⁹⁴, un alt val. Ni se pare semnificativ că aceste acțiuni au avut loc ca urmare a unor evenimente simultane⁹⁵.

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DE VALACHIE AU IIe SIÈCLE DE NOTRE ÈRE

RÉSUMÉ

L'étude aborde quelques problèmes touchant l'histoire militaire de Valachie au IIe siècle de notre ère.

Ce territoire a connu, comme par ailleurs l'Olténie et le Banat, l'occupation romaine aussitôt après la première guerre dacique de Trajan. Pendant l'intervalle compris entre les deux guerres, Trajan a fait construire dans la zone subcarpatique une série de camps fortifiés, destinés à défendre les territoires nouvellement annexés à l'Empire; ces fortifications ont été mises au jour comme suite des recherches archéologiques effectuées dans la zone septentrionale d'Olténie (Bumbesti-Porceni, département de Gorj et *Buridava* — Stolniceni, municipes de Rimnicu-Vilcea) ainsi qu'en Valachie (Voinești et Rucăr, département d'Argeș; Tirgșor, Mălăiești et Drajna, département de Prahova); d'autres fortifications se trouvaient probablement en Moldavie, barrant l'accès de la vallée de l'Oituz vers la Transylvanie (*Piroboridava*) et sur la vallée de la Bistritza (aux alentours de Piatra Neamț).

Après l'annexion de la Dacie à l'Empire romain et sa transformation en province, la Valachie avec la région est d'Olténie (située entre les rivières de l'Olt et du Jiu) et du sud-est de Transylvanie ont appartenu à la pro-

⁹¹ Cf. I. Bogdan-Cătăniclu, *op. cit.* (nota 89), p. 13.

⁹² Despre acesta, David J. Breeze, Brian Dobson, *Hadrian's Wall*, 1978, p. 28 și urm.; vezi și Sheppard Frere, *Britannia. A History of Roman Britain*, Londra, 1978, p. 147 și urm.

⁹³ *Historia Augusta, Vita Pii*, 5, 4: *Britannos vicis alio muro cespilio summotis barbaris ducto*. Cf. D. J. Breeze, B. Dobson, *op. cit.*, p. 79 și urm.; S. Frere, *op. cit.*, p. 165 și urm.

⁹⁴ *Prosopographia Imperii Romani*, V/1, 1970, p. 87—88, nr. 327.

⁹⁵ Având în vedere aceste evenimente, cade definitiv afirmația că unele trupe din Dacia Inferior ar fi participat la operațiuni militare în Britannia în acești ani; acest transfer a fost presupus pe baza analizei milițiilor ecvestre ale lui P. Aelius Marcellianus (CIL, VIII, 9358 = ILS, 2738): H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, I, Paris, 1960, p. 303—304, nr. 125; H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I, Louvain, 1976, p. 65—66, nr. 44 (vezi observațiile noastre în recenziile publicată în revista SCIVA, 32, 1981, 3, pe marginea cărții lui H. Devijver).

vince de Moesie Inférieure jusqu'en 117—118. Au début du règne d'Adrien, la majeure partie du territoire de Valachie de même que les camps fortifiés de la zone subcarpatique furent abandonnés.

Mais, au temps d'Antoninus Pius, vers les années 141—143, l'autorité romaine fut restaurée dans les contrées ouest de Valachie sur un territoire situé entre le Danube (Flămînda, département de Teleorman) et les Carpates (le pas de Rucăr-Bran) limité par un ensemble de fortifications (*limes transalutanus*).

Des territoires daciques qui avaient appartenu à la Moesie Inférieure (l'est d'Olténie, le sud-est de Transylvanie et ultérieurement l'ouest de Valachie) ont formé, à commencer par le règne d'Adrien, la province de Dacia Inferior (à partir des années 168—169, elle a été dénommée Dacia Malvensis).

ASPECTE PRIVIND LUPTA CLASEI MUNCITOARE
DIN ȚĂRILE AMERICII LATINE ÎN ETAPA ACTUALĂ*

DE

ILIE SEFTIUC

În procesul de innoire revoluționară a societății latino-americane, de afirmare crescîndă a forțelor populare, antiimperialiste, un rol important revine clasei muncitoare. Raportat cu situația existentă în Asia și mai ales în Africa, proletariatul din America latină este mai „vîrstnic” — formîndu-se încă la sfîrșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea — și mai numeros, are bogate tradiții de luptă și un grad de concentrare relativ mare, dispune de o organizare politică și profesională mai înaltă.

În ultimele decenii, proletariatul din acest continent a suferit unele schimbări de ordin cantitativ și calitativ¹.

Rîndurile sale au crescut mereu, proletariatul latino-american devenind una din clasele cele mai numeroase ale societății². Din totalul populației active — 102 milioane persoane — forța de muncă salariată reprezintă astăzi (date din 1980) aproximativ 56,6 milioane persoane (55,5% din populația activă, față de 1950 — cînd procentul era de 49,2%)³. În perioada 1970—80, proporția celor trei categorii de bază de salariați — din industrie, sfera serviciilor și agricultură, — a variat după cum urmează (în ordinea menționată) de la 35 la 35,5%, de la 38 la 41,5% și de la 27 la 23%. În ultimii 30 de ani, sfera serviciilor „a înghițit” mai mult de 50% din sporul de muncitori salariați, industria a concentrat circa

* Acest material reprezintă un fragment dintr-o lucrare mai mare, în pregătire, intitulată *Procese revoluționare în America latină în etapa actuală*. El se ocupă, mai ales, de importanța luptelor clasei muncitoare, de formele acestor lupte și nu-și propune să trateze special organizarea politică și profesională a clasei muncitoare din America latină.

¹ Pentru problematica generală, vezi M. V. Danilevici, *Rabocii klass v osvoboditelnom dvijenii narodov Latinskoj Ameriki*, Moskva, 1962; *Proletariat Latinskoj Ameriki*, Izd. Misl, Moskva, 1968; Rubens Iscaro, *Historia del movimiento sindical*, tomo 1, Editorial Fundamentos, Buenos Aires, 1973, p. 218—219 și urm.; Erich Dueck, *Zur Entwicklung der Arbeiterklasse Lateinamerikas*, în vol. *Lateinamerika — Probleme — Perspektiven*, Berlin, 1971, p. 75—89.

² K. S. Tarasov, *America Latina. Historia, economia, partidos politicos*, Editorial Progreso, Moscú, 1972, p. 42.

³ *Yearbook of Labour Statistics, 1959—1978*, New York; *Yearbook of Labour Statistics, 1975—1979*; *Censos nacionales de población en 1950—1970*; vezi și „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 4 1980, p. 75.

40% și agricultura — aproximativ 10%. În decursul ultimului deceniu s-au produs unele modificări în structura internă a clasei muncitoare: în 1980, muncitorii care lucrau în industrie constituiau circa 43% din întreaga clasă muncitoare (față de 38%, în 1970), muncitorii din sfera comerțului și a serviciilor alcătuiau aproximativ 37% (față de 32%, în 1970), și muncitorii agricoli formau 20% (față de 30,4%, în 1970)⁴. Analiza statisticilor relative la munca salariată scoate în evidență o repartitie pe ramuri și sectoare de activitate foarte inegală, foarte diferită, ponderea încă mare a proletariatului agricol și existența unui nucleu muncitoresc industrial încă redus numeric⁵, creșterea numărului muncitorilor din sfera serviciilor și comerțului și menținerea la un nivel ridicat a ponderii funcționarilor.

Repartizarea numerică a clasei muncitoare la nivelul diferitelor țări ale continentului este foarte inegală: există state, cum ar fi unele din America Centrală sau Paraguayul, în care proletariatul este încă puțin numeros, în vreme ce în Argentina⁶, Chile, Uruguay și Costa Rica el reprezenta deja, în 1970, peste 70% din populația activă, în Brazilia, Venezuela, Columbia și Nicaragua — peste 60% (la mijlocul anilor '70), iar în Guatemala, Panama, Peru, Salvador, Ecuador formează 50%⁷. S-au produs unele schimbări în structura clasei muncitoare, mărindu-se concentrarea ei în mari întreprinderi⁸, fapt care influențează pozitiv lupta ei, posibilitatea organizării și sporirea solidarității de clasă, creșterea eficienței ripostei în fața marelui patronat și a multinaționalelor.

⁴ Boris Koval, Iuri Koroliov, *El proletariado: fuerza motriz del progreso social*, în „America latina”, nr. 4/1981, p. 8—11. După date de la începutul anilor '70, din totalul populației active a Americii latine, forța de muncă salariată reprezenta aproximativ 52 milioane oameni (peste 60% din populația activă, față de 1950 — 52% și 1960 — 56% (vezi „Latinskaia America” (în continuare, prescurtat „L.A.”), nr. 3/1976, p. 217, 219; Rodney Arismendi, *Sovremennii etap osvoboditelnoi borbt*, în „L.A.”, nr. 5/1977, p. 11). Ea era astfel repartizată: aproximativ 18—20 milioane muncitori agricoli; aproximativ 30 milioane muncitori și funcționari, din care aproximativ 14,5 milioane muncitori și funcționari din industrie, transporturi și construcții, iar aproximativ 15,5 milioane muncitori și funcționari în sfera serviciilor și în comerț; peste 2 milioane de oameni fără ocupație determinată. Ca procentaj din totalul muncii salariate, fiecare dintre categoriile menționate reprezenta, în ordinea menționată, 36—37%, 29% și 4% (B. Koval, *Klassovaia struktura kapitalisticeskih stran Latinskoj Ameriki*, în „Mirovaia ekonomika i mejdunarodnie otnošenija”, nr. 6/1972, p. 57—58). Proletariatul industrial, muncitorii din fabrici, uzine și mine, ca și cei din transporturi și construcții, numărau doar 15—16 milioane, cifră care reprezenta abia 9—10% din totalul masei proletare din lumea capitalistă („L.A.”, nr. 2/1971, p. 9).

⁵ În Columbia, în 1972, proletariatul industrial era compus din 700 000, în vreme ce muncitorii din comerț atingeau cifra de 400 000, iar proletariatul agricol număra 1 milion de oameni (*Por la unidad obrera y popular hacia el socialismo*, Editorial Paz y Socialismo, Praga, 1972, p. 54).

⁶ În Argentina — pentru a oferi un exemplu — numărul muncitorilor industriali a crescut de la 889 000 în 1946 la peste 2 milioane, în 1975. Dacă acestora se adaugă muncitorii din construcții, mine și cariere de piatră, exploatarea de gaze, energeticienii, muncitorii agricoli și din transporturi se ajunge la un total de 3,8 milioane de muncitori, care alcătuiesc, împreună cu funcționarii, 70% din populația activă (Athos Fava, *Caracterul de clasă al partidului de masă*, în „Probleme ale păcii și socialismului” (în continuare — „P.P.S.”), nr. 4/1976, p. 36). În Mexic, proletariatul (6,5 milioane oameni) formează 57,5% din populația activă a țării („L.A.”, nr. 3/1976, p. 220—221).

⁷ „America latina”, nr. 4/1981, p. 12.

⁸ În Argentina, în 1% din întreprinderi sînt concentrați 50% din muncitori, existînd peste 400 de întreprinderi cu peste 1.000 de muncitori (A. Fava, *op. și loc. cit.*, p. 36). În Mexic, 2/3 din muncitorii industriali îi formează proletariatul de fabrică și uzină, 25% dintre

Sub raport calitativ, a sporit gradul de organizare politică și profesională a clasei muncitoare, s-a întărit conștiința de clasă și spiritul ei de luptă, s-a intensificat procesul ei de politizare⁹; ea deține o bogată și valoroasă experiență în lupta revoluționară, în mișcarea pentru „a doua eliberare” și pentru emanciparea socială¹⁰. Clasa muncitoare din unele state ale Americii Latine a devenit principala forță productivă și o componentă fundamentală a forțelor revoluționare, este cel mai activ și consecvent luptător pentru cauza istorică a națiunilor respective, pentru unitatea poporului, animator și organizator al luptei maselor împotriva dependenței și a reacțiunii interne¹¹. Apărându-și interesele de clasă, proletariatul latino-american acționează, totodată, drept cel mai consecvent apărător al intereselor maselor muncitoare, în general a categoriilor populare lovite de dominația imperialismului și de opresiunea oligarhiilor locale, latifundiare sau financiar-industriale.

Chiar dacă clasa muncitoare a devenit, în numeroase state, cea mai importantă clasă socială exploatată și ocupă rolul principal între componentii procesului revoluționar în America Latină, trebuie subliniat, totuși, că orice afirmații tranșante, absolutizante, privind chestiunea în discuție riscă să nu acopere o realitate multidimensională existentă, dacă nu chiar s-o deformeze. Spunem aceasta, având în vedere faptul că există diferențe sensibile, mari sau, uneori, foarte mari, de la zonă la zonă, de la țară la țară, în ceea ce privește locul și prezența în luptă a proletariatului sau a diverselor sale sectoare, gradul său de conștiință, de organizare politică și profesională, structura, experiența de luptă și „vîrsta”, combativitatea și implicarea în viața social-politică. Evident, aceste deosebiri au explicații de ordin obiectiv și subiectiv, sînt datorate unui complex de factori economici, social-politici, istorici și culturali interni sau dominației imperialiste, diferențelor de regim politic, existenței și perpetuării unor structuri social-economice pestrițe cu elemente moderne și arhaice, a unui capitalism cu dezvoltare medie sau chiar monopolistă — în unele țări — sau firav, slab, unilateral, în alte țări, dar în toate cazurile un capitalism deformat, dependent, asociat cu supraviețuirea latifundismului și cu prezența unei puternice dominații străine a imperialismului, a companiilor transnaționale¹².

ei lucrînd în mari întreprinderi, cu 500 de muncitori și peste această cifră („L.A.”, nr. 3/1976, p. 220-221). În schimb, în Columbia există 239 000 de întreprinderi care nu au mai mult de 10 muncitori (M. Urrutia Montoya, *Historia del sindicalismo en Colombia*, Bogota, 1969, p. 174). În Mexic în întreprinderile cu peste 50 de persoane sînt concentrați 57,3% din totalul muncitorilor industriali, în Argentina — 58%, în Brazilia — 62,9%, în Chile — 65%, iar în Columbia — peste 12% („L.A.”, nr. 2/1971, p. 9).

⁹ A. F. Șulgovski, *Noviie politiceskie i ideologiceskie aspekti borbi rabocego klasa stran Latinskoj Ameriki*, în lucrarea *Rabocce dvijenie v razvivaiușcihsia stranah*, Izd. Nauka, Moskva, 1977, p. 52.

¹⁰ Rubens Iscaro, *Unele probleme ale mișcării revoluționare*, în „P.P.S.”, nr. 5/1975, p. 67.

¹¹ *Declaración de la Conferencia de los partidos comunistas de America latina y del Caribe — La America latina en la lucha contra el imperialismo, por la independencia nacional, la democracia, el bienestar popular, la paz y el socialismo* (în continuare — *Declaración de Habana*), în „Granma”, 16 de junio de 1975.

¹² Pedro Vuskovič, *Las transformaciones de la sociedad latino-americana y la lucha por el socialismo*, 61 p.; text prezentat la masa rotundă „Socialismul și țările în curs pe dezvoltare” (Cavtat, Iugoslavia), 25-29 septembrie 1978).

Conștiința revoluționară înaltă și gradul de maturitate politico-ideologică a unor forțe muncitorești sînt dovedite și de existența și activitatea unor partide comuniste, socialiste, de stînga ca și de apariția și dezvoltarea unor centrale sindicale bazate pe principiile luptei de clasă, de luptele pe care le desfășoară organizațiile politice și profesionale pentru apărarea intereselor clasei muncitoare, pentru politizarea, activizarea și ridicarea conștiinței revoluționare a celor ce muncesc.

În unele țări, clasa muncitoare a deținut, în anumite perioade istorice, rolul conducător în procesul revoluționar (Chile — 1970—1973)¹³; în alte state, ea s-a manifestat sau se manifestă viguros pe scena vieții politice latino-americane (Uruguay, Argentina, Peru, Bolivia), formulează tot mai frecvent nu numai revendicări economice și sociale, ci și deziderate de ordin politic; numeroase acțiuni muncitorești se desfășoară sub semnul întăririi unității de acțiune a oamenilor muncii de diferite convingeri politice.

În alte state, mai ales din America Centrală sau din bazinul Caraibilor, clasa muncitoare este mai tînără, cu experiență de luptă mai redusă, mai slab reprezentată ca forță numerică sau sub raportul organizării politice și sindicale¹⁴; în Columbia și Venezuela, gradul de organizare, de unitate și de conștiință a proletariatului încă nu i-au permis să devină clasa conducătoare a procesului revoluționar, să-și îndeplinească misiunea istorică pe care i-a rezervat-o istoria¹⁵.

Creșterea accelerată a clasei muncitoare în Brazilia după cel de-al doilea război mondial și psihologia maselor care intrau în rîndurile ei; activitatea subversivă a burgheziei, formele de populism, acțiuni anti-democratice, antimuncitorești și mai ales anticomuniste ale cercurilor guvernante după lovitura de stat din 1964; pulverizarea sindicală, nivelul scăzut al organizării sindicale și atragerea în sindicate cu precădere a muncitorilor calificați, tendințe sectariste și economiste în mișcarea sindicală ca și sprijinirea statului pe burocrăția sindicală, persecutarea unor lideri sindicali și controlarea alegerilor în sindicate; contaminarea cu ideologia burgheză naționalistă, tradiția îndelungată a anarhismului, reglementarea severă a relațiilor dintre muncă și capital de către stat și organele sale; represiunea și interzicerea unor partide de stînga, inclusiv a Partidului Comunist Brazilian — toți acești factori explică nivelul insuficient de ridicat al conștiinței, organizării și combativității clasei muncitoare braziliene, scăderea mișcării greviste după 1964¹⁶.

¹³ Clasa muncitoare din Chile a reușit să creeze un front politic și social — Unitatea Populară — care, printr-o linie politică corectă care viza obiective antioligarhice și antiimperialiste, a reușit să cucerească guvernul țării și cu el o parte din puterea politică. În ciuda manifestării unor tendințe avangardiste, ale economismului sau ale extremismului de stînga, majoritatea clasei muncitoare din Chile s-a implicat în procesul revoluționar, printr-o nouă atitudine față de muncă și față de necesitățile ridicării producției și productivității muncii, prin participarea activă la conducerea unor ramuri naționalizate ale economiei și la diferite organisme populare și democratice de participare și gestiune, prin sprijinirea activă a reformelor și măsurilor preconizate ori înlăptuite de guvernul dr. Salvador Allende.

¹⁴ B. I. Koval, S. I. Semenov, A. F. Șulgovski, *Revoluționarii profesți v Latinskoi Amerike*, Izd. Nauka, Moskva, 1974, p. 137—139.

¹⁵ „P.P.S.”, nr. 7/1971, p. 42.

¹⁶ B. I. Koval, S. I. Semenov, A. F. Șulgovski, *op. cit.*, p. 152—156; „P.P.S.”, nr. 7/1971, p. 42.

Unele realități mexicane, — influența ideologiei burghezo-naționaliste asupra proletariatului, controlul exercitat de Partidul Revoluționar Instituțional (de guvernământ) asupra sindicatelor, șomajul ridicat și teama pierderii locului de muncă, menținerea sciziunii mișcării sindicale și conjugarea concesiilor, a unor avantaje sociale cu acțiunea represivă în politica cercurilor guvernante, forța slabă de influențare a comunistilor, a stângii etc. — explică, de asemenea, unele predispoziții reformiste sau de compromis în rîndul proletariatului de fabrică, slaba intensitate sau declinul mișcării greviste în perioade lungi de timp, absența din lupta socială a principalelor detașamente ale proletariatului, căderea accentului în principal pe revendicări economice ca și numărul mic al participanților la mișcarea grevistă¹⁷.

Situația sa social-economică grea, șomajul, inflația, impozitele mari, salariile scăzute, lipsa de locuințe și de asistență medicală, exploatarea cruntă, participarea redusă a muncitorilor la formarea venitului național, caracterul deformat și unilateral al economiei, efectele puternicei crize care bîntuie lumea capitalistă¹⁸ — toate acestea explică ridicarea tot mai puternică la luptă a proletariatului din America Latină, combativitatea și prezența masivă a acestuia în mișcarea de masă, noile dimensiuni cantitative și calitative ale acțiunilor muncitorești.

Luptele muncitorești se caracterizează, în unele state, prin intensitatea mișcării, sfera largă a participanților, grad înalt de organizare, dîrzenia și combativitatea clasei muncitoare¹⁹.

Dintre formele de luptă utilizate, agenda muncitorească înscrie, cu predilecție, mișcarea grevistă. Fără ca avîntul mișcării să aibă un caracter general și permanent la nivelul unei țări sau a continentului, totuși, în ansamblu, a sporit, de la an la an, nu numai numărul grevelor — multe dintre ele cu caracter general, național, — dar și a participanților la mișcarea revendicativă. În anul 1951, la mișcarea grevistă au participat 45 milioane de oameni, în 1963 — 14—16 milioane muncitori, pentru ca să se atingă cifra de 50 milioane de greviști, în anul 1970, în comparație cu 20 de milioane de participanți în 1960²⁰. În deceniul al VII-lea, la mișcarea

¹⁷ Arnoldo Martinez Verdugo, *Partido Comunista Mexicano — trayectoria y perspectivas*, Fondo de Cultura Popular, Mexico, 1971, p. 38 și urm.; Iu. I. Vizgunova, *Rabocii klass sovremennoi Meksiki*, Moskva, 1973, p. 168; L. Graham Fernandez, *Los sindicatos en Mexico*, Ciudad de Mexico, 1969, p. 189 și urm.

¹⁸ I. Vizgunova, *La situation des travailleurs en Amérique latine*, în „La Vic Internationale”, nr. 5 1976, p. 153—155; Rubens Iscaro, *Criza capitalismului și luptele sindicale*, în revista „Mișcarea Sindicală Mondială” (în continuare „M.S.M.”), nr. 21/1976, p. 26—29; *idem*, *El movimiento sindical en America latina*, vol. I, p. 213—215; P. A. Zinovicva, *Economico poljenie rabocii Latinskoj Ameriki*, în vol. *Rabocce dvijenie v razvivaiuščihia stranah* Izd. Nauka, Moskva, 1977, p. 253 și urm.

¹⁹ Ilic Seftiuc, *America Latină; noile dimensiuni ale procesului revoluționar*, în „Lumca” nr. 12 1976, p. 12—13.

²⁰ *Zabastovocinaia borba v Latinskoj Amerike; novie tendenții*, în „Latinskaia Amerika” nr. 3/1973, p. 180—196. Iată cum se prezenta dinamica mișcării greviste în America Latină în perioada 1956—1975, după calcule făcute de specialiști sovietici (se indică, în ordine, anul și numărul de participanți, în milioane de oameni): 1956—8—10; 1957—8—9; 1958—10—12; 1959—18—20; 1960—20—21; 1962—15—17; 1964—11—13; 1965—13—14; 1967—10—12; 1968—8—10; 1969—15—17; 1970—21—23; 1971—19—20; 1972—22—24; 1974—23—24; 1975—30 (sursa: M. Danilevici, A. Kondraticva, *Nekotortie voprost rabocce dvijenie v Latinskoj Amerike*, în „Politiceskoe Samoobrazovanie”, nr. 5 1968, p. 72; V. I. Ermolacv, A. F. Șulgovski, *Rabocce i kommunisticeskoe dvijenie v Latinskoj Amerike*, Moskva, 1960, p. 49; *Latinskaia Amerika* (spravocinik), Izd. Polit. Lit., Moskva, 1976, p. 30).

grevistă au luat parte 130 milioane de oameni ²¹, fapt care înseamnă că 30—35 % din numărul total al greviștilor din lumea capitalistă l-au format greviștii din țările Americii Latine ²².

Prezentăm mai jos două tabele privind mișcarea grevistă în America Latină în deceniul al VIII-lea, mai precis în anii 1970—1977, pe baza unor date furnizate de literatura sovietică de specialitate. Primul tabel

Mișcarea grevistă ²³ în țările în curs de dezvoltare*

Total, din care pe continent	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977 **
Totalul participanților la manifestații de masă (în milioane oameni) ***	20	12	17	15	14	15	15	15
Totalul participanților la greve (în mil de oameni, după date oficiale din statistici)	3604	3121	3156	4850	4662	2993	1931	3053
Asia	2505	2078	2160	3324	3473	1579	1180	2308
Africa	114	320	249	207	243	449	337	136
America Latină	985	723	747	1319	946	965	414	608
Numărul grevelor Total	7874	8928	10550	9776	9112	7070	5162	4659
Asia	4218	3730	4406	4929	4230	2917	2359	3221
Africa	559	982	1535	935	969	1280	1268	636
America Latină	2987	4216	4609	3912	3913	2874	1535	802
Numărul de zile-om de greve (în mil) Total	32382	28330	28756	30198	49633	30474	18586	25751
Asia	26946	20557	23729	23957	43564	24573	14929	22791
Africa	470	1284	1069	693	1050	1281	975	614
America Latină	4966	4489	5958	5548	5020	4620	2682	2346

* Alcătuit după datele statisticilor oficiale, care nu oferă informații pentru toate țările. În indicatorii privind Asia sînt incluse informații numai din 14—17 țări (în funcție de an și indicator), pentru Africa — din 13—17 țări, iar pentru America — din 17—20 de țări. De aceea tabelul oferă doar dinamica generală a manifestărilor greviste ale proletariatului.

** Date incomplete.

*** Calcule făcute la Institutul de Mișcare Muncitorească Internațională. Sursă: calculat după *Year Book of Labour Statistics*, 1978, ILO, Geneva, 1978.

²¹ Juana Berges, *La clase obrera latinoamericana: a la cabeza de las masas populares*, în „Granma”, 25 octombrie 1976.

²² „Latinskaia Amerika”, nr. 3/1976, p. 200.

²³ Tabelul de mai sus, cu datele sale, a fost reprodus după materialul *Zabastovocinoe dvijenie v razvivaiuščiesia stranah (analiticeskii obzor)*, publicat în revista sovietică „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 1/1980, p. 104.

ne va ajuta să facem o comparație între dimensiunile mișcării greviste din America Latină și cele ale luptelor sociale ale clasei muncitoare din Asia și Africa. Cel de-al doilea tabel înregistrează evoluții ale mișcării

Mișcarea grevistă²⁴ în unele țări ale Americii Latine, în deceniul al VIII-lea :

Țara	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
	<i>Numărul de greve</i>							
Argentina *	5	16	12	—	543	1266	—	—
Venezuela	64	106	172	250	116	100	171	214
Guatemala	36	—	—	14	8	18	—	—
Costa Rica	—	—	—	14	8	18	—	—
Mexic	206	204	207	211	742	236	597	—
Panama	6	28	—	11	3	6	15	8
Peru	345	377	409	788	570	779	440	234
Porto Rico	93	77	107	76	95	65	37	35
Salvador	—	12	23	6	6	14	2	19
Ecuador	—	—	—	—	61	61	58	7
	<i>Numărul participanților la greve (în mii)</i>							
Argentina *; **	2,9	68,6	61,3	—	271,7	—	—	—
Venezuela	23,9	39,1	24,7	45,5	17,5	25,8	33,9	63,9
Guatemala **	27,1	0,1	4,9	22,7	43,9	8,3	5,8	8,7
Costa Rica	—	—	—	8,3	15,3	11,5	—	—
Mexic *	14,3	9,3	2,7	8,4	17,9	9,7	23,7	—
Panama	7,5	15,6	—	1,4	0,2	—	2,1	0,2
Peru	111,1	161,4	130,6	416,3	382,7	617,1	258,1	406,5
Porto Rico **	19,5	14,3	23,8	17,8	22,1	20,0	8,6	14,8
Salvador	—	10,6	3,9	0,6	37,4	2,9	25,3	84,9
Ecuador	—	—	—	—	5,9	11,9	7,9	0,7
	<i>Numărul zilelor grevă-om (în mii)</i>							
Argentina *; **	32,8	159,3	153,0	—	651,6	—	—	—
Venezuela ***	234,3	519,9	146,2	144,7	130,0	100,7	91,3	688,0
Guatemala **	50,9	0,5	33,2	257,1	562,6	53,5	167,8	60,6
Costa Rica	—	—	—	17,9	328,9	47,3	—	—
Mexic ****	—	—	—	—	—	—	—	—
Panama	13,1	—	—	—	1,1	—	18,9	8,0
Peru ***	722,7	1360,2	791,4	1961,1	1676,6	2533,7	852,8	817,9
Porto Rico **	191,3	232,1	222,6	140,7	289,4	365,4	331,9	325,6
Salvador	—	196,6	42,0	7,1	—	39,1	601,8	154,8
Ecuador	—	—	—	—	105,4	418,2	265,1	42,1

* Pentru anii 1970—1973, date pentru Buenos-Aires, excluzând grevele care au durat nu mai puțin de o zi; din 1974 — date pentru Marele Buenos-Aires, fără greve generale.

** Excluzând participanții indirecti la greve.

*** S-a calculat pornindu-se de la ziua de muncă de 8 ore.

**** Date pentru numărul zilelor-om de greve lipsesc.

greviste din unele state latino-americane. Se înțelege că nici unul nici altul, nu permit să ne facem o imagine exactă, completă, asupra fenomenului în discuție, întrucât calculele s-au făcut după statistici oficiale — tot-

²⁴ Datele sînt luate din revista sovietică „Rabocii klass 1 sovremennii mir”, nr. 1/1980, p. 113 (materialul *Zabastovocnoe dvojenie v razvivaiuščiehsia stranah (analiticeskii obzor)*).

de-auna „grijulii” să nu prezinte realitatea socială în multitudinea manifestărilor sale, mai ales cînd este vorba de lupta de clasă, — și, în afară de aceasta, tabelele nu cuprind situația din toate țările continentului latino-american. O statistică cuprinzînd toate statele continentului ar prezenta, desigur, cum este și firesc, inegalități în mișcarea grevistă, zone mai „fierbinți” și altele mai „liniștite”, ani de mari frămîntări dar și perioade de acalmie, dar, în toate situațiile s-ar observa, lesne, că nu există „vitrine ale armoniei sociale”, lupta de clasă — locomotivă a istoriei — continuă să se manifeste pretutindeni, în proporții și forme diferite, în raport cu specificul diverselor realități naționale.

În cadrul bătăliilor de clasă din America Latină, numeroase deziderate cu caracter economic — ridicarea nivelului de trai, majorarea salariilor în raport cu costul vieții, încheierea și respectarea contractelor colective, asigurarea sau apărarea locului de muncă, securitatea muncii etc. — sînt dublate de revendicări cu pronunțat caracter politic: efectuarea unor reforme social-economice și politice fundamentale, acordarea sau restabilirea drepturilor și libertăților democratice, apărarea organizațiilor politice sau profesionale, amnistie politică, anularea legislației antinuncitoare și anticomuniste, încetarea represiunii și a terorii, combaterea neofascismului, a regimurilor de dreapta, autoritare. Din aceeași categorie a dezideratelor politice mai fac parte lupta contra corporațiilor transnaționale — obiectiv de stringentă actualitate ²⁵ —, luarea unor măsuri hotărîte și eficiente pentru apărarea bogățiilor naționale, a independenței naționale și a suveranității, ripostă cuvenită acțiunilor de denaționalizare a unor întreprinderi sau sectoare de producție ²⁶, naționalizarea unor monopoluri străine, mai ales multinaționale și a filialelor acestora, blamarea și încetarea politicii imperialiste de forță și dictat în relațiile cu țările de la sud de Rio Grânde, restabilirea relațiilor cu Cuba socialistă ²⁷.

Nu este vorba doar de o simplă creștere cantitativă a luptelor, ci și de o evoluție în caracterul lor: de la greve parțiale, locale și pe ramura, pentru unele obiective pur economice s-a trecut la ocuparea întreprinderilor, la combinarea diferitelor genuri de manifestări ale revoltei cu demonstrații, manifestații, mitinguri etc., la greve de masă, generale, regionale

²⁵ Natalia Apostolli, *El proletariado latino-americano y los corporaciones transnacionales* în „America Latina”, nr. 8/1980, p. 35—51; Branimir Markovici, *Corporațiile transnaționale, clasa muncitoare și strategia sindicatelor*, în revista iugoslavă „Mejdunarodna politika”, nr. 730/1980.

²⁶ Greva de două luni a muncitorilor petroliști de la Barrancabermenja (pe valea râului Magdalena, Columbia) (sfîrșitul lunii august—octombrie 1977) a fost motivată nu numai de violarea convenției colective — folosirea unor angajați temporari pentru a lovi în unitatea sindicală — ci și de nemulțumirea Uniunii Sindicale a Muncitorilor (U.S.O.) față de încercările conducerii Ecopetrol de a privatiza progresiv un sector strategic aflat pînă acum în mîinile statului, față de multiplicarea contractelor de asociere a Ecopetrol cu întreprinderi străine. Este interesant de relevat că cele trei mișcări de gucrilă care acționează în Columbia au sprijinit lupta muncitorilor petroliști („Le Monde”, 2 noiembrie 1977).

²⁷ Confederația Muncitorilor din Columbia a organizat, la Bogota, o manifestație pentru a sărbători restabilirea relațiilor diplomatice cu Cuba. Mii de muncitori, studenți, alți oameni ai muncii au defilat pe străzile principale ale capitalei, scandînd lozinci în favoarea Cubei și a revoluției ei, exprimîndu-și bucuria pentru restabilirea legăturilor dintre cele două țări („Granma”, 8 martie 1975).

sau naționale, pentru obiective social-economice îndreptate nu numai contra efectelor sistemului de exploatare, ci și contra cauzelor sale, în special contra dominației oligarhiei și a imperialismului.

Sfârșitul deceniului al VII-lea și deceniului al VIII-lea aduc în prim plan, sub raportul bătăliilor sociale muncitorești, Argentina, Uruguay, Bolivia, Columbia, Ecuador, unele state ale Americii Centrale, mai ales Nicaragua ²⁸.

În mod tradițional, muncitorimea din Argentina are o înaltă conștiință de clasă și un spirit combativ ²⁹. Vor rămâne înscrise în analele mișcării revoluționare din această țară insurecțiile muncitorești și grevele prelungite de la Córdoba, Rosario, Tucuman, Buenos-Aires, din 1969 și 1970; cele 350 de conflicte de muncă cu participarea a 14 milioane de muncitori, din 1971 ³⁰; greva generală de 48 de ore din martie 1972 cu participarea a 90% din numărul total al muncitorilor etc. Obiective de luptă cu evidentă coloratură politică; durata luptelor și dirzenia greviștilor; îmbinarea grevelor cu alte forme de luptă — mitinguri, demonstrații, adunări, ocuparea întreprinderilor și crearea unor organe de autoapărare armată ³¹; realizarea unor greve de solidaritate, participarea la acțiuni a altor categorii sociale — salariați din sfera serviciilor, studenți, funcționari, satisfacerea totală sau parțială a revendicărilor — iată câteva aspecte definitorii ale acestor lupte muncitorești, care au fost un factor de primă importanță ce-a determinat regimul militar să organizeze alegeri legislative. După venirea lui Peron la putere, clasa muncitoare a sprijinit programul și măsurile progresiste, democratice, ale guvernului vizând independența reală și deplină și lichidarea subdezvoltării, așa cum o dovedește, de pildă, manifestarea masivă din 12 iunie 1974; ea s-a ridicat — după moartea liderului Partidului justițialist — în apărarea regimului constituțional, contra ofensivei reacțiunii, a escaladării violenței și terorismului, a sabotajului — greva generală din 11 octombrie 1975, declanșată la chemarea Confederației Generale a Muncii, oferind un exemplu elocvent al hotărârii muncitorimii de a se continua procesul transformărilor revoluționare, cu caracter progresist, antioligarhic și antiimperialist. În 1975, în Argentina au participat la mișcarea grevistă 28 milioane de oameni, ceea ce echivalează cu 262 milioane de ore/om de grevă ³². În cadrul acestei ample mișcări greviste se înscrie greva metalurgiştilor din Villa Constitución (martie-aprilie 1975),

²⁸ Mișcarea grevistă în America Latină, în „P.P.S.”, nr. 4 1976, p. 84—87; „M.S.M.”, nr. 3 1977, p. 10.

²⁹ Despre schimbările survenite în rindurile clasei muncitoare din Argentina, vezi I. Beinstein, *Argentina; zămisimți kapitalizm*, în revista iugoslavă „Soțialisticeskaia misli i praktika”, nr. 12 1976, p. 128—130.

³⁰ „Notes et Études documentaires” nr. 3 513—3 914 28.VII.1972, p. 33—52. După unele aprecieri, la numai 3 greve naționale din 1969 au participat 4,5 milioane de oameni; în 1970, la 4 greve generale au luat parte 6,5 milioane de muncitori, iar în anul următor — 8,5—9 milioane de greviști au fost înregistrați cu prilejul grevelor generale și locale (vezi vol. *Kommunisticeskie partii Latiniskoi Ameriki v borbe za edinstvo antiimperialisticeskih sil*, Izd. Misl., Moskva, 1976, p. 122—155).

³¹ „Nueva Era”, nr. 4/1970, p. 4.

³² „P.P.S.”, nr. 4/1976, p. 37. După alte surse, la aceste greve ar fi participat 25—26 milioane de oameni ai muncii („L.A.”, nr. 5/1976, p. 18—19).

care a durat aproape 60 de zile ³³, greva generală din 7—8 iulie 1975 ³⁴ — una din cele mai puternice și mai bine organizate, care a căpătat un pronunțat caracter politic față de un guvern care făcuse o cotitură spre dreapta, grevă care a jucat un rol decisiv în demiterea ministrului fascist Lopez Rega, ministrul Securității Sociale ³⁵. În afara a două greve generale, Argentina a mai cunoscut, în 1975, încă 1100 conflicte de muncă, față de 511, în 1974 ³⁶. În majoritatea lor, acțiunile greviste au fost declanșate contrar voinței unor lideri sindicali care, abandonând pozițiile de clasă, înclinau spre conciliere cu patronatul și, de asemenea, într-un climat de amenințări, arestări, răpiri și acte teroriste. În afara unor revendicări social-economice — explicabile în contextul deteriorării situației economice, a creșterii costului vieții ³⁷ — muncitorii argentinieni, dovedind o înaltă conștiință de clasă, s-au ridicat la luptă și pentru obiective politice, pentru libertăți democratice și sindicale, lărgirea drepturilor sociale etc. (greva de 45 de zile a muncitorilor de la minele de fier din Sierra Grande, octombrie 1975) ³⁸. Unele greve au avut loc în Argentina chiar după preluarea puterii de către forțele armate (martie 1976) ³⁹, așa cum au fost cele ale muncitorilor din industria automobilului din capitală (octombrie 1976), ale feroviarilor din unele rețele, ale funcționarilor de la metroul din Buenos Aires și ale piloților liniilor aeriene ⁴⁰, aceste acțiuni avînd drept obiectiv creșterea salariilor, împotrivirea față de concedieri, eliberarea militanților arestați, curmarea terorismului și a violenței, pedepsirea bandelor fasciste, respectarea drepturilor omului etc. ⁴¹.

Fără a mai avea extinderea și participarea din anii precedenți — întrucît sindicatele sînt controlate, iar dreptul la grevă interzis —, mișcarea grevistă cunoaște o reactivizare în prima jumătate a anului 1979, cu participarea unor oameni ai muncii din industriile textilă, metalurgică și din transporturi ⁴². Actualmente, clasa muncitoare, sindicatele argentinene militează pentru apărarea structurii mișcării sindicale și redobîndirea libertăților sindicale, inclusiv pentru dreptul la grevă, anularea controlului de stat asupra sindicatelor, eliberarea celor inchiși pentru activitate

³³ „P.P.S.”, nr. 4 1976, p. 85.

³⁴ „Scnteia”, 9 iulie 1975 — Greva a fost organizată la chemarea Confederației Generale a Muncii din Argentina — cea mai puternică centrală sindicală din țară (3,5 milioane de membri) — și a cuprins industria, comerțul, transporturile și învățămîntul, atît public cît și privat. Comentînd remanierea guvernamentală care a avut loc la Buenos Aires, după grevă, „Nuestra Palabra”, organul P.C. din Argentina, arăta că înlăturarea din guvern a miniștrilor cu orientare de dreapta constituie o victorie a poporului, victorie devenită posibilă tocmai datorită mobilizării întregii clase muncitoare, a tuturor oamenilor muncii în lupta pentru o politică de transformări progresiste, pentru respectarea contractelor colective, pentru combaterea politicii monopolurilor străine și a activității elementelor reacționare din țară.

³⁵ „Scnteia”, 8 iulie 1975; „Le Monde”, 19 noiembrie 1975.

³⁶ „P.P.S.”, nr. 4 1976, p. 85.

³⁷ „Le Monde”, 7—8 ianuarie 1977.

³⁸ „P.P.S.”, nr. 4 1976, p. 85.

³⁹ „Granma”, 9 martie 1976; 12 martie 1976; 1 septembrie 1976.

⁴⁰ „Le Monde”, 2 și 6—7 noiembrie 1977.

⁴¹ „L’Humanité”, 7 ianuarie 1977; „M.S.M.”, nr. 1/1977, p. 20; „Granma”, 27 ianuarie 1976; Oscar Arevalo, *En dépit des menées de la réaction*, în „Temps Nouveaux”, no. 31/1977, p. 10—11.

⁴² „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 1/1980, p. 115.

politică și sindicală, apărarea industriei naționale și a sectorului de stat al economiei, restabilirea ordinii constituționale, o politică economică favorabilă maselor muncitoare, intereselor națiunii⁴³.

Printr-o deosebită combativitate, mare varietate de forme și metode s-au caracterizat bătăliile de clasă din Uruguay din anii 1968—1973, când clasa muncitoare a acționat ca forță de avangardă și când la amploarea, varietatea și durata luptelor s-a adăugat caracterul lor planificat, eșalonat, imbinarea acțiunilor parțiale și generale, legale și ilegale, parlamentare și extraparlamentare. În legătură cu o puternică criză economică și cu recurgerea la starea de asediu și la represiuni, în 100 de zile din 1968 au avut loc în Uruguay 25 de greve generale, cu o durată de 24—48 de ore. Au fost declarate greve generale de 24 de ore de solidaritate cu Cuba sau din alte motive. La 10 iunie 1971, la chemarea Convenției Naționale a Muncitorilor (C.N.T.U.) a avut loc greva generală de 24 de ore — una din cele cinci din cursul acestui an —, care a cuprins industria, comerțul, instituțiile de stat, sistemul de învățământ și la care au participat aproape 500 de mii de oameni ai muncii⁴⁴. După aproape un an, mai precis în aprilie 1972⁴⁵, întreaga viață economică, activitatea industrială au fost paralizate de o grevă de 48 de ore, la ea participând, în afara muncitorilor, pături largi ale populației urbane, studenți, funcționari. Ea a fost urmată de alte acțiuni greviste de o amploare nemaicunoscută din lunile mai, iunie, august și septembrie 1972⁴⁶, când sindicatele — care au chemat la revoltă — au cerut, ca și în anii precedenți — în afara unor măsuri de îmbunătățire a nivelului de trai, restabilirea libertăților cetățenești, abolirea legii excepționale, eliberarea deținuților politici, când muncitorii au formulat alternativă „oligarhia sau poporul”; în acel moment istoric, lupta hotărâtă a oamenilor muncii a barbat calea fascismului, a dejucat tentativele reacțiunii de a reprima mișcarea muncitorească și populară și a contribuit la restabilirea garanțiilor constituționale suspendate de guvernul lui Bordaberry. Ca răspuns la lovitura de stat din iunie 1973, clasa muncitoare, alte categorii populare, au înscris, din nou, o pagină eroică de rezistență contra dictaturii printr-o grevă generală de 15 zile (iunie-iulie 1973)⁴⁷. În ciuda situației grele existente după iunie 1973⁴⁸, mișcarea grevistă n-a încetat, ea concretizându-se în paralizarea unor ramuri ale economiei, în ocuparea unor întreprinderi⁴⁹. Un mare grad de combativitate și hotă-

⁴³ A. V. Gonciarov, I. E. Șokina, *Borba arhentinașkogo rabocego klasa v zașitu svoih prav*, în „Rabocii klasi sovremenii mir”, nr. 6 1980, p. 123—128.

⁴⁴ „Scinteia”, 22 iulie 1971.

⁴⁵ „Scinteia”, 28 aprilie 1972.

⁴⁶ „Munca”, 22 iulie 1972.

⁴⁷ *Beseda s pervim sekretarem T. K. Kompartii Uruguaya, Rodnem Arismendi*, în „Latinskaia Amerika”, nr. 3 1975, p. 55—57; Rodney Arismendi, *Clasa muncitoare în alianța antiumperialistă*, în „P.P.S.”, nr. 5 1976, p. 12—13; Ricardo Saxlund, *Uruguayul sub cizma dictaturii*, în „Temps Nouveaux”, no. 10 1976.

⁴⁸ Rodney Arismendi, *L'avangarde du peuple uruguayen*. În „Temps Nouveaux”, no. 7 1975; Sergio Sierra, *La escalada fascista en Uruguay*, în „Revista Internacional”, no. 1/1976, p. 79, „Granma”, 25 iunie 1976.

⁴⁹ Cesar Reyes Daglio, *Trois ans de dictature en Uruguay*, în „Temps Nouveaux”, no. 28 1976, p. 13.

rire au caracterizat, în 1975, demonstrațiile de 1 Mai ⁵⁰, grevele muncitorilor de la abatoarele din Cerro, ale constructorilor, funcționarilor de bănci, medicilor, personalului de la hidrocentrala Salto Grande, de la întreprinderile de pasteurizare a laptelui și de la căile ferate de stat ⁵¹. În noiembrie 1980, clasa muncitoare, poporul uruguyan au opus un veto categoric cu prilejul referendumului prin care guvernul de la Montevideo încerca să impună țării o nouă constituție, să instituționalizeze fascismul și să disimuleze adevărata lui înfățișare în ochii lumii ⁵².

Spiritul combativ și caracterul politic pronunțat au caracterizat acțiunile muncitorești din Bolivia ⁵³, unde minerii, în special, au o bogată tradiție de luptă revoluționară și reprezintă sectorul cel mai combativ al clasei muncitoare. Afectate de devalorizarea monedei cu 66 %, în octombrie 1972, — măsură care a redus considerabil veniturile celor nevoiași —, masele muncitoare din La Paz, Cochabamba, Oruro și Santa Cruz s-au ridicat la luptă ⁵⁴; au avut loc ciocniri cu poliția, s-au înregistrat morți și răniți. Muncitorii reclamau îmbunătățirea situației economice și sociale, legalizarea partidelor politice de stînga, respectarea drepturilor sindicale grav lezate prin arestarea arbitrară a numeroși lideri sindicali. Acțiunile din toamnă au fost precedate de greva celor 37 de mii de textiliști din La Paz ⁵⁵, grevă declanșată în sprijinul eliberării celor peste o mie de militanți politici și lideri sindicali deținuți în închisorile boliviene. Mărirea prețurilor la produsele de primă necesitate a provocat, în ianuarie 1974, puternice greve ale minerilor și textiliștilor, cărora li s-au alăturat funcționarii din bănci și comerț. Multe greve s-au declarat în semn de solidaritate cu revolta muncitorilor agricoli din provincia Cochabamba.

La luptele muncitorești și populare din anii 1972 — 1974 ⁵⁶, autoritățile din La Paz au răspuns prin escaladarea violenței, prin intensificarea represiunilor, a fost introdusă starea de asediu, s-au interzis grevele, întrunirile, manifestațiile, s-au aplicat aspre pedepse pentru încercarea de apărare a drepturilor democratice; toate organizațiile muncitorești, studențești, profesionale au fost plasate sub controlul Ministerului Muncii, s-a instituit un serviciu civil obligatoriu care a pus pe toți cetățenii la dispoziția autorităților; la pedepse cu închisoarea sau trimiterea în lagăre de concentrare a prizonierilor politici și sindicali s-a adăugat și decretul privind restabilirea pedepsei capitale. Aceste măsuri n-au reușit să frîgă hotărîrea oamenilor muncii de a-și apăra drepturile. În ianuarie-februarie 1975, la chemarea Centralei Muncitorilor Bolivieni (C.O.B.) — în orașele La Paz și Cochabamba, în centralele miniere Siglo XX și Catavi au avut

⁵⁰ Cu prilejul zilei de 1 mai 1975, oamenii muncii din Uruguay au demonstrat, cerind eliberarea deținuților politici, formarea unui guvern din civili și militari cu vederi democratice, guvern care să desfășoare o politică externă independentă și să soluționeze problemele economice și sociale ale țării (Monica Benavides, *Represiunile din Uruguay*, în „Novoc Vremia”, no. 20/1975).

⁵¹ „P.P.S.”, nr. 4/1976, p. 86 — 87.

⁵² „Scintea”, 2 decembrie 1980.

⁵³ Jorge Kolle Cueto (prim secretar al C.C. al P.C. din Bolivia), Răspunsuri la întrebările revistei „Latinskaia Amerika”, nr. 5 1976, p. 160).

⁵⁴ „România liberă”, 1 noiembrie 1972.

⁵⁵ „Munca”, 15 noiembrie 1972.

⁵⁶ Vezi G. Z. Sașin, *www.daceroomanica.ro*, Izd. MIsI, Moskva, 1976, p. 224 — 237.

loc greve și demonstrații⁵⁷. Greviștii revendicau salarii mai bune, respectarea drepturilor omului, redeschiderea posturilor de radio-emisie ale minerilor etc.⁵⁸. Greva celor 5 mii de mineri a durat două săptămîni și a antrenat o scădere cu 200 de mii de tone a producției de cositor, fiind considerată cea mai puternică înfruntare a muncitorimii cu guvernul Banzer după apacarea puterii de către partea reacționară a forțelor armate (august 1971). Importanța acestei acțiuni greviste rezidă și în faptul că autoritățile au fost nevoite să satisfacă revendicările muncitorilor : astfel, s-a renunțat la intenția de a impune minerilor „coordonatori” (oameni sau reprezentanți ai autorităților în rîndul sindicatelor)⁵⁹, au fost restituite minerilor posturile de radio ocupate de către armată⁶⁰. Federația Sindicală a Muncitorilor Minerii Bolivieni (F.S.T.M.S.), oficial interzisă, a fost acceptată drept interlocutor în negocierile cu muncitorii din sectorul minier. Cel de-al XVI-lea Congres al F.S.T.M.S. din mai 1976⁶¹, a ridicat problema unei greve generale, în eventualitatea în care guvernul și Corporația Minieră din Bolivia (Comibol) ar refuza să negocieze posibilitatea unui salariu minim de 80 de pesos bolivieni pe zi (4 dolari americani). În ziua prevăzută pentru negocieri, autoritățile au declarat starea de asediu⁶² și au ordonat ocuparea zonelor miniere de către unități militare, fapt care a determinat riposta sindicatelor, concretizată într-o grevă generală⁶³ care a durat 28 de zile, la care au participat 35 000 de mineri, susținuți de principalele centre universitare, de alte forțe progresiste. Înfruntarea dintre regim și forța muncitorească a fost foarte puternică, cum rezultă și din măsurile drastice luate de către guvern : suspendarea cursurilor la unele universități⁶⁴ ; concedierea a 600 de mineri ; declararea unor districte miniere drept „zone militare”, unde acționa, deci, legea marțială ; arestarea unor fruntași politici de stînga și a peste 450 lideri sindicali, între care principalii conducători ai F.S.T.M.B. ; întreruperea aprovizionării populației miniere cu alimente, apă potabilă, gaz și electricitate ; închiderea localurilor și confiscarea bunurilor aparținînd sindicatelor etc.⁶⁵. Represiunea a fost puternică, înregistrîndu-se morți și răniți, iar numeroase măsuri din cele menționate au rămas în vigoare vreme de 6 luni. Obiectivele de luptă ale clasei muncitoare bolivienă, căreia i s-a alăturat — acum, ca și în alte ocazii — cea de-a doua forță importantă, ostilă regimului, și anume studenții, au fost următoarele : creșterea salariilor, îmbunătățirea generală a condițiilor de viață și de muncă, eliberarea deținuților politici, amnistie generală pentru bolivienii obligați să trăiască în exil, acordarea de drepturi și libertăți politice și sindicale suspendate de guvern, încetarea ocupării militare a regiunilor și localităților miniere

⁵⁷ „Le Monde”, 7 aprilie 1976 ; „Granma”, 28 ianuarie 1976, 21 februarie 1976.

⁵⁸ „Granma”, 23 februarie 1975.

⁵⁹ „M.S.M.”, nr. 6 1977, p. 21.

⁶⁰ Oscar Saujines Rodriguez, *Acțiunea sindicală are la bază lupta pentru independență*, în „M.S.M.”, nr. 6 1976, p. 9—10 ; vezi și „M.S.M.”, nr. 8 1976, p. 22.

⁶¹ „Granma”, 24 iunie 1976.

⁶² „Scinteia”, 10 iunie 1976.

⁶³ Alexandre Barychev, *Crise d'une dictature*, în „Temps Nouveaux”, nr. 8 1978, p. 15

⁶⁴ „România liberă”, 2 iulie 1976 ; „Granma”, 30 iunie 1976.

⁶⁵ „M.S.M.”, nr. 2 1977, p. 19—20 ; „Scinteia”, 12 iunie 1976.

etc. ⁶⁶. Ca rezultat al acestor lupte și a altora ⁶⁷, de proporții mai mici, care au urmat în cursul anilor 1977—1978 ⁶⁸ — între care și o grevă a foamei care a cuprins 1300 persoane ⁶⁹, — guvernul a fost obligat să ia unele măsuri care au desconggestionat, intrucitva, climatul de tensiune internă. Astfel, în noiembrie 1977, autoritățile bolivieni au anunțat alegeri generale prezidențiale pentru luna iulie 1978, iar peste o lună a fost decretată o amnistie parțială de care au beneficiat deținții politici și exilații ⁷⁰.

La începutul anului 1978 — în urma unei greve a foamei, declarată de 8 mineri, cu care s-au solidarizat, prin grevă, muncitorii din industria minieră, numeroși studenți și învățători —, a fost ridicată interdicția decretată în noiembrie 1974, privind exercitarea drepturilor sindicale ⁷¹ și, datorită acordării amnistiei generale, toate partidele politice au obținut dreptul de a-și relua, după trei ani de suspendare, activitatea legală ⁷². Lupta muncitorilor bolivieni, în care principalul focar de revoltă și acțiune îl constituie minerii, a grăbit și amplificat criza regimului fascist, căderea dictaturii lui Banzer. Greva generală declarată de C.O.B. și susținută prin ample demonstrații populare de masă explică faptul că junta militară, condusă de colonelul Natush Bush, n-a putut rămâne la putere decît 16 zile, după lovitură de stat din noiembrie 1979, prin care se încerca reîntoarcerea la o guvernare de mină forte ⁷³. În anii 1978—1981, clasa muncitoare boliviană a fost o prezență activă și masivă în lupta pentru democratizarea țării, împotriva reacțiunii interne, a climatului de haos și instabilitate creat de cercurile de dreapta pentru a împiedica preluarea puterii de către un guvern de centru-stinga, potrivit rezultatelor confruntărilor electorale de după înlăturarea lui Banzer ⁷⁴.

În Ecuador, Paraguay și Costa Rica, în 1970, în Columbia și Venezuela, în 1971, clasa muncitoare s-a ridicat la luptă în cadrul unor acțiuni greviste nu pe scară națională, ci la nivel de întreprinderi și instituții sau de orașe, cerind ameliorarea condițiilor de viață, apărarea drepturilor oamenilor muncii, elaborarea unei legislații muncitorești democratice. În unele cazuri, mișcărilor au avut un caracter antiimperialist ⁷⁵, vizau

⁶⁶ „Granma”, 21 iunie 1976.

⁶⁷ „Granma”, 11 septembrie 1976; 16 septembrie 1976.

⁶⁸ „L'Humanité”, 19 decembrie 1977.

⁶⁹ „Scînteia”, 1 februarie 1978.

⁷⁰ „Scînteia”, 23 decembrie 1977.

⁷¹ „L'Humanité”, 24 ianuarie 1978.

⁷² „Scînteia”, 19 ianuarie 1978; 1 februarie 1978.

⁷³ „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 1 1980, p. 114.

⁷⁴ „Scînteia”, 25 iulie 1980; „Lumea”, nr. 24/1980, p. 29; nr. 31 1980, p. 10; „Le Monde”, 27 septembrie 1980.

⁷⁵ Un exemplu concludent în această privință îl reprezintă greva muncitorilor de la întreprinderile de asamblare a mașinilor auto ale lui „Ford Motor Company” declarată în vara anului 1970, ca semn de protest împotriva unor concedieri ilegale. Greva s-a transformat într-o puternică mișcare cu caracter antiimperialist, ea fiind sprijinită prin acțiuni de solidaritate de către 10 mi de muncitori și funcționari de la întreprinderi aparținând companiilor nord-americane „General Motors Corporation”, „Crysler” și ale firmei vest germane „Volkswagen”. Federația muncitorilor portuari din Venezuela a refuzat să descarce mărfuri pentru „Ford Motor Company”, iar în diferite orașe ale țării a fost organizată boicotarea în masă a mărfurilor produse de această companie. Decretul guvernamental care ordona încetarea grevei după 45 de zile a determinat o mai mare amploare a solidarității muncitorești: în orașul Valencia 35 de mii de muncitori din industrie și de transporturi au declarat o grevă generală în sprijinul oamenilor muncii de la „Ford Motor Company”

naționalizarea întreprinderilor unor companii nord-americane (orașul Cucuta, Columbia) sau exprimau protestul populației față de semnarea unor contracte oneroase cu monopoluri străine pentru exploatarea unor bogății în detrimentul intereselor naționale (San José, Costa Rica). Una din cele mai lungi greve din istoria mișcării muncitorești din Venezuela a fost greva de 107 zile de la întreprinderea de prelucrare a lemnului „Marlon” din orașul Boleyta : începută în septembrie 1971, ea s-a prelungit pînă la 4 ianuarie 1972, încheindu-se cu victoria greviștilor care au obținut revizuirea contractelor colective, încheierea de contracte pe timp îndelungat, ridicarea salariului pe măsura creșterii costului vieții ⁷⁶. În 1975, în Columbia au avut loc 109 greve la care au participat peste 197 mii de oameni ai muncii de la orașe și sate, față de 1974, cînd s-au înregistrat doar 75 de greve cu 82 de mii de participanți ⁷⁷. Această sporire a grevelor constituia răspunsul oamenilor muncii la ofensiva patronilor, al căror scop era de a impune salariaților blocarea salariilor și așa-numita „politică de austeritate” ⁷⁸. Creșterea salariului minim, renunțarea la sporirea tarifelor pentru consumul de apă și energie electrică la Bogotá și pentru transportul în comun ca și amplificarea drepturilor sindicatelor au fost, în Columbia, principalele rezultate ale grevei generale din septembrie 1977, care a paralizat activitatea economică din întreaga țară ⁷⁹. Ca urmare a grevei s-au produs o serie de modificări în guvern. Mișcarea grevistă a pus în evidență combativitatea clasei muncitoare ca și afirmarea unei puternice tendințe spre unitatea sindicală ⁸⁰.

În 1975, a crescut numărul grevelor și în Venezuela ⁸¹; în unele cazuri, ele au căpătat un pronunțat caracter politic, cum a fost greva petroliștilor din zona Maracaibo, prilej pentru oamenii muncii de a cere naționalizarea fără compensații a industriei petrolifere, renunțarea la crearea de întreprinderi mixte cu participarea concernelor imperialiste ⁸².

După greva din 1971 a muncitorilor de pe plantațiile companiei bananiere din Costa Rica — companie care este o filială a societății nord-

similare s au repetat și în alte centre urbane, făcînd ca, practic, întreg statul Carabobo să fie cuprins de grevă. Această puternică unitate de acțiune explică încununarea cu succes a luptei desfășurată vreme de două luni (*Kommunisticeskie partii Latinskoj Ameriki v borbe za edinstvo antiimperialisticeskih sil*, p. 128-129).

⁷⁶ „Tribuna popular” (ziarul P.C.V.), 5 ianuarie 1972.

⁷⁷ Alberto Kohén, Alvarado Mosquera, *Mișcarea grevistă în America Latină*, în „P.P.S.”, nr. 4 1976, p. 85-86.

⁷⁸ „Le Monde”, 2 noiembrie 1977; „Granma”, 24 aprilie 1976 (ediția în lb. franceză).

⁷⁹ „Voz proletaria” (ziarul P.C.C.), 3 ianuarie 1980; Anca Voican, *Mișcările populare — factor de impulsione a transformărilor innoitoare*, în „Lunca”, nr. 13/1978, p. 18; „M.S.M.”, n°. 10 1977, p. 14.

⁸⁰ Această grevă cetățenească națională a reprezentat prima înfruntare de proporții de pe poziții unitare a clasei muncitoare și a poporului cu puterea oligarhică. Clasa muncitoare a ajuns la unitatea de acțiune simbolizată de organismul comun, Consiliul Național Unitar, care menține contactul și coordonează activitatea celor patru centrale sindicale (Uniunea Muncitorilor Columbieni (UTC), Confederația Muncitorilor Columbieni (CTC), Centrala Sindicală a Muncitorilor Columbieni (CSTC) și Confederația Generală a Muncitorilor Columbieni (CGTC) (Alberto Rojas Puyo, *P.C. din Columbia se pronunță pentru folosirea tuturor formelor de luptă*, în „France Nouvelle”, aprilie 1978).

⁸¹ Pentru evoluția mișcării muncitorești din această țară, vezi: Hemmy Croes, *El movimiento obrero venezolano (Elementas para su historia)*, Ediciones Movimiento Obrero, Caracas, 1973.

⁸² Alberto Kohén, Alvarado Mosquera, *op. și loc. cit.*, p. 86.

americane „United Fruit Company” — s-a încheiat cea mai favorabilă convenție colectivă pe plantațiile sale din America Latină⁸³. Lupta oamenilor muncii de pe plantațiile de banane, susținută de Confederația Generală a Muncii și de masele populare, s-a transformat într-o vastă mișcare națională pentru recuperarea, de către stat, a imenselor plantații precum și a instalațiilor și porturilor aflate în nișele monopolurilor fructiere imperialiste⁸⁴.

Greva din ianuarie 1973 a celor 2200 muncitori ai Companiei feroviare engleze „Northern Railway” — care cereau îmbunătățirea condițiilor de muncă și ridicarea salariilor la nivelul celor de la căile ferate de stat — a determinat intensificarea campaniei pentru naționalizarea bunurilor acestei companii din Costa Rica. Datorită presiunii muncitorești, a opiniei publice, în general, la 15 septembrie 1973 — ziua independenței naționale a statului Costa Rica — „pitonul feroviar” a fost naționalizat de către guvernul de la San-José, fără nici un fel de compensație⁸⁵.

În Panama, mișcarea pentru suveranitatea națională deplină asupra zonei Canalului, împotriva oligarhiei locale și a trustului „Chiriqui Land” — filială a mării societăți monopoliste americane „United Brands” — a devenit obiectivul esențial al luptei oamenilor muncii și a organizațiilor sindicale în cadrul unei largi unități de acțiune⁸⁶.

În țările care au avut sau au regimuri progresiste sau mai progresiste, militare sau civile, precum Peru, Ecuador, Panama, Republica Cooperatistă Guyana sau Jamaica, clasa muncitoare în marea ei majoritate a sprijinit ori sprijină măsurile cu caracter democratic, antioligarhic și anti-imperialist. În aceste state, creșterea ponderii politice a proletariatului s-a produs și ca rezultat a necesității realizării unor obiective economice și a unor măsuri social-politice pentru dezvoltarea economică, ridicarea productivității muncii, controlul asupra producției și comerțului, crearea unui larg front antiimperialist și antioligarhic, a cărui coloană vertebrală trebuie să-l constituie alianța muncitorească-țărănească etc.⁸⁷. Militând pentru soluționarea unor probleme cu caracter național, clasa muncitoare își apără, totodată, și propriile interese de clasă, în fața ofensivei patronatului și a monopolurilor transnaționale, acționând pentru asigurarea unor condiții mai bune de viață și de lucru, pentru apărarea locurilor de muncă, împotriva unei legislații a muncii perimate⁸⁸; totodată, ea critică și combate — printr-o gamă largă de forme — aspecte negative ale activității guvernamentale. În unele cazuri, însă, cercurile patronale locale sau imperialismul, profitând de un nivel mai scăzut al conștiinței unor muncitori sau bazându-se pe lideri sindicali corupți, provoacă — pe terenul unor dificultăți economice obiective — „greve politice” pentru a crea greutăți

⁸³ Traian Caraciuc, Constantin Florea, Ion Iuga, Carol Niri, *Clasa muncitoare contem porană*. Edit. politică, București, 1974, p. 293.

⁸⁴ Rubens Iscaro, *Criza capitalismului și luptele sindicale*, în *loc. cit.*, p. 31.

⁸⁵ Zabalovocinaia borba v Latinskoj Ameriki, în *op. cit.*, p. 193—191.

⁸⁶ Domingo Barria (secretario general de la CNTP), *Informe Central del III Congreso de la Central Nacional de Trabajadores Panameños*, 3 octobree 1975; Rubens Iscaro, *Criza capitalismului și luptele sindicale*, în *loc. cit.*, p. 37.

⁸⁷ „Latinskaia Amerika”, nr. 3 1976, p. 220.

⁸⁸ În 1975, în Guyana constatăm o activizare a mișcării greviste, în special a muncitorilor din industria zahărului, cerându-se activizarea și ridicarea lor economice și recunoașterea organizației sindicale („P.P.S.”, nr. 4/1976, p. 86).

unor guverne democratice, pentru a destabiliza situația din țară. Astfel de greve au avut loc, de pildă, în Jamaica, în prima parte a anului 1976, în industria de alumina, provocându-se grele pierderi economiei naționale⁸⁹, pentru a nu mai aminti de grevele din Chile, mai ales din anii 1972—1973, din vremea guvernării lui Allende⁹⁰.

În Peru, clasa muncitoare a sprijinit procesul revoluționar, legislația muncitorească progresistă, măsurile antioligarhice și antiimperialiste ale guvernelor militare⁹¹, mai ales în perioada 1968—1975 și a luat atitudine față de încercările cercurilor reacționare de a submina opera de transformări în direcția emancipării naționale și sociale⁹². Evident, transformările revoluționare întăresc forța clasei muncitoare, înlesnesc posibilitățile ei de manifestare în viața națională, creează treptat condiții pentru cucerirea unui rol tot mai important în rindul forțelor revoluționare, pentru satisfacerea tot mai largă a dezideratelor oamenilor muncii. În virtutea acestei realități, Partidul Comunist din Peru a subliniat necesitatea creșterii conștiinței clasei muncitoare — acțiune în care este și el implicat —, a sporirii aportului muncitorimii la dezvoltarea țării⁹³, a combaterii tendințelor și manifestărilor economismului, a reducerii luptei la cerințe de ordin economic, de îmbunătățire a condițiilor de viață⁹⁴. Sprijinul acordat măsurilor progresiste ale autorităților militare de la Lima n-au exclus formele de manifestare muncitorească, inclusiv greve, datorate fie opoziției patronatului față de revendicări legitime, economismului sau unui grad de politizare mai scăzut a unor categorii muncitorești, fie „greve politice” puse la cale de extremiști de stînga sau de elemente reacționare, pentru a submina pozițiile guvernului. Totodată, unele acțiuni greviste din anii 1974—1979 s-au născut pe fondul existenței unor mari dificultăți economice, consecință a subdezvoltării și dependenței sau a crizei economice care traversează lumea capitalistă. În luna iulie 1977, guvernul de la Lima a anunțat măsuri de austeritate care au avut drept efect ridicarea prețurilor la alimente, petrol și transport și au generat tulburări pe scară largă și declararea, în aceeași lună, a unei greve generale de mare amploare⁹⁵, la chemarea a trei centrale sindicale naționale și cu participarea unui număr de aproximativ 1 milion de oameni ai muncii. Ca rezultat al grevei, s-au luat măsuri pentru creșterea unor categorii de salarii și, de asemenea,

⁸⁹ „Newsweek”, 28 februarie 1977; „The Financial Times” (Anglia), 25 mai 1976.

⁹⁰ *Lateinamerika teil des revolutionären weltprozesses*, în lucrarea W. Chrenko, R. Kaeschtz, *Probleme des revolutionären kampfes in Lateinamerika*, Dietz Verlag, Berlin, 1977, p. 14—15.

⁹¹ Jorge del Prado, *El partido comunista y la revolucion peruana*, Ediciones Polemica, Lima-Peru, 1973, p. 54 și urm.; V. S. Kuznețov, *Mesto i roli rabocego klasa Peru v sofiialnoi revoliuții (1968—1976)*, în vol. *Raboce dvijenie v razvivaiușchisia stranah*, Izd. Nauka, Moskva, 1977, p. 232—252.

⁹² La chemarea Partidului Comunist Peruan, a diferitelor centrale sindicale progresiste, clasa muncitoare s-a ridicat, în repetate rânduri, în apărarea cuceririlor revoluției din Peru, cum a demonstrat o, de pildă, tentativa de pulsec contrarevoluționar din februarie 1975, care a fost anihilată și datorită mobilizării unor detașamente ale muncitorimii din această țară (Enrique Pastorino, *In avangarda luptei antiimperialiste*, în „P.P.S.”, nr. 9 1975, p. 47).

⁹³ *Sexto Congreso del Partido Comunista Peruano*, în revista „Documentos”, no. 1 1974, p. 49.

⁹⁴ CGTP, *III Congreso nacional 6—10 marzo 1974*, Lima, 1974, p. 101—102.

⁹⁵ „Le Monde Diplomatique”, april 1978; T. E. Vorojcikina, *Perelomnii moment v razvitii peruanskogo revoliuția*, în www.dacoromanica.ro

și-au dat demisia miniștrii Economiei și ai Finanțelor, considerați autori ai schimbării politicii economice a guvernului, sub presiunea Fondului Monetar Internațional și a monopolurilor transnaționale, a planului de lichidare a crizei economice pe seama maselor muncitoare. În 1978, ca și în anul următor, au avut loc mai multe greve generale, unele cu aceeași participare masivă (peste 1 milion de oameni), la care au luat parte muncitori minieri, metalurgiști, din industria petrolului, pescari, funcționari de bănci, învățători etc. Ridicarea la luptă se voia un protest împotriva condițiilor oneroase impuse de F.M.I. la acordarea de împrumuturi, împotriva amestecului în afacerile interne ale Perului; totodată, grevele vizau sporirea salariilor, oprirea creșterilor de prețuri la produsele de primă necesitate, reîncadrarea celor concediați pentru participare la mișcarea revendicativă etc.⁹⁶

În Panama, Partidul Poporului și Centrala sindicală progresistă cheamă oamenii muncii să sprijine politica guvernamentală de apărare a intereselor naționale, subliniază necesitatea participării active, conștiente, a clasei muncitoare la prefacerile antioligarhice și antiimperialiste, la apărarea procesului revoluționar, la marea bătălie pentru producție și productivitate, pentru crearea bazelor noii societăți⁹⁷. Punându-se accent pe unitatea proletariatului cu țărănimea, studenții, intelectualitatea și militarii patrioți, stînga revoluționară luptă contra unor fenomene negative din mișcarea muncitorească cum ar fi neutralitatea politică, depășirea cadrului de acțiune pentru revendicări strict economice etc.⁹⁸

Manifestațiile masive de la 1 mai 1975 din întreaga țară, acțiunile de solidaritate cu poporul chilian, atitudinea fermă față de tentativele de lovitură de stat ale oligarhiei, marea grevă națională de 12 ore, din noiembrie 1975⁹⁹ și succesele ei — toate acestea dovedesc forța și combativitatea clasei muncitoare din Ecuador, aspirațiile și voința ei de unitate. Cei 500 de mii de greviști — muncitori, țărani și funcționari — au prezentat un voluminos dosar de revendicări: soluționarea imediată a tuturor conflictelor de muncă existente; respectarea dreptului de organizare și a dreptului de grevă revendicativă sau de solidaritate; creșterea generală a salariilor cu 50% în sectoarele productive, fixarea unui salariu minim cu o scară mobilă de reajustare în funcție de creșterea costului vieții; aplicarea efectivă a legii de reformă agrară; reorganizarea Ministerului Muncii; naționalizarea petrolului, a industriei energetice și a comerțului exterior, introducerea monopolului de stat asupra comerțului cu produse de primă necesitate etc. Este vorba — evident — de un program de acțiune democratic, antifeudal și antiimperialist; clasa muncitoare — la chemarea centralelor sindicale — s-a ridicat la luptă nu numai pentru apărarea intereselor ei economice și sociale, ci și pentru apărarea patrimoniului național, împiedicînd, totodată, pe politicienii tradiționali ai oligarhiei și pe aliații ei să creeze o situație de dezordine care să justifice instaurarea unui regim represiv. Greva n-a fost îndreptată contra guvernului militar,

⁹⁶ „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 1 1980, p. 116-117; „Scînteia”, 21 iulie 1979; Peru: *Los militares en la poder*, în „America latina”, no. 2 1979, p. 53-77.

⁹⁷ Ruben Dario Sousa, *Por el camino de la liberación nacional*, Panama, 1975, p. 37.

⁹⁸ „Unidad” (Panama), 5 octombrie 1978.

⁹⁹ „P.P.S.”, nr. 4 1976, p. 66.

dar a reprezentat o energică ridicare în favoarea realizării aspirațiilor oamenilor muncii, pentru aplicarea fără ezitări și amânări a planurilor de dezvoltare progresistă a țării¹⁰⁰. Demonstrând voința maselor populare de a persevera pe calea unor prefaceri radicale, greva generală din noiembrie 1975 a fost apreciată de Partidul Comunist din Ecuador ca un episod istoric al luptei democratice, antiimperialiste și antif feudale.

Chiar și în Mexic¹⁰¹, unde participarea clasei muncitoare la lupta de clasă a fost — cum s-a mai arătat — în general mai redusă, se observă, în ultimii cinci ani, o sporire a numărului de greve — care au ajuns la cifra de 5000 (inclusiv acțiuni ale țăranilor), iar în 1974 2 milioane de muncitori s-au încadrat în mișcarea grevistă. În această țară, etapa actuală a luptei clasei muncitoare se caracterizează prin tentă politică mai pronunțată, exprimată în îmbinarea revendicărilor social-economice cu cerința autonomiei sindicatelor, a democratizării vieții politice, a realizării unei autentice independențe economice etc.¹⁰².

Menținerea dominației coloniale străine ca și consecințele crizei economice ale lumii capitaliste au determinat, în anii 1975 și 1976, în Guadelupa, Martinica și Guyana franceză manifestații și mișcări revendicative de o amploare fără precedent¹⁰³. Acestea reprezentau expresia profunde nemulțumiri a populației muncitoare din teritoriile respective, menținute într-o stare de subdezvoltare, agravată de persistența regimului colonial și de consecințele crizei economice de azi (creșterea prețurilor și extinderea șomajului)¹⁰⁴.

Tensiunea socială s-a făcut puternic simțită în Martinica și Guadelupa și în vremea campaniei electorale pentru alegerile legislative din metropolă (Franța, martie 1978). Provocată de șomaj, scăderea nivelului de viață, regrese în toate domeniile, mișcarea grevistă a luat amploare; cu greva, prelungită peste o lună (februarie — martie 1978), a muncitorilor martinicani

¹⁰⁰ Pedro Rubio, *Spre o centrală unică a oamenilor muncii din Ecuador*, în „M.S.M.”, nr. 2 1976, p. 13-14. Este interesant de subliniat că greva generală a izbucnit la chemarea celor trei centrale sindicale ecuatoriene — Confederația Oamenilor Muncii din Ecuador (CTE), Confederația Ecuatoriană a Organizațiilor Sindicale Libere (CEOSL) și Confederația Ecuatoriană a Organizațiilor de Clasă (CEDOC), fapt care a întărit tendințele unitare în mișcarea sindicală din Ecuador. „Marele succes al grevei — citim în Manifestul comun al celor trei centrale sindicale — va promova acțiunea și procesul unitar în rindul clasei muncitoare. Luptind pentru propriile noastre revendicări, opunindu-ne exploatării capitaliste și impulsivind schimbările și transformările fundamentale, noi — oamenii muncii — sintem conștienți de acest lucru atunci cind întarim mai mult organizarea și unirea noastră. Sintem hotărâți astăzi, mai mlt ca oricind, să eliminăm ansamblul factorilor, atât interni cit și externi, care ne-au divizat în interesul oligarhiei și a imperialismului” (*Ibidem*).

¹⁰¹ „L'Humanité”, 4 octombrie 1977; „M.S.M.”, nr. 7 1976, p. 25.

¹⁰² I. I. Vizgunova, *Novie aspekti v borbu rabocego klassa*, în „LA”, nr. 2 1977, p. 62-72. Caracterul politic tot mai pronunțat al revendicărilor muncitorești este atestat și de faptul că în 1978, cu ocazia împlinirii a 40 de ani de la naționalizarea industriei petroliere mexicane, mii de muncitori mexicani au sprijinit guvernul în adoptarea unui program național de apărare a resurselor energetice naționale. Confederația Muncitorilor Mexicani a lansat un „plan economic de urgență” cu propuneri concrete pentru redresarea situației economice a Mexicului, plan care respinge recomandările Fondului Monetar Internațional de „austeritate economică” pe seama oamenilor muncii; de asemenea, centrala sindicală menționată este preocupată și de „unitatea clasei muncitoare pentru promovarea transformărilor sociale”, de necesitatea întăririi sprijinului clasei muncitoare față de acțiunile progresiste ale guvernului de la Ciudad de Mexico (Anca Voican, *art. cit.*, p. 19).

¹⁰³ „L'Humanité”, 10 noiembrie 1977; 31 ianuarie 1978; 1 și 3 martie 1978.

¹⁰⁴ „M.S.M.”, nr. 6/1976, p. 15.

din construcții¹⁰⁵ — care reclamau prime de transport și de vechime — s-a solidarizat cea mai mare parte a sectoarelor economice din insulă¹⁰⁶. Lansată la chemarea sindicatelor la începutul lunii martie 1978, o mare grevă s-a declanșat în Guadelupa; 70% a fost proporția greviștilor din învățământ, lucrări publice, Air-France, 85% din construcții și 100% din cei care lucrează în domeniul sanitar și social. Docherii și muncitorii din industria zahărului n-au participat la grevă, întrucât ei au obținut satisfacerea revendicărilor lor prin negocieri cu patronatul. Prin glasul liderilor lor sindicali, muncitorii au arătat consecințele nefaste ale acțiunii politice antisociale a guvernului de la Paris, reclamând ameliorarea situației privind folosirea forței de muncă, aplicarea tuturor legilor sociale și acordarea de mijloace care să permită Guadelupei să depășească „enorma întârziere a dezvoltării sistemului său educativ”¹⁰⁷.

Grevele de la electricitate și din transporturi din Porto Rico (sfârșitul lunii decembrie 1977 — ianuarie 1978) semnificau dezacordul muncitorilor față de politica practică de guvernul Carlos Romero în ceea ce privește salariile și drepturile sociale.

În ciuda regimurilor dictatoriale existente sau care au fost în unele țări din zona Americii Centrale, clasa muncitoare din Guatemala, Nicaragua sau El Salvador a luat parte activă sau a fost protagonistă la marile mișcări social-politice care au cuprins aceste țări în anii 1976—1981. Aceste mișcări au constituit un prilej în plus pentru a se denunța politica represivă, antinațională și antipopulară a guvernelor reacționare, prooligarhice și proimperialiste, a se demasca politica antimuncitorească și antisindicală, pentru a se cere înlăturarea dictaturilor și instaurarea unor guverne democratice¹⁰⁸.

Puternice frământări populare, inclusiv o grevă politică de ample proporții în Capitală, au avut loc în El Salvador, ca urmare a falsificării rezultatelor alegerilor prezidențiale din februarie 1978, a nerecunoașterii succesului electoral înregistrat de Uniunea Națională a Opoziției¹⁰⁹. Centrala sindicală Blocul Popular Revoluționar din El Salvador a cerut creșterea salariilor, asigurarea unor condiții normale de viață pentru muncitorii sezonieri care lucrează pe plantațiile de cafea, bumbac și trestie de zahăr, iar în Guatemala s-au înmulțit criticile la adresa politicii antisindicale a guvernului¹¹⁰. Alături de partide progresiste și democratice, clasa muncitoare, prin sindicatele sale și prin Partidul Guatemalez al Muncii, s-a încadrat în Frontul Democratic Contra Represiunii din Guatemala, front care inaugurează, în această țară, o nouă etapă a luptei contra oligarhiei creole și a dominației străine. În Salvador, clasa muncitoare participă activ, alături de ceilalți patrioți, la lupta împotriva reacțiunii locale și a amestecului imperialist, pentru schimbarea destinului țării, fie prin participarea la lupta armată, în cadrul Frontului Farabundo Marti pentru Elibe-

¹⁰⁵ „L'Humanité”, 8 martie 1978.

¹⁰⁶ Ibidem, 9 martie 1978.

¹⁰⁷ Ibidem, 2 martie 1978.

¹⁰⁸ *Declaración política. Conferencia de los partidos comunistas y obreros de Centro America, Mexico y Panama* (1—3 octombrie 1980), în „Oposición” (organul de presă al P. C. Mexican), 2 de noviembre de 1980.

¹⁰⁹ „L.A.”, nr. 1/1978, p. 104—117.

¹¹⁰ „Lumea”, nr. 13/1978, p. 19. „L.A.” nr. 4/1977, p. 96—106.

rarea Națională, fie prin practicarea altor forme de acțiune (greve, demonstrații, proteste), în mod independent sau sub conducerea Frontului Democrat Revoluționar, coaliție a forțelor naționale, creată în aprilie 1980 și care cuprinde 80% din populația activă a țării¹¹¹.

O intensitate deosebită a cunoscut în anii 1977—1979, lupta împotriva regimului antipopular și antidemocratic din Nicaragua. Rezistența populară a îmbrăcat o multitudine de forme din care n-au lipsit manifestațiile de stradă, intensificarea rezistenței armate, o grevă generală de 3 săptămâni care a paralizat întreaga viață economică a țării (ianuarie 1978¹¹², greve generale în martie și mai—iunie—iulie 1978. Cei care s-au ridicat la luptă — muncitori, studenți, țărani, intelectuali, funcționari, făcând parte din diferite partide sau sindicate ori din afara acestora, din mișcări de guerilă, din Frontul Sandinist de Eliberare Națională (FSLN) — și-au exprimat ura și protestul față de regimul lui Somoza, cerind plecarea necondiționată a dictatorului, confiscarea tuturor averilor clanului Somoza, garantarea libertăților democratice, reorganizarea economiei, asigurarea dreptului la organizare sindicală etc.¹¹³. Răspunsul autorităților la această nemaicunoscută mișcare de masă — care reprezenta dovada puternicei crize politice a dictaturii, șubrezenia regimului — a fost intensificarea represiunii, a prigoanei antidemocratice, folosirea pe scară largă a armatei (a Gărzii Naționale) și poliției cu întreg arsenalul de mijloace militare, inclusiv armament greu, fapt care a dus la ciocniri și violențe de mari proporții, soldate cu mii de morți, răniți, întemnițați etc.¹¹⁴. Paralel cu creșterea rezistenței armate antidictatoriale, s-au intensificat toate celelalte forme și expresii de luptă, devenind foarte clar conturat caracterul lor politic, mai ales în 1979, când dominante și atotprezente devin lozincile: „Jos dictatura!”, „Jos teroarea și represiunea!”, „Jos imperialismul!”, „Democrație și libertate!”¹¹⁵. Loviturile date de mișcarea sandinistă, ca și puternica mișcare grevistă și populară din primăvara și vara anului 1979 au dus la înlăturarea regimului somozist, (iulie 1979) — victorie de însemnătate istorică pentru poporul nicaraguan, pentru toate forțele progresiste și democratice din America Latină¹¹⁶.

Chiar în condițiile unor violente represiuni și a unor interdicții aproape totale, de genul celor existente în Chile sub regimul fascist al lui Pinochet, crește numărul acțiunilor oamenilor muncii și a sindicatelor împotriva dictaturii, sporesc reuniunile și manifestările publice, inclusiv grevele, chiar de mai mică amploare, care au împiedicat, până acum, aplicarea codului muncii, au făcut inefficient așa-zisul „statut social al

¹¹¹ „Scinteia”, 15 ianuarie 1981; „Granma”, 25 janvier 1981; *El Salvador: La unidad de las fuerzas revolucionarias es la garantía de la victoria*, în „America latina”, no. 7 1980, p. 63—79; Schafik Jorje Handal (secretar general al P. C. din El Salvador), *Ante la hora de la verdad*, în „America latina”, no. 11/1980.

¹¹² „L'Humanité”, 1 și 2 martie 1978.

¹¹³ „Scinteia”, 14 ianuarie 1978.

¹¹⁴ „Scinteia”, 2 martie 1978; „Lumea”, nr. 47/1978, p. 26.

¹¹⁵ „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 1/1980, p. 114.

¹¹⁶ Pentru cauzele care au dus la victoria sandiniștilor și caracteristicile revoluției din Nicaragua, vezi „Granma”, 28 de julio de 1979; „L'Humanité”, 13 august 1979; „Le Monde”, 6 septembrie 1980; Rodney Arismendi, *Primavera popular en Nicaragua* și Sergo Mikoyan, *La creatividad revolucionaria obrera el camino hacia la victoria*, studii publicate în revista „America latina”, no. 2/1980. **www.dacoromanica.ro**

întreprinderii”¹¹⁷. Dintre acțiunile muncitorești de amploare mai mare au făcut parte greva din 1977, pentru ridicarea salariilor, inițiată de către minerii care lucrează la El Teniente și greva din august 1978, a muncitorilor din cunoscuta exploatare cupriferă de la Chuquicamata, cu care s-au solidarizat minerii de la exploatarea minieră mai sus menționată. În noiembrie 1979, erau în grevă 12 mii de oameni din fabrici textile, poligrafii, industriile de cupru, petrol și chimică¹¹⁸. Clasa muncitoare din Chile reprezintă forța de bază a rezistenței antifasciste. Principalele forțe politice ale stângii, adică Partidul Comunist și Partidul Socialist, înțeleg că înlăturarea regimului antipopular și antidemocratic nu este posibilă fără aportul clasei muncitoare, fără sporirea contribuției și rolului acesteia în marea bătălie contra dictaturii și fără unitatea tuturor forțelor populare din Chile¹¹⁹.

Între anii 1978—1980, mișcarea grevistă a cuprins din nou, și Brazilia, ea fiind unul din factorii care, desigur, a contribuit la deschiderea democratică, după cum aceasta din urmă facilitează pătrunderea mai puternică în scena vieții politice a clasei muncitoare¹²⁰. În ultimii ani, în principalele centre industriale ale țării — în statele Sao Paulo, Rio de Janeiro și Minas Gerais — au participat la greve mai mult de 2 milioane de muncitori. Deosebit de activi s-au dovedit a fi metalurgiștii (greva generală de la Sao Paulo a celor 250 de mii de muncitori din această ramură, din lunile aprilie—mai 1980) și constructorii de automobile de la companiile Ford, Chrysler, Volkswagen și Toyota. Baza socială de participare la mișcarea revendicativă s-a lărgit, greva din aprilie 1979 — cea mai mare după 1964 — făcând tocmăi dovada implicării în acțiune a personalului medical și a învățătorilor, a șoferilor și a funcționarilor publici¹²¹. Principalele revendicări ale greviștilor au fost mărirea salariilor, restabilirea dreptului de a alege liber conducătorii sindicali, acordarea de libertați politice, lărgirea procesului de democratizare. Revendicările sindicatelor au fost sprijinite de reprezentanți ai bisericii și ai opoziției. Datorită presiunii muncitorești, o parte din revendicări au fost satisfăcute: creșteri de salarii, plata zilelor de grevă, reîncadrarea liderilor sindicali care fuseseră concediați¹²².

Am prezentat doar câteva „episoade”, câteva secvențe din lupta clasei muncitoare din diferite țări ale Americii Latine, pentru a demonstra prezența acesteia în scena politică, spiritul ei revoluționar, acțiunea ei pentru a câștiga un rol tot mai important, pînă la cel hegemonic, în lupta pentru „a doua eliberare” a continentului, pentru progres social. Există, evident, o legătură strînsă între creșterea dimensiunii luptei revoluționare a clasei muncitoare și sporirea rolului sindicatelor, între combativitatea

¹¹⁷ „M.S.M.”, nr. 1/1976, p. 2; nr. 7 1976, p. 25; nr. 6 1977, p. 24—25; nr. 7 1977, p. 15.

¹¹⁸ „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 1/1980, p. 115.

¹¹⁹ Luis Corvalan, *Nuestro proyecto democratico*, Santiago de Chile, Edición Cl. ndestina, 1979; *Discurso de Luis Corvalan con motivo del 10º aniversario del triunfo de la Unidad Popular*, în „America latina”, no. 10/1980, p. 106—114; Marco Calamai, *Fermești noi n Chile*, în „Rinascita”, nr. 37/1979.

¹²⁰ „Lumea”, nr. 43 1979, p. 11; Luis Carlos Prestes, *Le changement difficile vers la démocratie*, în „Temps Nouveaux”, no. 30 1979, p. 12—14.

¹²¹ „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 1/1980, p. 114—115.

¹²² „L’Unità”, 3 aprilie 1979, p. 1.

crescîndă a muncitorimii și creșterea tendințelor de unitate sindicală, la nivel național, așa cum o demonstrează unele acțiuni comune, de jos sau de sus, ale diferitelor centrale sindicale din Ecuador, Costa Rica, Guatemala, Nicaragua, Peru, Columbia etc. sau altele, de majoră semnificație, la nivel continental, angajate de către cele două centrale regionale CPUSTAL și CTAL¹²³.

În același timp, pe măsura creșterii gradului de conștiință și organizare și implicare în viața social-politică, clasa muncitoare apare ca forța socială capabilă să determine, în viitor, cadrul politic din diferite țări ale Americii Latine și, de asemenea, tinde să devină nucleul de bază, conducătorul unui larg sistem de alianță, a unei coaliții ample, a tuturor forțelor patriotice, democratice și antiimperialiste¹²⁴.

Desfășurarea evenimentelor, întărirea luptei de clasă și implicarea tot mai puternică a clasei muncitoare în procesul revoluționar sînt argumente împotriva tezelor unor sociologi sau politologi burghezi care subapreciază sau neagă rolul proletariatului ca principal „actor” al istoriei, care vorbesc despre pasivitatea sau lipsa de revoluționarism a clasei muncitoare din țările în curs de dezvoltare sau care transferă muncitorilor necalificați, păturilor marginale ori altor categorii sociale (studenți, intelectuali etc.) rolul de avangardă în procesul revoluționar¹²⁵.

Desigur, rolul clasei muncitoare, gradul ei de organizare, de unitate, combativitatea și nivelul de conștiință sînt diferite de la o țară la alta. Unele insuccese sau rămîneri în urmă sub acest raport¹²⁶ își găsesc explica-

¹²³ Roberto Prieto, *America Latină: în pofida tuturor stavilelor, unitate!*, în „M.S.M.”, nr. 6/1977, p. 19-22; *Declaración de Habana*, în „Granma”, 16 iunie 1975; Lucilla Gallavresi, *Fra populismo e lotta di classe*, în „Politica internazionale”, nr. 1-2/1975, p. 81-94; A. V. Kondratieva, *Iristsianskii sindikalism v Latinskoj Ameriki*, în „Rabocii klass i sovremennoi mir”, nr. 1 1973, p. 71-90; Ilie Seftiuc, *Mișcarea sindicală în America Latină (I)*, în „Munca”, 9 martie 1979; *America Latină. Preocupări și acțiuni spre realizarea și întărirea unității și solidarității oamenilor muncii (II)*, în „Munca”, 30 martie 1979.

¹²⁴ S. M. Henkin, *Nekotore problem soiuza raboego klassa v stranah Latinskoj An eriki*, în „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 6 1978, p. 80-88; *Proletariatul latino american și alianții lui în lupta antiimperialistă*, în „P.P.S.”, nr. 80 1980, p. 44-48.

¹²⁵ *The working class in the future of the third world*, în „World Politics”, nr. 3 1973, p. 478-478; A. F. Șulgovski, *Intervenție în legătura cu rolul clasei muncitoare în procesul revoluționar din America Latină și combaterea diferitelor teorii care neagă acest rol*, în „L.A.”, nr. 3 1976, p. 217-218.

¹²⁶ În Republica Dominicană spre a oferi un exemplu de la mijlocul deceniului trecut 20% din forța de muncă n-avea slujbă, iar 50% din populația rurală n-avea de lucru pe masura posibilităților — împrejurare care favorizează patronatul în acțiunea de înlocuire a celor concediați în urma conflictelor de muncă. Dacă adăugăm la aceasta puțina experiență și tradiție de luptă a clasei muncitoare, divizarea și sectarismul care afectează mișcarea sindicală dominicană, vom înțelege aprecierea Partidului Comunist Dominican potrivit căreia fenomenele mai sus menționate, ca și ponderea numerică scăzută a proletariatului, reduc capacitatea de apărare a clasei muncitoare în fața represiunii patronale și guvernamentale, în fața politicii de concedieri masive, de ridicare a costului vieții, în fața amestecului în viața sindicală și a loviturilor date libertăților sindicale. Lipsa de maturitate politică și slaba conștiință de clasă a proletariatului dominican limitează, desigur, potențialul lui revoluționar (*III Conferencia nacional „Orlando Martinez” del Partido Comunista Dominicano — Un cambio para avanzar — Antecedentes y perspectivas del proceso politico, economico y social dominicano*, Santo Domingo, mars 1977, p. 88).

ții într-o serie de realități și factori obiectivi sau subiectivi: „tinerețea” proletariatului din diferite state; completarea continuă a rîndurilor clasei muncitoare cu elemente provenite din rîndul țărănilor, meseriașilor, mic-burghezilor, a altor desmoșteniți¹²⁷; apariția și dezvoltarea proletariatului înconjurat de o masă de oameni fără o ocupație stabilă, durabilă, de categorii de semiproletari sau mic-burghezi¹²⁸; numărul încă redus al proletariatului industrial¹²⁹ și ponderea mare a muncitorilor și funcționarilor din sectoarele neproductive în structura social-economică a societății, existența sciziunii în rîndul lui, sub raport politic și profesional; prezența, uneori, a unor tendințe avangardiste¹³⁰, situația materială mai bună a unor categorii muncitorești; politica virfurilor conducătoare, sprijinite de imperialism, de a sustrage clasa muncitoare de la obiectivele de clasă prin reformism, economism, paternalism, concesiile sau represiune, prin mass-media și practicarea anticomunismului, prin lăudarea „virtuților” societății de consum și a „modului de viață american”, prin menținerea sciziunii proletariatului, prin specularea și exploatarea unor curenți și slăbiciuni din activitatea partidelor muncitorești etc.

Evident, aceste stări de lucruri, cu acțiuni și consecințe diferite de la țară la țară sau valabile pentru unele momente ale unei evoluții istorice extrem de rapide, nu pot fi ignorate de către forțele revoluționare, partidele de stînga, cărora le incumbă responsabilitatea istorică de a conștientiza, politiza și revoluționa clasa muncitoare, de a o pregăti pentru a-și îndeplini misiunea de forță fundamentală a progresului istoric contemporan. Totodată, aceste situații nu pot determina pe cercetătorul obiectiv să nu observe forța clasei muncitoare din America Latină și factorii de ordin obiectiv sau subiectiv care acționează în direcția creșterii numerice și calitative a principalei forțe motrice a revoluției, în prezent și mai ales în perspectivă. Frământările social-politice ale continentului latino-american ca și procesele istorice care se petrec în celelalte zone ale lumii reliefează pregnant rolul clasei muncitoare în procesul revoluționar, confirmînd, o dată în plus, justetea aprecierii din Programul Partidului Comunist Român, în această privință: „În viața internațională contemporană, un rol tot mai important revine clasei muncitoare, organizațiilor ei politice și profesionale, sindicatelor. Avînd rolul principal în dezvoltarea producției de bunuri materiale, în perfecționarea procesului de producție, clasa muncitoare, vital interesată în abolirea vechilor relații bazate pe exploatare și asuprire, în realizarea unei politici noi, atît pe plan național cît și internațional, se afirmă drept cea mai puternică forță socială a procesului revoluționar mondial. Bătăliile de clasă care au loc în diferite țări

¹²⁷ A. A. Celiadinski, *Problemi profsoiuznogo dvijenja v Kolumbii*, în „Rabocii klass i sovremennii mir”, nr. 1 1973.

¹²⁸ G. Pastorino, *op. și loc. cit.*, p. 47; *Lateinamerika — teil der revolutionären weltpro- zesse*, în *loc. cit.*, p. 14—15.

¹²⁹ În Guatemala, majoritatea muncitorilor sînt concentrați în întreprinderi mici. Astfel, în 1973, 85 % din muncitorii constructori lucrau în 1624 întreprinderi care numărau de la 50 la 99 de muncitori și numai 7 % — în 134 de întreprinderi cu mai mult de 100 de muncitori. În 1973 în țară existau 49619 de muncitori industriali; majoritatea lor, peste 70 % — erau concentrați în capitală și zona înconjurătoare („L.A.” nr. 4 1977, p. 99).

¹³⁰ A. F. Șulgovski, *Noutie politiceskie i ideologiceskie aspekti borbi rabotego klassa stran Latinskoj Ameriki*, în *op. cit.*, p. 54—55.

capitaliste evidențiază creșterea combativității și forței proletariatului. Întărirea unității clasei muncitoare, a mișcării sindicale, — se subliniază în același document — este o condiție primordială pentru creșterea contribuției muncitorilor, a organizațiilor lor la viața politică, atât pe plan național, cât și internațional”¹³¹. Evoluțiile social-politice din America Latină, cu luminile și umbrele lor, atestă rolul crescând al clasei muncitoare în procesele revoluționare, antioligarhice și antiimperialiste din zonă, existența unor premise obiective și subiective de natură să-i permită să devină, în viitor, forță hegemonică a marilor transformări naționale și sociale pe care le va cunoaște, inevitabil, continentul de la Sud de Rio Grande.

ASPECTS CONCERNANT LA LUTTE DE LA CLASSE OUVRIÈRE DES PAYS DE L'AMÉRIQUE LATINE À L'ÉTAPE ACTUELLE

RÉSUMÉ

Dans la première partie de son article, l'auteur expose les changements d'ordre quantitatif et qualitatif intervenus au sein de la classe ouvrière de divers pays d'Amérique Latine, soulignant la nécessité d'une vision différenciée, réaliste, de la problématique débattue, en tenant compte de la diversité de situations sociales, économiques et politiques, du spécifique des différentes réalités nationales.

On présente ensuite les luttes de la classe ouvrière de plusieurs Etats latino-américains (Argentine, Uruguay, Bolivie, Equateur, Colombie, Nicaragua etc.), leurs formes de manifestation, la gamme des revendications socio-économiques et politiques ainsi que l'importance des actions ouvrières pour le mouvement révolutionnaire, antioligarchique et antiimperialiste, pour l'affaiblissement ou le renversement de certains régimes réactionnaires et la création des prémisses d'un développement démocratique, progressiste sur le continent.

La gamme de manifestations de la classe ouvrière d'un pays ou d'un autre, d'une période historique ou d'une autre représente l'argument suprême contre les théories de divers historiens, politologues ou sociologues qui désirent minimiser la place et le rôle de la classe ouvrière dans les évolutions socio-politiques de l'Amérique Latine, transférer à d'autres forces ou groupes sociaux le rôle d'hégémone dans les mutations fondamentales nationales et sociales de la zone.

¹³¹ Programul Partidului Comunist Român de fâurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, în Congresul al XI-lea al Partidului Comunist Român, 25—26 noiembrie 1974, www.dacoromanica.ro. 744.

ATATÛRK ŞI ÎNCEPUTURILE ISTORIOGRAFIEI TURCEŞTI MODERNE*

DE

MIHAI MAXIM

În anul 1928, domnişoara Afet (Inan) i-a arătat lui Mustafa Kemal un manual franţuzesc de geografie, în care turcii erau prezentaţi ca o rasă „inferioară” (secondaire), şi l-a întrebat dacă în adevăr aşa stau lucrurile. „Nu, nu se poate! Ne vom ocupa noi de acest lucru!”, a răspuns Atatürk¹. O asemenea prezentare a turcilor într-un manual destinat milioaneilor de elevi şi aceasta într-o ţară ca Franţa, a fost ultima picătură, care a umplut paharul, elementul declanşator al unei decizii mai vechi privind reorganizarea studiilor istorice, *ca parte integrantă a marii opere de reformare a societăţii turce*. În fond, istoria, ca disciplină, constituise o preocupare constantă pentru Atatürk şi pînă atunci, însă în acei ani de după victoria tinărului stat turc în războiul de independenţă (1918—1923) se puneau atîtea probleme de stringenţă actualitate — probleme de ordin economic, financiar, politic, militar —, încît reformarea cercetării şi predării istoriei putea să mai sufere aminare. Acum sosise însă momentul şi din 1929 Atatürk a început să se ocupe personal şi sistematic de cercetările istorice².

Desigur, în acel moment nu se punea problema de a începe de la zero cercetarea istorică în Turcia. Dimpotrivă. Aceasta avea deja o lungă şi bogată tradiţie, cu rădăcini pînă în Asia Centrală, tradiţie care înregistra circa 500 de istoriografi³, între care personalităţi celebre ca Mustafa Selânikî, Mustafa Ali, Evliya Çelebi, Kâtib Çelebi (Haci Halife), Hezarfenn, Na'ima, Cevdet Paşa, ca să nu enumerăm decît numele cele mai cunoscute. O istoriografie bogată, care a reconstituit nu numai tabloul istoriei evenimentiale, dar ne-a transmis şi preţioase date cu caracter economic, financiar, monetar, demografic, instituţional şi de civilizaţie. O istoriografie,

* Comunicare prezentată la Simpozionul consacrat Centenarului naşterii lui Atatürk, organizat în ziua de 19 mai 1981 de către Asociaţia de Drept Internaţional şi Relaţii Internaţionale — ADIRI şi Comisia Naţională pentru U.N.E.S.C.O. a Republicii Socialiste România.

¹ Afet (Inan), *Atatürk ve tarih tezi*, „Bellekten”, nr. 10 (1939), p. 244.

² *Ibidem*, p. 243.

³ Cf. Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1927, VIII + 477 p., unde se înregistrează 377 istoriografi otomani; între timp s-au descoperit însă noi manuscrise şi autori, iar pînă la 1931, cînd a luat fiinţă *Türk Tarih Kurumu* numărul total al istoricilor (istoriografilor) putea să depăşească cifra de 500 (după M. Guboglu, circa 600; vezi comunicarea sa: *Personalitatea lui Mustafa Kemal Atatürk*, prezentată la Asociaţia de Studii Orientale din Republica Socialistă România în ziua de 28 martie 1981, la simpozionul consacrat Centenarului naşterii lui Kemal Atatürk).

care n-a rămas la simpla înregistrare a faptelor, ci a încercat să și mediteze pe marginea lor, să pună întrebări în legătură cu cauzele declinului statului otoman și chiar să propună, în spiritul vremii desigur, soluții de îndreptare (Lütfi Paşa, Hasan Al-Kâfi Ak-Hisari, Aynî Ali, anonimul autor al acelei *Kitâb-ı Müstetâb*, Koçi Bey, Ahmed Ali Paşa și alții) în ale lor *risâle*-uri, o categorie de izvoare cercetată astăzi cu un tot mai viu interes. În fine, și o istoriografie cu unele lucrări de respirație filozofică, precum cele ale lui Kâtib Çelebi, care domină veacul al XVII-lea otoman.

Dar această istoriografie era în cea mai mare parte o istoriografie a Casei lui Osman, mai ales după 1700, când se instituie funcția de istoric oficial al Curții (*vak'anüvis*), deci o istoriografie de Curte, plătită, patronată și controlată de aceasta, o istoriografie în slujba sultanatului, a dinastiei, cu toate consecințele, care decurgeau din aceasta. Pe de altă parte, era o istoriografie cosmopolită, care prezenta cu precădere lumea islamică și, în context, cea otomană, dar acorda puțină atenție contribuției elementului turc la tezaurul civilizației islamice sau pur și simplu, pînă tîrziu în veacul al XIX-lea, „veacul naționalităților”, a disprețuit acest element și limba sa, considerînd-o grosolană, vulgară (*kaba türkçe*), față de *Osmanlıca*, supranumită „cele trei limbi” (*elsine-i selâse*), adică o rafinată turco-arabo-persană, un „esperanto otoman”.

Cit privește Europa, aceasta, dimpotrivă, aplica constant realităților otomană o față turcească, acest lucru însemnînd, însă, în genere, doar războaie de jaf, fanatism și ignoranță, imagine falsă desigur, contrazisă de cercetările și lucrările unor mari personalități, ca P. Rychaut și D. Cantemir, J. von Hammer și Zinkeisen, N. Iorga și P. Wittek⁴. Dominantă rămînea deci imaginea născută în focul propagandei cruciate, completată cu aceea a „omului bolnav” al Europei, ultima imagine care se înregistra pe retină.

Este drept, încă înainte de intervenția statului turc, a lui Atatürk personal, în reorganizarea cercetărilor de istorie, începuse să se contureze o grupare istoriografică nouă, strînsă în jurul Comisiei de Istorie otomană (*Tarih-i Osmanî Encümeni*), care a editat din 1911 prețioasa publicație periodică „Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası” (abrev. „TOEM”), adică „Revista Comisiei de Istorie otomană”, prima revistă turcă de istorie, care a însumat 101 numere (12 volume) pînă în 1931⁵. Gruparea, influențată de ideologia națională turcă a lui Ziya Gökalp⁶, reunea nume

⁴ Aș adăuga la acestea o carte mai puțin cunoscută, dar atît de bogată în sugesții, în orice caz revelatoare pentru această nouă viziune europeană asupra turcilor: *Turkey* (1926) de Arnold J. Toynbee [traducere turcă Kasım Yargıcı, *Türkiye. Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, „Milliyet Yayınları”, Baha Matbaası, (Istanbul), 1971, 320 p.]

⁵ Din 1922 s-a numit, semnificativ, „Türk Tarih Encümeni Mecmuası”, spre a marca transformarea ei în revistă de istorie națională. Vezi Semavi Eyice, *Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Halları*, „Belleten”, vol. XXXII, nr. 128 (Oct. 1968), p. 518.

⁶ Hall İnalcık, *Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings*, în „Review”, I, 3/4, Winter/Spring, 1978, p. 69.

prestigioase, ca acelea ale lui Ahmed Refik (Altınay)⁷ și Mehmed Fuad Köprülü⁸. De menționat că pînă în aprilie 1930, o secție de istorie a funcționat și în cadrul „Căminelor turcești” (*Türk Ocakları*)⁹. Unul dintre fondatorii și conducătorii activi ai acestora a fost vreme de două decenii Hamdullah Süphi Tanrıöver, cunoscută personalitate culturală turcă, ambasador al Turciei la București aproape 15 ani, care a contribuit, în perioada Atatürk-Titulescu la strîngerea fără precedent a relațiilor româno-turce¹⁰. Începuseră să se publice și documente originale de arhivă, precum și lucrări, direct pe baza lor, în special de către neobositul Ahmed Refik¹¹, după cum se elaboraseră unele instrumente de lucru în domeniul istoriei turco-otomane de mare preț¹².

Dar, în ansamblul reformelor de creare a Turciei moderne, marele om de stat, care era Kemal Atatürk, se gîndea la măsuri radicale și sistematice, care să îmbrățișeze, într-un mod coordonat și unitar, nu numai cercetarea istorică însăși, cu cadrul organizatoric adecvat și cu un program pe termen lung, dar și învățămîntul de specialitate, și publicațiile, și muzeele, și arhivele, toate urmînd să servească intereselor majore ale tînărului stat național.

Cu cunoscuta-i energie, Mustafa Kemal a trecut la lucru. Din 1929 a cerut să i se aducă cele mai noi apariții în domeniul istoriei și să adune în jurul său pe toți cei care se ocupau de istorie în Turcia¹³. „Turcii nu puteau înființa, ca un trib oarecare, un imperiu în Anatolia. Trebuie să fie aici, la mijloc, o altă explicație. Știința istorică trebuie s-o găsească”¹⁴, spunea Atatürk, cerîndu-le, ca prim-obiectiv, istoricilor să cerceteze rădăcinile civilizației turcești, să investigheze trecutul populațiilor anatoliene anterioare, mergînd pînă la hitiți. „Care oare va fi fost legătura dintre turci și (această) străveche civilizație mediteraneană, care s-a pierdut? În diverse părți ale lumii, cu deosebire în Turcia, care sînt populațiile autohtone și care au adus civilizația? Care a fost rolul turcilor în istoria

⁷ Despre Ahmed Refik (Altınay), vezi Muzaffer Gökman, *Tarihi scđdiren Adam : Ahmed Refik Altınay. Hayatı ve eserleri*, Istanbul, 1978, 436 p. (Compte-rendu : în „Belleten”, vol. XLIII, nr. 171, 1979, p. 649—654 de Mahmud H. Şakirođlu, care scrie, pe bună dreptate : „Approape nu există cercetare de istorie otomană, care să nu fie datoare, cît de pușin, lui Ahmed Refik Altınay”).

⁸ Despre M. F. Köprülü, vezi Fuad Köprülü *Armâđanı. Mělanges Fuad Köprülü*, Istanbul, Ankara Üniversitesi DTC Fakóltesi, 1953 ; Halil Inalcık, *Türk İlmî ve Fuad Köprülü*, în „Türk Kùltürü” („Cultura Turcească”), an VI, 65, 1968, p. 289—294 și articolele semnate de Fevziye Abdullah Tansel, Orhan Köprülü, Cemal Köprülü, Abdùlkadir Inan și Ferid Alpis-kender în „Türk Kùltürü”, an VII, nr. 18, 1969, p. 621—656.

⁹ A. Inan, *Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşuna dair*, „Belleten”, vol. XI, nr. 42, 1947, p. 147.

¹⁰ Pe scurt despre el apud : Ibrahim Alâettin Gövsa, *Türk meşhurları Ansiklopedisi*, (Istanbul), Yedigün Neşriyatı, s.a., p. 375—376.

¹¹ Ahmed Refik, *Baltacı Mehmet Paşa ve Büyük Petro*, Istanbul, 1327/1911 ; idem, *Memalik-i Osmanîye'de Demirbaş Şarlı*, „Tarihî Osmanî Encümeni” Külliyyatı, aded I., Istanbul, 1332/1916 (traducere suedeză : K. V. Zettersteen, *Karl Jährhuvud i Turkiet*, „Le monde oriental”, vol. XVI, 1922) ; idem, *Fatih devrine ait vesikalar*, în „TOEM”, VII—VIII, 49—62, Istanbul, 1935, p. 1—58 ; idem, *Fatih Sultan Mehmed'in fermanları*, în „Edebiyat Fakóltesi Mecmuası”, vol. III, 2—3, Istanbul, 1923, p. 103—108 etc.

¹² Afet(Inan), *Atatürk ve tarih tezi*, p. 244.

¹⁴ *Ibidem*.

universală și în domeniul civilizației?”¹⁵ — iată întrebările pe care Atatürk le pune în fața istoricilor turci și care au constituit fundamentul a ceea ce s-a numit „teza istorică a lui Atatürk”¹⁶.

Marele reformator nu cerea însă răstălmăcirea adevărului sau impunerea unor concepte prefabricate, mergând de la concluzii spre izvoare și nu invers : „Înainte de toate — spunea el —, sprijiniți-vă pe documente”, căci „noi sintem oameni care căutăm adevărul și deîndată ce l-am găsit, și sintem convinși că l-am găsit, căutăm să-l și exprimăm”¹⁷. În caz contrar, în cazul denaturării adevărului istoric, consecințele pot fi impredictibile : „A scrie istorie este tot atît de important cît și a face istorie. Dacă cel care scrie (istorie) nu rămîne fidel celui care a făcut-o, atunci adevărul, care (în sine) nu se schimbă, ia o formă, care poate duce lumea la rătăcire”¹⁸. Cuvinte celebre, care pun deopotrivă în lumină noblețea celui care le-a rostit, cît și noblețea și însemnătatea meseriei de istoric în ochii unui factor de decizie.

În anii următori, Atatürk a urmărit personal elaborarea unui compendiu de istorie turcească, *Liniile de bază ale istoriei turcești (Türk Tarihinin Ana Hatları)*, care, din 1930 înainte, a cunoscut mai multe variante și ediții, devenind manual pentru învățămîntul liceal¹⁹ și — după traducerea în franceză, în 1933—1935²⁰, — o prezentare semioficială pentru străinătate a istoriei turcești, în cadrul mai larg al istoriei universale. Trebuie spus că Atatürk a citit pagină cu pagină această lucrare și a propus la tot pasul suprimări, adăugiri, aprofundări, exigențele sale fiind mai mari decît ceea ce realizaseră autorii²¹. Dar, după cum remarca relativ recent prof. Semavi Eyice, „neîndoielnic, această lucrare avea multe vederi greșite, lipsuri și schiopătăți. Dar nu se poate nega faptul că în cadrul lucrărilor pregătitoare, întreprinse pe această cale (adică „a integrării istoriei turcești în istoria universală”), aceasta era prima încercare colectivă”²².

Pentru coordonarea și stimularea cercetărilor istorico-arheologice, la 15 aprilie 1931 a fost înființată Comisia de cercetare a istoriei turce (*Türk Tarihi Tetkik Heyeti*), devenită în curînd *Societatea turcă de istorie*

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Pe larg : Atet(Inan), *Atatürk ve tarih tezi*, „Belleten”, nr. 10, 1939, p. 243—246 ; idem, *M. Kemal Atatürk'ün Türkiye tarihinin incelenmesi için düşünceleri*, în *VII. Türk Tarih Kongresi*, II. cilt, Ankara, 1973, p. 865—868 ; Hasan Cemil Çambel, *Atatürk ve Tarih*, „Belleten”, nr. 10, 1939, p. 269—272 ; Hikmet Bayur, *Atatürk*, „Belleten”, nr. 10, p. 247—268 ; I. H. Uzunçarşılı, *Türk Tarihi yazılırken Atatürk'ün alâka ve görüşlerine dair hatıralar*, „Belleten”, vol. III, nr. 10, 1939, p. 349 ; *Gazi Mustafa Kemal. Founder of the Turkish Republic*, Turkish Ministry of Press Broadcasting and Tourism, Ankara, 1961, p. 232—240 (după *İslam Ansiklopedisi*, ediția Facultății de Litere din Istanbul) ; Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918—1865)*, Millî Eğitim Basımevi, Istanbul, 1971, p. 173—177 ; Nusret Baycan, *Atatürk as a Historian*, „Revue Internationale d'Histoire Militaire”, N° 50, Édition Turque, Ankara, 1981, pp. 265—274.

¹⁷ Enver Ziya Karal, *op. cit.*, p. 176.

¹⁸ *Ibidem* ; *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, p. 236.

¹⁹ Semavi Eyice, *op. cit.*, p. 515.

²⁰ Société Turque d'Histoire, *Histoire générale*, Istanbul, 1933 ; *Histoire de la République Turque*. Rédigée par la Société pour l'étude d'histoire turque, Istanbul, 1935, 152 p. + 1 pl. + 1 h.

²¹ Semavi Eyice, *op. cit.*, p. 514 ; planșe cu intervențiile lui Atatürk în textul acestui compendiu de istorie, în „Belleten”, nr. 10 (1939).

²² Semavi Eyice, *op. cit.*, p. 514.

(*Türk Tarih Kurumu*)²³, căreia Atatürk îi va lăsa moştenire o parte din averea sa, la fel cum avea să procedeze şi cu Societatea turcă de lingvistică (*Türk Dil Kurumu*). *Türk Tarih Kurumu* editează, din 1937 pînă astăzi, splendidă publicaţie „*Belleten*”, pe care Atatürk a urmărit-o personal pînă în ultima clipă a vieţii sale²⁴, publicaţie care apare cu o regularitate şi în condiţii grafice exemplare. Societatea editează, totodată, în propria-i editură, o serie de lucrări de bază în domeniul istoriei şi arheologiei turceşti, relevînd contribuţia turcilor la civilizaţia universală şi introducînd în circuitul ştiinţific noi documente din bogatele arhive turceşti ori rezultatele săpăturilor arheologice de pe şantierul naţional²⁵. În fine, în timpul vieţii lui Atatürk şi cu participarea sa activă²⁶, au fost organizate în 1932 şi 1937 două congrese ale Societăţii turce de istorie (devenite ulterior tradiţionale), cu participarea şi a unui mare număr de istorici străini.

O atenţie particulară a fost acordată *săpăturilor arheologice*, care au beneficiat de un sprijin substanţial din partea statului turc, interesat să pună în lumină caracteristicile antropologice ale populaţiilor anterioare, legăturile poporului turc modern cu populaţiile şi civilizaţiile străvechi ale Anatoliei, revendicată turcilor de învingătorii din primul război mondial.

În consecinţă, seria în 1938, profesorul antropolog Eugène Pittard, de la Universitatea din Geneva, Turcia întregă a fost împărţită în mari secţiuni, cercetate de numeroase echipe specializate. S-au dezgropat, astfel, cca 60.000 de schelete, „la documentation la plus abondante sinon l'une des plus abondantes — qui ait été, jusqu'à présent recueillie”. „Mais il faut le dire, et on ne redira jamais assez, une telle investigation n'eut pas été possible avec les moyens ordinaires mis à la disposition des savants”. „Et je cherche dans le monde — sans le trouver, — seria mai departe prof. Pittard, le pays dont le gouvernement eut un pareil souci scientifique (...). Si Atatürk n'était pas intervenu, il est probable que nos documents

²³ Vezi şi Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50 yıldönümünde Türk Tarih Kurumu*, TTK Basımevi, Ankara, 1973.

²⁴ Semavi Eyice, *Uluğ İğdemir ve „Belleten”*, în „*Belleten*”, vol. XLIII, nr. 170, 1970, p. 393—396. Denumirea de „*Belleten*” a fost dată chiar de Atatürk, motivîndu-se o etimologie strict tîrctică: „bel”-semn, argument, „bellemek”-a comunica, a face cunoscut; „belleten” (partic. prez.) -care face cunoscut, care comunică. Revista îşi propunea să publice: cercetări ştiinţifice originale, documente, noutăţi ştiinţifice, bibliografice şi anexe, după cum făcea cunoscut în primul său număr. În anii lui Atatürk, au apărut 9 numere, care conţin documente privind istoria otomană sau cercetări interesante privind contribuţia turcilor la civilizaţia mondială, semnate de: Afet (Inan), I. H. Uzunçarşılı, Mehmed Fuad Köprülü, Şemseddin Günaltay, Süheyl Ünver, Fevzi Kurtoglu (interesînd şi epoca lui Ştefan cel Mare) şi alţii. Un spaţiu important a fost consacrat publicării rezultatelor săpăturilor arheologice şi ale cercetărilor antropologice (Şevket Azız Kansu, Hamit Zübeyr Koşay ş.a.).

²⁵ Bibliografia acestor publicaţii este dată de Semavi Eyice în „*Belleten*”, nr. 128 (1968). Amintim în special publicarea în Seria I-a a hărţii din 1513 a Americii (Piri Reis, *Amerika Haritası*, Istanbul, 1935) şi a *Cărţii mării* a aceluiaşi amiral otoman (Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, Istanbul, 1935); în Seria V-a a rapoartelor de săpături de la Alacahöyük (Remzi Oğuz Arık, *Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu*) etc.

²⁶ Bunăoară, la al doilea Congres, din 1937, cu un an înainte de moarte, Atatürk a fost prezent la toate cele 5 şedinţe plenare, iar în pauze s-a întreţinut cu un mare număr de participanţi. Vezi Oswald Menghin (Wien), *Erinnerungen an Kemal Atatürk und sein Werk*, în „*Belleten*”, nr. 10, 1939, p. 195.

anthropologiques au sujet des populations anatoliennes, ne nous seraient parvenues que dans les conditions mêmes où elles ont été acquises ailleurs, c'est-à-dire par bribes et par morceaux". „Grâce à lui, les sciences anthropologiques et préhistoriques sont appelées à faire des progrès considérables”²⁷, încheia el. În adevăr, marile săpături de la Boğazköy, Alacahöyük, Pazarlı și altele au devenit celebre în întreaga lume și au relevat brusc splendorile unei civilizații, care încintă astăzi pe vizitatorul *Muzeului hitit* din Ankara.

Paralel s-a trecut la *reorganizarea învățămîntului*, pe baze laice, naționale și moderne, în vederea pregătirii *cadrelor adecvate*.

În 1933 a fost reorganizată Universitatea din Istanbul, unde deja se pregăteau istorici în cadrul Facultății de Litere (*Edebiyat Fakültesi*), iar în anul următor a fost înființată Facultatea de Filologie și Geografie-Istorie (*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*), în inima Anadoliei, la Ankara, unde în 1936 avea să fie deschisă oficial Universitatea, pe al cărei frontispiciu au fost gravate cuvintele lui Atatürk: *HAYATTA EN HAKİKÎ MÜRŞİT İLİMDİR* (În viață cel mai bun sfătuitor este Știința/*Scientia magistra vitae*)²⁸. Acordînd o înaltă prețuire învățămîntului, conceput ca cea mai rentabilă investiție pe termen lung, Atatürk considera în 1925 că „adevărații și singurii salvatori ai națiunilor sînt dascăli (. . .). Pentru ca o masă de oameni să poată deveni o națiune, ea are nevoie de dascăli și educatori”²⁹.

În cele două universități, din Ankara și Istanbul, au fost înființate secții de sumerologie, hititologie și altele, care fac astăzi gloria învățămîntului superior turc. De menționat că, alături de distinși profesori turci, au fost invitați să ia parte la cercetările istorico-arheologice din țară și să predea la universitățile menționate specialiști de renume, ca mai-sus numitul Eugène Pittard, Hans Gustav Güterbock, Albert Gabriel, Steven Runciman etc. într-un climat de frățescă conlucrare științifică, în timp ce studenți și cercetători turci erau trimiși să se instruiască sau să lucreze în marile universități, arhive și muzee ale lumii, să ia parte la congresele științifice de specialitate.

Paralel se trecuse și la *reorganizarea muzeelor* existente și la înființarea altora noi³⁰.

Astfel, au luat rînd pe rînd ființă sau au fost reorganizate *Ankara Arkeoloji Müzesi* (Muzeul de arheologie din Ankara, viitorul Muzeu hitit), *Edirne Müzesi* (Muzeul din Adrianopol) și *Antalya Müzesi* în 1923, Muzeele Topkapı din Istanbul, cel din Adana și din Bergama (Pergamon) în 1924, splendidul Muzeu de etnografie din Ankara (*Ankara Etnografya Müzesi*), 1925, muzeele din Tokat, Amasya, Sinop, Konya (1926), Izmir și Sivas (1927), Kayseri (1929), Samsun și Van (1933) etc. În 1934 moscheia Sf.

²⁷ Eugène Pittard, *Homage à la mémoire d'Atatürk*, în „Belleten”, III, nr. 10, 1939, p. 181; vezi și idem, *Un chef d'État animateur de l'Anthropologie et de la Préhistoire: Kemal Atatürk*, în „Revue Anthropologique”, nr. 1-3, Paris, 1939.

²⁸ Enver Ziya Karal, *op. cit.*, p. 164-168; Rauf M. Inan, *Atatürk'ün eğitimci kişiliği ve amaçları*, în *VII. Türk Tarih Kongresi*, II, p. 868-881.

²⁹ „Türk Kültürü”, an VIII, nr. 85 (1969), p. 104.

³⁰ Tahsin Öz, *Yurdumuzda Müzeler Nasıl Kuruldu? Neler Yapıldı? Neler Yapılması Gerekli?*, în *VII. Türk Tarih Kongresi*, vol. II, Ankara, 1973, p. 951-960; Hasan T. Uçankuş (Afyon), *Türkiye'de Bölge Müzeleri'nin Kuruluşu Üstüne Bir Deneme*, în *VII. Türk Tarih Kongresi*, II, 997-1020.

Sofia (*Aya Sofya*) a fost transformată în muzeu și deschisă spre vizitare publicului și cercetătorilor, act de mare îndrăzneală pentru lumea islamică a acelor ani ! O serie de alte muzee (în total : 29) s-au deschis în timpul lui Atatürk în centrele istorice importante ale Turciei. Pe scurt, cele mai multe din muzeele turcești au fost deschise în epoca reformelor atatürkiste.

Marele om de stat a dispus, totodată, trimiterea de tineri turci în străinătate, pentru însușirea unei înalte pregătiri în muzeologie, și a cerut învitarea de specialiști străini în țară pentru clasificarea modernă a materialelor muzeistice (ca în 1931, la Konya). El a aprobat, de asemenea, fonduri pentru repararea și refacerea unor locuri și monumente istorice, ca Çemberli Taş, Çinili Köşk, Revan Köskü, Gülhane Parkı din Istanbul și altele.

În vremea lui Atatürk a fost începută și *reorganizarea pe baze moderne a fabuloaselor arhive turcești*, mai ales prin clasificarea fondurilor arhivistice de la Başbakanlık Arşivi (fosta arhivă a marilor viziri), cu concursul unor mari specialiști, ca Lajos Fekete (1935) și M. Cevdet (1932—1937)³¹, sau de la Topkapı Sarayı Arşiv Müzesi (arhiva sultanilor), sub conducerea lui Tahsin Öz, care a editat și primul ghid arhivistic al acestui bogat lăcaș³². Se cunoaște, din relatările lui Wittek, atitudinea vechilor autorități față de documentele de arhivă, vindute ca simplă „hirtie nefolositoare” („wastepaper”) bulgarilor³³. Atatürk, care prețuia atât de mult documentul, ca suprem argument științific, a curmat hotărît această practică.

Rezultatul tuturor acestor eforturi, pe multiple planuri, a fost *nașterea unei școli istoriografice turcești moderne*, în spirit european, sever, critic, dar și cu luarea în considerație a izvoarelor și înțelepciunii orientale. În climatul organizatoric creat de Atatürk (Türk Tarih Kurumu, universitățile din Istanbul și Ankara, muzeele), noile cadre, de renume mondial (Halil İnalcık, Mustafa Akdağ, Osman Turan, Faruk Sümer ș.a.) aveau să fie crescute mai ales la școala lui Mehmet Fuat Köprülü, „fondatorul turcologiei moderne în Turcia”³⁴, spirit de larg orizont, elastic, în a cărui operă s-au văzut reunite, pentru prima oară, elementele *sintezelor otomane* : cele turco-selgiuchide, arabo-persane și bizantino-balcanice, precum și aspecte politice, economice, demografice, juridice, literare, mentale, instituționale etc.³⁵, într-un cuvânt o istorie, care amintește de Braudel

³¹ Tahsin Öz, *op. cit.*, p. 954 ; Midhat Sertoğlu, *Muhteva bakımından Başpekkâlet Arşivi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1955, p. 70—71.

³² Tahsin Öz, T. C. Kültür Bakanlığı, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu*. I. Fasıkül (A—B—C), 1938, Istanbul, Devlet Basımevi, 96 p. + 14 planșe (documente).

³³ Vezî St. J. Shaw, *Professor Paul Wittek (1894—1978)*, în „International Journal of Middle East Studies”, vol. 10 (1979), p. 139—141 și în „Belleten”, XLIII, 172(1979), p. 836—840.

³⁴ Halil İnalcık, *Impact of the Annales School on Ottoman Studies*, p. 70. Pentru istoriografia contemporană, vezi și R. Mantran, *L'orientation des études historiques en Turquie*, în „Revue Historique”, 89e année, t. CCXXXIV, 1965, p. 311—323.

³⁵ În afară de lucrările sale privind literatura turcă medievală, șamanismul ori civilizația islamică, amintim în chip special celebrul său studiu privind influența instituțiilor bizantine asupra celor otomane (M. F. Köprülüzaade, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı müllâhazalar*, în „Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası”, vol. I, Istanbul, 1931, p. 65—313), precum și cartea, devenită clasică, *Les Origines de l'Empire Ottoman*. Préface de Sébastien Charlety, Paris, 1935, 146 p., care a constituit cea mai reprezentativă *antiteză* la teza lui H. A. Gibbon despre fondarea Imperiului otoman (*The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916).

și Școala de la „Annales”. Dealtfel, după 1930, M. F. Köprülü s-a interesat tot mai mult de metodologia și de concepția lui Lucien Febvre și a „Annalelor” și a editat din 1931 revista „Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası” (Revista de istoria dreptului și economiei turcești”), iar colegul său, cel mai mare istoric economist turc, prof. Ömer Lütfi Barkan, care și-a publicat marile sale lucrări după război, a absolvit în acești ani Universitatea din Strasbourg, ca elev al lui Fernand Braudel³⁶.

Tot în acești ani a luat ființă și s-a dezvoltat Institutul de turcologie (*Türkiyat Enstitüsü*) al Universității din Istanbul, înființat încă din 1924 de același Köprülü (din celebra familie de mari viziri din veacul al XVII-lea), institut care din 1925 a început să editeze prețioasa publicație „Türkiyat Mecmuası” („Revista de turcologie”).

Natural, elaborate într-o perioadă când turcii se simțeau încă puternic marcați de un puternic „complex de inferioritate”³⁷, produsele istoriografice ale acestei școli incipiente aveau să sufere, în mod fatal, de unele exagerări³⁸. Dar, judecând lucrurile pe termen lung și potrivit succesiunii marii triade hegeliene (teză-antiteză-sinteză), putem spune astăzi că, față de *teză*, adică istoriografia de Curte, cosmopolită sau occidentală, europocentristă, care a subestimat sau denaturat rolul turcilor în istorie și aportul lor la civilizația mondială, dimpotrivă istoriografia kemalistă a constituit o *antiteză*, care venea să sfărîme aceste viziuni înșelătoare, chiar cu riscul unor supradimensionări, firești în acele condiții. Avea să revină istoriografiei ulterioare, de *sinteză*, sarcina unor judecăți mai cumpănite și mai potolite³⁹, dar — să nu uităm — în alt cadru istoric și cu alte mijloace.

Pe scurt, *fără etapa kemalistă, etapă atât de necesară și utilă, nici marile realizări ulterioare ale istoriografiei turcești, în general ale turcologiei, n-ar fi fost posibile.*

La moartea părintelui Turciei moderne, care a fost Mustafa Kemal Atatürk, marele istoric român, istoric al Imperiului otoman Nicolae Iorga, care a urmărit constant, cu caldă simpatie, cariera exemplară a lui Atatürk și reformele sale, avea să evoce la 21 noiembrie 1938, „puterea în veșnică izbire cu orice greutate, energia neistovită” și „firea uriașă” ale marelui dispărut, care „nu s-a gândit la trecut decât pentru a ridica”, adică pentru a construi viitorul poporului său”. „Europei, — adăuga Iorga — i-a luat (adică împrumutat — M.M.) formele de civilizație (. . .), dar nu s-a prezintat ca ucenicul bucuros că învață bine lecția, ci ca mai bătrîn creator al principiilor acestei civilizații. . .”⁴⁰.

³⁶ Halil Inalcık, *Impact of the Annales School on Ottoman Studies*, p. 70.

³⁷ Rauf Inan, *op. cit.*, p. 873.

³⁸ Semavi Eyice, *Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü*, p. 514; A. S. Tveritinova, în „Vizantiskii Vremennik”, tom VII, Moskva, 1953, p. 9—31.

³⁹ Pentru stadiul de *sinteză*, vezi splendida lucrare a profesorului Halil Inalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600*, Praeger Publishers, New York—Washington, 1973, 258 p.

⁴⁰ Nicolae Iorga, *Un creator de țară: Atatürk* (21 noiembrie 1938), în vol. *Oameni cari au fost*, II, Edit. pentru Literatură, 1967, p. 327.

ATATÜRK ET LES DÉBUTS DE L'HISTORIOGRAPHIE TURQUE MODERNE

RÉSUMÉ

L'auteur présente le rôle d'Atatürk dans la réorganisation des recherches historiques, action qui s'intègre à la grandiose œuvre de réforme de la société turque.

A cet égard, Atatürk a suivi personnellement l'élaboration d'un compendium d'histoire turque, fondé la Société turque d'histoire, prêté un appui substantiel aux fouilles archéologiques, initié la réorganisation de l'enseignement historique aux Universités d'Ankara et d'Istanbul, ainsi que des musées, imposé la réorganisation sur des bases modernes du fabuleux fonds d'archives.

L'auteur conclut que sans l'étape kémaliste, étape tellement nécessaire et utile, les importantes réalisations ultérieures de l'historiographie turque et, en général, de la turcologie auraient été impossibles.

MIHAI EMINESCU — UN PASIONAT AL ISTORIEI (I)

DE

DAMIAN HUREZEANU

I. OBSERVAȚII PRELIMINARE

În literatura și-n spiritualitatea românească lui Eminescu îi revine o menire aparte. El dă măsura potențelor creatoare ale poporului nostru, opera sa poartă mesajul cel mai înalt al valorilor noastre spirituale. Toate scrierile care i s-au dedicat, întreaga *eminescologie* are ca moment-cheie deslușirea comuniunii popor-poet național¹, demonstrarea ideii că Eminescu „este și va rămâne — cum considera Maiorescu — cea mai înaltă încorporare a inteligenței române”².

Dincolo de valoarea intrinsecă a creației sale, opera lui Eminescu exercită asupra cititorului român o înrîurire specială, izvorită din conștiința și din sentimentul că ea poartă sensibilitatea și adîncurile experienței de viață a românilor, că prin ea ni se relevă ceva fundamental din lumea de gânduri și din simțire a poporului nostru.

Se produce, deci, o perfectă identificare cu o dublă semnificație. Eminescu *trebuia* să se identifice; semnul de necontestat al acestui fapt este însăși valoarea artistică a operei sale fiindcă tocmai capacitatea de a exprima mai puternic și mai viu fondul propriu de gânduri și de simțire al unei comunități selectează opera de artă, asigurîndu-i caracterul de excepție, de unicitate.

Urmează, însă, de aci să înțelegem identificarea doar ca pe un proces obiectiv în care impulsurile și năzuințele venite din partea celui în cauză nu au vreo însemnătate, sau au una cu totul redusă? Cu alte cuvinte, este identificarea doar o chestiune de talent și de împlinire a lui? Evident, nu. Eminescu nu numai *trebuia* să se identifice, el a *tîns* permanent spre identificare cu sufletul poporului său; identificarea a fost polul său călăuzitor, ideea care a dat sens cugetării sale poetice, prozei sale beletristice, publicisticii sale³.

¹ Observații interesante în această privință la Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *Eminescu — cultură și creație*, Edit. Eminescu, 1976 (mai ales studiul: *Motivul istoric: timp și spațiu național*).

² Titu Maiorescu, *Însemnări zilnice*, vol. II, 1881—1886, ediție I. Rădulescu-Pogoneanu, Edit. Socec, București, 1939, p. 232.

³ Ioan Slavici a lăsat în această privință un fragment memorabil în amintirile sale: „Eminescu și-a dat cea mai mare parte din viața și cea mai mare parte din sufletul lui ca să cunoască în cele mai mici amănunte viața poporului român și rostul neamului românesc în lumea aceasta, iar silințele lui n-au rămas zadarnice”. (Ioan Slavici, *Opere*, vol. IX, memorialistică, varia, text ales și stabilit la volumul IX: C. Mohanu; note și indici, D. Vatamaniuc, Edit. Minerva, București, 1978, p. 40).

Și credem că în această nevoie, conștient asumată, de identificare găsim, mai presus de orice, izvorul interesului lui Eminescu pentru trecutul poporului său, pentru istorie. Pe acest substrat se grefează toate celelalte circumstanțe care au favorizat preocuparea lui Eminescu pentru istorie: formațiunea sa intelectuală, ideologia sa social-politică, viziunea sa filozofică, înscrierea la ordinea zilei a unor mari evenimente pe care poporul român le-a trăit cu intensitate.

Tema Eminescu și istoria nu este, firește, nouă. Ea se regăsește, sub o formă sau alta, de-a lungul cercetărilor consacrate lui Eminescu. Toți criticii sau istoricii literari cu contribuții importante privind creația sa poetică au adus în discuție viziunea acestuia asupra trecutului. De asemenea, autorii care au investigat publicistica eminesciană — începând cu Ioan Scurtu⁴, apoi D. Murărașu⁵ sau I. Crețu⁶ — s-au oprit la unele aspecte istoriografice ale publicisticii poetului.

S-a scris interesant despre cultura istorică a lui Eminescu, despre pasiunea lui pentru vechile izvoare și documente românești, despre publicațiile folosite de el, despre concepția sa istorică. Remarcabilă rămâne investigația lui G. Călinescu privind sursele de lectură și de formare intelectuală ale lui Eminescu. Cu minuție și cu intuiție de mare finețe, Călinescu ne introduce în laboratorul preocupărilor marelui poet, atrăgând atenția asupra lecturilor posibile, a felului în care acestea se răsfrâng, direct sau indirect, în opera sa, edită sau inedită. În ce privește istoria, Călinescu a insistat mai cu seamă asupra lecturilor ce se află înapoia scrierilor literare eminesciene, ca și a unor studii sau articole de evident interes istoriografic. Eminescu face însă ample incursiuni istorice și în articole de factură social-politică pe care Călinescu nu le-a discutat special. Oricum, capitolul despre *cultura istorică* din *Opera lui Mihai Eminescu* rămâne fundamental prin calitatea și volumul informațiilor, prin acuitatea multor observații și prin felul în care integrează preocupările pentru istorie ale lui Eminescu în spațiul cultural-spiritual al acestuia.

Se cuvine menționată, apoi, recenta cercetare a lui Alexandru Zub, *Junimea — implicații istoriografice 1864—1885* (Editura Junimea, Iași, 1976), lucrare prea puțin reținută de critica de specialitate, deși este una dintre operele reprezentative în domeniul istoriografiei noastre.

Documentată pînă la erudiție (căzînd uneori în exces) și solid construită, lucrarea lui Al. Zub are considerații interesante și despre concepția istorică a lui Eminescu; cartea oferă numeroase date despre cultura și aria preocupărilor istorice ale poetului. Din păcate, atît materialul documentar, cît și comentariile sînt extrem de răsfrirate, în funcție de problemele, foarte numeroase, pe care Al. Zub le tratează. Subsumînd materia

⁴ M. Eminescu, *Scrieri politice și literare*, vol. I, 1870—1877, ediție critică de Ioan Scurtu, Edit. Minerva, București, 1905.

⁵ D. Murărașu, *Naționalismul lui Eminescu*, Edit. „Bucovina” I. E. Torouțiu, București, 1932.

⁶ M. Eminescu, *Opera politică*, vol. I, 1870—1879; vol. II, 1880—1883, ediție îngrijită de I. Crețu, Edit. Cugetarea-Georgescu Delafraș, București, 1941.

cărții unei structuri problematizate, Al. Zub a trebuit să fragmenteze și datele privind un autor sau altul⁷.

O observație pe care o îngăduie lectura cărții sale este că în afară de junimiștii de formație și cu preocupări preponderent istorice — A. D. Xenopol, G. Panu — Mihai Eminescu era cel mai atașat de istorie și de problemele ei.

Informații de cert interes privind cultura istorică a poetului aflăm în *Caietele Mihai Eminescu* îngrijite de Marin Bucur (vol. I—V). În special studiul acestuia din nr. V, *Cultura istorică la Eminescu* * devine indispensabil pentru orice cercetare vizând preocupările de istorie ale astrului poeziei noastre. Ducind într-un fel mai departe investigația lui G. Călinescu, editorul *Caietelor lui Eminescu* a apelat la manuscrisele poetului în dorința de a reconstitui mențiunile cu caracter istoric care se găsesc acolo și sursele bibliografice ale acestora. Efectul însumării acestor date impresionează prin vastitatea cîmpului de lectură istorică la Eminescu, prin mulțimea referirilor la ediții fundamentale de documente și izvoare ale vremii. În special problema posibilelor surse de lectură din istoricii antici și bizantini este, credem, cvasicomplet lămurită. Destul de amănunțit se reface și traseul lecturilor eminesciene în domeniul istoriei medievale românești.

Dificultatea pe care a înfruntat-o Marin Bucur, se pare nu fără succes, este aceea a stabilirii edițiilor — în marea lor majoritate germane — de care a dispus Eminescu în lecturile sale. Sigur, notele lăsate de poet nu sînt sinteze ordonate, ci însemnări de informare care se sublimau în creația sa — artistică sau publicistică — de cele mai multe ori mediat. Ele răspundeau setei sale de cultură, nevoii adînci de a ști, de a se împlini ca „om al culturii totale”, cum se exprima Constantin Noica într-un inspirat eseu, și nu de a „ordona” materia manuscriselor care nu exprimă decît starea unui spirit în continuă mișcare.

Se remarcă prin precizie și rigoare contribuțiile lui D. Vatamaniuc privind preocupările lui Eminescu pentru istoria națională și universală. Textele și tabelele publicate de el, după manuscrisele poetului, sînt de cel mai mare interes, fie-că pun pentru prima dată în circulație fragmente din aceste manuscrise⁸, fie că refac exactitatea unor texte, corectînd inadvertențele și erorile din publicațiile anterioare⁹.

Studiile publicate pînă în prezent privind cultura istorică a lui Eminescu, ca și alte scrieri consacrate preocupărilor sale istoriografice au un rol de necontestat în fundamentarea acestei direcții de cercetare. Dar oricît de însemnate și de numeroase ar fi achizițiile anterioare, tema

⁷ Recent Al. Zub a publicat în „Revista de istorie” (tomul 33, nr. 6/1980) studiul *Viziune și desfășurare istorică la Mihail Eminescu*, iar în *Caietele Mihai Eminescu* (V, 1980) articolul *Sensul duratei istorice la Eminescu*. Ni s-au părut, din păcate, insuficient cristalizate (mai ales primul) și irelevante pentru activitatea autorului și pentru problemele puse în discuție.

* Pentru calitățile sale de informare s-ar fi convenit ca studiul să fie izbăvit de unele redundanțe stilistice la care, se vede treaba, M. Bucur nu poate renunța: „poetul nu e un savant profesional” îi place să scrie lui M. Bucur; el „nu descoperă istoria pentru că fenomenul devenirii conținut nu-l curge pe lângă suflet” (*op. cit.*, p. 19).

⁸ Vezi „O conștiință de sine unitară”, în „Manuscriptum”, anul X, 3 (36) 1979.

⁹ D. Vatamaniuc, *M. Eminescu. Preocupări pentru istoria națională și universală*, anul X, 3 (40) 1980.

Eminescu și istoria se află de fapt la începuturile examinării sale. Este nevoie în acest domeniu de studii ample, chiar de sinteze cuprinzătoare valorificând întreaga bogăție de idei și de imagini din opera lui Eminescu, atît din creația literară, cit și din publicistică. Accentul va cădea, firesc, pe viziunea istorică a lui Eminescu, pe felul în care a conceput și a gîndit trăsăturile anumitor epoci, procese și evenimente istorice, rolul unor figuri ale trecutului nostru, pe legătura dintre ideile sale privind istoria și ansamblul concepției sale filozofice și social-politice, cu un "cuvînt pe textele în care a făcut operă de interpretare (luînd noțiunea în sensul cel mai larg). Progresul acestui demers este condiționat, mai cu seamă, de reanalizarea operei politice a lui Eminescu¹⁰.

Nu e cazul să insistăm asupra faptului că asocierea lui Eminescu cu ideea de poet a contribuit, poate, la diminuarea atenției pentru publicistică, domeniu pe care l-a ilustrat într-un grad foarte înalt. Pentru a ne da seama ceea ce a reprezentat Eminescu în acest domeniu e potrivit să spunem că dacă nu ar fi scris de unul singur vers, ar fi rămas, nu mai puțin, ca unul dintre cei mai remarcabili publiciști ai noștri (poate cel mai mare). Bibliografia scrierilor dedicate lui Eminescu consemnează unele preocupări în acest sens. Sînt și cercetări și studii mai recente¹¹. Contribuția lor este incontestabilă, însă gîndirea social-politică a lui Eminescu se constituie într-un adevărat capitol al istoriei gîndirii românești. Ea solicită un amplu examen, pornind de la sensul exact și real al textului eminescian, fără tentația formulelor consacrate prin uz și rutină, cum și fără acel complex de susceptibilități care nu dau o idee concludentă nici despre punctele slabe ale gîndirii lui Eminescu, și, ceea ce e mai inacceptabil, nici despre aspectele valoroase ale acesteia. Astăzi există suficiente condiții stimulative pentru reluarea cugetării social-politice a lui Eminescu, pentru a pătrunde, fără complexe, pe un tărîm în care ni se dezvăluie atît de mult din personalitatea și intelectul poetului, care prezintă atîtea vase comunicante cu opera sa poetică și care are o reală însemnătate pentru definirea problemelor generate de societatea românească în perioada de la unirea din 1859 pînă după războiul de independență.

De altă parte, strădaniile în realizarea unei ediții fundamentale reînnoite a publicisticii lui Eminescu par, în sfîrșit, să se materializeze odată cu apariția vol. al IX-lea al *Operei* eminesciene. Importanța împlinirii

¹⁰ Este greu să se formuleze în termeni mai expresivi și mai energici acest deziderat decît a făcut-o Eugen Barbu într-un articol comemorativ din „Scintila”, 13 ianuarie 1980: „Mulți îl cunoaștem numai ca poet și nu ca gînditorul profund care a fost, însămiînd în conștiința poporului o teribilă recoltă ce se resimte pînă în zilele noastre în tot ce cugetăm și scriem, pentru că fără el nu se poate. Către această operă foarte puțin cunoscută din motive inexplicabile pentru mine, cu exagerările și inechitățile parțiale pe care le conține, ar trebui îndreptată atenția cititorului tînăr, pentru că a-l lipsi pe Eminescu de vizionarismul său mi se pare un lucru nepermis”.

¹¹ Amintim *Introducerea* lui Aurel Martin la culegerea M. Eminescu, *Articole și traduceri I*, ediție critică de Aurelia Rusu, Edit. Minerva, București, 1974, p. V—LVI; Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Edit. Eminescu, București, 1978, p. 528—565. Bine documentate, dar inaderente la caracteristicile și spiritul exact al gîndirii lui Eminescu — găsesc ireproșabile toate ideile sale sociale — sînt studiile lui Gh. Bulgăr (e vorba de o parte din articolele cuprinse în culegerea *Eminescu — coordonate istorice și stilistice ale operei*, Junimea, 1980, vezi și *Publicistica lui Eminescu*, Studiu introductiv de Gh. Bulgăr și Al. Melian, în *Mihal Eminescu*, „Icoane vechi și icoane nouă”. *Pagini de ziar*, Edit. Eminescu, București, 1974.

acestui deziderat este greu de supraapreciat atît prin ceea ce semnifică el în sine, ca act de *restitutio in integrum* a scrisului lui Eminescu, cît și ca instrument inestimabil pentru cercetările de specialitate¹².

Tema istorie și realitate contemporană la Eminescu nu se reclamă doar din necesitatea cunoașterii unui cîmp de preocupări eminesciene care au fost mai puțin aprofundate și au intrat într-o mică măsură în conștiința teoretică contemporană. Pentru orice cercetător urmărind fie și numai în linii generale această temă, devine limpede implicarea ei în întreaga problematică a fenomenului cultural românesc al epocii. În fond, faptul esențial pe care-l relevă tema dată este apartenența organică a lui Eminescu la cultura română, la caracteristicile și problemele sale specifice. Sub aspect filozofic general s-a insistat și s-a clarificat, credem, îndeajuns ideea că opera lui Eminescu întruchipează cea mai înaltă expresie a culturii noastre, că ea este o sinteză a spiritualității românești. Rolul hotărîtor îl are aci, așa cum am amintit, nivelul ei valoric, capacitatea de a transmite, mai deplin și mai profund decît orice altă creație spirituală românească, semnificațiile culturii noastre, sistemul său de simboluri și viziunea sa specifică asupra lumii, mesajul identității sale. Orice model interior al culturii noastre are în centrul său creația eminesciană și aceasta spune îndeajuns despre forța cu care ea îi înrîurește destinele.

Și mai susținute au fost eforturile menite să dezvăluie felul cum s-a apropiat, cum a înțeles și cum a căutat să se contopească Eminescu cu lumea valorilor culturale ale poporului nostru. Poate ca nimeni altul pînă la el, poetul a avut sentimentul acestor valori, a fost mereu preocupat de ideea specificului național în artă și literatură, socotind că datoria acestora este de a traduce specificul în forme sensibile. Fondul cultural preexistent, popular sau cult, sublimînd experiența de viață a poporului, devenea, astfel, element modelator al creației spirituale ulterioare. Dinspre el străbăteau — potrivit gândului lui Eminescu, pulsații permanente care trebuiau captate și încorporate în noile manifestări din cîmpul artei și literaturii spre a se realiza acea unitate de esență și identitate a corpului de cultură al unui popor. Și aceasta nu dintr-o slăbiciune doctrinară pentru tradiție, ci pentru că cultura unui popor, ca și istoria lui, au permanențe obiectiv determinate de totalitatea evoluției lor, a interconexiunilor specifice vieții lor interne și externe. Cristalizarea unor reprezentări și simboluri în cultura populară, a unei atitudini în fața istoriei, apariția unor probleme-cheie în gîndirea social-politică definesc însăși individualitatea vieții unui popor, modul său de a se manifesta, cum se exprimă Eminescu, ca „nuanță prismatică a omenirii”.

¹² Textul de față era încheiat la apariția vol. IX al *Operele*. În măsura putinței, am ținut seama atît de materialul istoric nou din articolele lui Eminescu publicate întîia dată în volum, cît și de substanțialul studiu introductiv al lui Al. Oprea, *Publicistica lui Eminescu* (p. 5—49). Sper, cu alt prilej, să pot discuta unele idei și aprecieri ale studiului care marchează un moment în cercetarea publicisticii eminesciene.

Cum era de așteptat, apariția vol. IX al *Operele* lui Eminescu a generat numeroase comentarii și informații în presa cultural-literară. N-a lipsit nici zelul excesiv, mergîndu-se pînă acolo că în modul cel mai serios (serios oare?) unii comentatori acordau publicisticii eminesciene preeminență față de poezia sa!

Mare lucru trebuie să fie simțul echilibrului și cumpănirea judecării!

Eminescu a îndemnat permanent să se creeze o conștiință a valorilor culturale ale poporului nostru, iar opera sa stă mărturie fără pereche cit de fecund, de bogat în urmări este contactul cu aceste valori.

Adinca implantare a lui Eminescu în matricea culturii românești se dezvăluie în chip extrem de grăitor dacă privim chestiunea din perspectiva ideilor, motivelor și a temelor care cristalizează preocupările sale publicistice. Este vorba de elemente sesizabile în planul empiric al analizei. Aci interesul lui Eminescu pentru istorie și, bineînțeles, ipostaza sa de gânditor social, de ideolog, sint caracteristice și revelatoare. Să ne gândim, de pildă, că pasiunea lui Eminescu pentru dacism are precursori în întreg romantismul românesc și că problema latinității și dacismului este prezentă (în aspecte și forme mult mai nuanțate decât se tratează de multe ori astăzi) de-a lungul întregii perioade de edificare și de afirmare a națiunii române. (Din păcate un anume fragmentarism tematic în orientarea cercetărilor și lipsa de interes pentru sinteză în istorie țin încă în afara preocupărilor o asemenea temă).

Să ne gândim că antiteza trecut-prezent este caracteristică gândirii luminate și romantice din țara noastră; ceea ce diferă la Eminescu sint termenii concreți de judecată ai acestui raport. La fel, să ținem seama că viziunea patriarhală și tradiționalistă despre societatea medievală românească, cu stăpîni de moșie și țărani contopiți într-o comuniune aproape deplină, cu domni și voievozi purtîndu-și prerogativele cu maiestatea simplă a unor căpetenii de țărani (țară și pămînt formînd o unitate indestructibilă) această viziune se întîlnește și la Nicolae Iorga, dintre istorici, sau în romanele istorice ale lui Mihail Sadoveanu, pentru a nu cita decît două exemple ilustre.

Să observăm, nu mai puțin, că marile figuri ale feudalismului românesc pe care Eminescu le-a evocat îndeosebi — Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul — sint capete de afix ale istoriografiei noastre romantice, iar poezia, dramaturgia, nuvela și romanul românesc vor găsi mereu surse de inspirații în viața și epoca lor. Ioan Eliade Rădulescu, Bălcescu, Bolintineanu, Alecsandri, Alexandrescu dintre înaintași, B. P. Hașdeu ca dramaturg și istoric — contemporan cu Eminescu —, apoi Delavrancea, Sadoveanu, Iorga etc., toți se adresează figurilor istorice predilecte pentru Eminescu. Este drept, puțini dintre scriitorii propriu-ziși au egalat pe Eminescu în ce privește orizontul istoric.

Cît privește ideile lui Eminescu despre valorile expresive ale limbii populare și a vechilor scrieri — cronici, hrisoave, cărți laice sau religioase — marele poet se înscrie într-o linie de continuitate care străbate întreaga cultură românească. Kogălniceanu și Alecsandri, Alecu Russo sau Nicolae Bălcescu, toți cărturarii epocii romantice românești susțin și promovează această idee. Ea va juca rol de stea polară și în etapele ulterioare, fiind valorificată de personalitățile culturii noastre, fie ei gânditori social-politici sau filozofi, lingviști sau scriitori.

Problema însăși a raportului cultură-civilizație, a căilor de asimilare a formelor moderne ale civilizației de către o cultură înrădăcinată în tradi-

ții și structuri milenare generează o ideologie cu note comune la Eminescu, Iorga, Sadoveanu¹³, Blaga etc.

Nu mai este cazul să insistăm asupra tezei formelor fără fond, a raportului contradictoriu dintre fond și formă în evoluția civilizației române moderne, teorie care colorează specific marile curente de gândire social-politică românească, de la junimiști la sămănătorști, și de la popora niști la socialiști, fiecare dintre ele interpretind-o în funcție de principiile călăuzitoare de ansamblu. În schimb, teoria „păturii suprapuse”¹⁴ se fixează mai ales în cîmpul curentelor tradiționaliste filoagrariene, avînd, este adevărat, puternice aderențe nu numai în ideologia politică, dar și literară a timpului.

Așadar, viziunea istorică și ideile social-politice ale lui Eminescu implică o disecție în întreaga cultură română modernă cu marile ei probleme care îi polarizează preocupările și-i conferă o remarcabilă unitate tematică. Format într-o epocă în care s-a cristalizat nucleul acestor probleme vizînd caracteristicile civilizației românești, Eminescu a fost înrîurit, desigur, de ambianța dezbaterilor și, în același timp, a contribuit el însuși la conturarea problematicii care va focaliza interesul și preocupările gândirii sociale, politice și filozofice românești pentru multă vreme.

Dacă, așa cum pleda Constantin Noica în eseurile amintite, în imaginea noastră despre Eminescu trebuie să includem și fațeta omului cu o deschidere extraordinară spre cultură (fațetă pusă în lumină de acele documente unice care sînt manuscrisele poetului) credem că este necesară și cuprinderea lui Eminescu în cîmpul culturii române din perspectiva globală a problemelor și caracteristicilor acesteia.

Mai direct spus, Eminescu a fost tratat pînă acum aproape exclusiv în modalitate literară. (Aci nu e vorba de aspectele dezbătute, ci de maniera de tratare). E timpul, poate, să se încerce și o modalitate cultural-istorică, implicînd, prin însăși natura sa, un context mai larg — care va include preocupările, temele și motivele culturale din epocă, problemele și dezbaterile ideologice, evenimentele politice, mentalitățile, substratul adînc al tensiunilor sociale, caracteristicile acestora, condițiile particulare ale intelectualului vremii etc., etc.). Viața și opera lui Eminescu atestă o reacție specifică la toate aceste fenomene; ele poartă semnele contextului cultural istoric de o manieră extrem de semnificativă.

Or, „teoria” geniului, ca exemplar unic și inexplicabil, a impietat, de ce să n-o spunem, asupra situației istorice a lui Eminescu. Este interesant de observat și astăzi cît de insistent se subliniază necesitatea unor preocupări pentru înscrierea poetului în universalitate. În schimb, altitudinea valorică a operei lui Eminescu pare să creeze greutăți în articularea ei cu

¹³ Spiritul eminescian este cît se poate de evident în următoarea formulă a ideologiei politice (și artistice) a lui Sadoveanu: „Înțelegem nevoia întăririi acestui neam în curentul de europenizare și, în același timp, mă biruie părerea de rău că i s-ar prăpădi, în asemenea prefacere, toată originalitatea. Dilema aceasta m-a situat definitiv într-un fel de democrație conservatoare: soluția, relativă, a necunoscutului încă n-o văd” (Mihail Sadoveanu, *Anii de ucenicie*, Edit. Minerva, București, 1970, p. 247). Remarci interesante de domeniul teoriei culturii românești face N. Trigișoiu în teza de doctorat *Romanul istoric al lui Mihail Sadoveanu*, Universitatea București, 1980 (în manuscris).

¹⁴ O funcție similară cu tema „paturile suprapuse” în cadrul curentelor conservatoare filoagrariene, joacă teoria „oligarhiei” în cadrul gândirii socialiste.

fluxul dezvoltării culturale românești. Eminescu e însă nu numai cel mai strălucit exponent al acesteia; el e hrănit de sevele acesteia. Poetul și ziaristul a trăit viața culturii românești, problemele ei, a încorporat mesajele ei, preocupările ei, a militat pentru valorile ei, a fost unul dintre cei mai reductibili participanți la dezbaterile privind specificul și trăsăturile civilizației românești.

Într-un mic articol sciteiilor Pompiliu Constantinescu enunța un adevăr fundamental: „În cultura și literatura veacului al XIX-lea, Eminescu apare, de la distanța spirituală de la care îl judecăm, ca un mare creator de sensibilitate”¹⁵. Transmițându-i strălucire și ajutând-o să se autodefinească, Eminescu a înțeles, ca nimeni, sensurile ei adânci și nevoia de a se situa în prelungirea acestora.

Dacă este evident că Eminescu reprezintă un moment de referință în evaluarea culturii românești, credem, de altă parte, că analiza operei și creației sale, din perspectiva fenomenului cultural românesc, este nu numai profitabilă, dar, în stadiul de față al cercetărilor, de mare necesitate. Concepută pe un plan amplu, o asemenea cercetare implică o adevărată radiografie în structura și caracteristicile culturii noastre. Demersul respectiv ar da, bineînțeles, o perspectivă coerentă și unitară observațiilor, extrem de numeroase și nu odată revelatoare, de pînă acum, dar care rămîn, totuși, parțiale și fragmentare.

Comentariile de mai jos sînt scrise în ideea că ar putea figura printre textele (cu caracter de suport) de natură să furnizeze un material de analiză concretă viitoarelor sinteze asupra fenomenului cultural românesc și a punctelor sale de contact cu opera lui Eminescu. Ele nu sînt și nu se vor altceva. Restrînse la preocupările lui Eminescu pentru istorie și la unele aspecte ale gândirii sale social-politice, aceste comentarii vizează mai ales publicistica eminesciană. Aceasta pentru că publicistica, așa cum am amintit, conține numeroase reflexii, simple constatări sau considerații mai ample care nu au fost încă analizate, însumate și integrate preocupărilor lui Eminescu. Apoi, în publicistică întîlnim gîndul exact al lui Eminescu despre problemele istoriei românești. Poezia, opera literară în general, e creație artistică, transfigurare a realului; adevărul artistic nu este adevăr istoric și nu poate fi judecat decît în structura sa interioară. Pe cînd în lucrarea științifică sau în textul publicistic interesează adecvarea conținutului de idei la realitatea examinată, în opera literară interesează datele realității expresiei artistice, ca atare, cum se exprima un exeget al lui Eminescu¹⁶. Scrierile literare ale lui Eminescu de inspirație istorică, sau, mai exact, motivele istorice în arta poetului propun o viziune, sugerează cel mult o anumită atmosferă, ca și izvoarele lecturilor sale în domeniul artei.

Prin aceasta nu vrem cituși de puțin să spunem că cel care cauză istoria în opera lui Eminescu s-ar putea dispensa de creația sa literară. Multitudinea de analize dedicate tocmai acestui domeniu sînt proba cea

¹⁵ Pompiliu Constantinescu, *Scrieri*, volumul 2, ediție îngrijită de Corina Constantinescu, cu o prefață de Aurel Felea, Edit. pentru literatură, 1967, p. 541.

¹⁶ Vezi D. Caracostea, *Arta cuvîntului la Eminescu*, ediție îngrijită, addendă bibliografică și indice de nume de Nina Apetroaie. *Studiu introductiv* de Ion Apetroaie, Edit. Junimea, Iași, 1980, p. 134.

mai elocventă a forței de sugestie a imaginilor poetice propuse de Eminescu și a înriuririi lor afective. Plăsmuirile sale poetice trimit orbitoare fascicule de lumină spre marile sensuri ale istoriei noastre, îndeamnă la meditație, ridică gândul pe un plan de esențe și creează, mai presus de orice, un sentiment de comuniune cu viața trecută a acestui pământ și a oamenilor săi. Imaginea poetică eminesciană e încărcată de simboluri; ea ne comunică ceva fundamental despre realitatea dacică, să spunem, despre destinul nostru ca popor, opera sa devenind, în fapt, indispensabilă reprezentării noastre despre noi înșine.

Dar adevărul artistic este, așa cum am subliniat, de un alt gen decât realitatea istorică în sensul strict al termenului. De aceea, într-un fel ne vom adresa creației artistice și într-altul articolului de ziar sau studiului propriu-zis istoric din opera lui Eminescu.

Sau, cum spunea poetul însuși :

„Una-i lumea-nchipuirii cu-a ei mîndre flori de aur
Alta unde cerci viața s-o-ntocmești precum un faur
Cearc a da fierului aspru forma cugetării reci”.

Aceasta și face dificil studiul aspectelor istorice în ansamblul operei sale. Împletirea mitului poetic cu istoria (poetul își înmuia gândul istoric „în vise de aur”) a realului cu ficțiunea, proiectarea realității în mit și chemarea mitului să lumineze istoria creează o rețea extrem de complicată de raporturi și contingente. Dificultatea în a cristaliza o astfel de temă ne pare evidentă.

Oricum, dacă distincția de planuri este de la sine înțeleasă, separarea lor nu ni se pare justificată. Aceasta pentru că sub aspect compozițional ar însemna să se reia numeroase idei care se regăsesc atît în creația artistică, cît și în publicistica eminesciană. Pe de altă parte, între viziunea poetică și esența ideilor expuse în studii și articole există o unitate de substanță. Structura gândirii sale, concepția sa filozofică rămîn, în fond, aceleași, luînd forme specifice în funcție de natura scrisului.

O ultimă precizare în observațiile preliminare avem să facem în legatură cu bibliografia și documentarea studiului de față. În acord cu factura acestuia, vom evita supraabundența citatelor și a trimiterilor documentare, cu atît mai mult cu cît nu e vorba de investigarea proprie a unor noi izvoare. Altfel, bibliografia problemei e așa de întinsă încît trimiterile documentare pot fi lărgite oricît fără să epuizeze ce s-a scris pînă astăzi. Iată un suficient factor ponderator pentru fastidioase desfășurări de erudiție.

II. CARTEA ȘI LECTURA ISTORICĂ — PREOCUPARE CONSTANTĂ A LUI EMINESCU

Din propriile mărturisiri, din relatările apropiaților și a celor care l au cunoscut bine, din cercetările exegeților care au ținut să reconstituie universul intelectual al lui Eminescu, din întreaga sa operă, rezultă, într-o formă impresionantă, interesul și pasiunea lui Eminescu pentru domeniul și cartea de istorie. A citit în permanentă din fragedă tinerețe, a audiat cursuri și prelegeri universitare de istorie, s-a adîncit chiar în studiul documentelor și izvoarelor, ținînd și-si formeze o metodă critică

de investigare a lor, a comentat și recenzat scrieri istorice, a urmărit fenomenul istoriografic de la noi, în toate manifestările sale mai semnificative, a fost un mare pasionat de carte veche românească. „Trecutul m-a fascinat întotdeauna — nota poetul într-o scrisoare din 1874. Cronicile și cintecile populare formează, în clipa de față, un material din care culeg fondul inspirațiilor”¹⁷. Această mărturisire este emblematică pentru viața spirituală și sufletească a poetului.

La Viena, arăta un prieten al lui Eminescu „masa sa era plină de cărți românești și nemțești” între cele dintii remarcându-se „scrierile vechilor cronicari”¹⁸. Despre pasiunea pentru cărțile vechi ne vorbește elocvent scrisoarea din 15 octombrie 1877 către Titu Maiorescu, trimisă în pragul plecării poetului din Iași la București. „Am adunat multe vechituri, manuscrite și tipărituri vechi românești, pe care le-aș lua bucuros cu mine”¹⁹.

Astăzi există cercetări de reală virtuozitate informativă despre lecturile istoriografice ale lui Eminescu și împrejurările în care au avut loc, de la cărțile folosite de poet în timpul funcționării lui la biblioteca universității din Iași, la cronografele aflate în posesia sa și căile posibile de proveniență a acestora, și de la edițiile moderne de documente pe care le-a folosit, la știrile excerptate din scrierile istoricilor antici.

Ar fi superfluu să reluăm aici toată această bogăție de informații, solicitând, dealfel, un examen de specialitate aparte.

¹⁷ I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. IV, București, 1933, Institutul de arte grafice „Bucovina”, p. 127.

¹⁸ T. V. Ștefanelli, *Amintiri despre Eminescu*, București, 1914, p. 71—72. Evocările lui Ștefanelli punctează adesea pasiunea lui Eminescu pentru istorie. La Gimnaziul din Cernăuți — scrie Ștefanelli — „nici nu ne puteam asemăna cu dînsul (la istorie) pentru că el avea o deosebită predilecție pentru aceasta și se vede că avea și din România cărți de istorie națională” (*op. cit.* p. 25); vezi și Alexandru Elian, *Eminescu și vechiul scris românesc*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, I (1955), p. 138—139. O idee despre măsura în care Eminescu era captat de istorie, în anii studenției sale la Viena, ne-o dă reacția sa la vizitele colegilor (pe care nu odată le găsea intepestive). Preluînd știrea de la un prieten de studenție din Viena (publicată în *Omagiul lui Eminescu*, București, 1909, p. 84—85), G. Călinescu scrie în *Viața lui Mihai Eminescu*: „Deoarece, în vreme ce mîdita, plimbîndu-se prin odaie, avea obiceiul să fredoneze întret un cîntec, cite un prieten îl întreba ce cugță cînd cîntă: «Măi — îi răspunea el — să știi, cînd sint melodiile vesele, gîndesc poezie, însă dacă sint marșuri, gîndesc istorie»” (*op. cit.*, p. 147). Revelatoare scenă!

¹⁹ Vezi G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, I. Editura pentru literatură, 1969, p. 499. Foarte temeinic studiul lui Al. Elian, *Eminescu și vechiul scris românesc*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, I, 1955, p. 129—160; în biblioteca poetului se aflau un *Codex miscellaneus* din 1693, un *Ironograf* din 1760 și un miscelancu din sec. XIX. Vezi de asemenea, Paul Cernovodcanu, *Un manuscris de istorie veche în bibliotecă lui Eminescu* în „Caietele Mihai Eminescu”, IV, 1977, p. 55—67; (comentariu la manuscrisul aparținînd poetului *Istoria de obște a lumii*); idem, *Eminescu și cronografele românești*, în „Caietele Mihai Eminescu”, II, 1974, Edit. Eminescu, București, p. 55—74. „Întimplarea a făcut chiar, ca în posesia poetului să se fi aflat în copii-manuscrite două tipuri de cronografe — unul aparținînd genului Danovici, iar celălalt mitropolitului Dimitrie Rostoveanu — și să fi consultat pe un al treilea, anume pe cel al lui Moxa” (p. 57). Prezența unor vechi manuscrite în biblioteca lui Eminescu are și o semnificație adînc umană. În epocă a existat o adevărată sete de vechea carte românească. Mihail Kogălniceanu și B. P. Ilășeu, D. A. Sturdza sau Theodor Codrescu, pentru a da doar cîteva nume, au publicat și au fost pasionați colecționari de manuscrite. Că au putut face așa ceva, este cumva normal dată fiind condiția socială și statutul lor în societate. Dacă ne gîndim însă la existența pămînteană a lui Eminescu, gestul său de a procura și conserva cărți vechi, a le purta cu sine, ca singura lui avere, e suficient spre a-i da, unul asemenea oim, accente unice de fior.

Așa cum arată G. Călinescu, și după el M. Bucur, poetul face în manuscrise mențiuni la Herodot, Strabo și Ptolomeu ²⁰. Urmărește în marile opere de istorie și geografie ale antichității mai ales știrile privitoare la pământul țării noastre, la traci și daco-geți. Consultă, deasemenea, operele scriitorilor latini — Marcus Porcius Cato, Salustius, Titus Livius, Tacitus.

Apariția ediției monumentale de documente inițiate de Theodor Mommsen *Corpus inscriptionum latinarum* (vol. 1, 1863); *Corpus inscriptionum Asiae provinciarum, Europae, Graecorum, Illyrici, Latinae*, Berlin, 1873, i-au înlesnit familiarizarea cu datele istoriei vechi. La Viena și Berlin, avea să noteze G. Călinescu în exegeza sa, Eminescu a consultat această colecție de documente de unde își extrăgea „cu bună caligrafie date privitoare la Dacia” din Eutropius și Jordanes, din Dio Cassiu și Dio Chrysostomus etc. ²¹. (Este suficient să parcurgem planul epopeii *Decebal* pentru a observa indiciile acestor lecturi).

Același interes pentru istoria noastră veche, dacică, îl vedem și în extrasul din Flavius Vopiscus privind așa zisa retragere aureliană: „Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu ex provinciabus reliquit” ²².

Pentru istoria romană poetul dispunea de opera fundamentală a aceluiasi Mommsen — *Römische Geschichte*. (Pină în 1874 apăruseră patru ediții ale acestei lucrări) ²³.

Realizări importante înregistrase istoriografia germană și în editarea cronicarilor bizantini; Eminescu consultă și aceste colecții de izvoare. Manuscrisele sale fac mențiuni la Kedrenos și Choniates, la Giorgius Pachymeres „istoricul de curte al întiiului Paleolog Mihail”, la istoricul bizantin Chalkokondilas (sec. al XV-lea) ²⁴.

Semnificative pentru spiritul iseoditor al poetului sînt mențiunile la ediții rare de hărți vechi cu indicații foarte prețioase despre locurile și așezările carpato-danubiene. Printre ele figurează și celebra *Tabula Peutingeriana* (Leipzig, 1824) ²⁵.

Nu este neglijată nici epoca atît de frămîntată a marilor migrații. Dealtfel opera lui Jordanes *De regnorum et temporum successiune* i se recomanda la curs drept o istorie universală pînă la epoca lui Justinian, iar despre goți primea de la cursurile audiate numeroase indicații bibliografice ²⁶. În însemnările sale Eminescu se oprește la relatările lui Priscus, ambasadorul bizantin la curtea marelui rege hun Attila (448) asupra obiceiurilor și rînduicilor de acolo și face trimiteri la Salvianus „preot din Marsilia, născut la 390 dintr-o familie galică”.

²⁰ Vezi *Caiele Mihai Eminescu*, V, (1980), p. 22; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 492.

²¹ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 19; vezi și *Caielele Mihai Eminescu*, V, (1980), p. 39-40.

²² Vezi *Caielele Mihai Eminescu*, V (1980), p. 40.

²³ Concepția în 5 volume — prima ediție între 1854-1857 — din care au apărut doar vol. 1-3 care se opresc cu expunerea la sfîrșitul sec. I al erei noastre. Volumul V, apărut în 1885, excede planului propriu zis al *Istoriei Romei* urmîrind situația provinciilor romane în perioada Imperiului.

²⁴ Vezi *Caielele...*, V (1980), p. 25-26. Pachymeres afla în secolul al XIII-lea prezența vlahilor pîna și „în marginea Constantinopolului pînă la Viza” (vezi Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică a spre întemeierea statelor românești*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Valeriu Ripeanu, Edit. Eminescu, 1980, p. 56).

²⁵ *Ibidem*, p. 21-26.

²⁶ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 493; M. Bucur, *Cultura istorică la Eminescu*, în *Caielele...*, V (1980), p. 20.

Despre românii din Balcani în evul mediu timpuriu, dar mai ales despre românii carpato-danubieni la începuturile statalității lor și în perioada următoare Eminescu face notări atît din autorii mai noi (Jakob Ph. Fallmerayer, *Fragmenten aus den Orient*, zweiter Band, Stuttgart und Tübingen, 1845²⁷, W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, Berlin, 1858, Ludwig Albrecht Gebhardt, dar și la umaniștii sec. XIV—XV — Aeneas Silvius Piccolomini și Bonfinius²⁸).

Eminescu ținea să se informeze în problemele istoriei sud-estului european și aceasta nu numai pentru epoca nouă, ci și în vremuri mai îndepărtate, de geneză a popoarelor din această zonă, de cristalizare a vieții de stat și religioase. Într-o perioadă cînd slavistica era la începuturile sale, Eminescu sublinia trebuința de a se cunoaște neapărat documentele paleoslave pentru istoria noastră medievală. „Limba slavă a hrisoavelor, a bisericeii, a afacerilor publice și numirile slavice ale localităților — observa el într-o notă de manuscris — iată stîlpii”²⁹.

Dealtfel activitatea lui Hașdeu și publicațiile sale — *Cuvente den bătrîni*, *Columna lui Traian* — impulsiau rapid domeniul dat de cercetare. Eminescu sesizează cu perspicacitate semnificația dezvoltării lui. Printre notele sale se află referiri la operele unor învățați ruși — E. Golubinski, *Scurtă istorie a bisericilor ortodoxe bulgară, sîrbă și română sau moldovalahă* (în rusă), Moscova, 1871, (în ea se află hrisovul din 1019 prin care Vasile VI Bulgaroctonul dădea patriarhului din Ochrida jurisdicțiune asupra valahilor din toată Bulgaria)³⁰ și bizantinistul Vasilevski, cu ediția *Sfaturile și povestirile unui nobil bizantin din sec. al XI-lea* (în rusă) Petersburg, 1881.

Mult mai amplu era inițiat Eminescu în sursele istoriografice poloneze. El face nu numai mențiuni în manuscrise³¹, dar le și folosește efectiv în scrierile sale. Așa este ediția lui Sommersberg *Annales Polonorum vetustiarum*, comentată de Joachim Lelevel³².

Orientîndu-se spre izvoare de mina întii, semn sigur al pasiunii și vocației de istoric, Eminescu nota într-unul din caietele sale: „Eu citez autori mai vechi, pe Fotino³³, pe Miron Costin d.e., și-n locul lui Strigow-

²⁷ În articolul *Românii Peninsulei balcanice* publicat în „Timpul” (26 septembrie 1878), Eminescu dă un amplu extras din cartea lui Fallmerayer. (vezi M. Eminescu, *Opera politică*, vol. I, 1870—1879, ediție de I. Crețu, p. 356—358).

²⁸ *Caietele*, V, p. 27—28.

²⁹ *Caietele*..., V (1980), p. 30.

³⁰ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 495.

³¹ În manuscrise lasă următoarea notă despre Dlugosz: „Dlugosz Ioan zis și Longinus, istoric polon născut în Brzeznia la a. 1415, dintr-o familie nobilă, a fost preceptorul copiilor lui Casimir IV, au împlinit mai multe misiuni diplomatice în Prusia, Ungaria, Boemia, a fost numit la întorcerea din călătoria la locurile sfinte arhiepiscop de Lemberg și a murit la Cracovia la 1480, înainte de a fi consacrat *Historia Polonica usque ad annum 1480* (Lipsca, 1711, 2 vol. in folio)” în *Caietele*..., V, p. 33—34.

³² vezi *Opera politică*, I, p. 188—189.

³³ Este vorba de Mihail Fotino (Hiotul) autorul unui manual de legi în trei redacții diferite (1765, 1766, 1777) în limba greacă populară conținînd extrase, adaptate nevoilor vremii, din „Basilicale” și din alte culegeri bizantine.

A fost folosită, alina spre 1830, ca simplă culegere privată de drept bizantin. Redacția din 1777 folosește în mai mare măsură „obiceiul pămîntului” și servește la alcătuirea *Pravilniceștii condici* (1780) a lui Al. Ipsilanti. (vezi *Dicționar enciclopedic român*, vol. II, Edit. politică, 1964, p. 446.

ski/Macyej Strzykowski) dacă el o fi conținând așa ceva, eu citez pe Pie-secki și pe Cromer . . .”³⁴. Despre însemnătatea pe care o acorda cercetării surselor de proveniență poloneză ca purtătoare a unor știri privind relațiile polono-moldovenești și a realităților Moldovei, ca atare, ne încredințează demersul său din 1874 pe lângă arhivele din Königsberg (despre aceasta va fi vorba mai jos). Cum se știe, el a luat acolo note după documente despre care știa că au fost publicate în colecția poloneză *Corpora documentorum*³⁵. În studiile sale Eminescu citează și pe istoricul maghiar G. Fejér cu colecția sa *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (Budae, 1829; 1866)³⁶.

Atît nevoia de contemplare a „aventurii umane” cît și setea imaginativă îl duceau spre miracolul mongolic, spre lumea califatelor arabe și, bineînțeles, spre impetuoasa „creștere” și lunga, epuizantă „descreștere” a imperiului otoman. În căutarea surselor primare, Eminescu trecea în însemnări: Ibn-Arab Schak, *Histoire du grand Tamerlan*, traduite de l’arab, Paris, 1658; Langlès, *Instituts politiques et militaires de Tamerlan* (Paris, 1787); Serif Eddin, *Histoire du Timur-bei*, trad. de Pétis de la Croix (3 vol. Paris, 1772); Weil, *Geschichte der Khalifen* (Band V)³⁷. Printre scrierile la care apeleză pentru istoria turcă există o mențiune specială la celebra operă a lui Joseph Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*³⁸. Celebrul vis al lui Baiazid din *Scrisoarea III* este preluat de poet din această lucrare. Nu mai puțin magnifica scenă a bătăliei de la Rovine atestă cunoașterea vechilor cronici — a lui Mihail Moxa (1620) publicată de Hașdeu în *Cuvente den bătrîni* (1878). Iată un pasaj pe care poetul l-a găsit consonant sensibilității sale artistice: „deci se lovîră cu Mircea Voevodu și fu război mare cît se întuneca de nu se vedea văzduhul de mulțimea săgeatelor”³⁹.

Pasiunea lui Eminescu pentru istorie, seriozitatea cu care privea actul de cercetare și conștiința valorii metodei critice în analiza izvoarelor (sau ceea ce am numi examenul lor filologic) se regăsesc exemplar într-o

³⁴ *Caietele*, v (1980), p. 30. Studiind trecutul Moldovei în raporturile internaționale Eminescu lasă următoarea mențiune la Strzykowski: „Se știe că după moartea lui Alexandru cel Bun au rămas doi fi: Ștefan și Ilie, cari și-au împărțit țara în două. *Mateiu Strzykowski* în cronica sa polonă-lituană, tipărită întîi și întîia la Königsberg 1582, ne spune cum și-au împărțit-o între ei” (*Opera politică*, I, p. 192).

³⁵ Necexistînd o colecție de documente privind istoria Poloniei medievale cu o asemenea titlatură, Paul Cernovodeanu face supoziția, foarte probabilă, că este vorba de ediția lui Maciej Dogiel (1715—1760) *Codex diplomaticus Poloniae et magni ducatus Lituaniae*, tomul I—III, Vilna, 1758—1764 (vezi Paul Cernovodeanu, *Eminescu traducător al primului volum din „Fragmente zur Geschichte der Rumänen” de Eudoxiu Hurmuzaki*, în *Caietele* . . . , V, p. 51).

³⁶ vezi *Caietele*, V, p. 31 Gyorgy (Giorgius) Fejér (1766—1851) — istoric, scriitor și traducător — preot catolic. După 1824, cînd devine directorul bibliotecii universității din Pesta, s-a ocupat mai ales cu publicarea izvoarelor istorice. Publicația sa principală: *Codex diplomaticus Hungariae*, vol. I—XLIII, Buda, 1829—1844 este folosită și astăzi, iar în unele cazuri de neînlocuit, căci multe din documentele copiate și publicate de el au dispărut.

³⁷ *Ibidem*, p. 30—31.

³⁸ Lucrarea lui Hammer, publicată începînd cu deceniul al III-lea al sec. al XIX-lea, a înseris un moment de referință în mai multe limbi europene. O ediție franceză din 1835 are 18 volume.

³⁹ Vezi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, Casa Școalelor, 1944, p. 243—244. O veche cronică bulgară, folosită de Moxa, redă aproape în aceiași termeni scena luptei: „și lăncii nenmărate s-au frînt atunci, și mulțimea săgeților a fost nenumărată, încît văzduhul nu se mai putea vedea de desimea lor” (vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 244).

scrisoare a poetului din 19 septembrie 1874. Aflat cîteva zile la Königsberg, Eminescu intenționa să exploreze arhiva de acolo, foarte bogată în documente medievale referitoare la regatul Poloniei și țările învecinate, deci și cele românești. Simțind nevoia unei metode critice adecvate de analiză a documentelor, poetul intenționa să intre în corespondență cu B. P. Hașdeu. Scrisoarea ne relevă un intelectual familiarizat cu istoria pînă în pragul specializării erudite.

„În Koenigsberg, scria poetul lui Ioan Al. Samurcaș, secretarul agenției diplomatice române de la Berlin, — n-a avut decît cinci zile, unde locuind la unul din colegii mei de la Universitate [...] și însoțit de el în cercetările mele, am putut vorbi cu directorul Arhivei despre existența documentelor regatului Poloniei și a țărilor învecinate, am cules notițe asupra acelorora, care sînt publicate deja în *Corpore documentorum* (vezi p. 127) dară o cercetare cu ochii proprii a documentelor originale nu este permisă decît după o învoire înscrisă a guvernului central”. După ce sublinia valoarea politică a documentelor pentru țările române, Eminescu arăta că are în privința descifrării lor „mai multă rutină și bun simț decît înțelegerea tuturor greutăților și criteriilor, de care chiar scriitorii însemenați sînt învinși”. Dorea, de aceea, să intre „în corespondență cu domnul Hildebrand, pentru a afla de la el numele dicționarelor auxiliare (a limbii latine corupte din acel timp și a prescurtărilor uzitate pe atunci — n.n.) și toate prezervativele critice pe care cineva trebuie să le aplice la documente, pentru a afla dacă sînt autentice sau apocrife, *căci în critica documentelor nu e permis a visa*”⁴⁰ (subl. n.s — D.H.). Iată, prin urmare, operînd și pe acest teren un ascuțit spirit critic și un respect deplin pentru adevărul istoriei documentare.

Cum menționam, Eminescu a cunoscut momentele nodale ale dezvoltării istoriografiei românești și a urmărit întreaga manifestare a acesteia din epocă.

El nu numai a citit, cu interesul pe care ni-l putem închipui, pe marii noștri cronicari — Ureche, Costin, Neculce, pe Dimitrie Cantemir, dar i-a folosit în scrisul său mergînd pînă la comentariul unor aspecte concrete, așa cum procedează cu *De neamul moldovenilor*, sau cu *Descrierea Moldovei*⁴¹. Eminescu știa să aprecieze cu toată exactitatea valoarea tezelor fundamentale susținute de umaniștii sec. XVII—XVIII: latinitatea, continuitatea, unitatea poporului român.

De-abia împlinise 20 de ani cînd poetul publica în revista transilvăneană „Albina” un articol polemic în care trata fenomene fundamentale ale culturii românești — școala ardeleană și latinismul — cu o intuiție și un simț istoric remarcabil. Multă vreme au existat, se știe, tendințe partizane și perspective unilaterale în legătură cu aprecierea celor două

⁴⁰ Scrisoarea, folosită curent în studiile eminesciene, este publicată în I. E. Toroușin, *Studii și documente literare*, vol. IV, Institutul de arte grafice „Bucovina”, București, 1938, p. 121—122.

⁴¹ vezi M. Eminescu, *Opera politică*, vol. I, 1870—1879, p. 203. În articolul *Bătrîni și tinerii*, apărut sub acest titlu în „Timpul” din 14 decembrie 1877, Eminescu scria: „ne bucură portretul pe care l face Grigore Ureche Vornicul lui Ștefan Voievod cel Mare, încît simțim și azi plăcere citind ce vrednic și cu virtute român a fost Măria Sa” (*Ibidem*, p. 135—136).

mari curente ale culturii române. Maiorescu respingea latinismul pentru exagerările sale deformatoare, pentru „neadevărul” său. Adepții curentului, dimpotrivă, credeau în misiunea lor modelatoare de cultură și în găsirea căii potrivite pentru propășirea acesteia. În această confruntare, Eminescu intervine schimbînd de fapt radical perspectiva de judecată a chestiunii. Recunoscînd că reprezentanții Școlii ardelenne și adepții curentului latinist nu aveau dreptate pe plan teoretic, în exagerările lor latiniste, poetul atrage atenția asupra justificării istorice a poziției lor și a necesității de a explica această atitudine *situînd-o istoric*. Dincolo de eroarea unor fapte de limbă sau de istorie rămîne adevărul fundamental al bazei de pornire a tezelor lor și semnificația adincă a unei atitudini.

Pentru Eminescu esențial era să se înțeleagă semnificația atitudinii unui Aron Pumnul, Petru Maior sau Gheorghe Șincai, faptul că au devenit purtătorii unor principii care răspundeau nevoii istorice de regenerare națională. Sigur, aceasta nu implică acceptarea exagerărilor, acceptarea unor metode eronate pe care le-au folosit în activitatea științifică, dar le așează într-un context explicativ adecvat. „Acei oameni — scria Eminescu — acei istorici care au început istoria noastră cu o minciună, după cum zice d. Maiorescu — de au scris tendențios și neadevăr, scuza cea mare nu o găsești tocmai în tendința și neadevărul lor? Trebuie cineva să fie mai mult decît clasic, pentru de-a pretinde de la cel persecutat, de la autorul condamnat la ardere de viu, ca părăsit și scepticizat de dureri, să fie în toate drept, în toate nepărtinitoriu. . .

Șincai, chiar dacă n-ar fi fost atît de mare, cum pretindem noi că este, totuși el a fost la înălțimea misiunii sale — la o înălțime cronistică absolută; pentru că dacă criticul ce-l califică de mincinos ar fi avut bunăvoința de-a cerceta istoria istoriei, atunci ar fi putut băga de seamă că procesul întru scrierea istoriei la orice națiune se începe mai întîi și constă din *chronografie*, *cu sau fără tendință*, din culegerea de prin toate părțile a materialului. Dominarea critică asupra acestuia și ciștigarea unui punct de vedere universal, din care să judecăm faptele, e fapta unor timpî mult mai tîrziu decît aceia a căroră caracteristică și expresiune a fost Șincai; deși nu i se poate disputa că chiar în forma sub care apare, în totalul său domină o singură idee, aceea a românismului, care ca asemenea face din opera sa o operă a științei, în loc de a rămîne o culegere nesistemată de fapte istorice. Dacă acest mod de a trata istoria e speculativ, sau e empiric și pragmatic, lăsăm la judecata istoricilor noștri competenți. Ne ținem de datorința noastră a aduce aminte că nu ne simțim îndestul de capabili ca să apărăm, cum se cade, oameni ca Șincai și ca Pumnul. . .”⁴².

⁴² M. Eminescu, *Articole și traduceri*, ediția critică de Aurelia Radu, *Introducere* de Aurel Martin, Edit. Minerva, București, 1974, p. 7—8; vezi și D. Murărașu, *Comentarii eminesciene*, Edit. pentru literatură, București, 1967, p. 43—45; 63—66.

A1. Oprea comentează cu pătrundere semnificația principiilor expuse de tînarul Eminescu în *O scriere critică*. (Vezi *Publicistica lui Eminescu*, în M. Eminescu, *Opere*, IX, Edit. Academiei R.S.R., 1980, p. 8—9). Istorismul va fi dealtfel una din laturile forte ale gîndirii sale social-politice. Sigur, urmează să ținem seama și aci de tenta conservator-junimistă pe care o dobîndește viziunea istorică eminesciană. O pledoarie de excepțional interes pentru perspec-

Din *Cronica* lui Șincai, așa cum probează manuscrisele poetului, acesta își scotea lista autorilor consultați, în intenția, evidentă, a unor documentări suplimentare⁴³.

Publicistica eminesciană este extrem de elocventă în ce privește urmărirea fenomenului istoriografic curent de către Eminescu. A apelat la *Columna lui Traian*, scoasă de B. P. Hașdeu, pe care o socotea „cea mai importantă pentru studiul istoriei românilor după documente”⁴⁴, a beneficiat de marea ediție — a doua — a *Cronicilor României* întocmită de Mihail Kogălniceanu⁴⁵. Nu este cazul să insistăm aici că în materie de publicare a vechilor cronici și izvoare de istorie românească activitatea lui Kogălniceanu și Hașdeu este fundamentală.

Pe măsură ce epocile trecute prind contur și consistență, poetul simte nevoia de a extinde informația, de a le pătrunde mai adinc imaginea. Aprecierile sale asupra evenimentelor și domnitorilor români din secolele XV—XVII vădesc folosirea izvoarelor vechi, ca și cunoașterea lucrărilor dedicate unor epoci mai depărtate.

Într-un articol publicat în martie 1881 în ziarul „Timpul”, poetul folosește un citat sugestiv din *Învățăturile lui Neagoe vodă către fiul său Teodosie*⁴⁶; cu alte prilejuri apelează la *Pravila* lui Matei Basarab⁴⁷; în alte articole, tot din 1881, citează pe Paul de Alep⁴⁸ cunoscut prin însemnă-

tiva istorică în judecarea caracteristicilor evolutive ale societăților umane o aflăm în proiectul de răspuns ziarului „Neue freie Presse”. A aprecia fenomenele sociale în interioritatea lor, în datele lor intrinseci, fără să proiectăm asupra lor „modele”, ținând de alt tip de dezvoltare, iată esența ideilor lui Eminescu expuse cu vigoare și subtilitate. „Tratarea unor date din viața popoarelor — scrie Eminescu — are două forme fundamentale, deosebite în esență, care duc la două moduri de a privi lucrurile, dintre care unul s-ar putea să devină dezavantajos pentru cunoaștere. Una dintre modalități este cea care aplică faptelor date criteriul subiectiv de judecare. Celălalt care privește faptele fără vreo părținare interioară și se străduiește să le găsească justificare intrinsecă în înseși condiția lor de existență. Pentru a înțelege însă un popor în dezvoltare nu trebuie aplicată la el unitatea de măsură a stărilor europene, ci, dimpotrivă... să-ți dezobșuiești pentru o clipă ochiul spiritului... spre a nu fi profund marcat ereditar, fără să știi, de un complex de noțiuni și concepții, devenite uzuale, cu care o judecare adecvată să devină din capul locului imposibilă” (Vezi „Manuscriptum”, anul X, 3 (36), 1979, p. 18).

⁴³ G. Călinescu, *op. cit.*, p. 495.

⁴⁴ M. Eminescu, *Scrieri politice și literare*, vol. I, ediție Ioan Scurtu, p. 233; *Idem, Despre cultură și artă*, ediție îngrijită de D. Irimia, Edit. Junimea, 1970, p. 30; Al. Zub, *Junimea — implicații istoriografice, 1864—1885*, p. 111.

⁴⁵ Titlul complet este: *Cronicele României sau Letopiseșele Moldaviei și Valahiei*, a doua edițiune, revăzută, înzestrată cu note, biografiile și facsimile, cuprinzând mai multe cronice nepublicate încă și ca adaus tabelele istorice ale României de la 1766 până la 11 februarie 1866, de Mihail Kogălniceanu. Tomul I și II, București, 1872; tomul III, 1874. Excelentă prefața la ediția a II-a a lui Kogălniceanu.

În total acord cu gândurile și preferințele lui Eminescu sunau cuvintele din *Prefață* la ediția I-a: „În adevăr, spre a avea o istorie, și îndeosebi istoria țării sale — scria Kogălniceanu —, nimic mai bun, mai folositor, mai neapărat este, decât de a se întoarce la izvoarele originale, adică de a avea înalntea sa cronicile, biografiile, diplomele, toate acele acte scrise care se raportează la întâmplările politice, la dreptul public, la legile, la instituțiile obiceiurile și moravurile timpurilor trecute; căci puși în față cu aceste originaluri sintem, cum am zis, la izvoarele istoriei” (*op. cit.*, p. XXIII).

⁴⁶ Vezi M. Eminescu, *Opera politică*, volumul II, 1880—1883, p. 219.

⁴⁷ *Ibidem*, vol. II, p. 426—427. Un extras din *Pravila* lui Matei Basarab figurează ca *Motto* în partea a III-a a poeziei *Strigoii*.

⁴⁸ „Cronicele noastre, descrierea din vremea lui Matei Basarab, făcute de diaconul Paul de Aleppo, scriitorii poloni — notează Eminescu — mărturisesc că la mesele domnilor basarabi și muștini se cînta și se glumea mult” (M. Eminescu, *Despre cultură și artă*, ediție îngrijită de D. Irimia, Edit. Junimea, Iași, 1970, p. 62).

rile sale de călătorie în țările române. Pentru veacul XVIII indică corespondența clerului și boierilor moldoveni cu graful „Romianțev” *, preluând documentarea din *Uricariul* lui Th. Codrescu (vol. VI) ⁴⁹.

Interesul lui Eminescu pentru situația țărănimii îl duce la *Legiuirea lui Caragea* (penultimul domnitor fanariot din Muntenia) din care extrage destule articole despre clacă și moștenire ⁵⁰. Nu întimplător vorbind adesea de condițiile de existență a țărănimii, Eminescu compară situația din vremea sa cu cea din primele decenii ale sec. al XIX-lea.

Pentru problemele politicii orientale în sec. XVIII—XIX, unde Eminescu a întreprins studii personale, el arăta că face aceasta „mai ales după documentele istorice adunate de răposatul Eudoxie Hurmuzachi”. Este elocventă constatarea pe care o formulează, comparând documentele secolului al XVIII-lea cu cele din secolele precedente. „Izvoarele istorice ale acestui veac apropiat — sublinia Eminescu — trebuie să fie neapărat foarte limpezi și asupra oricărei îndoieli. Cronicarii noștri, care descriu acest veac, au trăit înlăuntrul lui, ei nu sînt copiatori de izvoare bătrîne ci martori oculari ai evenimentelor; luptele și învoielile Ecaterinei a II-a cu împărăția turcească stau deschise și de față, nefiind nici un punct care ar admite controverse; în predmetul cesiunii Bucovinei avem corespondența dintre Thugut, ambasadorul austriac la Constantinopol și Kaunitz, cancelarul Imperiului habsburgic, cu un cuvînt materialul se îngrămădește înaintea noastră și nu mai avem nevoie de a face judecăți prin analogie de cazuri, căci evenimentele înșile poartă pe ele pecetea valorii lor intrinsece, evenimente care nu se pot nici nega, nici discuta chiar” ⁵¹.

Incontestabil, Eminescu știa să discearnă valoarea informativă a documentelor și gradul de relevanță a știrilor din izvoare!

Întîlnirea cu opera lăsată de Eudoxiu Hurmuzaki (1812—1874) marchează, de altfel, un moment important în preocupările istoriografice ale poetului. Cum bine se știe, inițiativa lui Hurmuzaki de a strînge dîin arhivele vieneze, și din alte biblioteci străine, documentele referitoare la români a pus bazele celei mai prestigioase colecții de documente românești. A fost un act de mare însemnătate științifică și de luminat patriotism. În toamna anului 1874, după moartea lui Hurmuzaki, o comisie instituită de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii publice — din ea făceau parte Mihail Kogălniceanu, Alexandru Odobescu, Theodor Rosetti, Dimitrie A. Sturdza și Ioan Slavici ⁵² — pornește munca de valorificare a documentelor. Perseverența, zelul și acribia lui Slavici — secretarul comi-

* Generalul P. A. Rumianțev a fost unul dintre comandanții armatei ruse în vremea războaielor ruso-turce din 1768—1774 și 1787—1791.

⁴⁹ Întreaga serie de documente, referitoare la trecutul românilor, pe care a scos-o Teodor Codrescu cuprinde 20 de volume.

⁵⁰ Vezi *Caietele...* V (1980), p. 44—46; opera lui Eminescu conține multe referiri la alte legiuri și mai ales la „obilcelul pămîntului” care cristaliza juridic ființa noastră națională, cum credea el.

⁵¹ M. Eminescu, *Opera politică*, vol. I, p. 204—205.

⁵² Vezi Eudoxiu Cavalier de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, Edițiunea Ministeriului Cultelor și al Învățăturilor publice, București 1879, p. XII.

siei — au fost la înălțimea sarcinii asumate asigurând, nu în mică măsură, succesul unei opere științifice de interes național. Încă în 1875, când imperiul austriac ținea să „celebreze” centenarul anexării Bucovinei, se pregătea un volum (al VII-lea din colecția Hurmuzaki) și paralel o broșură, în versiune română și franceză⁵³, conținând 28 de piese documentare care demascau necruțător țelurile și mașinațiunile politicii imperiale austriece. Prieten cu Slavici, lui Eminescu nu i-a fost greu să vină în contact cu documentele provenite de la Hurmuzaki. Mai mult, el a participat la răspîndirea broșurei în Bucovina, care însemna, prin chiar titlul ei, *Răpirea Bucovinei după documente autentice — 1775*, o sfidare la adresa serbărilor celebrative organizate de autoritățile austriece și un act justițiar al istoriografiei românești⁵⁴.

Ulterior, în anul 1878, Eminescu participă, se crede activ, la traducerea lucrării lui E. Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen* (vol. I)⁵⁵.

Atît cunoașterea documentelor, cît și munca de traducător i-au dat certitudinea necesară pentru a ataca singur situația țării române în contextul politicii europene în sec. XVIII — începutul sec. XIX — cu referire specială la Bucovina și Basarabia — și raporturile româno-austriece în această vreme. Sînt de fapt cele mai întinse studii de istorie scrise de Eminescu.

⁵³ *Rapt de la Bukovine d'après des documents authentiques*. Archives diplomatiques. Politique allemande en Orient, (Paris) Guillaumin et Co, Libraires, 1875, 78 p.

⁵⁴ Curentul de protest față de smulgerea silnică a Bucovinei a fost, desigur, mai larg. Bonifaciu Florescu, cunoscut ca participant la primele noastre cercuri socialiste, publică și el o conferință sub titlul *Răpirea Bucovinei*, București, 1875; vezi și „Convorbiri literare” — IX, nr. 5 din 1 august 1875 (ceremonia comemorării domnitorului Grigore Ghica și discursul lui D. Petrino).

⁵⁵ Tot mai multe cercetări înclină să atribuie traducerea integrală a primului volum din *Fragmente* lui Eminescu. Amintirile lui Slavici sînt un izvor esențial. „Parte odată cu publicarea documentelor, parte mai tîrziu, — scrie el în *Amintiri* — am descurcat manuscrisurile *Fragmentelor* și le-am publicat pînă-n cele mai mici amănunte, așa cum le a lăsat Hurmuzaki. Unele dintre acestea au fost traduse de Eminescu (subl. ns.), iar altele le-am tradus eu, ținînd seama de toate particularitățile de stil ale originalului german” (Ioan Slavici, *Opere*, IX, Edit. Minerva, București, 1978, p. 284). O mențiune a lui Titu Maiorescu dintr-o scrisoare trimisă în 1884 acelui Slavici, indicarea sumei de 1000 de lei primită de Eminescu în vara anului 1878 pentru traducere, ca și conservarea unei foi din traducere în manuscris autograf al lui Eminescu par să confirme acest lucru. Totuși, faptul că pe foaia de titlu a vol. I al *Fragmentelor* nu apare numele lui Eminescu ca traducător ne face să credem că traducerea nu i aparține exclusiv. Este, desigur, nefindoios că Eminescu a participat activ la traducere. Dar putea el, cu binecunoscuta-i exigență și cu sistemul său de lucru, să termine de tradus o carte voluminoasă (are 336 de pagini tipărite, fără tabla de indici) în răstimpul vacanței de la Florești? Apoi, ce i-au făcut pe niște prieteni și binevoitori ai poetului să nu i menționeze numele ca traducător, cînd se știe că celălalt volum, apărut abia în 1900, menționează traducătorul: „*Traducere făcută de Ioan Slavici*”. Oricum, dacă Eminescu a tradus integral textul, lipsa unei mențiuni în acest sens era un gest de nedelicatete din partea celor care s-au îngrijit de apariția în română a *Fragmentelor* lui Hurmuzaki. Pentru definitivă tranșare a chestiunii ar avea importanță analiza stilistică comparativă a textelor celor două volume. Lectura obișnuită nu lasă puțința unei concluzii certe, atît de apropiate, par textele. Un lucru e neîndoielnic: Eminescu a participat activ, poate decisiv, la munca pregătitoare a vol. I al *Fragmentelor*.

De altă parte, volumul din *Fragmente* îi furniza lui Eminescu o profuziune de știri cu privire la istoria țărilor române până la începutul secolului al XV-lea expuse cu erudiție și cu nerv epic⁵⁶.

În plus, cartea lui Hurmuzaki era un ghid prețios pentru orice doritor de a-și lărgi sfera de cunoaștere a unor ediții de izvoare sau lucrări de referință. Este, de aceea, plauzibilă supoziția că Eminescu a mers pe urmele unor ediții fundamentale de documente și cronici sau a unor cărți de referință despre istoria Europei răsăritene pornind de la *Fragmentele* lui Hurmuzaki⁵⁷. Pentru opera lui Eminescu are, poate, mai multă importanță că a prins în diamantul poeziei sale o celebră expresie a lui Baiazid pe care o regăsim în *Fragmente* sub următoarea formă: „Dar curind (e vorba de lupta de la Nicopole — n.n.) se făcu precumpănire, nu mare, în partea osmanilor prin adaosul de trupe sîrbești și bosniace, în temeiul cărora îndrăznețul sultan, simțindu-se mare în puterea sa, se fălea că de pe pristolul bisericii Sf. Petru din Roma își va pune sirepul să mă-nince ovăz”⁵⁸.

Întîlnirea cu opera lui Hurmuzaki a fost, astfel, fecundă și stimulatîvă, urmele ei se regăsesc în creația poetică și, evident, în publicistică.

Atașamentul lui Eminescu față de istoriografie ni se relevă în diferite alte situații și poate cel mai concludent în reacția promptă la tot ce i se părea semnificativ în domeniu⁵⁹ și în scrutarea fenomenului istoriografic în toată întinderea sa.

⁵⁶ Examinarea istoriei politice a țărilor române începe propriu-zis abia în partea a II-a a lucrării, cap. IV—VI, p. 225—333. Pentru documentare asupra chestiunii vezi și G. Călinescu, *Viața lui Mihai Eminescu*, Ediția a IV-a, revăzută, Edit. pentru literatură, București, 1964, p. 300; I. Crețu, *O traducere a lui Eminescu nevalorificată încă*, în „Limba română”, X (1961), nr. 6, p. 592—605; I. Toroușiu, *Studii și documente literare*, vol. III, București, 1932, p. 172; Paul Cernovodeanu, *Eminescu — traducător al primului volum...*, în *Caletele Mihai Eminescu*, V (1980), p. 49—70. Articolul lui Cernovodeanu reface toate circumstanțele traducerii și documentația problemelor. De ce o fi preluînd el, însă, versiunea tocită a unui Eminescu „colaborînd fără prea mult entuziasm la redacția ziarului conservator *Timpul*”? (op. cit., p. 58). Trebuie odată să se clarifice din plin ambiguitățile poziției de gazetar a lui Eminescu. Sigur și fundamental este faptul că Eminescu a scris cu toată dăruirea, cu toată patima convingerii sale. A fost o conștiință gazetărească cum numai unul ca el putea să fie. Și dacă lucra pînă la istovire, înseamnă că ceea ce făcea îl pasiona și-i plăcea. Era în fond o modalitate — singura dealtfel în cazul său — de împlinire pe plan social. Că munca era nespun de grea, de chinuitoare chiar — putea fi altfel pentru un om ca Eminescu? — că îl solicita peste poate, fără să l aducă satisfacții materiale cît de cît compensatorii, că la aceasta se adăugau și micile mizerii redacționale și inevitabilele sicielei și șicane — este iarăși perfect adevărat.

⁵⁷ Printre edițiile des citate în cartea lui Hurmuzaki menționăm: Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest, 1827, Band I; Johannes de Turocz, *Chronica Hungarorum*, Bonne, 1488 și *Hungaria suis cum regibus*, Tyrnavia, 1768 (Pentru perioada Huniadeștilor opera lui este izvorul narativ principal. Cronica a fost publicată în 1488, prin grija regelui Matia, la Brno și Augsburg) Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*, Viennae, 1746; (este de fapt o reeditare a cronicii lui Joan Thuróczi).

Dogiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae*, tom. I; Venelin, *Vlaho-bolgarskie gramoti*, Petersburg, 1840, etc.

⁵⁸ Eudoxiu Cavaler de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, București, 1879, p. 270.

⁵⁹ Recenziile și cronicile sale la lucrările apărute, aprecierea activității unor istorici depășesc, credem, în multe privințe, tot ce s-a scris în epocă pe aceleași teme, trebuînd luate în considerare și astăzi.

Într-un fel semnificativă ni se pare tăcerea sa asupra activității istoriografice a lui Panu care a prezentat o parte din studiile sale în cenaclul „Junimele” (1872—1874) și le-a publicat în „Convorbiri literare”. Este drept că era în perioada în care Eminescu se afla în străinătate, dar problemele dezbătute de Panu: *Studii asupra atîrnării sau neatîrnării politice*

Eminescu a urmărit, așa cum am amintit, activitatea istoriografică a lui Hașdeu, personalitate atunci dominantă a istoriografiei noastre, a lui A. D. Xenopol (care publicase, în 1880, *Războaiele între ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, iar în 1875 se făcuse cunoscut prin poziția fermă față de teoria lui Rössler⁶⁰, a lui Al. Odobescu, mai ales în legătură cu editarea operei lui Bălcescu *Românii supt Mihai vodă Viteazul*.

Îată cum apreciază locul lui Hașdeu în istoriografia noastră și semnificația activității sale: „Fără îndoială, unul din meritele d-lui B.P. Hașdău este de a fi introdus un nou metod, pozitivist oarecum, în cercetarea istoriei naționale. Înzestrat c-o memorie imensă și c-o putere de combinație aproape egală cu această memorie, întrunind deci cele două calități ce caracterizează inteligențele geniale: memoria și judecata, cunoscând o sumă de limbi vie și moarte, între care pe cele slave, d-sa ne-a descoperit cel dintâi izvoarele slavonești atingătoare de istoria noastră, cu atît mai prețioase, cu cît fiind înconjurați de slavi, aceștia ne cunoșteau poate mai bine decît popoarele apusene. Cronice polone, colecțiuni de documente slavone, poezia poporană a neamurilor balcanice și a celor din nord, multe din acestea au fost atrase în cercetărilor sale, și, încet-încet, istoria noastră se reconstruiește piatră cu piatră ca manifestare uniformă a unui singur geniu național, al geniului poporului românesc⁶¹.

Deși Hașdeu avea să-și continue încă multă vreme activitatea, aprecierea lui Eminescu surprinde lapidar și cu o impecabilă precizie rolul autorului *Istoriei critice a românilor* în istoriografia noastră.

Foarte interesantă, din multe puncte de vedere, este recenzia lui Eminescu la ediția *Românii supt Mihai Vodă Viteazul*. Este interesantă, întii de toate, prin ceea ce Eminescu ne spune despre Bălcescu, prin felul cum se oglindea personalitatea acestuia în conștiința poetului. Este, în fond, o caldă evocare în care calitățile de istoric ale lui Bălcescu sînt puse iscusit în valoare, precum și marea sa contribuție la evoluția limbii literare moderne.

Redăm un extras demn de atenție din această recenzie: „Se știe neobositul zel cu care acest bărbat plin de inimă și înzestrat de natură c-o minte pătrunzătoare și c-o fantezie energică, au lucrat la istoria lui Mihai Vodă. Din sute de cărți și documente el au cules, c-o adevărată avariție pentru gloria nației românești, toate colorile din relații și notițe, cu care apoi a zugrăvit acea icoană măreață, din care figura voievodului românesc iese în prosceniu, vitejească și mîndră și vrednică de a se coborî

a românilor în deosebite secole; Despre istoria critică a românilor de B. P. Hașdeu, și mai ales Studiul istoriei la noi („Convorbiri literare”, an. VIII nov. 1874) se interfeeraza multiplu cu preocupările lui Eminescu. Să fie la mijloc doar lipsa simpatiei reciproce? Sau hipercriticismul lui Panu (acea „umoare critică” cum o numeau contemporanii) care ar fi putut părea distructiv lui Eminescu în condițiile constituirii istoriografiei noastre ca știință? Oricum, între modalitatea istorică de judecată a activității istoriografice la Eminescu și metoda critică a lui Panu, indiferentă la circumstanțele în care s-a desfășurat cercetarea, este o deosebire evidentă. E interesant, totuși, că, în felul lor, și unul și altul aveau la spiritul critic al Junimii. Cît de diferite erau însă modalitățile de înțelegere și de raportare la acest spirit!

⁶⁰ În două numere din „Convorbiri literare” (nr. 5 și 6 — august și septembrie 1875) Xenopol a publicat articolul critic *Romänische Studien* de Rössler; vezi și Al. Zub, *Junimea — implicații istoriografice, 1864 — 1885*, p. 65 — 73.

⁶¹ M. Eminescu, *Artisticul*, p. 161. www.dacoromanica.ro de Aurelia Rusu, p. 161.

din strălucita vișă a Basarabilor ... Deși Bălcescu se întemeiază pretutindenea pe izvoare și scrierea lui e rezultatul unei îndelungate și amănunțite munci, totuși munca nu se bagă nicăieri în seamă, precum în icoanele maștrilor mari nu se vede amestecul amănunțit de vopsele și desenul îngrijit linie cu linie. O neobicinuită căldură sufletească, răspindită asupra scrierii întregi, topește nenumărate nuanțe într-un singur întreg și asemenea scriitorilor din vechime, el îi vede pe eroii săi aievea și-i aude vorbind după cum le dictează caracterul și-i ajunge mintea, încît toată descrierea persoanelor și întâmplărilor e dramatică, fără ca autorul să-și fi îngăduit a întrebuița undeva izvodiri proprie ca poeții ...

Limba lui Bălcescu este totodată culmea la care au ajuns românaimea îndeobște de la 1560 începînd și pînă astăzi ...”⁶².

Dar nu numai vocația de istoric și expresivitatea limbii lui Bălcescu îl atrăgeau pe poet. Îi impuneau tăria convingerilor sale, puritatea credinței în ideal, dăruirea totală a lui Bălcescu și ideea sa înaltă despre responsabilitatea civică. În fond, aceste calități sînt proprii și lui Eminescu. Am spune că Bălcescu și Eminescu sînt printre cele mai reprezentative personalități ale noastre, în acest sens. Ei fac parte din aceeași familie de spirite și pare curios că pînă acum, dacă nu mă înșel, faptul nu a captat cum se cuvine atenția⁶³.

Mărturisirile lui Eminescu sînt cu atît mai elocvente cu cît ideologia sa era diferită, dacă nu opusă, celei a lui Bălcescu. „Deși nu mai împărtășim entuziasmul cărții lui Bălcescu pentru ideile, profesate azi de colegii lui de la 1848, — scria poetul — deși ne-am încredințat cu durere că chiar aceia, ce azi le reprezintă, nu mai sînt pătrunși și se slujesc numai de dinsele ca de o pirghie pentru ajungerea unor interese mai mici, deși știm că dacă inima lui era vie în vremea noastră prin cartea lui ar fi trecut o suflare rece de ironie asupra piticilor, care îngînau a împărtăși simțurile unei inimi, pe care n-au știut-o prețui niciodată, totuși entuziasmul lui ca atare ne încălzește, căci este sincer, adevărat, energetic, s-arzată cu aceea neșovăire de care ne minunăm în caracterele anticității”⁶⁴.

Un scurt articol de ziar închinat memoriei lui August Treboniu Laurian și Cezar Bolliac aduce discuția prioritar pe tărîmul activității lor istoriografice: „August Treboniu Laurian a fost născut în Ardeal. Crescut în școala privațiunilor și fiind fiul unui popor care e pînă azi silit a plăti cu cele mai grele sacrificii orice pas ar voi să facă înainte, caracterul său era înăsprit dar și lămurit totodată prin luptele la care au luat parte. Amintim între altele că, în colaborare cu N. Bălcescu, a scos la lumină *Magazinul istoric pentru Dacia*, o colecție prețioasă de sorginți istorice; apoi că lui i se datorește introducerea studiului istoriei naționale în școlarele noastre și e cel dintîi care-a încercat a aduna toate știrile de oarecare teme care există asupra mult bănuitei istorii a neamului nostru de la întăiele începuturi și pînă în zilele noastre într-un manual care servește și azi de carte didactică”⁶⁵. (E vorba de *Istoria românilor*

⁶² M. Eminescu, *Articole și traduceri*, I, Edit. Minerva, 1974, p. 88.

⁶³ Chestiunea așteaptă să fie așezată într-un plan mai larg, aducînd un spor de înțelegere în istoria și cultura noastră dacă am extinde, fie și la numai cîteva figuri celebre ale trecutului, această relație a înrudirii spirituale, așa cum ea se cere, de pildă, în cazul lui Tudor Vladimirescu și Avram Iapcu.

⁶⁴ M. Eminescu, *Articole și traduceri*, p. 89.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 145.

(1855). Între 1849—1851 Laurian publică principala sa lucrare *România din monarhia austriacă* (3 vol.).

Și la Bolliac nu uită monografia acestuia asupra *Mănăstirilor zise închinat*e. Eminescu o socotește „o scriere înavușită cu documente autentice, care ne ajută a reconstrui și a împlini cu colori vii conturile istoriei noastre, însemnate de cronicari”. Totodată, poetul subliniază „însemnătatea ei de politică practică” prin aceea că a contribuit la rezolvarea chestiunii secularizării averilor mănăstirești ⁶⁶.

Eminescu urmărește fenomenul istoriografic românesc cu acea notă de participare pe care o regăsim doar în cazul în care dezbate chestiuni de limbă. Îl interesa totul : de la apariția unui manual de școală primară ⁶⁷ până la stringerea a cit mai multor documente, folosind inclusiv metoda chestionarelor, pentru a aduna știri despre datini și obiceiuri, a lărgi informațiile despre normele juridice și instituțiile din trecut ⁶⁸.

A fost atent, bineînțeles, și la confruntarea, care devenise acută, în jurul genezei poporului român. R. Roesler își editase tocmai atunci studiile care i-au „consacrat” teoria, impulsivă o direcție polemică de nedorită faimă în istoriografia europeană. Eminescu face de mai multe ori — așa cum vom vedea — mențiuni critice incisive la teoria roesleriană, pe care o respinge categoric, și caută să valorifice ideile învățaților susținând autohtonismul și continuitatea românească. Așa procedează, de pildă, în recenzia la studiul lui Julius Jung *Die Anfänge der Rumänen, Kritisch — ethnographische Studie*. Studiul lui Jung este important, după Eminescu, nu numai prin expunerea punctelor de vedere privind geneza poporului român, dar și prin metoda de cercetare comparată care fundamentează argumentat ideea continuității, situând-o într-o perspectivă europeană ⁶⁹.

Eminescu a avut un orizont european și a știut să integreze istoria politică a țărilor române în ansamblul relațiilor din centrul și sud-estul Europei, să dezvăluie felul în care se articulează istoria noastră în acest cadru, cum reflectă ea tendințele și modificările petrecute pe scena Europei centrale și de sud-est.

Preocupările și studiile eminesciene se integrează, prin aceasta, tradițiilor istoriografiei reprezentative din țara noastră, care a considerat și consideră o condiție sine qua non a realizărilor autentice analiza fenomenului românesc în perspectiva largă a istoriei universale.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 146.

⁶⁷ Vezi, de ex. Grigorie Cristescu, *Istoria românilor*, în *Articole și traduceri*, p. 84—85.

⁶⁸ Cercetările istorice, filologice și de psihologie populară — socotea poetul — sint pentru români de cea mai mare însemnătate, prin lipsa unor scrieri culte, care să fi păstrat „ființa noastră națională în haina neîmbătrânirii”, iar de altă parte, prin bogăția de conținut a știrilor depozitate în memoria colectivă a poporului. „Am putea zice că e luptă de toată ziua pentru toate bunurile naționalității. Lucrările acestea nu ar fi atit de însemnate, dacă n-ar fi prezentat greutatea la fiecare pas, dacă nu ar fi un continuu stimulent pentru acțiunea intelectuală. Ceca ce se desgroapă prin aceste documente istorice și lingvistice nu sint doar numai materiale de interes archeologic, ci e România însăși, e geniul poporului românesc de pe care se înlătură păturiile superpuse de ruine și de barbarie” (*Articole și traduceri*, p. 163—164).

⁶⁹ „În cartea d-lui Jung va fi deci interesantă compararea luptei de păreri în cestiunea românilor, cu o luptă analogă de păreri în cestiunea altor popoare, ca raetoromanilor, grecilor moderni ș.a. [...]”

Strălucite prin argumentare sint concluziile din analogia unor evenimente asemănătoare. Autorul citează Noricum, Roetia, ba tot Imperiul roman în vremea invaziunii popoarelor germanice și arată cum nicăieri popoarele nouă, venite asupra celor așezate nu le-au nimicit pe acestea, ci le-au cucerit numai” (*Articole și traduceri*, p. 38—39).

MIHAI EMINESCU — UN PASSIONNÉ DE L'HISTOIRE (I)

RÉSUMÉ

Les recherches consacrées à Mihai Eminescu ont depuis longtemps révélé l'extraordinaire passion du poète pour l'histoire. L'univers de l'histoire en tant que domaine de connaissance est présenté de telle manière dans son œuvre et ses préoccupations que l'approfondissement de ces dernières et le déchiffrement de leurs sens ne sauraient être connus sans que l'on prenne en considération la vision et la culture historique d'Eminescu, ses études à caractère historique concret, la manière dont le poète s'approche du passé roumain.

A ce point de vue, „l'eminescologie” lui doit encore des études poussées. Il est vrai que tout au long des recherches consacrées au poète on retrouve d'une manière ou de l'autre le thème Eminescu et l'histoire. Tous les critiques ou historiens littéraires ayant eu des contributions importantes en ce qui concerne l'étude de sa création poétique — au premier chef G. Călinescu — ont débattu la vision du passé de celui-ci. De même, les auteurs qui ont étudié les écrits d'Eminescu — depuis Ioan Scurtu, D. Murărașu, I. Crețu et, plus récemment Al. Zub ou M. Bucur, se sont penchés sur certains aspects historiographiques. Mais si importantes et nombreuses que soient les études antérieures, le thème Eminescu et l'histoire n'est qu'aux débuts de l'investigation. Ce domaine impose la formation d'une conscience théorique adéquate au problème, l'élaboration d'amples études de synthèse ainsi que des recherches systématiques à caractère informatif touchant les préoccupations d'Eminescu pour l'histoire.

Le présent article (partie d'une étude qui paraîtra dans deux numéros de „Revista de istorie”) traite, dans la première partie, de certains aspects de la nécessité d'aborder l'œuvre d'Eminescu dans la perspective culturelle. Nous partons de la constatation que jusqu'à présent Eminescu a été étudié presque exclusivement sous l'aspect littéraire. (Il ne s'agit pas des aspects débattus, mais de la manière d'approche). Une modalité culturelle-historique implique par son caractère même, un plus large contexte; le déchiffrement de la vision historique d'Eminescu, des aspects à caractère général ou d'ordre concret informatif s'impose, nécessairement, pour toute démarche qui cherche à configurer le phénomène culturel roumain et ses points de contact avec l'œuvre d'Eminescu.

Après les „observations préliminaires”, l'article expose ce que l'on pourrait dénommer la culture historique chez Eminescu. Celle-ci est impressionnante de par l'ampleur et la variété de l'intérêt manifesté par le poète envers le livre d'histoire, par l'esprit de suite démontré notamment dans l'étude des sources de l'histoire ancienne et médiévale roumaine, par l'examen attentif de l'évolution de l'historiographie nationale, par la précision avec laquelle il a saisi les caractéristiques du phénomène historiographique européen.

L'article présente dans un tableau de synthèse „le moment historiographique” dans la culture d'Eminescu, en partant des données fournies par son œuvre (notamment celle d'Eminescu — publiciste) et les ouvrages consacrés au poète.

FORME ALE PĂCII ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN ÎN SECOLELE XIV—XVII

La 10 iunie 1981, la Institutul de studii sud-est europene, a avut loc o dezbatere asupra unor probleme înscrise și în ordinea de zi a Congresului de științe istorice de la București din august 1980 și care continuă să intereseze pe cercetătorii români. Sub titlul general „Forme ale păcii în Sud-Estul european în secolele XIV—XVII” s-au discutat șase teme: „Suveranitate — vasalitate — antonomie — frontiere — pacea confesională — imaginea ideală a păcii”.

Ședința a fost deschisă de Ioan Matel, cercetător științific principal, președintele Consiliului științific al Institutului de studii sud-est europene, care a subliniat importanța ideologică și metodologică a dezbaterilor care, începând din 1978, s-au organizat periodic în Institut. El a dat cuvântul organizatorului reuniunii, Andrei Pippidi, cercetător științific, care a prezentat o expunere introductivă. Aceasta a fost urmată de intervenții. În afară de „gazde” au mai participat cercetătorii de la Institutul de istorie „N. Iorga”, de la Facultatea de istorie-filozofie din București, de la Centrul de istorie și teorie militară, de la Arhivele Statului. În încheiere a luat cuvântul prof. Eugen Stănescu, directorul Institutului, pentru a trage concluziile acestui dialog. Urmează principalele texte pe baza cărora s-au schimbat ideile și informațiile, precum și intervențiile în rezumat.

Andrei Pippidi: *Forme ale păcii în sud-estul Europei în sec. XIV—XVII.* „Problemele păcii și formele lor de-a lungul veacurilor” a fost una din marile teme ale Congresului internațional de științe istorice de anul trecut, însă ecoul puținelor discuții purtate cu acel prilej între specialiști s-a stins repede. Totuși, preocupările în această direcție sînt mai vechi în istoriografia noastră și ele se leagă tocmai de numele acelor istorici români ai sud-estului european care au pornit de la cea mai cuprinzătoare privire asupra istoriei universale, N. Iorga și Gh. Brătianu. Cît datorau ei acestei pregătiri ne e astăzi și mai limpede dacă le alăturăm, ca un al treilea exemplu de aplicare a aceluiași metode fecunde la istoria sud-est europeană, pe întemeietorul Institutului nostru și continuatorul spiritului lor, pînă nu demult, printre noi.

În 1940, țara fiind amenințată de război și pîndită de atîtea alte primejdii, N. Iorga vorbea la Academia Comercială despre *Dezvoltarea imperialismului contemporan*, mărturisindu-și „credința tare, pe care ni-o arată experiența secolelor, a milenilor, că pe brutalitate și pe nedreptate nu se poate crea nimic statornic”. Era și astfel pe linia istoricilor „statelor mici”, ca belgianul H. Pirenne, olandezul J. Huizinga sau norvegianul Halvdan Koht¹. Totodată, el a ales drept subiect al ultimelor cursuri pe care le-a mai ținut la Vălenii-de-Munte *Condițiile colaborării internaționale* carte tipărită în toamna aceluiași an și foarte puțin citită de atunci. În cumpăna istorică a sfîrșitului războiului (1943—1945) și a pregătirii tratatului de la Paris (1946—1947), Gh. Brătianu a predat la Școala Superioară de Război și la Facultatea de Litere din București cursul *Formele de organizare a păcii în istoria universală* și a redactat în limba franceză o întinsă lucrare din care două fragmente au apărut în „Revue historique du Sud-Est européen”². Cei doi mari istorici își încheiau în chip simbolic cariera cu o preocupare

¹ Al. Dușu, *Perspectiva în studiul tradițiilor culturale*, „România literară”, 10, 5 martie 1981, p. 8.

² *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle* (I), RHSEE, XXII, 1945, p. 67—104, (II), ibid, XXIII, 1946, p. 31—56, la care se adaugă ca „prolegomena” mai vechiul studiu *Le conseil du roi Charles, essai sur l'internationale chrétienne et les nationalités à la fin du Moyen Age*, ibid., XIX, 2, 1942, p. 291—361.

comună, produsă de o reacție asemănătoare față de momentul pe care-l trăiau, afirmându-și încrederea în dreptatea cauzei naționale pe care au apărut-o și aspirația spre acea condiție a păcii care e libertatea.

Ca să nu se uite mesajul lor și ca cercetarea spațiului istoric pe care-l studiem să beneficieze atât de unele sugestii desprinse din opera lor cât și de rezultatele mai recente ale unei activități științifice care a depășit chiar limitele istoriografiei pentru a intra în domeniul noi, polemologia, *irenologia*, create de sociologi, am crezut necesară o reluare a acestor probleme. Concepția va fi însă diferită: pe cind lucrările lui N. Iorga și Brătianu erau, înainte de toate, „o schiță de istorie politică”, ne-am străduit ca dezbateră noastră, la care vor lua parte în măsura în care asemenea specializări sint îngăduite, istorici ai relațiilor internaționale, ai instituțiilor, ai economiei, ai structurilor sociale, ai culturii și mentalităților, precum și istorici militari, să prezinte în întrepătrunderea lor organică și în determinările lor reciproce, aspecte cât mai diverse. Fie că e vorba de organizarea juridică a păcii, de împerejurările politice care o modelează, ori de imaginea ideală proiectată în conștiința obștească, prin PACE înțelegem *atit o stare de lucruri care se definește cel mai bine prin opusul ei, cît și ansamblul tendințelor de revendicare a stabilității, de reglementare a coexistenței (politice, ideologice, religioase), de instituționalizare a solidarității, sub forma apărării colective.*

Teritoriul propus investigațiilor noastre este sud-estul Europei, dar cu referirile conuenite la Ungaria, Polonia, Ucraina și Crimeea, din cauza învecinării geografice și a relațiilor istorice, strînse și îndelungate, cu aria sud-estică. Inevitabilă va fi, din cind în cind, recunoașterea iradierii unor idei de proveniență occidentală sau a căror obirșie se află în Orientul asiatic. Oricum, implicarea constantă în conflicte și alianțe a unui stat ca Veneția sau a unor forțe internaționale (Papalitatea, Imperiul), și existența unor teatre secundare de operații militare, în afara sud-estului, deși nu străine de el (Kamieniec-Podolsk, Azov, Ocaevkov), ne obligă la lărgirea conturului acelei sinteze spre care tindem.

Cît despre hotarele cronologice pe care ni le-am fixat, cel inferior e mai ușor de justificat și de respectat, data păcii de la Sremski Karlovci (1699) marcînd pragul dintre două veacuri. Limita superioară, aproximativă, mijlocul secolului al XIV-lea, are avantajul de a face să coincidă începutul cuceririi Balcanilor de către turci cu o dată la care procesul formării statelor românești era, dacă nu încheiat, cel puțin pornit pe făgașul său definitiv, și cu sfîrșitul Imperiului sîrbesc, curînd după moartea lui Ștefan Dușan (1355). Dacă o vor socoti util, participanții la discuție se pot totuși raporta și la prima jumătate a aceluiași veac, perioadă din care datează o serie de proiecte de organizare a păcii universale, avînd drept condiție comună cruciada victorioasă (Carol al II-lea de Anjou, Pierre Dubois, Preudo Brocardus, Guillaume Adam, Marino Sanudo senior).

În orice caz, în cele trei secole și jumătate ce despart pătrunderea turcilor în Europa de gravele pierderi pe care aceștia le-au suferit în urma războiului cu a doua „Ligă Sfîntă”, situația politică și socială s-a schimbat total, configurația frontierelor s-a modificat de nenumărate ori, orizontul interior al generațiilor succesive s-a extins și el. Termenul final nu reprezintă un sfîrșit în nici o privință, cel mult doar un popas în cursul unei evoluții. Fără îndolală, alegerea acestui interval a fost gîndită ca să coincidă cu epoca de expansiune a Imperiului otoman, a căruia dominație în zona care ne interesează a primit citeodată denumirea de *pax ottomanica*, cu sau fără îndreptățire. Dar, în loc să ne mulțumim cu reconstituirea drumului de la micul principat de pe țărmul răsăritean al Mării de Marmara pînă la o super-putere mondială, la un moment dat cea mai mare forță militară din lume, vom căuta să abordăm istoria plină de vicisitudini a societăților sud-est europene — de-a lungul căreia o comunitate de viață culturală s-a dezagregat treptat în sub-zone specifice — din punctul de vedere al conceptelor de coexistență și solidaritate. Istoria păcii nu e mai puțin interesantă decît ce a războiului și, pînă de curînd, istoria sud-estului a fost scrisă indeosebi din unghiul istoriei-bătălie”.

Fie că vom izbuti sau nu în această încercare de reevaluare a tematicii noastre obișnuite dintr-o perspectivă nouă, am fi dorit să dovedim că „popoarele chiar vin din această colaborare, sprijinită pe cele trei puncte: recunoașterea, înțelegerea și iubirea” (N. Iorga). Acest tip de raporturi nu sint mai relevante decît imaginea, care ni se prezintă mai spontan, a suprapunerii „dominațiilor” și „dominanțelor”: ele o întregesc, dezvăluie un factor esențial de stabilitate și astfel se explică de ce mai putem vorbi, măcar ici-colo, de „moștenirea otomană”, la 60 de ani de la dispariția unui stat ai cărui supuși creștini reprezentau, încă din secolul al XVI-lea, peste 80% din populație. E un fel de a spune că vitalitatea unui sistem de relații poate fi independentă de regimul politic sub a cărui ocrotire se dezvoltă.

Ne-am propus următoarea diviziune a materiei: *suveranitate — vasalitate — autonomie — problemele frontierei — pacea confesională — imaginea ideală a păcii.*

Înainte de a începe exercițiul analitic colectiv în vederea căruia ne-am întrunit, citeva observații cu privire la una sau alta din aceste teme convergente nu sînt de prisos. Le fac cu nădejdea de a înclina contrazicerea și spre a reaminti unele fapte în general cunoscute dar capabile de a hrăni și alte interpretări decît cele din manualul școlar și din articolul cotidian.

Pe la mijlocul secolului al XIV-lea, în preajma apariției primelor bande turcești în Peloponez sau Tracla, harta sud-estului ne arată o extremă fărîmițare: înafară de teritoriul bizantin, mai existau imperiile slave — Bulgaria Șişmanizilor, apoi împărțită între Tirnovo și Vidin, și marea Serbie a lui Dušan care anexase recent Epirul și Tesalia — principatul Moreii Franceze, ducatele catalane de Atena și Neopatraș, ce vor trece în stăpînire nominală a regiilor Aragonului pînă la Carol Quintul, regatul Ciprului, unde dinastia Lusignanilor moștenise coroana Ierusalimului, Rodosul cavalerilor ospitalieri, ducatul insular de Naxos—Paros, posesiunile geneveze Chios, Lesbos, Foceea, Caffa, Vicina, Chilia, Licostomo, Cetatea Albă și mai ales Pera, cele venețiene, Creta, Eubeea și Dalmația, regatul angevin al Ungariei, diverse seniorii albaneze de importanță locală, în sfîrșit Țara Românească și formațiunile din care s-au încheșat, între „întemeiere” și înscăunarea lui Alexandru cel Bun, Moldova istorică. Cucerirea acestei regiuni s-a încheiat în 1669, la capătul lungului asediu al Candiei. Independențelor și dependențelor precedente li s-a substituit un singur stat, reunind între hotarele sale pe supușii sultanului, dintre care unii continuau să trăiască în forme de autonomie proprii. A spune însă că, la umbra Porții, întinsă pînă la Cămenia, domnea pacea este a se inspira vădit din celebra formulă: „l'Empire, c'est la Paix”. *Pax ottomanica*? Atunci să vorbim latinește și să-l cităm pe Tacitus: „ubi solitudinem faciunt, pacem appellant”. În realitate, Imperiul otoman n-a reprezentat niciodată o concepție pașnică și, din acest punct de vedere, nu va evolua pînă în ultimii săi ani. Cuceritorii au lăsat să supraviețuiască autonomiile locale și n-au convertit cu sabia la credința profetului, totuși, nu trebuie uitate deportările în masă, nici acapararea unor imense resurse pentru capitala de pe Bosfor și pentru centrul ei, Scraiu, sau pentru nevoile neîncetelor expediții militare. E adevărat că, uneori, cronicarii români constată, totdeauna ca o excepție, răstimpuri de pace. Dar Miron Costin precizează că această situație se datora războaielor împotriva Iranului: „Sultan Murat într-acelea zăbovindu-să cu oștile, în aceste părți sta fericite vacuri și liniște și pace întemelată den toate părțile”. Iar Radu Popescu spune același lucru despre situația creată după treizeci de ani: „această pace a țării nu venea dintr-alceva, fără cît împăratul avea treabă de bătea Critul și fiind departe de noi, nu aveam dintulală”³.

Între 1345 și 1699, campaniile se țîn lanț: în 250 de ani, au fost poate cinci, cel mult zece ani, în care nu s-au dat lupte într-un colț sau altul al Imperiului. În secolele XVI—XVII, mai mulți autori occidentali susțineau chiar că numai pacea ar putea distruge statul otoman, organizat exclusiv pentru război. Iată mindra inscripție de la Bender a lui Suleiman I: „Eu sînt cel care conduc navele pe marea frîncă, pe cea africană și în India/ Sînt șah de Bagdad și Irak, cezar de Rum și sultan al Egiptului/ Tronul și coroana de aur ale craiului unguresc/ El le are din mila mea, este robul umil al sultanului”⁴. Recunoaștem tonul lui Darius de pe inscripția de la Behistun. Așa vorbeau și faraonii și regii Asiriei, la picioarele cărora se încovoiau mulțimile de robi. De fapt, chiar Machiavelli întrevăzuse analogii între monarhia ahemenidă și cea osmană, contribuind astfel la crearea conceptului de despotism asiatic⁵.

Întreaga istorie universală și cu atît mai mult, adăugăm, cea a Sud-Estului au fost puse de Gh. Brătianu sub semnul confruntării dintre „polis” și Imperiu, ceea ce-l conducea pe învățat la împărțirea formelor de organizare a păcii în două categorii: *ierarhice* și *federative*. Față de monarhiile orientale care o precedaseră Roma imperială a introdus o idee nouă, a zonelor de protectorat, la graniță: regatele clientelare. Fie zis, în treacăt, în scrierea sa din 1625 *De Moribus Turcarum*, fostul pircălab de Galați Giovanni-Battista Montalbani atribuie domnilor români, prințpilor Transilvaniei, regiilor Georgiei și hanilor Crimeii calitatea de „socii reges”, în subordinea sultanului. Merită notat și că importanța Sud-Estului european în rîndul provinciilor Imperiului otoman a scăzut, după cucerirea lumii arabe și luptele Porții împotriva Iranului, dar a crescut iarăși în secolul al XVII-lea, cînd modernizarea a început să pătrundă prin vestul Balcanilor, prin Transilvania și prin Constantinopol însuși. Deocamdată, în locul demonstrației, recurgem la o paralelă istorică: Spania și Franța au intrat în circuitul ideilor moderne da torită

³ Miron Costin, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1944, p. 109; Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București, 1963, p. 133.

⁴ M. Guboglu, *Inscripția sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945)*, „Studii”, IX, 1956, p. 107—123.

⁵ „Se voi considerare di qual natura di governi era quello di Dario, lo troverete simile al regno del Turco” etc. (*Il Principe*, IV).

războaielor italiene. E chiar o întrebare dacă nu cumva, după exemplul Egiptului antic (Regatul vechi, mijlociu și nou) sau al unor forme adoptate, mai aproape de zilele noastre, de statele german și francez, n-ar fi mai corect să distingem *trei* Imperii otomane, succesiv: cel dintâi pînă la 1453, al doilea pînă în primii ani ai secolului al XIX-lea și ultimul, occidentalizat, reformat și însfîșit suprimat.

Față în față cu acesta, alte modele impcriale pentru pacificarea Sud-Estului au fost create de monarhia dunăreană a Habsburgilor, de rivala sa, Franța, și, în cele din urmă, de statul moscovit.

Planurile federative au luat forma împărțirii în zone de influență între două puteri egale — de pildă, acordul polono-ungar din 1412 de la Lublau⁶ — cînd nu s-au mărginit la ape-luri ineficiente la solidaritatea suveranilor europeni contra pericolului otoman. Îndemnurile lui Ștefan cel Mare la unitatea creștinătății sînt în memoria tuturor. Mai puțin cunoscute sînt cuvintele adresate regelui Poloniei de o solie din Moldova în 1546: „să fie domnitorii creștini una, ca să ne poată scăpa din mina păgînilor, aceasta o cere domniul meu și toți boierii săi, mari și mici, și toată țara”⁷.

Deci, asigurarea păcii în Sud-Est reclamă transpunerea războiului pe un alt plan, al cruciadei. Aceasta, la rîndul ei, presupune pacea în Occident. Proiectele antiotomane ale ducilor Burgundiei, cel al lui Filippo Buonaccorsi-Callimachus din 1490, ale lui Leon al X-lea, Francisc I, Maximilian I, aliatul lui Ștefan cel Mare, sau acelea din jurul lui Nicolae Olahus recomandă, toate, ca o condiție, restabilirea păcii, preliminară, în vest. După Lepanto, în cele trei decenii următoare, vor fi invocate insistenț diverse posibilități de ligă a statelor occidentale în alianță cu Persia, cu principatele caucaziene, cu țările române, cu Albania, unde se pregătea o debarcare venețiană sau spaniolă, eventual chiar cu Rusia, vizitată, ca și Iranul, de cîțiva emisari pontificali.

Între membrii unei alianțe, ofensive sau defensive, se instalează deci pacea. În interiorul Sud-Estului, trecînd de la nivelul consultațiilor și negocierilor la cel al acțiunii politice efective, este de relevant elementul de solidaritate pe care l-au constituit, în veacul al XVII-lea, acordurile bilaterale sau tripartite dintre țările române — nu mai puțin de 16 între 1610 și 1687, fără a mai menționa și cazurile de uniune dinastică, începînd din 1570. N-ar fi cazul în legătură cu pacea internă, să fie comentată și situația asocierii la domnie⁸, care se întîlnește în secolele XIV—XV?

Ierarhică sau federativă, organizarea păcii adoptă frecvent tiparul „familiei suveranilor”, idee medievală subliniată de N. Iorga și F. Dölger. De exemplu, în 1542, cu ocazia unor tratative moldo-polone relese că Petru Rareș se considera „ca un fiu, iar nu ca o slugă a împăratului”, regele Poloniei rezervîndu-și rolul de „părinte” al sultanului⁹. Cînd, după cucerirea Ciprului, Selim al II-lea îi scrie lui Alexandru Vodă al Țării Românești, îl numește: „fiul meu”¹⁰.

Dar despre raporturile țărilor române cu Poarta le revine turcologilor să se pronunțe. Atragem numai atenția asupra faptului că așa-zisele „capitulații” sînt acte normative acordate, din punctul de vedere al aceleiași concepții politice de monarhie universală, atît unor state independente, ca Franța, cît și altora vasale. Semnificația simbolică a dărilor șoimilor ni se pare indiscutabilă. Cu alt prilej, am semnalat un document din 1674 cu privire la o solie a lui Miron Costin în Polonia, în scopul de a-l cere fostului domn Ștefan Petriceicu originalele unor „anciens privilèges du pays”, care *deci existau*¹¹. Au fost demult puse în lumina cuvenită evoluția haraciului, contribuțiile extraordinare, cumpărările de domnie sau răscumpărările de anumiți obligații, confiscarea averii unor domni sau boieri, prestațiile în natură și în muncă, cere-urile de oșteni, meșteri, cai, tunuri și furnituri. La toate acestea se adăuga permanentul șantaj

⁶ F. Constantiniu și Ș. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, „Studii”, 17, 5, 1964, p. 1129—1140.

⁷ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 132—133.

⁸ Octavian Iliescu, *Domni asociați în țările române în secolele al XIV-lea și al XV-lea*, Studii și cercetări de istorie medie, II, 1, 1951, p. 39—60; Emil Virtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (pînă în secolul al XVI-lea)*, București, 1960.

⁹ I. Corfus, *op. cit.*, p. 69.

¹⁰ N. Iorga, *Ordinul lui Selim al II-lea către Alexandru-Vodă al Țării Românești (1572)*, „Revista istorică”, XI, 1925, p. 153—155.

¹¹ Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, „Studii”, 26, 5, 1973, p. 942, n. 87.

cu transformarea țării în pașalic. O îndatorire mai rar întâlnită era și aceea de a culege informații de interes politic pentru Poartă, din Polonia sau Rusia: după cum se știe, domnii români au înțeles să îndeplinească același rol și în sens invers sau în beneficiul Habsburgilor, activitate care s-a intensificat în vremea fanarioșilor. În schimb, li se acordau împrumuturi sau suspendări temporare ale plății tributului, asistența mergind până la ajutorul militar dat Moldovei în 1497 sau Țării Românești în 1574.

Este interesant că, într-o perioadă în care Moldova era supusă unei duble suzeranități, regele Sigismund II declară în 1563 că țara „este demult vasală coroanei polone” și în 1567 Selim II afirmă că „Moldova este de 100 de ani stat vasal al împăratului turcesc”¹² însă, în ambele cazuri, în text nu apare substantivul *holdownik* (vasal), ci adjectivul *holdowny* (tributar).

Sperăm că vor fi evocate aici relațiile țărilor române nu numai cu Polonia, ci și cu Ungaria, cu Habsburgii, cu Rusia, cu Crimeea sau acelea ale hanatului tătar cu Poarta. Diferitele forme de dependență pe care le includem îndeobște sub denumirea improprie de „vasalitate” sînt negreșit un mijloc de a garanta pacea, ca un echilibru precar. Mai mulți colegi sînt gata să ne conducă prin labirintul problemelor legate de statutul autonom al unor regiuni din Sud-Est în timpul dominanței otomane: țările române, ținuturile locuite de vlahi, Dubrovnik etc.

Întreaga arie sud-estică a fost uneori considerată ca o graniță — W. H. Mac Neill și-a intitulat un eseu original și pătrunzător *Europe's Steppe Frontier* — fiind ea însăși brăzdată de hotare culturale, etnice și politice. Instabilitatea politică a creat aici o stare de fapt aproape permanentă, de ostilități nedecarate oficial, caracteristică pentru „borderlands”. Ca în orice zonă de *limes*, principalele probleme sînt reglementarea conflictelor locale, împiedicarea incursiunilor de jaf din teritoriul propriu în cel inamic, reprimarea în comun de către cele două state vecine a brigandajului de frontieră, extrădarea răufăcătorilor sau a rebelilor. La hotarul moldo-polon erau convocate periodic în prima jumătate a secolului al XVI-lea adunări comune pentru aplanarea litigiilor și în sarcina lor reveneau schimbul de prizonieri, predarea reciprocă a fugărilor (țigani, tătari sau șerbi) precum și asigurarea drumului de comerț. Expresie a neîncrederii reciproce, la aceste granițe se ridică fortificații contra fortificațiilor, în puncte strategice (Hotin-Camenita, de pildă). Ar mai merita luate în discuție libertatea circulației, cheazăuită prin salv-conducte, sau condiția prizonierilor de război, răscumpărați sau evadați¹³. Exemple ale unor asemenea situații pot fi găsite la hotarul dunărean sau la cel al Nistrului, la „marginea țării”¹⁴, pe frontiera croată în Dalmația ori în Carpați.

Dacă acum dezbaterea noastră va aborda tema păcii confesionale, primul aspect de remarcat este al toleranței religioase. Aceasta, ca și intoleranța, au fost produse de existența, caracteristică pentru Sud Estul european, a unor numeroase insule de populație cu caracter etnic diferit de al masei care le înconjura. Adesea, individualitatea etnică s-a manifestat și prin adoptarea sau menținerea unei confesiuni proprii, în contrast cu cea dominantă în zona respectivă. Pe de altă parte, tendința de a consolida coexistența între creștini și musulmani, în condițiile în care „războiul sfînt” islamic (*djihad*) i se opune cruciada, a luat forma unor inițiative absolut nerealiste, dar care dovedesc un spirit irenic, condiționat desigur de conjunctura și interesele politice. Ne referim la o categorie de scrieri din care trebuie amintite dialogurile lui Manuil al II-lea cu un musulman, faimoasa scrisoare a papii Pius al II-lea către sultanul Mahomed al II-lea și unele texte ale lui Guillaume Postel, care năzuiau să convertească pe turci la creștinism. Li s-ar putea adăuga încercările de apropiere între luterani și ortodocși, în anii 1560—1590, planurile de a face din Moldova sau Țara Românească un loc de refugiu pentru cei pe care credința lor protestantă îl expunea la persecuții (calvinism, anabaptism, antitrinitarism), existînd mai multe planuri în acest sens între 1560 și 1630, în sfîrșit, îndelungata insis-

¹² I. Corfus, *op. cit.*, p. 217, 291 (cităm traducerea editorului) dar cf. p. 209, tot în 1563: „Țara Moldovei este din vechime o țară *aliată*”, cuvîntul folosit fiind „*przymierze*”.

¹³ Vezi M. M. Alexandrescu-Dersca, *La condition des captifs turcs dans l'Empire des Habsbourgs (1688 1689), d'après les mémoires d'Osman Aga*, „*Studia et Acta Orientalia*”, VIII, 1971, p. 125—144; P. F. Sugar, *The Ottoman „Professional Prisoner” on the Moslem Borders of the Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, „*Études balkaniques*”, 2, 1971, p. 82—91; Andrei Pippidi, *Contribuții la studiul legilor războiului în Evul Mediu*, București, 1974; Alan W. Fischer, *The Sale of Slaves in the Ottoman Empire. Some Preliminary Considerations*, „*Bogazici Üniversitesi Dergisi*”, 6, 1978, p. 149—173.

¹⁴ C. Constantinescu-Mircești și Ion Dragomirescu, „*Marginea țării*”. *Aspecte caracteristice în zona hotarului dintre Moldova și Țara Românească*, „*Studii și articole de istorie*”, IX, 1967, p. 81—121.

tență a bisericii anglicane de a găsi în Sud Est sprijin pentru eforturile ei de a organiza o „a treia forță” între catolicism și Reforma radicală.

De asemenea, ar fi interesant de urmărit în corespondența domnilor români raportul dintre teoria defensivă elaborată de ei și acțiunea lor diplomatică. Ele concordă perfect. „Să nu iubiți răzmirișile și războaiele, nici să vă ducă mintea să vă bateți cu dinșii” (turcii), își povățuiește Neogoe Basarab urmașii. Același declară solemn în rugăciunea dinaintea luptei, pe care o concepea ca un duel juridic: „Nol, Doamne, nu sintem bucuoși să se facă această răzmirișă . . . nici voim să se facă vărsare de sînge”. Chiar în practica politică, Neogoe aplică acest principiu, scriindu-le brașovenilor ca îndreptățire a unei acțiuni energice contra lor: „Noi am fi iubit pacca și dreptatea, nu am fi iubit răzmerișă, iar voi nu voiți pace”¹⁵. El recomandă: „să nu ne silim în războaie” și „Goniți pacea!”¹⁶.

Un alt protagonist al politicii românești de pace a fost Constantin Brincoveanu. Din scrisorile lui și ale stolnicului Cantacuzino, mai ales între 1691 și 1698, se vede cât de atent urmărirea evenimentele internaționale, negocierile dintre Ludovic al XIV-lea și coaliția de la Augsburg, sau cum a evoluat poziția lor față de pregătirile Congresului păcii de la Karlowitz, de la intenția de a trimite doi delegați pînă la cererea ca în tratat să nu figureze nici o clauză referitoare la Țara Românească¹⁷.

„Cumplitele aceste vremi ale oștirilor”, spune pisanla pusă de Brincoveanu la Biserica Domnească din Tirgoviște. Nostalgia păcii răzbate și dintr-o scrisoare a lui Constantin Cantacuzino către David Corbea, în care se roagă: „învrednicește-ne a auzi că au luat un sfîrșit și acelea oștirii de acolo, adevăcă cu ștedul, pren pace, duple cum înțelepciunea și providenția ta, Doamne, va ști și va vrea a să auzi, și a să liniști aceale părți ca să înceapă vreo mîngiere și vreo bucurie mihișilor și zmăcinașilor, pravoslavnici creștini”¹⁸. Iar cronicarul anonim exclamă, în 1699: „După întunec soare, adevăcă după multe turburări ce au avut turcii cu nemșii în 18 ani, cu multe ostenele și cu multe pagube de oameni și de altele, iată și dorita pace”¹⁹. Ne place să încheiem cu aceste splendide mărturii ale unei aspirații statornice.

Prof. dr. h. c. Valentin Al. Georgescu se întreabă dacă problema păcii poate fi discutată fără luarea în considerație a coordonatelor sociologice. Este în general cunoscută dezvoatarea în ultima vreme a studiilor de „irenologie”, care tind a se constitui în disciplină separată. În realitate, binomul război-pace este permanent și nu se poate ajunge la o definiție a păcii, decit vorbind în același timp despre război. Cel care a propus, pentru intia oară, o definiție pozitivă a păcii este Augustin: „tranquillitas ordinis”. Acest punct de vedere poate fi adoptat ca punct de plecare al dialogului nostru. Ca istoric al dreptului, vorbitorul își pune întrebarea: ce rol au avut reglementările juridice în organizarea păcii în Sud-Estul Europei? „Nomoi stratiotikoi” din lumea bizantină sînt „pravile ostășești”, fără legătură cu problema păcii, deoarece reprezintă doar un regulament militar. Totuși, *pax ottomanica* are o genealogie: ea descinde din *pax byzantina* și, mai departe, din *pax romana*. Ar fi interesant de calculat cîți ani de pace efectivă a cunoscut Sud-Estul în epoca dominanței otomane. Desigur, nu putem trece cu vederea caracterul belligen al prezenței, în același timp, în aceeași zonă, a unor structuri sociale atit de diferite, unele încă de tip tribal, altele care au creat state mici și mijlocii, în sfîrșit altele proprii marilor imperii. Referatul instructiv a subliniat, pe bună dreptate, faptul că organizarea păcii într-un anumit spațiu implică, transpunerea în alt spațiu, sub forma internațională a cruciadei. Mai tîrziu, aceeași tendință se va manifesta prin lupta popoarelor sud est europene pentru eliberarea lor națională, fenomen care a primit un nume opus noțiunii de pace, „balcanizare”. Ar fi, de asemenea, de dorit ca dezbaterile să ducă la precizarea unei tipologii a păcii în aria balcanică, încadrată în tipologia stabilită de sociologi și politologi pe plan universal. De exemplu, Raymond Aron a introdus în circulație concepte ca „pace de echilibru”, „pace hegemonică”, „pace imperială” etc.

¹⁵ *Înbășturile lui Neogoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil, Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, 1970, p. 278, 279, Cf. *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privilegiate la legăturile cu Ardealul, 1346-1603*, ed. Gr. Tocilescu, București, 1931, p. 256.

¹⁶ *Înbășturile*, p. 137. Explicația traducătorului, după care „pacea” ar avea sensul de „mulțumire de sine, îngîmfare” e inexactă și contrazisă chiar de textul biblic la care se face referire: de fapt, „a goni” înseamnă aici „a căuta”, fiind vorba de pacca interioară.

¹⁷ Hurmuzaki, V, 1, p. 387-388, 391-393, 511-511. Cf. C. Giurescu și N. Dobrescu, *Documente și regeste privilegiate la Constantin Brincoveanu*, București, 1907, p. 58-59.

¹⁸ Document editat de C. Șerban în „Studii”, 4, 1966, p. 698-702.

¹⁹ *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, București, 1959, p. 102-103.

Sergiu Iosipescu, cercetător științific la Centrul de istorie și teorie militară: *Frontiera în sud estul european al sec. XIV—XVI.*

Se obișnuiește, atunci când subiectul este anevoie de fixat, prea lunecos spre a-i găsi un cap de care să te prinzi și de unde să pornești, să începi cu o definiție. Ne îngăduim totuși o abatere de la soluția clasică, încercând apropierea de *frontieră* — în sud-estul european al secolelor XIV—XVII — printr-o manevră învăluitoare.

În jurul anului 1300, ales spre deschiderea dezbaterii de astăzi, regatul arpadian al Ungariei se găsea în apogeul crizei secolului al XIII-lea, devenită ireversibilă prin invaziile mongole din anii 1240—1243 și 1285. Erau vremurile domniei lui Ladislau Cumanul și ale minoratului lui Carol-Robert d'Anjou: „tempore istius regis Latizlai cepit Hungaria deflecti et anichilari”, „eodem tempore, cum Karolus puer Bude residerat, rex quasi cyfra”²⁰, altfel spus monarhia pierduse orice autoritate iar regatul se prăbușea. Dezagregarea statului ungar, apariția unor principate teritoriale conduse de înalți feudali, între care și voievodatul Transilvaniei sub Ladislau Kán, fusese efectul ultim al violentului impact mongol asupra frontierei răsăritene a Europei catolice. La o privire de ansamblu din anii 1250—1270 întreg sud-estul european fusese cuprins într-o adevărată *pax mongolica* ce se va prelungi până în 1350—1370, înglobând o uriașă arie euro-asiatică, admirabil suport al marelui comerț de la marea Neagră până în China marelui han. La începutul secolului al XIV-lea, frontiera occidentală a păcii tătare urmărea conturul Carpaților orientali, atingea Dunărea de Jos, până la moartea lui Nogai (1299) urcând-o dincolo de Porțile de Fier. Relația tributală confirma apartenența Serbiei lui Milutin, a principatului de Vidin al Șişmanizilor, al restului Bulgariei, Bizanțului la lumea păcii mongole. Transilvania voievodului Ladislau Kán intrase și ea în raporturi cu prințul Nogai: după moartea acestuia, fiul său Čaka își aflase adăpost în țara „Kelerilor și bașkirilor” pentru ca, după noi aventuri la ași (alani) și în ținuturile românești, să-și afle sfârșitul la Tirnovo, ucis din porunca țarului Theodor Sviatoslav, cumnatul său²¹.

O primă constatare: contactul de frontieră între lumea mongolă și cea catolică a determinat importante fenomene de dizolvare în aceasta din urmă, în primul rând cumanzarea, constituindu-se în bazinul Tisei mijlocii o secundă pagină a fostelor posesiuni ale monarhiei arpadiene. Dincolo de evidentele accente propagandiste ale activității legațiilor papale în Ungaria la începutul secolului al XIV-lea nici intransigența catolică a voievodului Ladislau Kán din Transilvania nu mai era la înălțimea cuvenită²².

Sub capota păcii mongolice, între lărgile-i hotare, se impun a fi căutate și alte realități, scăzând nivelul analizei de la strategia mondială la aceea zonală. Conceptul de culoar al stepei, utilizat de curind de Dimitrie Obolensky, se dovedește izvoditor de concluzii noi și în problema discuției de aici. O cale de pătrundere a migratorilor, după vremii izvorâți din pulsații asiatice, a existat încă din antichitate în stepele nord-pontice. Bizanțul medieval organizase în Caucazul septentrional, Crimeea și la Dunărea de Jos un sistem de alarmare, de control și deviere a invaziilor în speranța, uneori îndreptățită, de a împiedica prăbușirea lor în Peninsula Balcanică spre capitala imperiului²³. Ceea ce trebuie observat este că, măcar din secolul al XIII-lea, capătul sud-vestic, de bușeu occidental spre Balcani al culoarului stepei îl constituia Bărăganul. Dacă la începutul veacului al XIV-lea prin Tuqlubuqa, hanul Toqtai al Hoardei de Aur împinsese controlul său direct până la Isaccea cu o zonă de iradiere pe Dunărea de Jos²⁴; în preajma lui 1339 încă Vicina, la 200 mii în amonte de gurile fluviului²⁵ constituia capătul împărăției tătare: „Item in civitate de Saray manet imperator Usbech; imperium suum est valde magnum et incipit in provincia de Burgaria et in civitate de Vecina/.../” — după însemnarea hărții fraților Pizigani din 1367²⁶. Alături de zona de control direct mongol-tătar și uneori chiar în interiorul ei se aflau mai multe principate teritoriale, orașe state, emisiunile mone-

²⁰ *Scriptores Rerum Hungaricorum*, ed. E. Szentpetéry, vol. I, p. 213; vol. II, p. 45—84.

²¹ Cf. G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 39—40.

²² Hurmuzaki/Densușianu, I¹, p. 568—571.

²³ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe. 500—1453*, London, 1971, p. 164—201.

²⁴ Sergiu Iosipescu, *În Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 68.

²⁵ Elisaveta Todorova, *More about Vicina and the West Black Sea Coasts*, în „Etudes balkaniques”, XIV, 2/1978, p. 134.

²⁶ Nicolai Grămadă, *Vicina. Izvoare cartografice, originea numelui, identificarea orașului*, extras din „Codrul Cosminului”, Cernăuți, 1925, p. 15.

tare ale acestora din urmă fiind recent identificate, legătura tributală cu hani de la Sarai fiind afirmată prin tanguaa imprămată pe una din fețe²⁷.

Fără îndoială, în ținuturile carpaato-danubiano-pontice cel mai important principat, — susținut de puternica osatură a Carpaților meridionali, local controlind ambele versante, invingător la 1330 al regatului Ungariei, care revenise în zonă odată cu afirmarea dinastiei franco-napolitane d'Anjou, — îl constituia Țara Românească. După un document recent găsit de Petre Ș. Năsturel — cunoscut, documentul, din păcate numai din falmă, bănuț de mult de regretatul profesor Ion Ionașcu²⁸ — principatul a toată Țara Românească își apropiase prudent frontiera de culoarul stepei mongole, fondind mănăstirea din pădurea cea mare a Bolintinului.

Schimbările interne din hanatul Hoardei de Aur desfășurate către mijlocul secolului al XIV-lea, care determinaseră, de altfel, și preluarea directă a stăpînirii Vicinei, au „aprinș” în deceniile cinci și șase frontiera occidentală a păcii mongolice. În 1340, agenții venețieni la curtea angevină²⁹, în fapt el s-a îndreptat mai ales spre Halici³⁰. Sub incidența acestor evenimente, prin cuvîntul hotărîtor al moștenitorului tronului domnesc, Alexandru Basarab, viitorul mare-voievod Nicolae-Alexandru, principatul Țării Românești s-a situat în 1344 alături de forțele angevine: *pax mongolica* era înlocuită de politica de cruciadă și reconquistă. Declanșată în 1316 sau începutul lui 1347 sub comanda lui Andrei Lackfy pus în fruntea unui organism militar, transilvan, de frontieră, ce reunea comitatul Brașovului, pe secui și Maramureșul³¹, războiul cu Hoarda de Aur a avut ca prim rezultat crearea „țării moldovene” de obediență angevină, suprapusă mai multor principate române din bazinul vestic al Siretului, din Moldova de sub munte. Episcopia Moldovei, binecuvîntată de curia papală avignoneză în martie 1347, avea menirea să consolideze noua situație „in finibus videlicet Tartarorum”³².

Constituirea teritorială a principatului românesc al Moldovei s-a desăvîrșit în anul 1363—1391, contemporan prăbușirii marelui imperiu mongol în China. Dezagregarea „păcii tătare” în occident a provocat și corespunzătoare reorientare a „drumului tătăresc”, devenit acum unul românesc, apărut între noile frontiere ale principatului Moldovei.

O regulă de evoluție a orașelor-state impune, la un anumit stadiu de dezvoltare, susținerea lor pe fondul solid, de „terra ferma”. Alături de drumurile comerciale „tătăresc” și „dunărean”, atingerea acestui stadiu de evoluție de către orașele-state de la Dunărea de Jos și litoralul pontic între limanul Nistrului și cea mai sudică gură danubiană, a facilitat unificarea pontică a Țării Românești și Moldovei. Către 1367, în zona Dristra, marele principat al Țării Românești se învecina cu despotatul lui Dobrotiță, cele două state controlind, în comun, o altă arteră comercială, din Carpații de curbură spre Marea Neagră, una din premisele unificării de la Porțile de Fier la Marea cea Mare a lui Mircea cel Bătrîn. Cu „înghițirea” culoarului angevin și dispariția ultimei rămășițe a fostei dominații mongole (tătare), la începutul deceniului zece al veacului al XIV-lea frontierele celor două principate române libere erau constituite.

Simultan cu acest proces unificator românesc, pretutindeni în fosta matcă bizantină se culbărea emiratul otoman. De la așaparea treptată a organismului economic-comercial, marinăresc al Mării de Marmara, singurul care făcea posibilă, în parametrii vremii, translația europeană, emiratul Osman-oglu și-a început expansiunea în Peninsula Balcanică.

Mersul însuși al expansiunii urmărea mai ales drumurile, principalele artere comerciale, stăpînirea otomană fiind, la început, după expresia lui Nicolae Iorga, o „dromocrație”. Pentru turcii otomani debarcați pe țărmul occidental al Mării de Marmara, sistemul de comunicații balcanic se rezuma la „sol kol” (calea de stînga), „orta kol” (calea de mijloc) și „sag kol” (calea de dreapta), cu o semnificație geografică și mai ales strategică lesne de stabilit. De prisos să mai insistăm că emirul Orhan și Suleiman, debarcați la Tzyppe și Gallipoli în 1352—1354³³, nu aveau în mapele lor planul cuceririi europene în direcția Viena, lăsînd într-o poziție excentrică țările române tocmai spre a nu fi siliți să le transforme în pašalicuri. O asemenea viziune sim-

²⁷ V. Ernest Oberländer-Târnoveanu și Irina Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII—XIV*, în SCIVA, t. 32, 1/1981, p. 89—109.

²⁸ Ion Ionașcu, *Vechimea mănăstirii din pădurea cea mare de la Bolintin*, în „Revista istorică română”, VII, 1937, p. 323—338.

²⁹ Cf. Sergiu Iosipescu, în *loc. cit.*, p. 94.

³⁰ Șerban Papacostea, în *Constituirea statelor feudale românești*, p. 167—168.

³¹ DIR. C, veac. XIV, IV (1341—1350), p. 213—214.

³² DRH, D. I, p. 63.

³³ v. N. Iorga, *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342—1362)* în „Byzantinische Zeitschrift”, XV, 1906, p. 179—222.

plificatoare excesiv trebuie părăsită. În secolele XIV — începutul secolului al XVI-lea, principalul efort strategic otoman a fost îndreptat spre controlul Dunării de Jos și a mării Negre, implicând direct principatele române, rezistând spre apărarea fronticțelor lor.

Depășind stadiul tactic a numeroase bătălii, lupte sau simple hărțuiri, cu o cronologie adesea aproximativă, ceea ce interesează în chestiunea frontierei este metoda cuceririi și organizării teritoriilor otomane. Conform principiilor religiei musulmane, lumea cunoscută se împărțea în dār al-Islam, teritoriul fidelilor lui Alah și dār al-harb, ținutul stăpinit încă de necredincioși, de cei ce nu cunoscuseră adevărata religie și împotriva cărora războiul sfânt (dihad) era obligația oricărui bun turc. Din mărcile de graniță uc/udj — credincioșii luptători trebuiau să execute în teritoriul dușman expediția de devastare, razza prescrisă de religie — ghazâ — Conceptul anatolian de ghazâ ca și acela uc/udj își vor schimba de-a lungul secolului al XIV-lea înfățișarea, fiind înlocuiți cu acela de akin și serhâd, dar funcția lor va rămâne neschimbată³⁴. Aceste frontiere ofensive otomane, alimentate mereu cu ghazii anatolieni, erodau în permanență teritoriile statelor balcanice, la început pe liniile de sutură între ele, pregătind treptata anexiunea, îndeobște a ținuturilor posibil de controlat dintr-un centru fortificat.

Instaurată cu greu în anii 1486/1538, *pax othomanica* a durat până în 1683³⁵, fiind contestată o singură dată în mod serios prin fapta lui Mihai Viteazul. După 1683, lumea sud-est europeană, legată într-un fel sau altul de Poarta otomană apare ca o lume asediată.

Sistemul frontierei otomane, apt expansiunii, s-a dovedit lipsit de eficacitate în noile condiții strategice, astfel încât imperiul a putut fi comparat pe planul teoriei militare cu o scoică goală. Odată ruptă apărarea la hotar, inamicul putea pătrunde adânc în interior până ce Poarta să fie capabilă de ripostă: incursiunile lui Mircea cel Bătrîn, Iancu de Hunedoara și, în 1596, 1598 ale lui Mihai Viteazul, sînt pilduitoare. Limitele logistice ale epochi nu au permis însă atunci prăbușirea stăpînirii otomane.

Din puzderia de trăsături ale păcii otomane referitoare la frontieră se pot doar enunța câteva: relația dintre frontiere și fluviul Dunărea, unde permanențele geografice au impus rolul militar al vadurilor și au generat capetele de pod — mai întii angevine și române, pe malul drept, apoi cazalele otomane pe cel stîng. Existența lor — a capetelor de pod și a vadurilor — a impus un anume curs desfășurării militare din 1395, 1432, 1461—1462, 1595—1598, 1659. Un alt raport de determinare se poate stabili între frontiere și habitatul rural adiacent, aspect relevat atât arheologic prin săpăturile lui Nicolae Constantinescu, cit și acelea de la Obilești³⁶, dar și prin însemnările de călătorie, precum ale lui Claes Rålamb, la mijlocul secolului al XVII-lea³⁷. Girate, ca și alte păci, de principii forței, *pax mongolica* și *othomanica* au generat frontiere fierbinți, deși trebuie remarcat că țările române au fost mai totdeauna o frontieră permeabilă comercial și nu una de război.

Și o considerație de altă natură. Cultura brucoveano-mavrocordătească, de fapt civilizația românească a anilor 1650—1750, deși de sinteză, nu se încadrează conceptului de cultură de frontieră, așa cum l-a definit, sint mai bine de 40 de ani, eminentul turcolog Paul Witteck. Este și în aceasta o trăsătură originală de evoluție a țărilor române.

Ajunși aici, promisiunea dintru început, a definirii frontierei, revine și ca o necesitate de disciplinare științifică a istoriei. Dar, în multiple conexiuni de structuri, examinate static și dinamic, conceptul și-a înfățișat contururile și tendințele; în locul unei definiții schematici și provizorii îmi pare mult mai important să surprindem și să acumulăm cit mai multe experiențe trăite.

Dr. Nicolae-Șerban Tanașoaga, cercetător științific la Institutul de studii sud-est europene, subliniază interesul temei alese: este una din acele probleme a căror dezbatere dă un sens activității noastre, într-un moment în care ni se amintește insistent datorită istoriografiei de a-și realiza rolul social. Există anumite constante ale acestei probleme care pot fi rezumate în întrebarea: care au fost, în perioada studiată, fatalitățile belice și imperatiivele irenice? Așezarea

³⁴ Halil Inalcik, *The Ottoman Method of Conquest*, în „Studia Islamica”, II, 1954, p. 103—129 și idem, *The Emergence of the Ottomans*, în *The Cambridge History of Islam*, vol. I, Cambridge, 1970, p. 283—284.

³⁵ O prezentare de ansamblu Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule. 1354—1804*, Seattle and London, 1977.

³⁶ Nicolae Constantinescu, *Observații asupra satului fortificat din Țara Românească în secolele XIV—XV*, în SCIV, XIII, 1/1962, p. 59—79; Carol König, Sergiu Iosipescu, D. Căpățînă, *Cercetări arheologice de la Obilești Vechi (Siliștea), județul Ilfov*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară”, 12, 1979, p. 191—204.

³⁷ Claes Rålamb, *Diarum under resa till Konstantinopel. 1657—1658*, ed. Christian Callmar, Stockholm, 1963, p. 87.

geografică a zonei care ne interesează la marginea stepii, în vecinătatea imperiilor nomade care au canalizat expansiunea popoarelor asiatice, este una din aceste fatalități. Alta ar fi situația extrem de complexă din punct de vedere etnic, având în vedere prezența unor populații diverse, cu structuri sociale diferite, ceea ce generează tensiuni care, la rindul lor, provoacă războaie. Totuși, coexistența a trebuit organizată. În Bizanț, ordinea presupusă de definiția lui Augustin, citată aici, a fost invocată sub numele de „taxis” și „oikonomia”. Ea implică stăpînirea unui singur monarh asupra lumii întregi, în fruntea unei ierarhii a puterilor.

Unul din factorii care au zdruncinat acest echilibru au fost „barbarii” din nord. Față de presiunea lor, diplomația bizantină pacificatoare a căutat să se acomodeze realităților, înainte de a recurge la războiul sfînt, a cărui idee a fost, de altminteri, respinsă teoretic de bizantini (cf. V. Laurent). Se instalează astfel, pentru scurte răstimpuri, o „pace cumpărată”, obținută prin plata unui tribut, camuflat sub formă de „daruri” — oricum, aceste obligații răspund unei exigențe a invadatorului. În numeroase împrejurări, reacția diplomației bizantine a fost de a-și diviza dușmanii și a-i manevra unii contra altora. Alți factori potrivnici echilibrului imperial al Bizanțului au fost erezia și aspirația națională din partea acelor etnii care dispuneau de poziții geografice care le permiteau să-și apere individualitatea (de exemplu, vlahii, isaurienii etc.). Răspunsul imperiului, atît al celui bizantin cît și al celui otoman, a fost concedarea unor autonomii locale, soluție la care a recurs doar conștrîns.

Ultimul factor de amenințare a păcii bizantine îl reprezintă rivalitatea cu statele occidentale, rivalitate economică în cazul conflictelor cu Genova, Veneția etc. În concluzie, e greu de spus că moștenirea bizantină în Sud-Est ar fi fost una irenică. Imperiul a generat rivalități durabile care, în repetate rînduri, au înglobat popoarele din Peninsula Balcanică.

Dr. Alexandru Dașu, cercetător științific principal la Institutul de studii sud est europene, începe prin a arăta că problema păcii apare în legătură cu noțiunea de imperiu. De aceea, ar fi necesară o referire la o lucrare fundamentală despre ideea imperială în Occident în secolul al XVI-lea : Frances Yates, *Astraea*. În Sud-Est trebuie remarcat faptul că pacea este un echilibru șovăitor între două culturi antagonice — tradiționale, de ambele părți ale baricadei. În interiorul fiecăreia din aceste culturi, starea de agresivitate e generată de un dezechilibru intelectual, produs de conflictul dintre un fond moștenit și cunoștințele sau concepțiile noi. O situație de acest tip se constată în Occident în veacurile XVI—XVII, epoca demonologiilor și vinătoarei de vrăjitoare (cf. studiile lui H. R. Trevor-Roper, R. Mandrou etc.). Cauza absenței unui asemenea fenomen în Sud Est este caracterul culturii ortodoxe, mai apropiată de izvoare. În același timp, cu cît este mai tradițională o cultură este mai tolerantă, dar mai sensibilă la alteritate, deci expusă să intre în conflict cu genul proximal (totuși diferit). De exemplu, în cazul culturilor sud-est europene postbizantine, ele păstrează diviziunea pe care bizantinii, deținătorii „legii” universale o făceau între „ortodoși”, „eretici” și „barbari” (Evelyn Patlagean, în contribuția la volumul *Ni Juif, ni Grec. Entretiens sur le racisme*). Indignarea naivă a lui Miron Costin față de calvinism trădează o ignoranță aproape completă a împrejurărilor din apusul Europei, sau refuzul de a le asimila. O atitudine de respingere a ereziilor relese și din mărturiile alese din domeniul istoriei artelor : fresca de la Hurezi, în care Biserica e reprezentată simbolic ca o navă pe care marii ereziarhi încearcă s-o răstoarne cu cângile...

Andrei Pippidi : ... Da, dar tema este catolică, pictura de la Hurezi indică influențe occidentale, care nu lipsesc, după cum a dovedit Eleonora Costescu, nici din pictura monumentului, vecin, de la Polovragi.

Al. Dușu : ieșirea din aceste demarcări tradiționale, o face umanismul. Stolnicul Cantacuzino nu-i acuză pe otomani, ca musulmani, ci pentru sistemul lor politic, despotico-oriental.

Andrei Pippidi : Și atunci, nu s-ar putea vorbi de o simpatie a cronicarului pentru instituțiile Romei republicane, imitate de orașele-stat italiene pe care le cunoscuse personal? Romanitatea are două sensuri : unul etnic și altul politic. Cantacuzino și Miron Costin nu uită că Franța, Anglia, „Ispania”, marile puteri ale politicii internaționale contemporane, „tot de senatorii Rîmului se cîrmulua” ca și Dacia.

Dr. Ștefan Andreescu, cercetător științific la Institutul de istorie „N. Iorga”, comentează mesajele adresate de Ștefan cel Mare regelui Portugaliei în anii 1521—1522, ca exemplu al

eforturilor diplomatice de a-l convinge pe Sigismund I de bunele intenții ale domnului Moldovei, care voia să păstreze „pacea și prietenia” cu statul vecin. El semnala creșterea pericolului comun (cucerirea Belgradului, asediul Rodosului) și, prevăzând posibilitatea ca oastea sa proprie să fie silită să se alăture armatei otomane, îl ruga pe rege să nu considere ruptă pacea moldo-polonă. Este un argument de adus în discuție pentru a reda adevărata sa semnificație prezenței unor efective românești în cadrul trupelor otomane.

Un alt episod, cel al înscăunării lui Despot în 1561, cu ajutorul unui detașament trimis de împăratul Ferdinand I, în condițiile unei păci otomano-habsburgice, care va fi, chiar reinnoită în anul următor, aruncă lumină asupra politicii de neangajare a marilor puteri. Acestea (Imperiul, Polonia) interveneau frecvent în conflictele de la frontierele lor, dezmințind totodată orice amestec în asemenea incursiuni, pe care le atribuiau unor inițiative locale.

Mustafa Ali Mehmet, cercetător științific principal la Institutul de studii sud-est europene : *Tratatele internaționale ale Imperiului otoman : Capitulațiile ca mijloc de realizare a „Păcii otomane”*

În intervenția mea, aș dori să mă refer, pe scurt, la unele forme de realizare a păcii în raporturile Imperiului otoman cu alte state. Se știe că, întins pe vaste teritorii de pe trei continente (Asia, Europa, Africa), Imperiul otoman a fost implicat în marile probleme care frământau istoria universală. În primele veacuri, inițiativa a fost mai mult de partea Porții otomane, dar ulterior, pe măsura adâncirii procesului de decădere a Imperiului, desfășurarea „Criselor orientale” avea să creeze complicații internaționale din ce în ce mai mari, nu numai datorită situației interne din cadrul societății otomane, dar și prin ingerințele marilor puteri în moștenirea pe care putea s-o lase așa-numitul „Omul bolnav”, la moartea sa definitivă.

Pe de altă parte, războaiele purtate de Imperiul otoman, fie din interese proprii, fie ca răspunsuri la acțiunile statelor vecine, au pus, adeseori, în mișcare întreg Orientul și Occidentul, pentru a se împotrivi sultanilor turci și a tot ceea ce însemna imperiul acestora. Cele „100 de proiecte (poate și mai multe) de împărțire a Imperiului otoman” stau mărturie în această privință. Dar tot atât de adevărat pare și faptul că stabilirea unei stări de pace cu Poarta otomană putea să influențeze, în același sens, zone întinse, fie din Orient, fie din Europa sau Africa, cel puțin pentru o perioadă oarecare, deși la periferiile Imperiului incidente nu încetau aproape deloc. În acest context, de stabilire a unei stări de liniște, o importanță deosebită aveau actele de confirmare a păcii, ca rezultate ale tratatelor duse de părțile implicate. Aceste documente purtau, în general, denumirea de *ahidname*-le, ele reprezentând unul din multiplele mijloace de realizare a „Păcii otomane”, în cadrul „războiului permanent”, care, adeseori, lua caracterul „războiului sfânt”, numit „Djihad”, în timp ce statele din jur alcătuiau „cruciade” sau organizau alte forme de coaliții anti-islamice și anti-otomane. Dacă urmărim însă succesiunea tratatelor încheiate de Imperiul otoman la Est și la Vest, la Sud și la Nord, și dacă avem în vedere sutele de solii sau de ambasade, care străbăteau, cu misiune de pace, drumurile Europei, Asiei și Africii, spre Istanbul, de unde, de asemenea, plecau tot ațiția ceauși, agale sau alți misionari otomani, cu același scop de pace, putem afirma că, în același timp, erau depuse eforturi serioase, uneori chiar și în tolu campaniilor militare, pentru restabilirea liniștii, în cazul alterării raporturilor Imperiului otoman cu celelalte state. Privit din acest punct de vedere, se poate aprecia că „PAX OTHOMANICA” nu se limita numai la „pacea internă”, la starea de liniște, relativă, din spațiul otoman propriu-zis, ci, în realitate, se extindea și dincolo de această zonă, pe teritoriile limitrofe sau mai îndepărtate, prezentând astfel proporțiile unui adevărat „Pax mundi”, dacă ținem seama de implicațiile internaționale ale atitudinii otomane față de problemele războiului și ale păcii în împrejurările respective.

Într-adevăr, dacă în cadrul „Pax Romana”, Roma era chemată să asigure pacea, tot astfel, un rol similar avea să-și asume și *Constantinopolul*, devenit ISTANBUL. De asemenea, pe vremea Imperiului roman lumea era împărțită în „romani”, de o parte, și „barbări”, de altă parte. Pe vremea Imperiului otoman, datorită facturii islamice a societății otomane, lumea avea să fie împărțită tot în două mari categorii, dar luându-se, de astă dată, în considerație criteriul confesional : musulmani, de o parte, și non-musulmani, de cealaltă parte. La începuturile Islamului, teritoriile unde se exercita legea musulmană se numeau „Dar-ul-Islam”, în sensul de „țară musulmană”, în timp ce tot ceea ce se afla în afara acestei zone era declarat

„Dar-ul-harb”, adică „țara războiului”. Treptat, s-a simțit însă și nevoia unei a treia zone, care avea să se numească „Dar-ul-ahd”, în sensul de „teritoriul pactului” sau „teritoriul legământului”. Unii jurisprudenți musulmani au considerat un astfel de teritoriu ca avind un statut *temporar* sau *intermediar*, unde locuitorii vechi își păstrau dreptul lor de proprietate, autonomia lor administrativă etc., în schimbul unei dări numite haraci (*haradj*) sau gizia (*cizye*), deși scopul final era de a include acest teritoriu în „Dar-ul-Islam”.

Spre deosebire de unele școli doctrinare islamice, școala inițiată de Ebu-Hanifa, dominantă și în societatea otomană, nu recunoștea „teritoriul legământului”, incluzându-l, cel puțin teoretic, în „Dar-ul-Islam”. Tocmai în virtutea acestei concepții, sultanii otomani aveau să considere astfel de teritorii ca proprietatea lor, invocind fie cucerirea lor prin sabie, fie moștenirea lor de la predecesori, în timp ce locuitorii de pe teritoriile respective erau „tributari” (*haroçgüzar*) și „raiale” (*re'aya*), ceea ce modifica substanțial statutul juridic al unor astfel de teritorii față de Poarta otomană, ca putere suzerană. În această privință, Țările române (Moldova, Țara Românească și Transilvania) constituie exemple edificatoare, de-a lungul desfășurării concrete a raporturilor lor cu Imperiul otoman.

Întreaga gamă de împrejurări, de care s-a amintit mai sus, a creat tot atâtea prilejuri pentru încheierea unor acte oficiale, numite, într-un cuvânt, *ahidname*-le, care, deși considerate favorabil din partea suveranilor otomani, cuprindeau, totuși, o serie de clauze cu caracter de obligativitate pentru ambele părți. De menționat că chiar și *Capitulațiile* acordate unor state suverane, independente, cum au fost, de pildă, Franța, Anglia ș.a., în condiții de pace și în contextul relațiilor bilaterale, se numeau tot *ahidname*-le, acestea reglementind o serie de aspecte comerciale sau juridice, legate de supușii țărilor respective, aflați, vremelnic sau permanent, pe un teritoriu musulman, organizat după alte principii și avind alte tradiții etc., față de țările și popoarele în cauză. Tot *ahidname*-le se numeau și tratatele de pace sau convențiile de armistițiu pe care Poarta otomană le încheia cu statele creștine independente, în urma unor conflicte armate (Ungaria, Polonia, Imperiul habsburgic, Rusia etc.). Deși s-ar părea paradoxal, totuși adevărul este că și actele de confirmare a păcii cu popoarele islamice s-au numit, în genere, tot *ahidname*-le. Cu alte cuvinte, documentele fundamentale de reglementare a raporturilor Imperiului otoman cu alte state, indiferent de gradul lor de dependență sau de independență, indiferent de apartenența lor la o confesiune sau alta, purtau, deobicei, denumirea de *ahidname*-le.

De menționat este însă și faptul că, mai cu seamă la începuturile expansiunii otomane puteau fi întâlnite și alte categorii de documente de realizare a păcii. Unele din ele se numeau „iarlık” (*yarlık*)-uri, moștenite de la haniii mongoli, sau „bitik” (*bitik*)-uri, în sensul de *scrișori de importanță politico-diplomatică*, după cum, mai târziu, în raporturile cu statele tributare a devenit frecventă acordarea de „berate” (*berat*), mai cu seamă la desemnarea principilor în ele fiind inserate și o serie de clauze, privilegiile etc. În această privință, pot fi luate în considerare și firmanele cu caracter special, numite *Hatt-i-hümayun* sau *Hatt-i-şerif*, prin care, de asemenea, se acordau anumite imunități sau privilegii unor țări sau „teritorii autonome”, grupuri etnice sau confessionale, în schimbul unor obligații materiale, politice, militare etc., din partea acestora. Totuși, în această diversitate de instrumente pentru realizarea „păcii otomane”, fundamental rămâne, fără îndoială, actul numit „ahidname”, fie că era vorba de „tratate de pace”, fie de „armistiții”, de *Capitulații* etc. Tocmai de aceea, în Imperiul otoman acest gen de document a căpătat o semnificație aparte, el reprezentind actul final acordat de sultan pentru confirmarea rezultatelor tratativilor purtate cu partea în cauză, fie în cazul restabilirii păcii, fie în alte scopuri.

Pe de altă parte, este lesne de înțeles că istoria Imperiului otoman s-a caracterizat printr-o mare complexitate, atât în interiorul „Dar-ul-Islam”-ului propriu-zis, cât și în afara acestei zone. Era vorba, pe de o parte, de *raporturile cu statele sau popoarele non-musulmane dependente de Imperiul otoman*, cum au fost Moldova, Țara Românească și Transilvania, coloniile genoveze sau venețiene, o parte din cazaci, unele popoare din Caucaz etc., iar pe de altă parte, de *popoarele și provinciile musulmane incluse în Dar-ul-Islam*, dar avind anumite privilegii, cum au fost de pildă, Hanatul Crimeii, unele emirate arabe, provinciile din nordul Africii, unde, de asemenea, autonomia locale sau etnico-tribale nu puteau fi ignorate. Dincolo de acest spațiu, islamao-creștin, dependent de Poarta otomană, sub diferite forme și grade, veneau *statele creștine independente și suverane*, mai cu seamă din Europa, în timp ce în Orient, relații vor fi întreținute cu o serie de state sau formațiuni politice de factură islamică, cum erau Iranul, unele emirate turco-islamice din direcția Așiei Centrale (Uzbekistan, Afganistan ș.a.).

În funcție de gradul și de caracterul raporturilor acestor state sau popoare cu Imperiul otoman, se poate vorbi și de o diversitate a semnificațiilor acordate aceluiași act numit *ahidname*. Pornind de aici, unii istorici l-au în considerare chiar și existența unor „Capitulații interne” și „Capitulații externe” ale Imperiului otoman. Primele erau acordate țărilor dependente, într-un fel sau altul, de Poarta otomană, ca Țările române, Hanatul Crimeii, coloniile genoveze, raguzane etc., în timp ce „Capitulațiile externe” erau destinate statelor independente și suverane față de Poarta otomană. Deosebirea esențială dintre cele două categorii de capitulații este evidentă, dar unele nuanțe pot fi constatate și în cadrul „Capitulațiilor externe”. De pildă, *ahidname*-lele acordate Franței sau Angliei, în condiții de pace, se refereau, mai degrabă, la o serie de reglementări comerciale și de ordin juridic, privind comportamentul supușilor statelor respective în lumea turco-islamică, în timp ce *ahidname*-lele acordate, de pildă, unor state independente cu care Poarta se afla în conflict pot fi considerate fie ca „acte de armistițiu”, fie „tratate de pace”, în funcție de durata pentru care erau acordate. Acest caracter aveau, de pildă, *ahidname*-lele acordate Poloniei și Ungariei, înpărațiilor Austriei, șahilor Persiei, ele liniindu-se, de obicei, la un anumit număr de ani (de la un an la 25 de ani), ceea ce le conferă mai degrabă caracterul unor „armistiții”. De aici se poate trage și concluzia că, *de iure*, Imperiul otoman s-a aflat într-un război permanent cu lumea din jur, luată în totalitatea ei. Dar, *de facto*, lucrurile nu s-au petrecut întocmai, dată fiind posibilitatea prelungirii acestor *ahidname*-le, ori de câte ori una din părți solicita prelungirea lor sau atunci când împrejurările o impuneau.

În categoria *ahidname*-lelor de acest gen se includ și reglementările Țărilor române cu Poarta otomană, mai cu seamă în primele secole ale raporturilor reciproce, care au cunoscut atât faze de încordare, cât și conflicte armate. De pildă, actul acordat de sultanul Mehmed al II-lea, în anul 1456, Moldovei lui Petru Aron și negustorilor din Akkerman, începea cu o formulă deosebit de sugestivă: „În clipa de față, — se spune în acel document — făcînd pace cu voievodul Moldovei, voievodul Petru, am înlăturat dușmănia dintre noi”, ceea ce marca lichidarea unei stări conflictuale. Același act se încheia cu dispoziția de a fi respectate cele cuprinse în *bitig*, luat în sensul de: *scrișoare de importanță deosebită*, sub raport politico-diplomatic. Un alt document, acordat de același sultan, spre sfîrșitul domniei sale, de astă dată, domnului Moldova, Ștefan cel Mare, poartă chiar în text denumirea de *ahidname*, spre deosebire de mențiunea de *sulhname* (carte de pace), de la început, care reprezintă un adaos ulterior al copistului.

Pe de altă parte, în raport cu *ahidname*-lele Transilvaniei, care pot fi urmărite mai clar, pentru Moldova și Țara Românească persistă încă unele lacune documentare, ceea ce face ca, asupra „Tratatelor vechi” ale acestor principate să planeze încă o serie de incertitudini. Cu toate acestea, pe lângă informațiile din izvoarele narative (bizantine, otomane, românești etc.), au început să iasă la iveală și unele documente, care atestă denumirea de *ahidname*, pentru actele de reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești cu Poarta otomană, mai cu seamă în primele perioade. Astfel, pe la sfîrșitul veacului al XV-lea, un trimis otoman intervenea pe lângă sultanul Baiazid al II-lea în sensul că domnului Țării Românești de atunci, probabil Radu cel Mare, „să i se acorde, pentru hatirul său, și *ahidname* despre care se prorunce”, iar în primele decenii ale secolului al XVI-lea, un alt trimis otoman, pentru stabilirea hotarelor dintre Moldova și „Raialele” vecine (Bender, Akkerman), amintea, în corespondența sa către Poartă, că domnul Moldovei, i-a „arătat *ahidname*-lele sale” (*ahidnamelerin göslerüb*), ceea ce însemna că erau mai multe. De asemenea, pe la mijlocul veacului al XVII-lea, Matei Basarab, solicitase acordarea unui *ahidname* și Țării Românești, pe considerentul că moldovenii aveau deja pe ale lor. Aceste detalii sînt cuprinse într-un raport (*telhis*) prezentat de marele vizir sultanului Mehmed al IV-lea (Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Cevdet Tasnifi, Hariciye, 1390). Vizirul precizînd totodată că nu vede vreun impediment în acordarea unui astfel de *ahidname*, sultanul pune rezoluția: „Să-i dai” (*viresün*; dar sultanul, fiind încă minor, a scris hatt-i humaiunul respectiv cu oarecare neîndeminare și cu greșeală: *vrivesün*). În această privință pot fi aduse și alte exemple*. Este de așteptat însă că cercetările viitoare să scoată și alte mărturii mai concludente, care să ducă la lămurirea deplină a acestei probleme destul de controversate din istoriografia română. Este de neîgăduit însă faptul că, treptat, acest gen de acte a căzut în desuetudine, fiind înlocuit cu *berate*, acordate la numirea domnilor, sau de Hatt-i-șerifuri de privilegii, care cuprindeau o serie de reglementări numite *nizam*-uri, în sensul de *regulamente*, unele din ele avînd un trecut mai îndepărtat.

Din punctul de vedere al conținutului lor, se constată că *ahidname*-lele echivalate cu „Capitulațiile interne” ale Imperiului otoman prevedeau o serie de clauze, cum ar fi: prezentarea de omagiu și supunere față de sultan, plata unui haraci global, trimiterea de ostateci la Poartă, sprijin militar etc. În schimb, principii respectivi obțineau dreptul de a fi reprezentați la

* Pentru Mihail Viteazul vezi www.dacoromanica.ro, p. 157—169 (A. Decel).

Constantinopol prin agenți diplomatici, numiți *hapukethuda* sau *kapukehaya* (rom. *capuchchaia*), iar în interior, țara se bucura de autonomie sub diferite aspecte (administrativ, religios ș.a.). De menționat că poziția juridică a Țărilor române față de Poarta otomană era determinată prin formula : *Mefruz-ul-Kalem ve maktu-il-kadem*”, în sensul de : „Ele sînt separate în Cancelarie și se interzice călcarea lor cu piciorul”. De asemenea, sultanul se obliga să respecte clauzele amintite și să ocrotească țara, fie de tulburări interne, fie de eventuale atacuri din afară. Ahidname-lele acordate statelor cu care Imperiul otoman avea conflicte cuprindeau o serie de alte clauze : Delimitarea frontierelor, schimbul de prizonieri, răscumpărarea robilor, în măsura în care aceștia nu îmbrățișau religia celeilalte părți, reluarea comerțului etc. În măsura în care țările române erau implicate, se prevedeau și relații de bună vecinătate cu aceste principate, extrădarea fugarilor (inclusiv a domnilor români), a răufăcătorilor etc. Un element important era și precizarea duratei ahidname-lelor respective, care nu se transmiteau și asupra urmașilor, dar exista, cum am remarcat și mai înainte, posibilitatea reînnoirii unor astfel de documente oficiale. De aceea, principalul efort era îndreptat pentru reînnoirea acestor ahidname-le, fie cu ocazia expirării lor, fie cu prilejul urcării pe tron a unui alt suveran, dintr-o parte sau alta.

Tratatele cu țările islamice, îndeosebi cu Iranul, unde predomină secta *șiiită*, cuprindeau clauze speciale și pentru respectarea altor secte (de pildă *sunnitismul*), renunțarea la invective, la adresa profetului și altor frunțași din trecut ai Islamului, la persecuții religioase etc.

În cazul ahidname-lelor acordate mai cu seamă țărilor occidentale (Franța, Anglia ș.a.), acestea erau rezultatul unor tratative mai mult sau mai puțin îndelungate, în condiții pașnice și de intensificare a raporturilor economice, politice etc. De aceea, astfel de capitulații nu cuprindeau clauze referitoare la restabilirea păcii sau la delimitări de frontiere și nici la schimbul de prizonieri sau de robi, decît în cazuri excepționale, conținutul lor principal axîndu-se pe reglementarea comerțului și a statutului juridic al supușilor țărilor respective în Imperiul otoman sau alte aspecte.

În principiu, *ahidname*-lele erau acte inviolabile. Cu toate acestea, sultanii otomani refuzau, în unele cazuri, să le prelungească sau chiar le anulau, deși, ulterior, cînd împrejurările impuneau, ei reveneau asupra unor astfel de hotăriri. În același timp ahidname-lele reprezentau și un motiv de rivalitate între țările implicate, fiecare căutînd să împiedice, pe cît posibil, obținerea lor de către alte țări, din multiple considerente (avantaje economice, politice etc.). În această privință sînt cunoscute rivalitățile dintre Franța și Anglia, ca și dintre celelalte țări europene.

În ceea ce privește Austria și Rusia, acestea au obținut ahidname-le, specifice Capitulațiilor acordate țărilor occidentale, în urma unor conflicte armate cu Imperiul otoman, asupra cărora nu mai insistăm aici, ele fiind îndeobște cunoscute.

Aș conchide intervenția mea cu la remarcă precum că tratatele internaționale ale Imperiului otoman, inclusiv capitulațiile, la care m-am referit, au cuprins arii imense din cele trei continente, de-a lungul raporturilor Imperiului cu alte state și popoare. De asemenea, ca acte oficiale, ahidname-lele, în ansamblul lor, au constituit, în decursul veacurilor, unul din principalele instrumente juridice de realizare și de menținere a ceea ce se numește tot mai frecvent „PAX OTTOMANICA”, cu implicații nu numai în zona otomană propriu-zisă, dar și plan internațional, am putea spune, chiar și universal.

Tudor Teoteoi, cercetător științific la Institutul de studii sud-est europene. Remarcam, urmărind ampla expunere introductivă a lui A. Pippidi, că o serie de citate semnificative provenind din Evul Mediu românesc își au corespondențe — care denotă implicit și originea lor — în texte bizantine. Structura intervenției mele corespunde demersului logic și metodologic schițat de către prof. Val. Al. Georgescu pentru tratarea unui subiect atît de important și de actual cum este acela al păcii de-a lungul istoriei. Căutînd a surprinde mai îndeaproape modalitățile în care bizantinii și-au imaginat pacea și realizarea ei, precum și coordonatele fundamentale de gîndire în care au conceput-o, am constatat că se impune o abordare a subiectului din două unghiuri fundamentale : primul este acela care vizează o *definiție pozitivă* a păcii, în vreme ce al doilea se îndreaptă — în spiritul expunerii prof. Georgescu — spre o *definiție negativă* a păcii, confruntînd fenomenul irenic cu opusul său (războiul sau starea conflictuală). Întrucît această ultimă perspectivă este des întîlnită în sursele istorice narative — categorie de predilecție a literaturii bizantine — nu vom stărui asupra ei. Ne vom opri în schimb asupra definiției pozitive a păcii, în optica bizantină.

Doctrina bizantinilor cu privire la pace a fost coerentă și încheată, întrucît ea constituia o parte integrantă a doctrinei lor politice generale și, în chip implicit, a concepției lor de ansamblu cu privire la lumea înconjurătoare : o concepție care nu a separat niciodată diferitele domenii de viață și de activitate omenească, ci le-a văzut într-o permanentă unitate, într-o conexiune avînd creștinismul drept lînt fundamental.

Această remarcă preliminară ne ajută să depășim discuțiile privitoare la o tipologie a păcii în Bizanț, dacă spre exemplu ne referim la pacea bizantină și la pacea otomană, imperială sau hegemonică.

A fost și una și alta, dar mai presus de toate una creștină. Limbajul documentelor este în acest sens elocvent. În trecut fie zis, aceste clasificări în seama de criteriile particulare, altminteri riguroase, dar inoperante pentru bizantini, oricum nu în sensul și accepțiunile noastre actuale.

Spre sfârșitul veacului al XIV-lea, patriarhul ecumenic trimitea cneazului moscovit o scrisoare care reprezintă unul din cele mai importante documente de gândire politică bizantină — unde, într-o formă concisă, erau expuse neînțelegerile dintre principii ruși și raporturile dintre instituțiile statale și cele ecleziastice, întrucât discordiile politice se împleteau cu cele religioase. Supărarea patriarhului provenea din faptul că mitropolitul „Kievului și a toată Rusia”, care cu învi puțin de un veac în urmă își stabilise reședința la Moscova — semn al preferințelor sale pentru cneazul de acolo și ca urmare a creșterii autorității acestuia în rindul celorlalte state rusești — nu mai menționa numele împăratului bizantin în diptice. În această împrejurare, patriarhul de la Constantinopol dădea prințului moscovit o veritabilă lecție de doctrină politică asupra rolului împăratului bizantin în biserică și în lumea întreagă, rol păstrat intact din timpurile vechi, întrucât acesta „este uns cu mirul cel mare și hirotonisit împărat și autocreat al romanilor, adică al tuturor creștinilor, și în tot locul și de către toți patriarhii, mitropoliții și episcopii este pomenit, numele împăratului, oriunde sînt și se numesc creștini, fapt pe care niciunul dintre ceilalți conducători sau șefi locali nu îl are vreodată, și atît de mare este puterea lui față de toți, iucit nușiși latinii, care nu au nici o comuniune cu biserica noastră, chiar și ei îi acordă aceeași cinste și supunere ca în timpurile de altădată, pe cînd erau uniți cu noi, deci cu atît mai mult se cuvine să-i acorde lui toate acestea creștinii dreptcredincioși, iar cit despre faptul că neamurile (te ethne) i au cuprins și înconjurat împăratului țara, nu trebuie și creștinii să-l disprețuiască, ci aceasta se cuvine ca mai degrabă să le fie de învățătură și să-i facă mai înțelepți, gîndind că dacă pînă și împăratul cel mare, domnul și stăpîniul universului, cel înconjurat cu atîta putere a ajuns într-o atîta strîmtoare, cite nu ar avea de patimit oricare alți șefi locali ori conducători peste puține lucruri, dat fiind ca pînă și Domnia Ta și țara de acolo sînteți în suferință de multe ori, fiind încercați de asedii și duceri în robie din partea necredincioșilor”³⁸.

Patriarhul se mai arăta peste măsura de întristat în privința discordiilor și a schisinelor prezente pe teritoriile rusești. Supararea sa era cauzată și de faptul că „după ce s-a realizat pacea (cirenusen) în biserica lui Christ de acolo și au fost îndepărtate atîtea tulburări și dezordini, fiind unite cele despărțite, prăbușindu-se zidul urii aflat la mijloc și fiind realizată prin intermediul crucii o împăcare în privința celor cerești, dar și a celor pămîntești (adică atît în privința disputelor religioase cît și a celor avînd ca obiect interese laice — n.n.), din nou a ridicat diavolul aceste schisine spre pierzania acelor creștini. Și nu e nimic de mirare — continua textul nostru — căci este veșnicul obicei al diavolului cel iubitor de tulburare și de război (to philotarakho kai philopolemo daimoni) sa săvîrșescă astfel de fapte împotriva creștinilor, căci firea fiindu-i vătămătoare, rea și neubitoare de om, nu rabdă să-i vadă pe creștini în pace (cirenusen-tas)”³⁹.

În viziunea bizantină pacea reprezintă deci starea de unitate, liniște și ordine lipsită de conflicte, pe care a instaurat-o doctrina creștină, fiind vehiculată pentru întreaga lume creștină și Imperiul unic și universal al acesteia. Dar atît această *pax christiana*, cît și *imperium unicum* aveau o valabilitate pur teoretică, întrucît ambele erau fundamentate pe plan teologic și în egală măsură contrazise de către realitatea politică nemijlocită. „A transforma pacea în zarvă este un lucru ușor și la îndemîna celor mai răi și a oricărui inș banal — arăta polihistorul Gregoras într-un pasaj din „antirrhetic”, reprodus apoi textual și în *Istoria bizantină* a sa — dar a readuce pacea în mijlocul tumultului este o misiune deloc ușoară, chiar și pentru cei mai înțelepți dintre oameni; căci pe cînd una dintre ele e vorba de starea conflictuală se conduce după autonomia sau bunul plac al firii, iar natura se vedește de la sine a fi fără rînduială și dezechilibrată (atakton kai anomalon), cealaltă — adică pacea — este o chestiune deliberată prin educație și instrucție și se guvernează după raționamentele înțelepte”⁴⁰.

În interpretare bizantină, pacea nu este deci proprie naturii, dar poate fi atînsă ca deciderat social în lumea cuprinsă de doctrina creștină, care adusesse sau trebuia să aducă unitatea, ordinea și armonia. Nu întîmplător unul din preceptele fundamentale ale creștinismului recomanda „pacea interioară” a sufletului, realizată prin asceză și înfrîngerea naturii rebele, stăpînite de dezordine și felurite tentații.

³⁸ Fr. Miklosich-Jos. Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, II = *Acta et diplomata Graeca mediae aevi*, II), Viena, 1862, p. 190-191. Finalul fragmentului citat se referă la incursiunile tătarilor.

³⁹ *Ibidem*, p. 188.

⁴⁰ Nikephoros Gregoras, *Antirrhelika I*, Einleitung, Textausgabe, Übersetzung und Anmerkungen von Hans-Veit Beyer, Viena, 1976, p. 157-159 (= Gregoras, *Byzantina historia*, ed. Bonn, III, 1855, p. 270).

Dincolo de latura teologică, doctrina păcii avea un sens social-politic nemijlocit, acela al ecumenismului medieval axat pe ortodoxia religioasă și unitatea dintre instituția statală și cea ecleziastică, comparată cu unitatea dintre trup și suflet, „căci una și aceeași este starea și viața amindurora”⁴¹, afirmație puse de Nikephor Gregoras în gura patriarhului Ioan Kalekas și exprimată în diverse feluri în alte scrieri și acte de cancelarie ale perioadei.

Starea de pace a imperiului creștin ideal se aplica în chip implicit și bisericii universale, nu mai puțin ideală și ea, ca un imperativ al unității, ordinii și armoniei generale: „căci tot ce nu se supune celui mai mare sau nu se află sub nici o conducere este nu numai lipsit de rânduială, nestatornic și dezechilibrat, ci și ușor de distrus prin peripeziile soartei și scurgerea timpului”⁴², arăta un act sinodal dat mitropolitului de Iannina în 1365. „Căci eu de pace mă servesc, precum și de dragostea și prietenia Sfinției tale — scria patriarhul Filotei celui de Antiohia în 1370 — dat fiind că noi nu avem voie să fim altfel, întrucât acest lucru îl predicăm și pentru aceasta am fost riinduiți, avându-l ca dascăl pe însuși Christ și pacea ca Dumnezeuul nostru”⁴³.

În numele aceleiași precept scria Filotei țarului bulgar în momentele de încordare între cele două state ce au culminat cu captivitatea basileului bizantin la întoarcerea sa de la Buda, îndemnându-l să rămână în liniile acordurilor încheiate între ei, întrucât înțelegerea (homonoia) este spre folosul comun al creștinilor, fie ei bizantini sau bulgari, iar discordia le aduce mare pagubă, „căci tot binele apare din dragoste, după cum tot răul se naște din luptă”⁴⁴, făcându-se în același context referirea la necesitatea unirii și a păcii prin preceptul evanghelic „pace vă las vouă, pacea mea dau vouă”. În numele acelorasi idei propagate de patriarhul bizantin care cu vădită pretenție de ecumenicitate își spunea în altă parte „dascăl universal al tuturor creștinilor”⁴⁵, Andronic al III-lea angajase odinioară negocieri cu bulgarii pe motiv că „ambele oștiri sînt de aceeași religie, astfel încît nu este bine ca ele să se războiască, fiind preferabil să lupte împreună contra necredincioșilor”⁴⁶.

Ca și ideea imperială, doctrina bizantină a păcii avea un fundament metafizic, situat dincolo de realitatea nemijlocită care o contrazicea la tot pasul. După cum fundamentarea ei depășea limitele lumii materiale, sensibile, așa cum ni se prezintă ea astăzi, în formele secularizate ale istoriei moderne și contemporane, tot așa și motivația realității care o contrazicea cu atita vehemență era tot de ordin transcendentă, cauzalitatea nenorocirilor și a situației grele în care se afla lumea bizantină fiind pusă pe seama păcatelor prea mari și repetate ale ei, temă care reprezintă un loc comun în literatura bizantină a perioadei. Un loc aparte îl ocupă criticile aduse de Gregoras societății bizantine pentru neglijarea și pierderea virtuților militare⁴⁷, explicație cu caracter de excepție care chiar dacă se va dovedi că nu este singura, confirmă oricum regula de mai sus.

Pacea în viaținea bizantină se află prin urmare în permanentă conexiune cu unitatea (henosis) și ordinea (taxis), ambele noțiuni de esență neoplatonică. Ultima dintre ele este chiar o favorită a scrierilor areopagitice. De altfel, în legătură cu această noțiune, Hélène Ahrweiler a remarcat⁴⁸ parafraza lui Pachymeres conform căreia există mai multe feluri de ordine: una naturală sau aritmetică — observăm la rindul nostru că ordinea pe care noi o denumim astăzi „naturală” și care este în mare parte o înșoțenire a veacului luminilor a rămas necunoscuta bizantinilor —, una a funcțiilor și a demnităților în stat și alta a demnităților și rangurilor ecleziastice. Ori, toate acestea nu făceau decît să reflecte arhetipul perfect care în ochii bizantinilor era ierarhia celestă, ultima menționată fiind, de asemenea, o formulă areopagitică.

O definiție „pozitivă” a păcii, adică prin ea însăși, nu prin opusul ei, a existat deci și în Bizanț. Sensul ei este altdoma celui din formula *tranquillitas ordinis* a lui Augustin, cu toate că o expresie la fel de succintă și de sugestivă nu găsim în izvoarele bizantine. Explicația este relativ simplă: comparativ cu Europa apuseană, Augustin a avut o circulație redusă în Bizanț. Mai mult decît atit, gradele substanțial diferite în care concepția lui Augustin a fost receptată de către cele două entități ale lumii creștine medievale — Apusul și Bizanțul — au constituit în timp una din premisele fundamentale ale separației crescînde dintre cele două entități. Deși

⁴¹ Gregoras, *Byzantina historia*, ed. Bonn, II (1830), p. 579.

⁴² Miklosich-Müller, *ed. cit.*, I, Viena, 1860, p. 470.

⁴³ *Ibidem*, p. 512.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 453—454.

⁴⁵ *Ibidem*, II, p. 189.

⁴⁶ Ioannes Cantacuzenus, *Historiarum libri IV*, ed. Bonn, I (1828), p. 325. În sens similar, vezi *ibidem*, p. 462 (cf. RESEE, XIII/1975, 2, p. 183).

⁴⁷ Gregoras, *Byzantina historia*, ed. Bonn, I, (1829), p. 256—258.

⁴⁸ Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975, p. 133 și 136—138.

identice în esența lor cu definiția lui Augustin, conceptele de care textele bizantine s-au servit pentru a reda pacea prin ea însăși nu au fost împrumutate scrierilor lui Augustin, ci celor arheopagitice, față de care spiritualitatea bizantină a avut o atracție cu totul specială. Soldate cu trufmul hesychasmului palamit, disputele teologice din Bizanțul târziu confirmă acest adevăr.

Doctrina bizantină a păcii se încadrează așadar pe deplin în gândirea și mentalitatea medievală. Fundamentul ideologic comun a făcut ca arsenalul de noțiuni și concepte utilizate să fie identice, aceleași noțiuni fiind și în Europa apuseană redade, firește, în greacă în cazul Bizanțului și prin expresii latinești în lumea catolică. Chiar în cazurile cind noțiunile nu sînt identice, adică reciproc corespondente în cele două limbi menționate, ele rămîn totuși foarte apropiate și asemănătoare. Diferențele specifice survin însă dincolo de acest prag și ele nu lipsesc, că i pornind tocmai de aici sînt de înregistrat, pe fondul unei moșteniri spirituale comune, evoluții proprii care cu timpul au dat naștere unor fenomene diferite și chiar adverse. Nu intrăm nici aici în detalii, întrucît o analiză paralelă a doctrinei păcii în Europa apuseană le-ar pune în evidență mai metodic.

Fenomenul merită studiat pentru ambele entități creștine medievale mai ales prin mesajul deosebit de actual pe care îl prezintă un asemenea subiect. Este vorba de faptul că dincolo de modul de gândire și de spiritualitatea medievală care a vehiculat-o, doctrina bizantină a păcii vademeste și nu ne îndoiim că situația e valabilă *a fortiori* și pentru Europa apuseană — surprinzătoare elemente de modernitate. Revine cercetărilor viitoare misiunea de a le pune în lumină cu multă răbdare și pornind de la detalii aparent neînsemnate, bine știind că într-o societate bazată pe integralism ideologic cum era cea bizantină, atari aspecte mărunte vădesc sensuri mai mari și se subsumează unei viziuni de ansamblu mehegate. Dăm ca exemplu ideea unui contract social, timid avansată de către Ioan al VI-lea Cantacuzino, care rezerva fiecărei pătri sociale, inclusiv celor dedați meseriei armelor, un loc aparte și o existență interdependentă, corelată cu a celorlalte, precum și aceea corespunzind unui început de jurisdicție a păcii și a războiului, prezentă la același împărat, care la declanșarea ostilităților cu genovezii dădea un răgaz de opt zile spre a se permite negustorilor din ambele tabere să-și regleze conturile în acest interval. Nu mai puțin însemnate sînt și aspectele toleranței religioase, remarcabile pentru o societate medievală. În sfîrșit, deși Bizanțul a fost un imperiu care s-a considerat a fi în fruntea ierarhiei medievale de state obligate să-i accepte stăpînirea, cel puțin în teorie, în fapt situațiile cînd a trebuit să facă față unor războaie de apărare au fost foarte numeroase, poate chiar mai numeroase decît cele ofensive. Ori, în situații critice sau chiar în relatarea lor găsim formulată pe ocure în texte ideea necesității luptei de apărare văzute ca un război just.

Studiul doctrinei bizantine a păcii este așadar demn de toată atenția istoricilor. Faptul interesant ce se dezvăluie în acest prilej este acela că bizantinii, care îndeobște nu au strălucit prin originalitate, au avut asupra păcii o viziune originală și, ceea ce este încă mai important, cu multe elemente de modernitate.

Dr. Liviu Mareu, cercetător la Institutul de studii sud est europene, *Unele aspecte juridice ale corectului medieval de pace în sud estul Europei*. În evul mediu, sud-estul Europei a fost prin excelență locul de confruntare a două sisteme de drept internațional: unul european și celălalt islamic, cu implicații directe și asupra dreptului păcii. Complexitatea situației necesită, ca atare, o clară definire a conceptelor, cu atât mai mult cu cit noțiunea de pace prezintă, ea însăși, o parte ularitate ce o apropie mai degrabă de o categorie logică și anume faptul că nu poate fi determinată contrar regulilor unei definiții corecte — decît în corelație cu contrariul ei, cu non-pacea, adică războiul.

Aceasta din urmă, la rîndul său, își are sorgintea, într-o accepțiune comună, în cuvîntul *duellum*, în sensul sau inițial de luptă între două persoane, dar și de modalitate a rezolvării conflictelor dintre două popoare. În antichitate se afluiea, de pildă, de confruntările cu arma în mînă dintre Aeneas și Turnus, dintre Hector și Achile, dintre Horații și Curiați ș.a., iar evul mediu a cunoscut și el practica, reimprospătată de tradițiile de caracter ordalic ale noii clase feudale: înpăratul bizantin Heraclius înfruntă în persoană pe fiul regelui Chosroe, iar ciocnirea lui Preda Buzescu cu căpetenia tătară iese din domeniul legendei dacă ne gîndim că o descriere din secolul al XVI-lea considera practica obișnuită și la turci, probabil după model persan.

În opoziție cu conflictul armat ce poate fi public sau privat, pacea se prezintă ca o stare neconflictuală juridicește structurală. Ea nu trebuie confundată cu armistițiul care, după opinia lui Hugo Grotius (III, 21, 2 și 3), este „o liniște în timpul războiului, nu o pace”, fapt pentru care „nu va mai fi nevoite de o nouă declarație de război, deoarece, dispărînd piedica vremelnică, starea de război — care nu era stinsă, ci amorțită — reapare de plin drept, întocmai cum reapare proprietatea și puterea părintească la cel care s-a vindecat de nebunie”.

Distincția dintre cele două noțiuni — pace și armistițiul — prezintă în sud-estul Europei o importanță de esență și nu de grad, datorită faptului că în sistemul de drept internațional islamic nu se putea încheia un www.dacoromanica.ro acord de încetare temporară a

ostilităților sau o *stare de nebeligeranță (dar-al-ahd)*, situație aflată între război (*dar-al-harb*) și pace (*dar-al-islam*) și la care se putea ajunge, în practică, prin plata unui tribut (*kharadj*) ce reprezenta astfel prețul răscumpărării *statu-quo* ului. Refuzul de a plăti *kharadj*-ul fixat ducea în mod automat, fără nici o declarație expresă, la începerea ostilităților, fapt subliniat în repetate rânduri și în corespondența diplomatică a Imperiului otoman cu țările române.

Procedul era de altfel cunoscut și aplicat și de domnii români — în special de cei ce petrecuseră un timp oarecare la Istanbul — în raporturile lor cu turcii și care atunci când voiau să-și manifeste deschis ruptura cu sultanul nu se mărgineau numai la refuzul de a plăti tributul, ci treceau și la acțiuni armate împotriva musulmanilor din țară și a avanposturilor otomane (*raiale*), fără nici o declarație de război, așa cum au procedat, de pildă Mihai Viteazul în 1594 sau Mihnea al III-lea în 1659.

Interesant este faptul că sud-estul Europei ne oferă nu numai cazuri de *războaie private* — duelul judiciar practicat în anumite situații în antichitate de sciți sau geto-daci ori vendeta purtată de rudele victimei împotriva celor cărora le aparținea vinovatul —, ci și de *pace privată*, instituționalizată sub forma *bessei* albaneze, între mari grupe de rude, până în secolul nostru.

O primă problemă de ordin juridic ce se pune cu privire la pace în sud-estul Europei este aceea a *titularului* ei. Ca și în occident, titularul era îndobște socotit a fi capul statului, care era în același timp și deținătorul suveranității de stat: „În războiul public — preciza H. Grotius (III, 20, 1, 2) — de ambele părți acest drept (de a încheia pace — *n.n.*) aparține aceluia care are dreptul de a exercita suveranitatea” și ca atare „într-un stat cu adevărat monarhic, el va aparține regelui, însă numai cu condiția ca acest rege să aibă exercițiul nestrămutat al dreptului său”.

Ideea de *suveranitate* de stat cuprinsă în actul încheierii sau ruperii păcii este în măsură pe de o parte să pună în evidență poziția internațională de independență a domnilor români și a țărilor pe care le conduceau, iar pe de altă parte să ridice o altă problemă de principiu și anume aceea a *delegării* încheierii păcii, ceea ce teoretic era posibil prin *solii de pace* sau de către comandanții armatelor de operații, însă numai cu *mandatul* expres al suveranului. Pacea sau armistițiul încheiate de un *subaltern* fără acordul prealabil al capului statului nu erau valabile, așa cum a fost, de pildă, cazul cu locuitorii din Vidin care — ne relatează Leunclavius (VI) — au fost masacrați din ordinul sultanului Baiazid, pe cind părăseau cetatea, deși comandantul trupelor turcești le garantase viața. Interesant ar fi de stabilit, în această ordine de idei, dacă asasinarea lui Ioan Vodă cel Viteaz la Roșcani în 1571, în pofda promisiunilor solemne ale căpeteniilor oastei turcești ar corespunde sau nu acestui sistem; pentru un răspuns afirmativ ne-ar face să inclinăm nu numai faptul că a fost răpus de capugiul împărătesc Cigalazade, ci și de cele întâmplate cu căpetenia armatei turcești care prin tratatul de pace încheiat „lingă vadul Hușilor” în 1711 îngăduise țarului să se retragă ducând cu el și pe „hainul” domn Dimitrie Cantemir sau cu negociatorii din 1775, cind, prin manopere dolosive, au fost rupte Moldova partea de nord și unele părți din hotarul apusean.

În ce privește *condițiile formale* de încheiere a păcii în sud-estul Europei, remarcăm în primul rând necesitatea unei *cereri formulate expres*, ca și la armistițiul, iar nesocotirea condițiilor stabilite făcea inoperant acordul, așa cum s-au petrecut lucrurile în campania polonă sfârșită cu dezastrul militar din Codrii Cosminului. O agresiune săvârșită asupra unuia dintre aliați putea duce la ruperea păcii și cu ceilalți aliați, într-o epocă în care relațiile suzeran-vasal atrăgeau în mod obligatoriu un astfel de rezultat. Așa, de pildă, după succesul obținut în luptele de la Gwozdziec și Obertyn, polonii, văzând că Petru Rareș a abordat steagul suzeranului său, s-au temut să l mai urmărească pentru a nu intra în conflict cu sultanul. Dimpotrivă, atunci cind unii *supuși nesocoleau armistițiul sau pacea*, fără un ordin din partea șefului statului, fapta lor nu ducea la începerea ostilităților, dacă făptașii erau dezaprobați și pedepsiți, așa cum a fost, de pildă, cazul cu expedițiile pazvanților la nord de Dunăre, dezavuate de sultan și ca atare fără urmări asupra raporturilor oficiale cu țările române.

În ce privește *organizarea păcii*, pe lângă unele aspecte comune cu occidentul, cum sînt, de pildă, *cobeligeranța* pricinuită de raporturile de suzeranitate — deși în concepția otomană ajutorul armat avea o altă bază juridică, izvorînd din formula tip a *ahdname*-lei: „prieteni al prietenilor” și „dușman al dușmanilor” —, „comunitatea familiilor domnitoare” sau modalitățile de încheiere a tratatelor, apar și aspecte particulare, legate îndeosebi de garantarea *securității*. Un prim aspect este acela al *garanțiilor personale*, recurgîndu-se în anumite situații la *mijloacitorii*, cu rol de chezași, așa cum a făcut, de pildă, Ștefan cel Mare cind a apelat la bunele oficii ale țarului pentru restabilirea păcii cu hanul tătar, sau intervenția regelui ungar la împăcarea aceluiași domn cu regele Poloniei după nereferita campanie a acestuia din urmă în Moldova și soldată cu bătălia din Târgul Cornu.

O formă curentă de garanții personale, în vederea asigurării păcii era și aceea a constituirii de *ostateci*, în unele cazuri chiar fii de domn, extrapolare a responsabilității penale colective în domeniul relațiilor internaționale publice. O problemă de ordin juridic se punea atunci când înceta din viață cel ce dăduse ostatecii și anume dacă garanția își pierdea valabilitatea ca una ce era constituită *intuitu personae* sau angaja în continuare fără respectivă. Un aspect particular al garantării relațiilor de bună vecinătate îl alcătula păstrarea de *pretendenți* la tronul țării vecine, formă rudimentară de șantaj politic și, se pare, nu lipsită de eficacitate, de vreme ce, de pildă, însuși sultanul cuceritor al Constantinopolului se arată dispus să cedeze papei Pius al II-lea întregul său buget militar în schimbul lichidării pretendentului Djem, iar domniii români nu preocupăeau nici un sacrificiu atunci când era vorba să scape de un rival adăpostit în străinătate. Nu aceeași situație era cu boierii refugiați peste hotare, care într-o primă perioadă puteau fi *extrădați* și deabia în secolul al XVII-lea, din interese de partidă politică, Radu Greceanu susținea că „acest obicei ca să dea dentr-o țară într-alta boieri fugiți, nici n-au fost, nici laste”.

Pacea a fost asigurată în sud-estul Europei și prin *garanții reale*, care în unele cazuri — ca de pildă posesiunile oferite domnilor munteni și moldoveni în Transilvania — puteau avea valoarea unor feude, cu implicațiile cunoscute, iar în alte cazuri căpătau aspecte inedite, cum a fost, în dosul învelișului mistic, semnificația clădirii reciproce de biserici de către Matei Basarab și Vasile Lupu, fiecare în țara celuilalt.

Represaliile îndreptate împotriva supușilor unui alt stat pentru recuperarea de daune fără a se recurge la război, au fost deseori practicate, îndeosebi în materie de executare judiciară silită — extrapolare a responsabilității colective civile în domeniul dreptului internațional privat —, dar și ca răspuns la tratamentul similar al unor supuși proprii în altă țară. Obiectul practicii erau de obicei negustorii, ca de pildă cei din Brașov, deseori angajați activ sau pasiv în represalii: „Dacă nu l veți lăsa, ci-l veți ține... eu voi găsi în țara noastră dintre oamenii voștri și i voi apuca pentru omul nostru” — îl amenință boierul Calotă pe Hans Bekner. Solii erau mai puțin victimele represaliilor, deoarece, așa cum reproșa Laiotă Basarab brașovenilor în 1474 „nu știu ce lege este aceea că nu se dă drumul solilor, o așa lege n-am văzut nici la turci, nici la leși”, iar banul Udrea îi împărțășea lui Zolkiewski, în 1600 opinia că „așa se cuvîne unul sol să meargă în pace și să nu fie oprit de nimeni”. Pentru evitarea conflictelor dintre supușii diferitelor țări, în cadrul raporturilor de drept internațional privat, se constituiau uneori *tribunale mixte* (ca cele din zona raialelor turcești), *instanțe de graniță* (de ex. cu Polonia), *comisii arbitrale* (cu Transilvania) ș.a.m.d.

În ce privește *urmările păcii*, sînt de semnalat și în sud-estul Europei în primul rînd *restituirea prizonierilor*, considerîndu-se procedeul ca fiind conform ordinei juridice naturale, ca și prețul cerut la răscumpărarea acestora sau munca ce trebuiau s-o presteze înainte de a fi eliberați: „Eu deci m-am dus la turci... mi-am scos trei mii de robi” — înștiința Alexandru Aldea în 1432 pe sibieni, iar lui Ștefan Lăcustă, în semn de bunăvoință, în 1538, Grigore Ureche arată că „i-au întors împăratul tot plenul și robii, ciți s-au aflat de față”. Tătarii, uneori și turcii, obișnuiau, sub diferite pretexte, să păstreze pe cei prinși în expedițiile lor pentru a-l vinde ca robi sau a obține o răscumpărare: „Ciți robi sînt la Nicopoli, eu am trimis la Nicopoli ca să nu i ducă departe, pînă cînd pe ei îi veți răscumpăra” — anunța Alexandru Aldea în 1433 pe brașoveni; prins de tătari, stolnicul Lozonski se răscumpără și el cu „multe haine și argintării” etc. Faptul atrăgea adesea *expediții de recuperare* de la înamic a captivilor, așa cum, după spusele lui Neculce, imediat după pacea de la Stănilești, moldovenii „i-au tăiat pe tătari, mai pe toți, și i-au dat și în Prut, de s-au înecat. Și au scos acei robi toți”. *Despagubiri* pentru prejudiciile cauzate de expedițiile militare erau rare ori acordate, fiind nevoie și pentru recuperarea prăzii de organizarea de *contraexpediții*.

Așa cum s-a arătat pe bună dreptate (A. Pippidi), domniii români în primele secole de existență a principatelor, cînd greul luptelor de apărare (*bellum justum*) îl purtau ostașii țărani, prizonierii erau executați, ca de pildă după lupta de la Vaslui cînd „mulți și fără număr au fost prinși de vii, care mai apoi au fost tăiați, numai pe unul îl lăsară viu, pe fiul lui Sae pașa”. Din secolul al XVII-lea, odată cu introducerea armatei de mercenari, răscumpărarea începe să fie practică pe scară mai mare și în țările române.

În toate aceste aspecte și implicații politico-juridice ale păcii în sud-estul Europei s-a făcut resimțită în permanență confruntarea dintre cele două concepții fundamentale și anume cea occidental-creștină și cea oriental-islamică. Ideea de ecumenicitate nu a lipsit, fie că era vorba de *pax christiana*, fie de *pax islamica*, însă în ambele cazuri preceptele divine au servit mai mult ca pretext. Un umanist ca Aeneas Silvio Piccolomini, ajuns papă sub numele de Pius al II-lea, nu a pregetat — în pofida cruciatelor pe care le propovăduia cu atîta ardoare de la amvon — să ofere cuceritorului ture al Constantinopolului recunoașterea calității de succesor legitim al împăraților bizanțini doar în schimbul lășării de Coran, iar Hugo Grotius,

În opera sa capitală prefera să invoce în favoarea păcii, în locul argumentelor de drept divin, pe cele ale firii, respectarea cuvintului dat și — citindu-l pe Cicero — analogia dintre prietenii private și cele publice (III, 27, 7).

Sensul prin excelență laic și general uman al opoziției dintre beligeranță și pace, dintre *starea naturală* și *starea socială* a omului nu a fost străin nici oamenilor politici ai Bizanțului, în pofida ideilor teologice dominante. Procopius din Caesarea, de pildă, relatează că solii trineși de Justinian pentru a reproșa lui Chosroe atacarea fără nici un motiv a teritoriului roman s-au străduit să-l demonstreze că a făcut aceasta „disprețuind mai întâi *jurămintele* făcute, adică ceea ce între oameni se crede a fi *chezșia* cea mai puternică și mai sigură de credință și sinceritate, apoi rupind *tratatele*, singura nădejde lăsată celor care datorită rețelilor războiului, nu trăiesc în *siguranță*. Ce vom spune că înseamnă aceasta, dacă nu a *schimba viața oamenilor într-o viață de fiare*? Desființându-se tratatele, rezultatul va fi că toți oamenii se vor război în veci între ei. Dar războaiele fără sfârșit au această urmare, că *fac pe oameni toldeaua străini de firea lor*” (*Bell. Pers.*, III, 10 — *subl. ns.*).

Sint principiul în măsură să definească sensul păcii în această parte a Europei și dacă ele au fost uneori date uitării, aceasta, departe de a le micșora valoarea, nu poate decât să le sublinieze odată mai mult actualitatea.

Prof. dr. Valentin Al. Georgesen : Ceea ce s-a spus până acum dovedește că între istorici și istoricii instituțiilor nu există colaborarea necesară, contactele fiind minime. Pentru un cercetător al vechiului drept din Sud-Estul Europei este evident că au existat două concepții juridice contradictorii, cea orientală și cea occidentală, pentru interpretarea aceluiași situații, fiecare identificându-se logic cu structura ideologică proprie a statelor aflate în conflict. De aceea, sultanul, care este „umbra lui Allah pe pământ”, nu poate admite încheierea unor pacte bilaterale, de tip contractual, așa cum cunoaște dreptul roman. E vorba de „capitulații”. Iată de ce, pentru turci, pentru români sau pentru occidentali, o singură realitate primește interpretări diferite. Peste feudalismul intern românesc, specific, se suprapune un feudalism internațional, de cu totul alt tip, otoman. Boierii ajung să fie, în același timp, vasali ai domnului și, paralel, nemijlocit, ai sultanului. Ca dovadă, fapta boierilor moldoveni care-l asasinază în 1620 pe Gaspar Grațiani, trădător față de Poartă, manifestându și astfel propria lor loialitate față de celălalt suzeran.

Andrei Pipidi : În cazul exemplului ales, trebuie avute în vedere împrejurările excepționale. După înfringerea de la Tușora, fugarii Șeptilici și Goiaiu au acționat din cel mai abject oportunism, sperând să se răscumpere într-un tirziu, prin a doua tradare. Dependența boierilor față de sultan nu e vasalitate prin intermediar? Foarte interesantă și judicioasă ni se pare observația că avem de a face cu două concepții diferite în materie de drept. Influența concepției occidentale se lasă surprinsă, probabil, pentru întâia oară, în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711. Aici, în latinește, deci pentru o audiență occidentală, principele savant pledează pentru a-și justifica acțiunea politică pe o bază istorică. De aceea, ruperea legăturilor tradiționale e atribuită turcilor, care nu au respectul acel „foedus” inițial, legendarul tratat dintre „Bogdan” și „Suleiman”.

Dr. Mihai Maxim, lector la Facultatea de istorie filozofie a Universității din București, adaugă o serie de precizări cu privire la regiunile țărilor române sub „dominația otomană” (însăși această formulă i se pare inproprie), comparând statutul țărilor noastre cu cel al Hanatului Crimeii și Raguzei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Confiscarea de către Poartă a averilor unor boieri din Țara Românească în anii 1542-1543, ca sancțiune a trădării lor, sugerează că sultanul îi considera supuși săi. De drept, în schimbul plății haraciului, în forma de dependență a românilor față de Poartă recunoaștem obligațiile incluse în situația de vasalitate clasică : *auxilium* și *consilium*, fără a mai vorbi de peșcheșuri, daruri etc. Oare faptul că domnii români n-au bătut monedă s-a datorat unei interdicții sau, pur și simplu, a fost determinat de considerente economice?

În Imperiul otoman se pot distinge trei trepte de organizare a păcii : state tributare, provincii *Saliyane* și autonomia unor comunități religioase, etnico-rurale sau urbane. Odată mai mult, se cuvin subliniate motivele economice ale menținerii țărilor române în condiția de state tributare. În același timp, este limpede că această situație corespundea și unor factori politici : necesitatea de a avea la graniță state-tampon.

Acum, în legătură cu problemele frontierei, fiindcă s-a vorbit și despre prizonierii de război — o chestiune cu aspecte economice și demografice — merită amintit că, după calculele istoricului american Alan W. Fisher, de la 1475 până la sfârșitul secolului al XVII-lea, tătarii au vîndut peste un milion de robi din Ucraina și Rusia. Importanța comercială a hotărului dunărean în vremea lui Mihai Viteazul este relevată și de cronicarul otoman Mustafa Selaniki într-un pasaj în care evocă www.dacseromanica.ro rămânească de „blocada schelelor”.

O consecință a relațiilor lor cu Poarta era, pentru români, avantajarea lor în privința taxelor vamale percepute în Imperiul otoman : 3—3,5 % (negustorii raguzani, privilegiați încă din secolul al XV-lea, plăteau numai 2 %).

Dr. **Tahsîn Gemil**, cercetător științific la Arhivele Statului din București, a intervenit pentru a releva interesul sistemului de raporturi între Poartă și hanatul Crimei în un alt exemplu de organizare a unei rețele de legături de dependență. La reinstalarea lui în 1478, Menghî Ghirai primește investitura din partea sultanului. În 1514—1523, Mehmed Ghirai ignoră drepturile de suzeran ale sultanului contemporan, Selim I, dar, începînd cu domnia succesorului său, Saadat Ghirai, se instituie dominația Porții asupra hanatului (într-o măsură folosite, cea a reținerii unor ostatici, ca și în relațiile cu domniile române). Una din consecințe a fost participarea tătarilor la expedițiile împotriva Moldovei în 1481, 1538, 1594 etc. Colaborarea cu Poarta se baza pe comunitatea de limbă, religie și interese. În legătură cu „prețul păcii” sau cu prețul asistenței militare, nu e de prisos a aminti că numai în anii 1654—1666, după istoricul Z. Wojcik, visteria coroanei polone a plătit tătarilor 2.530.000 zloti.

Andrei Pippidi : „Colocviul” nostru a fost o dezbatere liberă, căreia numai cadrul general îi fusese stabilit — conceput destul de larg —, așa încît fiecărui participant îi revenea dreptul de a interveni cu ceea ce i s-a părut că ar putea contribui la înțelegerea unei realități greu de cuprins. În lumina celor expuse aici, reies mai clar și unele detalii, urmărite cu precădere de citiva dintre vorbitori, și liniile mari ale unei construcții de vaste proporții pe care cercetări viitoare, fără să aibă prezența de a crede că o înalță din temelii, ar putea-o duce pînă la capăt, după ce aici i s-a măsurat doar planul. Detaliile, selectate aleatoriu sau chiar relevante, interesează mai puțin, deocamdată. Totuși, printr-un paradox asupra căruia ne-a atras atenția un coleg, numai acumularea lor îngăduie conturarea precisă a conceptelor și tipologiilor. Bilanțul nostru provizoriu trebuie să înregistreze cu deosebită recunoștință definițiile judicioase, dar și întrebările și îndoielile metodologice formulate de reprezentanții istoriei dreptului și ai studiilor bizantine. Limitele noțiunii de pace au fost fixate sau depășite pentru nevoile cauzei, așa încît să devină posibilă o schițare a istoriei Sud-Estului, începînd cu ultimul veac de existență a Bizanțului și pînă la punctul culminant al duelului secular între Imperiile otoman și habsburgic, din perspectiva strădanilor de a crea și menține o anumită formă de echilibru internațional în această regiune.

Inevitabil, prima constatare din cele cu care sintem datori să încheiem este că popoarele sud-est europene au fost, veacuri de-a rîndul, obiect și nu subiect al istoriei. Rolul determinant l-au avut așadar relațiile internaționale, în chip mai direct decît factorii interni. Este o soartă pe care istoricii marxști o explică prin stagnarea și regresul caracteristice pentru această zonă la nivelul infrastructurii economice. Majoritatea susținătorilor acestei interpretări atribuie decalajul față de Occidentul medieval și modern impactului și cuceririi otomane, ceea ce turcologii, prin deformare profesională, tăgăduiesc în cor. În realitate, și unii și alții nu s-au putut elibera de complexe la originea cărora sînt tensiunile generate în lumea balcanică de pierderea independenței. Iată însă un istoric englez, marxist, Perry Anderson, care demonstrează că problemele economice ale Sud-Estului erau mult mai vechi, produse de pasivitatea și imobilismul structurilor bizantine⁴⁹.

O altă prejudecată, nemijlocit legată de aceleași complexe, ar vrea ca popoarele din Sud-Est să fi reacționat față de dominația otomană printr-o neîntreruptă luptă pentru independență. Împotrivirea era firească, dar ea a lăsat, succesiv sau simultan, mai multe forme și, dintre ele, ridicarea la arme n-a fost frecventă, jertfele cerute de fiecare dată rămînînd ca o amintire crîncenă. Din discuția de astăzi, ca și observațiile precedente, ale istoricilor⁵⁰, culegem sugestia că ținta urmărită a fost, cel mai adesea, autonomia sau înlocuirea relației de dependență față de Poartă prin raporturi mai avantajoase cu o putere de alt tip, aliat-protector, aflată în fruntea unei federații.

Deci, o alegere limpede între cele două sisteme de pace antagonice, o opoziție dirză față de formula imperială, în realitatea ei copleșitoare. Dar autonomiile acestea erau preexistente, tolerate de Imperiul otoman, așa cum fuseseră și în trecut.

Evidența documentară permite corectarea interpretării tradiționale a revoltelor anti-otomane din Sud-Est ca mișcări proto-naționale sau naționale de eliberare : nu fac ele parte din schema aproape invariabilă a situațiilor care se crează în zonele de contact dintre două societăți cu o dezvoltare diferită și, în special, la avanposturile militare ale marilor imperii?

⁴⁹ Perry Anderson, *Les passages de l'antiquité au féodalisme*, Paris, 1977, p. 288—318.

⁵⁰ N. Iorga, *Războiul pentru independența României — acțiuni diplomatice și stări de spirit*, București, 1927, cap. I, intitulat „Lipsa ideii de independență în trecutul mai îndepărtat”.

Aici, ar fi necesară o comparație cu studiile moderne asupra frontierelor romane (*Limesforschungen*) sau cu cercetarea altor granițe, cea chino-mongolă de pildă, după lucrările lui Owen Lattimore, care consideră că asemenea regiuni au avut, pe lângă rolul de barieră militară, și funcția de a filtra influențele reciproce culturale, politice și sociale. Fenomenul de brasaj demografic care se impune atenției noastre, pe ambele maluri ale Dunării, indică și capacitatea frontierei de a servi drept „supapă de siguranță”⁵¹.

În centrul dialogului nostru a stat ideea de *pax ottomanica*, pentru a denumi astfel o experiență comună a popoarelor sud-est europene, întrunită încă o dată sub aceeași dominație imperială. Deși turcologii, și nu numai ei, au propus reconsiderarea temeiurilor, moștenite sau noi, pe care turcii au pus stăpânirea lor, într-un sens, ocrotitoare pentru supuși, un argument fiind adus de expunerea asupra diplomației otomane, *pax ottomanica* rămâne o contradicție în termeni. E vorba de o formidabilă organizație de război: armata îi asigură superioritatea militară, burocrăția se ocupă de contabilizarea scrupuloasă a rezultatelor jafului sistematic. Câtă vreme durează expansiunea, ele se completează reciproc. Această armată și această burocrăție veghează asupra unei „păci de iarnă”, din noiembrie pînă în aprilie, o pace nerodnică, în care se vindecă rănile, se plătesc victoriile tot atît de scump ca înfringerile și se pregătește campania viitoare, într-o direcție necunoscută. De ce s-a recurs totuși la protecția statului otoman? Fiindcă apăra de invazia străine și de arbitrarul potențailor locali, fiindcă, acolo și cînd se exercita indirect, oferea posibilitatea participării, fiindcă, în interesul exploatării, a reintrodus viața urbană, stimulînd comerțul și artizanatul, în teritorii demult moștenite.

Formula de organizare a păcii în lumea balcanică nu e, de fapt, instanțată de Imperiul otoman singur, ci rezultă din echilibrul coexistenței, atît pe plan local, cît și pe plan internațional. Afîrmînd în 1511 că „pe noi ne-au dat creștinii pe mina păgînilor”, Petru Rareș acuza tocmai această politică de compromis și concesi. Unul din argumentele neutralității Poloniei va fi, și în 1563: „trebuie să ne temem ca în loc de voevod să nu fie pus în Moldova un sangeac”⁵² — așadar, evitarea provocărilor care ar fi putut duce la un război direct între marile puteri (era preferată metoda ostilităților limitate), „coups de main” dezavuate a două zi) și la dispariția statelor-tampon.

Înstrăinarea lumii balcanice, ca spațiu politic și cultural, de Occident, în condițiile în care acesta din urmă se confunda cu „civilizația europeană” iar turcii cu „barbarii” a împus popoarelor din Sud-Est o dublă solidaritate, cu consecințe inepuizabile. Istoricii instituțiilor au arătat, de altfel, contrastul dintre concepția juridică occidentală și cea orientală, a caror imposibilă conciliere se încearcă numai din vremea lui Cantemir. Dar nici una, nici alta n-au izbutit decît să dea o formă superficială, artificială, spiritului sud-est european. Acesta fusese deja modelat, ca arhetip înainte de cucerirea otomană. De aceea, el poartă pecetea de neșters a doctrinei bizantine. Una din contribuțiile cele mai utile la dezbaterea noastră, dovedind că istoria ideii de pace în Bizanț nu se poate scrie fără permanenta considerare a atmosferei religioase, a citat un text din secolul al XIV-lea: „pacea este Dumnezeuul nostru”. Sentimentul religios a evoluat, idealul păcii interioare a fost pierdut, dar, dacă la capătul îndelungatei noastre incursiuni printr-o tematică variată, ne întoarcem la esențialul mereu actual, regăsim ecoul acestui strigăt, ca expresie a fugei de o realitate potrivnică.

În încheiere a luat cuvîntul prof. Eugen Stănescu, director ad-interim al Institutului de studii sud-est europene, pentru a trage concluziile. În ansamblu consideră dezbaterea reușită. I-a succesul ei au contribuit stabilirea unei tematici interesante, programul bogat. Totuși, o tipologie a păcii în spațiul istoric sud-est european rămîne de făcut. Acolo și-ar găsi locul variante ca „pace prin aculturație” — al cărei ideal e prezent în scrierile lui Constantin Porfirogenetul, — „pacea prin divizare” — model aplicat de atîtea ori în politica marilor puteri, „pacea prin superioritate militară” sau „pacea prin universalism”. Se pune problema reconsiderării formulei „imperiale” de organizare a păcii în Sud-Est de la macedonenii și romani pînă la otomani. *Pax ottomanica* este expresia unui imperialism de subjugare, nu de exterminare. Ar fi încă necesară aprofundarea noțiunilor de „stat militar”, „castă militară” etc. S-a vădit utilitatea unei continuări a dezbaterii care, pentru început, n-a putut aborda decît în treacăt o parte din aspectele semnalate. Mulțumirile adresate tuturor celor care au avut bunăvoința de a răspunde invitației Institutului nostru au sensul unui angajament reciproc de a duce mai departe cercetarea unei probleme de interes major și actual.

⁵¹ Stephen L. Dyson, *The Role of Comparative Frontier Studies in Understanding the Roman Frontier*, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*, ed. D. M. Pippidi, București—Köln, 1974, p. 277—283. Vezi și Robert I. Burns, SJ, *Societies in Symbiosis; the Mudejar-Crusader Experiment in Thirteenth-Century Mediterranean Spain*, „The International Historical Review”, 2, 3, 1980, p. 349—385.

⁵² I. Corfus, *op. cit.*, p. 52 și 225.

ÎNSEMNĂRILE UNUI AGENT SECRET BRITANIC DIN AJUNUL INSURECȚIEI ROMÂNE DIN AUGUST 1944 (I)

Printr-o inițiativă — care nu se poate lăuda indeajuns — a Direcției Generale a Arhivelor Statului, după laborioase investigații, au fost procurate un însemnat număr de microfilme cuprinzând surse documentare privind istoria României, păstrate în arhivele străine; s-a înregistrat astfel o considerabilă lărgire a bazei documentare. Pentru istoria contemporană a României reinnoirea de informație este pe cât de amplă sub aspectul proporțiilor pe atât de remarcabilă sub aspectul conținutului; în ceea ce privește antecedentele revoluției de eliberare socială și națională antifascistă și antiimperialistă din august 1944 se poate spune — fără teama de a exagera — că prin introducerea în circuitul științific a noilor izvoare se deschide o fază nouă în cercetarea acestui eveniment de excepțională însemnătate din istoria poporului nostru.

Din aceste foarte prețioase surse numai un număr cu totul restrins a văzut până acum lumina tiparului¹. Noua rubrică a „Revistei de istorie”, destinată publicării unor texte inedite privind trecutul societății românești, oferă un excelent cadru pentru a pune la îndemina cercetătorilor și a marelui public o parte din aceste documente care aduc adeseori adevărate revelații asupra crizei regimului de dictatură militară-fascistă.

Pentru început am selectat un grup de documente provenind de la Gardyne de Chastelain, agent al S.O.E. (Special Operations Executive), parașutat în România la 22 decembrie 1943. Pentru înțelegerea acestor documente, să precizăm că S.O.E. era un serviciu secret creat în iulie 1940 de Marea Britanie pentru a păstra contactul și pentru a sprijini mișcările de rezistență din țările ocupate de Wehrmacht. În cursul războiului structurile și efectivele sale s-au dezvoltat ajungând — după cât se pare — la începutul anului 1944 la 13.000 oameni².

În cadrul secției pentru România activau colonelul E. C. Masterson, proprietar al societății de petrol „Unirea”, locotenent-colonelul G. de Chastelain, timp îndelungat director comercial la aceeași societate, A. Gibbon, fost corespondent al ziarului „Times” la București și alții. La începutul activității sale, secția S.O.E. s-a aflat în divergență cu Ministerul de externe britanic: S.O.E. voia să colaboreze cu Partidul național-țărănesc (I. Maniu), în timp ce Foreign Office-ul îl prefera pe V. V. Tilea, fostul ministru al României la Londra în ajunul celui de al doilea război mondial, considerându-l pe Maniu discreditat. G. de Chastelain a sprijinit fără succes ideea ca Maniu să părăsească țara, să se stabilească în Orientul Apropiat și să organizeze un centru de rezistență antigermană în afară. S.O.E. a lăsat lui Maniu un post de radio-emisie — denumit Z-4 — pentru a păstra legătura cu biroul său din Istanbul; în aprilie, acest post a transmis un scurt mesaj despre starea de spirit antihitleristă a opiniei publice din România, iar în iunie un altul prin care anunța pentru 15 iunie atacul împotriva Uniunii Sovietice³. Acest post a fost descoperit de autoritățile române în august 1941, astfel că S.O.E. a trimis un altul în primăvara lui 1942 prin intermediul unui cetățean turc care era consulul onorar al Finlandei; altele au urmat, dar lipsa de operatori bine pregătiți a făcut foarte precară această legătură⁴. În primăvara lui 1943, S.O.E. a trimis în România, cu scopul de a-l contacta pe Maniu, pe căpitanul D. Russell, însoțit de un operator-radio de origine română. Venit prin Iugoslavia, D. Russell a fost ucis în împrejurări obscure. O nouă echipă a fost alcătuită, în

¹ Vezi, de exemplu, *Mărturiile documentare*, în „Revista arhivelor”, LI (1974), vol. XXXVI, nr. 3, p. 368—427; A. Andone și E. Poștărița, *Mărturiile documentare*, ibidem, LVI (1979), vol. XLI, nr. 3, p. 240—265 (ambele grupaje conțin și documente interne).

² Pe larg despre S.O.E. *Encyclopedie de la guerre 1939—1945*, Tournai, 1977, p. 376—380.

³ Bickham Sweet-Escott, *Services secrets* (titlul orig. englez *Baker Street Irregular*), Paris, 1966, p. 52—53 (autorul a lucrat în S.O.E.), Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, Londra, 1976, p. 77.

⁴ *Ibidem*, p. 223—226.

componenta ei intrînd G. de Chastelain, I. Porter, fost lector la Universitatea din Bucureşti, şi un român, S. Meţlanu, şi avînd numele de cod de „Autonomous”. Iniţial, misiunea acestui grup era de a efectua acte de sabotaj asupra căilor de comunicaţie sau chiar de a organiza „un fel de lovitură de stat” (1)⁵. Ulterior, aflînd de intenţia lui I. Maniu de a trimite un emisar pentru a stabili legătura cu Aliaţii, misiunea grupului „Autonomous” a fost de a-l sfătui pe liderul naţional-ţărănist să accepte captularea necondiţionată şi să întreprindă demersurile sale concomitent către U.R.S.S., S.U.A. şi Marea Britanie.

Grupul „Autonomous” a fost lansat la 22 decembrie 1943, dar paraşutarea n-a izbutit să fie realizată la locul indicat, astfel că în ziua următoare, a fost arestat de jandarmii români. Potrivit relatării făcute de I. Porter lui E. Barker: „Pentru românii, de Chastelain a folosit la început versiunea lui de acoperire, potrivit căreia el trebuia să-l contacteze pe Antonescu, dar apoi le-a spus adevărul, că trebuia să-l contacteze pe Maniu. Mareşalul a acceptat aceasta şi a trimis vorbă că, deşi grupul a venit ca inamic, el nu doreşte ca el să cadă în mîinile germanilor; vor fi deci pregătite declaraţii care să-l satisfacă pe germani, fără ca să li se spună adevărul şi să li se ofere pretextul de a cere preluarea prizonierilor. El i-a cerut lui Mihai Antonescu, ca specialist în drept internaţional, să redacteze declaraţiile pe care prizonierii apoi le-au semnat. După aceea de Chastelain a stăruit pe lângă Antonescu însuşi, în scris şi în dialog direct să ceară pace. Antonescu a respins cererile repetate germane — unii spuneau că erau venite de la Hitler însuşi — ca grupul să fie trimis în Germania. Probabil că el (Antonescu — n.n.) credea că el, postul de radio-telegrafe şi cifrulile lor vor putea să se dovedească folositoare mai tîrziu”⁶. Relatării lui I. Porter lămuresc şi întregesc — cum se poate lesne constata — textele pe care le publicăm mai jos; există însă şi o deosebire importantă: de Chastelain nu aminteşte nici o întîlnire cu I. Antonescu.

Eliberaţi în seara zilei de 23 august 1944, membrii grupului „Autonomous” au fost duşi la Palatul regal⁷ — împrejurările şi discuţiile purtate acolo sînt cuprinse în texte ce vor fi publicate în numărul viitor — pentru a repara un post de radio telegrafe. Insuccesul acestor încercări a determinat decizia ca G. de Chastelain să plece în dimineaţa zilei de 24 august în Turcia, împreună cu locotenent-colonelul Ştefan Niculescu, pentru a-i informa pe superiori săi asupra desfăşurărilor din România.

După încheierea misiunii sale în România, G. de Chastelain a redactat mai multe rapoarte asupra acestor misiuni: 1. Note de caracter general şi diverse probleme de informaţie. 2. Evenimentele din ziua de 22 şi 23 august 1944; 3. evenimentele din martie, aprilie, mai 1944; 4. ultima vizită a lui Antonescu la Hitler; 5. Interogatoriul luat de serviciul de informaţii german; 6. Raport tehnic asupra operaţiei; 7. Schiţa zonei de paraşutare.

Din aceste rapoarte publicăm, în ordinea cronologică însă, rapoartele 1, 2, 3, 4, însoţindu-le de unele explicaţii. După ce specialiştii şi ceilalţi cititori vor lua cunoştinţă de cuprinsul lor, vom discuta valoarea de izvor a acestor texte. De pe acum trebuie spus că discuţiile purtate de G. de Chastelain cu generalii C. (Plky) Vasiliu, subsecretar de stat la Ministerul de Interne, Tobescu, inspectorul şef al Jandarmeriei şi E. Cristescu, şeful Serviciului Secret de Informaţii, pun în lumină acea criză a virfurilor, care constituie — după cum se ştie — primul simptom al unei situaţii revoluţionare⁸, situaţie revoluţionară care a precedat cu necesitate — insurecţia pregătită şi condusă la victorie de Partidul Comunist Român.

Fl. Constantin

AUTONOMOUS

NOTE DE CARACTER GENERAL ŞI DIVERSE PROBLEME DE INFORMAŢIE

Înaintea arestării noastre, jandarmii români credeau că sîntem ruşi, deoarece majoritatea paraşutiştilor capturaţi în România pînă la acea dată fuseseră agenţi sovietici. Surprinderea jandarmilor la descoperirea că sîntem englezi şi vorbim româneşte a fost împărtăşită de populaţia satului Plosca, unde am fost duşi. În timp ce mergeam prin sat spre postul de jandarmi, jandarmii strigau într-una către mulţime: „Stat prieteni!”

⁵ *Ibidem*, p. 228 (autoarea a utilizat şi informaţii date personal de Ivor Porter şi de prof. W. J. M. Mackenzie, autorul unei istorii oficiale, dar netipărite, a S.O.E. *Ibidem*, p. 269).

⁶ *Ibidem*, p. 229—230 (informaţii date de I. Porter).

⁷ Vezi şi Emilian Ionescu, *În uniformă pentru totdeauna*, Bucureşti, 1979, p. 110.

⁸ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 26, Edit. politică, Bucureşti, 1964, p. 218.

În ciuda cererii mele către plutonierul postului de jandarmi, ca intrarea noastră în sat să fie cât mai secretă posibil, imediat după sosirea noastră la postul de jandarmi, lumea a început să se perinde la post ca să ne vadă, să vorbească cu noi și, fără nici o excepție, să ne stringă mina. Printre primii sosiți au fost primarul, ajutorul de primar, subprefectul, doctorul veterinar, doctorul satului, secretarul primarului, agentul fiscal cu slujbașii lui, învățătorii din sat, iar spre sfârșit, toți țărani care se întorceau de la cîmp au venit să vadă ce se întimplase. Am văzut în total, probabil, între 200 și 300 de oameni, dintre care doar unul a fost neprietenos, acesta era probabil un legionar.

Ni s-a dat mîncare atît la începutul după-amiezii cît și mai tîrziu seara și nimeni n-a cerut, nici n-a acceptat bani ca plată. Nu puteam să avem o primire mai prietenoasă dacă am fi fost prizonieri de război români întorși acasă.

În satul Plosca era o stație germană de radar care desigur urmărise cursa avionului nostru cu o noapte mai înainte. Cei trei germani de la această stație au venit la postul de jandarmi pentru a ne vedea, dar nu au fost lăsați de civilii români, care le-au spus să plece, deoarece oamenii dinăuntru „n-aveau nici o treabă cu ei”.

Seara, am fost duși la Turnul Măgurele și, pe drum, camionul în care eram duși s-a întîlnit cu o mașină particulară în care era prefectul județului Teleorman și colonelul Caracaș, inspectorul regional al jandarmeriei cu reședința la Turnul Măgurele. Am fost transferat în mașina lor particulară și am făcut restul drumului cu ei. Pe drum, colonelul Caracaș mi-a spus că alți trei parașutiști fuseseră descoperiți în apropiere de Roșiorii de Vede și m-a întrebat ce știu despre ei. Asta, era desigur, o prostie. În același timp, prefectul m-a informat că R.A.F. (forțele aeriene regale — n.n.) erau foarte îndatoritoare, aruncînd manifeste în pachete legate, ceea ce ușura mult stringerea și distrugerea lor. A spus că manifestele căzuseră la Roșiorii de Vede, deși, potrivit planului, ar fi trebuit lansate la Pitești.

La Turnul Măgurele ni s-a luat un scurt interogatoriu de către Caracaș, căruia nici unul din noi nu l-a descoperit natura misiunii noastre în România. Aici de asemenea s-a făcut un inventar al întregului echipament din rhomboid și cel aflat asupra persoanelor noastre. Caracaș ne-a dat apoi o masă pregătită de soția sa și la ora 2 a.m. ne-am culcat în paturile gărziilor pentru a fi treziți la ora 5, ca să plecăm la ora 6 la București. Am mers prin Alexandria, unde ne-am oprit pentru a lua o ceașcă de ceai, și era evident, din interesul arătat pentru prezența noastră, că știrea despre sosirea noastră se răspîndise deja.

Am ajuns la București la orele 11 și am fost duși direct la sediul jandarmeriei unde aveam să rămînem opt luni.

Primul nostru interogatoriu a avut loc în după-amiaza zilei de 23 decembrie, fiecare din noi fiind chestionat separat. Porter și cu mine organizasem o versiune de acoperire care nu implica pe nici unul din colaboratorii noștri și pe care am menținut-o cu un considerabil grad de succes. Mai tîrziu, în seara zilei de 23 decembrie, am avut o întrevvedere cu generalul Vasiliu în prezența generalului Tobescu și a lui Eugen Cristescu, în cursul căreia am discutat o versiune de acoperire convenabilă pentru a fi comunicată germanilor. Această versiune a fost schimbată în cursul următoarelor două săptămîni de două ori, cea adoptată avînd aprobarea Primului ministru, Mihail Antonescu. Cristescu și Vasiliu și-au exprimat regretul că fusesem arestați, deoarece aceasta avusese ca rezultat să trezească bănuielele germanilor, ceea ce întîrzia considerabil rezultatele care ar fi fost posibil să fie obținute cu ajutorul nostru. În lumina celor aflate mai tîrziu, mă îndoiesc de sinceritatea acestor observații.

În primele zece zile am fost ținuți într-o cameră mică din infirmeria jandarmeriei unde nu era permis să ne apropiem de fereastră și eram păziți zi și noapte de opt jandarmi cu armamentul complet. În timpul acestor zece zile un apartament la ultimul etaj al clădirii a fost pregătit ca închisoare, adică toate ferestrele au fost prevăzute cu bare de oțel sudate la întretăiere. Am fost mutați în această închisoare, cînd pregătirile au fost încheiate.

În tot timpul șederii noastre ni s-a arătat multă simpatie de la gradele mai mici ale pazel care, fără excepție, erau prietenoși, anti-germani și, în multe cazuri, nu priveau Armata Roșie cu teama obișnuită gradelor mai mari. Din nefericire garda era schimbată la opt sau zece zile și nu puteam ajunge la vreun aranjament de lucru cu acești oameni. Eram inspecțiți o dată sau de două ori pe zi de ofițerul de serviciu, unul sau altul dintr-un total de cinci. Uneori erau prietenoși, alteori bănuitori și mai ales în timpul bombardamentelor foarte distanți. Cel mai prietenos dintre toți, căpitanul Unga, a fost trimis pe front ca pedeapsă pentru pierderea celor trei cristale care, așa cum se explică într-un raport separat, fuseseră scoase la instigația lui Cristescu. Spre sfîrșit am lucrat considerabil cu căpitanul Dobrogeanu, care ajunsese aproape de punctul de a accepta să transmită mesaje pentru noi în oraș și să ne ajute să evadăm, cînd și el a fost trimis pe front. Cei mai mulți dintre membrii pazel care fuseseră pe front în timpul celor trei ani anteriori se plîngeau de comportamentul germanilor și erau cu totul nemulțumiți de tratamentul preferențial acordat germanilor în ceea ce privește

înlesnirile de hrană și transport. Divizii întregi românești merseseră din Basarabia în Caucaz și înapoi.

Spre sfârșitul lui martie, cind rușii au spart frontul german la Uman pînă la nord de Iași, atît ofițerii cit și oamenii din jandarmerie au crezut că România este pe punctul de a-și schimba politica. Totuși, potrivit lui Tobescu, Antonescu era responsabil pentru oprirea întregului trafic civil pe căile ferate în Moldova și Basarabia și pentru folosirea acestui transport pentru deplasarea a 3 1 2 divizii din toată România pe front.

Tobescu m-a informat de asemenea că germanii în retragere au luat patruzeci de mii de cai, patruzeci de mii de vite și treizeci de mii de oi. În plus, au transferat 138.000 germani minoritari din Crimeea și Ucraina. Acești minoritari, neavînd mijloace de transport, au creat o serioasă problemă pentru autoritățile române deoarece mergeau în grupuri de mii prin România, și exista teama că vor declanșa o epidemie de tifos în orașele românești. Au fost făcute, deci, toate eforturile pentru a-i ține pe drumuri de categoria a doua și a treia și a evita toate orașele și satele în drumul lor spre Transilvania ocupată de Ungaria, unde erau urcați în trenuri pentru Germania.

În același timp, sute de dezertori germani erau arestați zilnic în București. Potrivit lui Vasiliu și Tobescu, demoralizarea armatei germane în partea de sud a frontului rus era completă; ei au jefuit orașul Cernăuți; mulți au adus femei din Rusia cu ei în România; nu mai ascultau de ofițerii lor; mulți își abandonaseră armele și erau buni de orice, afară de luptă.

Este un fapt că înaltul comandament german a pus mari placarde în germana peste tot în Basarabia și Moldova amintindu-le soldaților germani că „Soldatul german nu fuge și dacă o face, este împușcat!”

Ostilitatea poporului român față de germani a atins în această perioadă culmea. Dacă regele, Antonescu sau Maniu ar fi apelat la popor să se întoarcă împotriva Germaniei, este neîndoielnic că ar fi obținut un succes deplin. De fapt, începînd de la această dată România era oricînd în situația potrivită pentru o schimbare de politică.

Deși sursele noastre de informație în interiorul jandarmeriei erau numai tipa și ofițerii, era absolut evident că în tot timpul războiului relațiile între populația civilă românească și germanii fuseseră foarte reci. Aceasta era valabil și pentru armata, cu excepția vîrfului. Germanii nu erau invitați să rămînă în case particulare. În cinematografe românele se ridicau și țeseau dacă un soldat sau ofițer german se așezase alături de ele. Filmele germane de război erau adesea hulduite. Eu personal am văzut ordinul dat ofițerilor de jandarmi de a participa la „sărbătorirea” celei de a treia aniversări a declarației de război a Germaniei din 22 iunie. Acest ordin spunea clar că ofițerul cărui îl fusese adresat nu-l era permis să prezinte nici o scuză pentru absența sa. Potrivit rapoartelor primite în ziua următoare, sărbătorirea a fost o plictisală totală la care nu s-a distrat nimeni, aproape întreaga secție românească a auditoriului fiind prezentă din ordin.

În primele patru luni ale șederii noastre ni s-a reamintit aproape la o săptămînă sau două de către Vasiliu și Tobescu că germanii prezentau tot mai insistent cererea de a le fi predați pentru un interogatoriu la Berlin, că aceasta nu era o invenție mi-a fost arătat limpede de rege în noaptea de 23 august, cînd mi-a spus că fusese foarte greu să refuze această cerere, deși el n-ar fi fost niciodată de acord cu plecarea mea.

În privința bombardării Bucureștiului, și aici impresiile noastre au fost obținute în mare măsură de la trupa și ofițerii din jandarmerie, din presa română și din observațiile noastre personale asupra distrugerilor. La indicația lui Antonescu am fost duși sa le vedem. Este neîndoielnic că, la fel cu mine, românii nutriră iluzii în privința preciziei bombardamentului modern. Raza de răspîndire a bombelor în jurul obiectivelor prin țipale era foarte largă, mai ales în cazul Griviței și Mogoșoalei. În numeroase raiduri, un mare număr de bombe n-au explodat, în timp ce un număr considerabil a fost aruncat în lacurile din jurul Bucureștiului și pe cîmp. Românii, totuși, au uitat repede pierderile civile și distrugerea proprietăților particulare, și, la începutul lui august, Vasiliu mi-a spus că în opinia guvernului român și a înaltului comandament forțele aeriene aliate făcuseră un sincer efort de a bombarda numai obiective militare. Opinia publică era sincer afectată de mitraliera civililor și, deși n-am nici o probă pentru aceasta, nici nu știu dacă a fost intenționat sau incidental la atacurile asupra obiectivelor militare, nu am nici un motiv să mă îndoiesc de numeroasele rapoarte pe care eu personal le-am văzut de la posturile de jandarmi din țara, care erau responsabile cu stringerea informației imediat după executarea fiecărui raid.

La începutul lui mai, Tobescu m-a informat că în urma bombardării stațiilor de cale ferată de la București, Pitești, Craiova, Turnul Severin și Timișoara a rezultat o întîrziere de zece zile în transportul trupelor și echipamentului pe frontul rus.

După ocuparea de către ruși a Moldovei de nord, Bucovinei și Basarabiei, adică spre sfîrșitul lui aprilie, Cristescu m-a informat că trupele ruse s-ar fi comportat cu asprime. I-am spus

că această informație nu mă convinge, mai ales pentru că presa română era foarte tăcută asupra subiectului. L-am întrebat dacă a lăsat agenți în zonele ocupate, la care mi-a răspuns afirmativ și i-am sugerat că el să mă lase să văd eu însumi unele dintre rapoartele lor, deoarece dacă mi se păreau interesante, aș fi dorit să le înaintez oamenilor noștri. El a fost de acord, dar cum n-am primit nici un raport, conchid că declarația lui despre comportamentul rușilor a fost exagerată.

Vorbind într-o zi cu Tobescu despre expediere de forță de muncă din Rusia în Germania Tobescu a spus că nu poate să-mi dea o cifră exactă, dar trebuie să fie aproape de câteva milioane. El a spus că nefericiții oameni recrutați pentru această muncă erau mișcați în vagoane de vite și în orice fel de vagoane disponibile și erau transportați de-a lungul teritoriului României spre Germania. Linile de cale ferată pe unde trecuseră aceste trenuri erau acoperite cu cadavre. Ori de câte ori un bărbat sau o femeie ridica vocea să se plîngă sau se împotrivescă, era imediat împușcat și aruncat afară. Cu altă ocazie, cînd l-am atras lui Vasiliu atenția asupra responsabilității României pentru tratamentul necivilizat aplicat evreilor din România, el a admis că existase o anumită „ticăloșie”, dar că aceasta s-a întimplat în timpul imediat după ocuparea Basarabiei și Bucovinei. El a susținut că el însuși fusese cel care a oprit masacrarea evreilor și a conchis spunînd că evreii trăiau acum la fel de bine dacă nu mai bine decît românii. El a sugerat de asemenea că era mai bine să fiți ținut în București să mătură zăpada de pe străzi decît să fiți trimis pe front, de unde șansele de a te reîntoarce erau mult mai mici.

În perioada aprilie - iunie, germanii au adus 17 divizii în sectorul românesc al frontului rus. Acestea au fost concentrate mai ales în centrul dintre Iași în sud și pasurile Carpaților în nord — aceasta potrivit generalului Vasiliu. În legătură cu acesta din urmă este interesant de notat că el este singurul membru din fostul guvern român care nu a fost decorat de Hitler.

În cursul convorbirilor noastre cu românii, în timpul celor 8 luni de detenție am fost impresionat de influența pe care cei trei ani de propagandă antibolșevică o avusese asupra majorității opiniei publice românești. Unii dintre ofițeri, totuși, care fuseseră în Rusia aveau multe cuvinte de lauda pentru anumite aspecte ale sistemului și vleeții sovietice, printre ei fiind și generalul Tobescu, care fusese în favoarea acceptării condițiilor de armistițiu. El a trebuit să fugă din țară cu trei ani mai înainte pentru a nu fi asasinat de Garda de fier. Fostul său șef, generalul Bengliu era unul din cele 67 de persoane asasinate la Jilava⁹.

EVENIMENTELE DIN MARTIE, APRILIE, MAI 1944

TELEGRAMFLE LUI ANTONESCU

Sîmbătă, 25 martie

Antonescu s-a întors dintr-o vizită la Hitler¹⁰.

Duminică, 26 martie

Am fost chemat jos de generalul Vasiliu, care, în prezența generalului Tobescu, mi-a spus că ieri, la întoarcerea sa, Antonescu găsisse un mesaj de la comandantul-șef, generalul Sir Henry Maitland Wilson¹¹, în care acesta din urmă indemnă stăruitor pe Antonescu să întreprindă ceva și sugera ca el (Antonescu — n.n.) ar putea comunica cu (Comandamentul) din Orientul Mijlociu prin subsemnatul prin postul de radio-emisie.

Vasiliu a adus cu el un scurt mesaj de la Antonescu către comandantul-șef care, pe scurt, cere o garanție a frontierelor pentru România înainte ca vreo schimbare a politicii să aibă loc. Am subliniat că acest mesaj era inutil, că atât (Comandamentul) din Orientul Mijlociu cît și Londra erau sătule să audă și să răspundă la această cerere de garanție și am sugerat ca mareșalul sa-și reformuleze mesajul, oferind unele sau altele sugestii practice. Vasiliu a insistat

⁹ Corect: 64 persoane.

¹⁰ În zilele de 23—24 martie 1944 a avut loc la castelul Klessheim de lângă Salzburg o întîlnire între I. Antonescu și A. Hitler. Vezi notele de conversație redactate de interpretul lui Hitler, P. Schmidt în *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, vol. II, ed. A. Hillgruber, Frankfurt am Main, 1970, p. 389—406.

¹¹ Sir Henry Maitland Wilson i-a succedat în ianuarie 1944 lui Eisenhower în calitate de comandant suprem aliat al teatrului de război mediteranean; vezi Christopher Tunney, *A Biographical Dictionary of World War II*, New York, 1972, p. 208.

asupra textului original și a cerut ca el să fie transmis în ziua următoare prin postul de radio-telegrafie al lui Autonomous, care se afla atunci la cartierul Jandarmeriei.

Luni, 27 martie

Primit o vizită neașteptată a căpitanului Petermann din serviciul de informații german, iar interogatoriul său a coincis cu perioada în cursul căreia semnalul lui „Autonomous” permitea contactul cu Cairo. Nu am putut, așadar, să transmit mesaje.

Marți, 28 martie

Timpul pentru planul de semnalizare al lui „Autonomous” nu era potrivit, așa că am decis să transmit mesajul în ziua următoare. Am fost chemat jos de generalul Vasiliu, care în prezența generalului Tobescu și a lui Eugen Cristescu, mi-a spus că situația de pe frontul rus devenise serioasă și că guvernul român era îngrijorat de soarta rezervelor sale de aur de 350 tone. Vasiliu m-a informat că Antonescu lua în considerație posibilitatea de a distribui aurul populației pentru a-i asigura o dispersare cât mai largă și a reduce riscul ca mari cantități să cadă în mâinile rușilor. Ca o alternativă era luată în considerare expedierea aurului în Turcia într-un număr de avioane de transport Junkers.

Miercuri, 29 martie

Cu căpitanul Porter întâlnit Generalul Tobescu în biroul său la orele 12 cu intenția de a contacta Cairo prin postul de radio-telegrafie. Cele trei cristale care ar fi fost necesare pentru acest contact lipseau totuși și cele două cristale care erau disponibile erau acele care fuseseră descoperite germanilor; am fost surprins de asemenea să descopăr că antena consta dintr-o bucată mică de sirmă prinsă la radiator. Generalul Tobescu n-a putut să-mi explice absența cristalelor, spunându-mi că ele trebuie să fi fost puse undeva de căpitanul Unga, care era responsabil pentru toate problemele de radio-telegrafie în Jandarmerie, dar care pentru moment era plecat în Dobrogea.

Seara târziu, generalul Tobescu a venit în camera mea la etajul IV de la Jandarmerie, într-o stare vizibilă de îngrijorare și m-a informat că cristalele fuseseră furate, probabil de către germani, pe care îi bănuia de a-l fi mituit pe căpitanul Unga. Cu acest prilej mi-a spus că mareșalul fusese informat că mesajul său fusese trimis acum două zile. Ținând seama de aceasta și de faptul că situația pe frontul rus devenea tot mai critică, l-am informat pe Tobescu că Maniu era în posesia unui post de radio-telegrafie care îi fusese trimis în țară în februarie 1942 și pe care el nu-l utilizase niciodată. Am sugerat ca Maniu să fie contactat pentru a ne împrumuta acest aparat.

Joi, 30 martie

Nu s-a întâmplat nimic.

Vineri, 31 martie

Cernăuți evacuat.

Sâmbătă, 1 aprilie

L-am văzut seara pe generalul Tobescu, care mi-a spus că mareșalul a aprobat să-l văd pe Maniu în ziua următoare în prezența generalului Vasiliu. Tobescu mi-a înmănat un alt mesaj de la mareșal, considerabil mai lung și tot atât de inutil, dar despre care el mi-a spus că trebuie trimis.

Duminică, 2 aprilie

Am fost condus de generalul Tobescu în mașina sa particulară — cu număr fals — într-o mică pădure la scurtă distanță de București, unde l-am întâlnit pe Maniu, care fusese condus de generalul Vasiliu. Am avut cu Maniu o conversație particulară, care a durat o oră și jumătate, în cursul căreia am stăruit să nu mai amine intrarea în acțiune, deoarece deruta armatei germane în sectorul român al frontului rus făceau împrejurările pentru o lovitură de stat sau pentru o schimbare a politicii mai favorabile decât probabil oricând în viitor. El mi-a confirmat că primise asigurarea de ajutor de la comandantul-șef și că era pe punctul de a-și pune planul său în acțiune. El mi-a spus că dezvăluise faptul că mai avea, pe lângă postul de radio-telegrafie nefolositor, un altul (Reginald) care era în funcțiune.

Scurtul timp pe care l-am petrecut cu Maniu, n-a fost din nefericire, folosit cel mai bine deoarece el a insistat asupra unor probleme de acum doi ani și despre altele străine de problema urgentă în discuție. Cuvintele sale la despartire au fost „Balonul e pe punctul de a se înălța” și că noi ne vom întâlni din nou în viitorul apropiat.

Luni, 3 aprilie

Nu s-a întâmplat nimic.

Marți, 4 aprilie

Puțin timp după ora 1, o mare forță de bombardiere americane a atacat Bucureștiul. Cum raidul a avut loc la puțin timp după un exercițiu general de apărare pasivă în oraș, oamenii au fost luați prin surprindere și puțini s-au refugiat în micul număr de adăposturi disponibile. Principalul obiectiv a fost Gara de nord, unde se afla un mare număr de trenuri, toate înțesate cu refugiați din Barasabia, Bucovina și Moldova. Acestea au fost lovite în plin și, ca urmare, numărul victimelor civile a fost foarte ridicat. Numărătoarea ajunsese seara la 3.000, dar cifrele finale vor fi aproape de 5.000. Bombardarea cartierului Cotroceni a fost foarte neprecisă și multe clădiri civile au fost avariate, în timp ce în cartierul (gării) Grivița un mare număr de bombe a căzut în afara arii obiectivului. Ca urmare, raidul a creat o foarte rea impresie, care nu poate de fel să sprijine treaba la care ne-am pornit vizibil mai serios acum două zile.

Miercuri, 5 aprilie

Forțele aeriene americane au bombardat Ploieștiul. Altceva nimic de semnalat.

Joi, 6 aprilie

L-am văzut pe Tobescu și am obținut formularele de cifru¹³ pentru a coda mesajul lui Antonescu.

Vineri, 7 aprilie

I-am văzut pe Tobescu, Cristescu și Vasiliu și le-am dat mesajul cifrat, care a fost numărotat de la 2 la 7 inclusiv. M-am angajat într-o conversație cu Vasiliu despre politica lui Antonescu, care a dus la cuvinte foarte tari de ambele părți.

Sâmbătă, 8 aprilie

N-am văzut pe nimeni.

Duminică 9 aprilie

Am fost dus cu mașina prin zonele bombardate din Cotroceni și Grivița și prin centrul orașului, unde au căzut bombe disparat, unele plasate foarte exact, altele departa de obiectivele militare.

Luni, 10 aprilie

N-am văzut pe nimcni. Odesa evacuată.

Marți, 11 aprilie

N-am văzut pe nimeni

Miercuri, 12 aprilie

L-am văzut pe colonelul Teodorescu¹³ care mi-a spus că simțămîntul public este tot mai mult împotriva continuării politicii lui Antonescu și că el simte că a sosit timpul ca opoziția să acționeze. I-am spus că el este într-o poziție favorabilă pentru a ne ajuta să comunicăm cu lumea din afară, dar a refuzat.

Joi, 13 aprilie

Am avut dimineață vizita lui Tobescu, care și-a exprimat surpriza că nu s-a primit nici un răspuns la mesajul lui Antonescu. La ora 11, am fost chemat jos de Vasiliu, Cristescu și Tobescu, care mi-au dat răspunsul cifrat, care la decodare s-a dovedit a fi condițiile de armis-

¹³ În original „the one-time cipher pads”.

¹⁴ Atașatul militar român la Ankara

țițiu, oferite de Națiunile Unite, României prin trimisul ei, prințul Știrbey. Am decodat pînă în dimineața de vineri.

Vineri, 14 aprilie

Am completat decodarea armistițiului (care nu este, totuși terminat, deoarece n-a fost transmis încă întregul mesaj) și l-am dat lui Tobescu pentru a fi transmis mai departe lui Antonescu și Maniu.

Seara, cu ajutorul căpitanului Porter, am scris un memoriu personal de patru pagini lui Antonescu, subliniind care ar fi, după părerea noastră, consecințele pentru România dacă, pe de o parte, refuză sau, pe de alta, acceptă condițiile de armistițiu.

(N.B. Atît Porter cît și eu am fost uimiți de blîndețea condițiilor de armistițiu și am fost convinși că vor fi acceptate).

Stîmbăldă, 15 aprilie

București și Ploiești violent bombardate de forțele aeriene ale S.U.A.

Am primit o vizită a colonelului Teodorescu, care mi-a declarat că bombardamentul a avut un serios efect asupra simțămîntului public. Nimeni, a spus el, nu obiectează împotriva bombardării obiectivelor militare, dar lipsa de precizie a bombardamentului și marele număr de victime printre civilii români a produs un puternic șoc.

Duminică, 16 aprilie

L-am văzut dimineața pe Tobescu, dar conversația a fost întreruptă de o alarmă aeriană care a durat două ore.

Luni, 17 aprilie

Am primit de la Cairo mesajele nr. 2 și 3; le-am descifrat și le-am dat lui Tobescu pe care l-am văzut după-masă în prezența lui Vasiliu și Cristescu. Ei m-au informat că mareșalul discutasese condițiile de armistițiu cu Maniu și că amîndoi ajunseseră la concluzia că sînt inacceptabile. Doi parașutiști sovietici au fost prinși în apropiere de Pitești.

Marți, 18 aprilie

N-am văzut pe nimeni.

Miercuri, 19 aprilie

Mi s-a arătat un post de radio-telegrafie care fusese capturat acum două zile. Este de fabricație americană și se afla în două ranițe. I-am văzut pe Tobescu și Cristescu și le-am cerut textul răspunsului lui Antonescu la condițiile de armistițiu. Mi-au răspuns că nu va da nici un răspuns, dar că după părerea lor (care, desigur, era aceea a mareșalului), condițiile erau inacceptabile deoarece, a pune rețeaua de comunicații a României la dispoziția Armatei Roșii echivala cu controlul țării de către Armata Roșie. Mi-au mai prezentat și alte cîteva puncte pe care le-am inclus într-un răspuns, pe care am primit permisiunea să-l cifrez.

Joi, 20 aprilie

N-am văzut pe nimeni. Garda noastră a fost sporită cu un plutonier.

Vineri, 21 aprilie

București și Ploiești au fost bombardate, mai multe bombe căzînd foarte aproape de cartierul Jandarmeriei, două la mai puțin de 40 de yarzi. Le-am înmînat lui Tobescu și Cristescu răspunsul codat la condițiile de armistițiu. Răspunsul este cuprins în telegramele noastre 7, 8, 9 și 10.

Stîmbăldă, 22 aprilie

Nu am văzut pe nimeni.

Duminică, 23 aprilie

M-a vizitat Tobescu, care mi-a dat telegrama „In” de la Cairo nr. 6. Mi-a declarat că pe cît se pare nu există nici o schimbare în politica lui Antonescu.

Luni, 24 aprilie pînă Vineri, 28 aprilie

Nu am văzut pe nimeni.

Sîmbătă, 29 aprilie

L-am văzut dimineață pe Tobescu, care mi-a dat mesajele 7, 8 și 9 de la Cairo, care la descifrare s-au dovedit a fi expediate la 23 aprilie. Aceste telegrame conțineau un mesaj personal de la fostul¹⁴ colonel Masterson, care își formula opiniile despre poziția României insistînd asupra oportunității acceptării condițiilor /de armistițiu/ și subliniind probabilitatea ca aceste condiții să fie schimbate în rău în cazul unei amnări.

Duminică, 30 aprilie

Nu am văzut pe nimeni.

Antonescu a plecat la vila lui de la Predeal.

Luni, 1 mai

I-am văzut seara pe Tobescu și pe Vasiliu, cu care prilej ei m-au informat că germanii au prezentat stăruitor cererea ca să le fiu predat pentru două săptămîni în vederea unui interogatoriu la Berlin. M-am folosit de acest prilej pentru a-l informa pe Vasiliu că atitudinea evazivă a lui Antonescu în problema condițiilor de armistițiu ca și refuzul lor de a-mi permite să trimit mesaje cu propriul meu cifru trebuie să fi făcut cea mai rea posibil impresie asupra comandantului-șef și a oficiului nostru de la Cairo. Am stăruit pentru a se răspunde telegramei personale a fostului colonel Masterson, am făcut un proiect pe loc și mi s-a dat aprobarea să-l cifrez.

Marți, 2 mai

L-am văzut pe Tobescu, și i-am spus că poziția noastră era acum clară. Nu mai era nimic de sperat de la o încercare de a-l face pe Antonescu să-și vadă greșala poziției sale și de acum înainte preferam să fim considerați ca simpli prizonieri de război și că vom stăruii asupra drepturilor noastre ca atare. Aceasta, desigur, separat de răspunsul menționat în ziua anterioară.

Miercuri, 3 mai

I am dat lui Tobescu telegrama noastră nr. 11 care răspundea la telegrama personală a fostului colonel Masterson și care suna aproximativ astfel :

„Ca răspuns la telegrama dvs., condițiile de trai sînt perfecte, dar condițiile de lucru cu totul nesatisfăcătoare. Neacceptarea condițiilor de armistițiu este întemeiată pe speranța că vor sosi condiții mai bune și că trupe anglo-americane se vor apropia de Dunăre în viitorul apropiat”.

Joi, 4 mai

N-am văzut pe nimeni.

Vineri, 5 mai

Am primit vizita lui Tobescu, care m-a informat că doi parașutiști britanici (evrei) fuseseră prinși în apropiere de Craiova. Erau bănuți de a fi fost lansați pentru a face semnale noaptea aviației aliate.

Sîmbătă, 6 mai

N-am văzut pe nimeni.

Rucureștiul bombardat ziua și noaptea.

Duminică, 7 mai

Violent raid de zi asupra Bucureștiului, în cursul căruia cartierul de locuințe din străzile (în text, în românește „strada”) Londra, Washington și Roma a avut foarte mult de suferit; un mare număr de incendii s-au produs în centrul orașului.

Luni, 8 mai

L-am văzut pe Tobescu și i-am spus că vreau să scriu autorităților Crucii Roșii Internaționale.

¹⁴ „late” în limba engleză înseamnă și „fost”, dar și „defunct”; am ales prima traducere neputînd stabili dacă Masterson era sau nu în viață la data revizuirii acestor însemnări zilnice în vederea dactilograficiei și înaintării lor către forurile superioare.

Marți, 9 mai

I-am dat lui Tobescu o scrisoare pentru Crucea Roșle și am văzut pe unul din parașutiștii evrei timp de câteva minute; l-am sfătuit să nu dezvăluie nimic.

Miercuri, 10 mai

N-am văzut pe nimeni.

Joi, 11 mai

L-am văzut pe Tobescu și mi-am exprimat surprinderea că nu se primise nici un răspuns la mesajul nostru nr. 11. Mi-a confirmat că acel mesaj fusese trimis, dar am început să mă îndolesc.

Am condus mașina timp de 212 ore prin zonele bombardate din București.

Vineri, 12 mai și sâmbătă, 13 mai

N-am văzut pe nimeni.

Duminică, 14 mai

Tobescu m-a informat că mesajul nr. 11 a ajuns la Cairo cu textul corupt și că operatorul dorește să fie repetat. Acum este perfect limpede că mesajul nu a fost trimis. Am căzut de acord cu Tobescu să redactez din nou mesajul și să recifrez mesajul cu câteva observații suplimentare privind schimbările survenite în situație după 11 mai când fusese scris.

Luni, 15 mai și marți, 16 mai

N-am văzut pe nimeni.

Miercuri, 17 mai

I-am dat lui Tobescu mesajul nr. 12, cuprinzând esența mesajului nr. 11, împreună cu câteva detalii privind știrile mai recente.

Joi, 18 mai

N-am văzut pe nimeni.

Vineri, 19 mai

L-am întrebat pe Tobescu dacă mesajul nr. 12 a fost trimis. Mi-a dat un răspuns evaziv.

Sâmbătă, 20 mai pînă luni, 22 mai

N-am văzut pe nimeni.

Marți, 23 mai

Am fost puși sub paza regimentului de <jandarmi—n.n.> pedestrași, o unitate specială folosită numai pentru paza clădirilor publice și a deținuților politici.

(Notă: Anterior am fost păziți de oameni din garnizoana Comandamentului Jandarmeriei).

Miercuri

Tobescu m-a informat că mareșalul Antonescu nu consideră oportun mesajul nostru nr. 12.

De la această dată înainte ne-am consacrat timpul comunicării cu opoziția prin canale ilegale și încercării de a evada.

CONSTITUȚIA LABORATORULUI DE DEMOGRAFIE ISTORICĂ DE PE LÎNGĂ FACULTATEA DE ISTORIE-FILOZOFIE A UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI

Cercetările de profil — cu tradiție biseculară în literatura românească și însemnătate apreciabilă în rosturile ei prezente și viitoare — au luat avânt și au căpătat o nouă înfățișare în ultima vreme la noi, sub impactul dezvoltării impresionante a Patriei, al noului spirit imprimat tuturor laturilor vieții sale după 1965, al înaintării impetuoase a demografiei istorice și vechi în știința universală și al contactelor sporite cu aceasta, al acțiunilor inițiate la noi de acad. Ștefan Pascu și prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, membru corespondent al Academiei R. S. România. În aceste circumstanțe, în multe părți ale țării s-au format pasionați ai problematicii, oameni de diferite specialități (istorici, geografi, demografi, medici, economiști, matematicieni etc.), preocupați de vastul domeniu interdisciplinar, care este studiul istoriei populației și a politicii în materie de populație. Sînt tot atîtea condiții prealabile, care au făcut posibilă și necesară înființarea, în principalul centru științific și universitar al țării, a unui for de cercetare adecvat.

Toți cei prezenți, la 23 octombrie 1981, în incinta Facultății de Istorie-Filozofie a Universității din București — prof. univ. dr. Sanda Ghimpu, prorector al Universității; prof. univ. dr. Vladimir Trebic de la Academia de Științe Economice; conf. dr. Constantin Mocanu de la Academia „Ștefan Gheorghiu”; conf. dr. Iulian Cîrțină, conf. dr. Florentina Căzan, lector Ion Șendrulescu, asist. Doina Smircea de la Facultatea de Istorie-Filozofie a Universității; dr. Dan Berindei, dr. Paul Cernovodanu, dr. Constantin Șerban, Daniela Bușă, Irina Gavrilă, Lucia Taftă, Andrei Busuloceanu de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”; Maria Eliza Rădulescu de la Biblioteca Centrală Universitară; dr. Gheorghe Brătescu de la Institutul de Igienă și Sănătate Publică; Ion Negru, prof. dr. Paul Binder (Brașov), prof. dr. Radu-Ștefan Ciobanu, Lázár Madaras (Brașov); un însemnat grup de studenți — au primit cu multă căldură propunerea prof. Ștefan Ștefănescu, decanul Facultății, directorul Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”, de înființare a Laboratorului de Demografie Istorică. Subliniind trebuința și importanța acestuia, vorbitorul a dat citire *Statutului* de funcționare:

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI

Facultatea de Istorie-Filozofie Laboratorul de Demografie Istorică

1. Ia ființă pe data de 23 octombrie 1981 Laboratorul de Demografie Istorică pe lângă Facultatea de Istorie-Filozofie a Universității din București.
2. Scopul Laboratorului este să stimuleze și să îndrume, să ajute și să organizeze cercetări științifice de demografie istorică, ținînd seama de tradiția românească în acest domeniu și de tendințele actuale ale istoriografiei universale.
3. Activitatea Laboratorului de Demografie Istorică rezidă în cursuri, organizarea de simpozioane, colocvii și sesiuni de comunicări științifice.
4. Lucrările Laboratorului de Demografie Istorică vor fi oglindite în revista „Analele Universității”, Seria Istorie și „Revista de Istorie” în rubrici speciale de „Demografie istorică”, în culegeri de studii.
5. Laboratorul de Demografie Istorică va întreprinde legături cu instituțiile și organisme de profil din țară și străinătate.

6. Se va întocmi o bibliografie a lucrărilor de demografie istorică și se vor depune eforturi pentru îmbogățirea fondului de carte cu profil de demografie istorică al Bibliotecilor Facultății de Istorie-Filozofie și Institutului de Istorie „N. Iorga”.
7. La lucrările Laboratorului de Demografie Istorică participă studenții, cadre didactice din învățământul liceal și universitar, cercetători.
8. Laboratorul va fi condus de un comitet director format din prof. dr. Vladimir Trebici — președinte de onoare —, prof. dr. Ștefan Ștefănescu președinte, dr. Gh. Brătescu și dr. Paul Cernovodeanu vice-președinți, prof. dr. Louis Roman secretar.
9. Laboratorul va înainta în fiecare an un raport asupra activității sale conducerii Universității.

Supus spre aprobare, textul a întrunit o adeziune unanimă.

A urmat apoi simpozionul dedicat evenimentului :

1. Paul Cernovodeanu, *Lucrări recente din istoriografia străină privind interdependența dintre demografie și ecologie*. În ultimele trei decenii, cercetările pe plan mondial privind influența exercitată de mediul înconjurător — în special de factorii climatici — asupra evoluției societății umane au căpătat un autentic caracter științific, prin abordarea temei într-o manieră interdisciplinară și renunțarea la explicația unilaterală și simplificată a predominanței „determinismului geografic”. Astăzi nu se mai pun la îndoială consecințele pe plan socio-economic și demografic ale factorilor ecologici într-un anumit cadru geografic, fără a le exagera însă importanța în raport cu alte cauze. Cercetările în materie de demo-, eco- și iatrorstorie au ajuns la noi rezultate promițătoare, așa cum se prezintă situația și în alte țări. Se expune în continuare problematica unor lucrări, recent apărute peste hotare :

— Jean Dorst (profesor, Academia de Științe din Paris), *Pourquoi les civilisations disparaissent?*, Presses Univ. de France, 1980. Analizează felul în care, la dezvoltarea sau ruinarea unei civilizații, poate contribui înțeleapta sau rea gestuire a zestrei noastre naturale — apa și solul planetei. Nu se neglijează, totodată, factorii socio-economici și politici, nici cei de ordin ideologic și cultural.

— Jean Hamburger (profesor, Academia de Științe și Academia Națională de Medicină), *Un jour, un homme... cet arrière-neveu de limace qui inventa le calcul intégral et rêva de justice*, Flammarion, 1981. Abordează procesele demografice în evoluția lor planetară, din evul mediu până în prezent. Prolungirea duratei medii de viață a schimbat fundamental în ultimele decenii echilibrul demografic. Prăpastia ce separă țările industrializate de cele sărace impune o nouă ordine economică internațională.

— Michael W. Flinn, *The European Demographic System, 1500—1820*, John Hopkins Univ., Baltimore (S.U.A.), 1981. Luind în considerare natalitatea, nupțialitatea și mortalitatea, studiază evoluția populației continentului, făcând clasificare pe țări și intervale cronologice. Utilizează tabele și figuri; nu lipsesc și unele date privind România.

— F. A. Wringley, R. S. Schofield, *The Population History of England, 1541—1871. A Reconstruction*, John Hopkins Univ., Baltimore, 1981. Prezintă sistematică a creșterii numărului populației insulare, ca urmare a primei revoluții industriale, precum și a începerii eliminării unor epidemii devastatoare.

— E. L. Jones, *The European Miracle. Environments, Economics and Geopolitics in History of Europe and Asia*, Cambridge Univ., New York, 1981. Explicarea cauzală a dezvoltării statelor centralizate și a economiei de factură modernă mai întâi în Europa, și nu în condițiile mult mai vechii civilizații asiatice, cu luarea în considerare și a rolului mediului ambiant.

Rezultă astfel și modernitatea cercetării interdisciplinare a istoriei, dar și faptul că luarea în considerare (la explicarea fenomenelor socio-economice) și a impactului demo-ecologic și a dobândit meritata pondere.

2. Louis Roman, *Numărul populației Țării Românești la mijlocul veacului al XV-lea*. Valoarea numărului contribuabililor munteni către anul 1457 (60 000 de „case”), relevant acum în urmă de dr. Șerban Papacostea. Aplică succesiv patru demersuri diferite pentru a determina totalul populației Țării Românești în acest moment: a) caracteristicile fiscalității muntenilor și a vremii impun aplicarea — la cifra amintită — a unui multiplicator, sensibil superior lui 5; b) corelarea cu situația din regatul Ungariei arată nevoia folosirii unui coeficient, inferior lui 14—16; c) coroborarea cu rata medie anuală de creștere a numărului locuitorilor Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului (laolaltă luate) în anii 1495—1787, cu rata populației secuiești în 1450—1786 și a celei săsești în 1500—1766 demonstrează obligativitatea multiplicatorului 13—14; d) *in fine*, numerele astfel obținute (0,78—0,84 mil. suflete în Țara Românească pe la 1457) se confirmă prin înscrierea lor în șirul datelor serioase, de care dispunem azi pentru această provincie, în perioada 1457—1859. Cum rezultatele se explică reciproc și se suprapun, rezultă că, la punctul de intersecție al căilor străbătute, ne găsim în zona de dispunere a numărului

rului cântat, cu mult mai mare decît ne-am fi putut aștepta. Se ajunge astfel la o nouă concluzie istoriografică : în veacul al XV-lea, potențialul demic muntean (și al țărilor române în ansamblu) era apreciabil. Concluziile interpretative ce decurg de aici sînt evidente importante : îndelunga ripostă antiotomană se baza și pe o populație cu un număr relativ însemnat ; sistemul politic pe care l constituia Mihai către anul 1600 putea deveni o forță, printe altele pentru că, în hotarele sale, cuprindea un popor de cîteva milioane ; etc.

3. Lázár Madaras (Brașov), *Rolul factorilor demografici în evoluția istorică a orașului Brașov*. Preluînd procedeul folosit de Paul Niedermaier, totalizează parcelele așezării (perioada 1234—1480) ; desprinde concluzii și din listele de dări (anii 1480—1752), precum și din recensăminte (ulterioare anului 1784). Pe această bază, se stabilește evoluția numerică a populației orașului și rata medie anuală de creștere, pe perioade : 0,72 % în 1250—1480 ; 0,00 în 1481—1752 ; 0,67 în 1753—1844 ; 0,67 în 1851—1920 ; 3,37 în 1921—1941 ; 3,53 % în 1948—1977. În timp ce, în primul interval, totalul locuitorilor a sporit de peste 10 ori, în veacurile XVI—XVIII a fost în esență staționar (a oscilat în jurul a 10 000—11 000 de persoane) ; în anii 1753—1920 creșterea — însă lentă — este din nou prezentă (cu excepția unor urnări ale evenimentelor din 1848—1849) ; ulterior (în afară de circa un deceniu, în care se resimt urmările celui de-al doilea război mondial) ea devine impetuoasă, fiind declanșată de condițiile deosebit de favorabile create de unirea Transilvaniei cu România și cunoscînd o accelerație impresionantă după începerea construcției socialiste. Creșterea numărului populației se disjunge, surprinzîndu-se sporul natural și ; separat, cel migratoriu, de unde concluzia : în întreaga istorie a orașului, apoi a municipiului, mișcarea migratorie a jucat rolul principal în creșterea rîndurilor populației, ceea ce se corelează cu evoluția economică a așezării.

4. Paul Binder (Brașov), *Repere și aprecieri privind populația Transilvaniei în epoca lui Mihai Viteazul (sec. XVI—XVII)*. Analizează conscripții din veacurile XV—XVI, pe grupuri de unități administrativ-teritoriale. În cele 7 comitate ardelenne : la 1495 ; la 1552 (se înregistrează 24 000 de porți) ; în anii 1570 (se notează 24 000 de porți) ; la 1599. Scaunele secuiești : la 1599 birul este 14 424 ; la 1603 sînt 9282 de porți ; la 1614 se conscriu 20 196. Pe Păunintul Crăiesc : în 1494 dara specială este 21 000 ; la 1599 se obligă la 20 000 de taleri ; în 1510 oficial se totalizează 25 054 de familii (însă cifra de 5005 pentru *hospites* trebuie înlocuită cu cea de 2005) ; alte date — referitoare la anii 1532 și 1599 — nu cuprind toate diviziunile din Fundus Regius ; în 1630 se calculează 20 000 de „portae antique”. Introducînd diferite evaluări și operînd unele comparații, autorul consideră că — în timpul lui Mihai Viteazul — Transilvania propriu-zisă avea circa 585 000 de locuitori, la care se adaugă aproximativ 200 000—300 000 de suflete din Partium (în extinderea contemporană a acestei zone). Se reamintește faptul că — în comitate, la mijlocul secolului al XVI-lea — numărul porților fiscale este incomparabil mai mic decît suma gospodăriilor existente. Cercetarea ajunge și la această concluzie notabilă : deși numărul populației fluctuează, sumele — plățile globale de Universitas Saxonum — rămîn constante secole de a rîndul, avîndu-se în vedere numai totalitatea proprietarilor de sesii sătești și orașenești.

5. Radu-Ștefan Ciobanu, *Unele probleme demografice referitoare la ceangăii din Moldova*. S-a discutat pînă acum aproape numai despre originile acestei populații — nu întotdeauna cu argumente științifice —, neglijîndu-se însă alte aspecte ale istoriei sale. Cea mai veche mențiune a apelativului este nu din 1805, de la Domokos Teleki (așa cum s-a crezut pînă acum), ci din 1781, de la Peter Zöld (*ciungabi*). Se evidențiază exodul transilvănean la est de Carpați în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, inclusiv a unor grăniceri români și secui (datorită împilărilor habsburgice, persecuțiilor religioase, nerespectării făgăduielilor de a se acorda drepturi celor înrolați în regimentele de graniță etc.). Numeroși ceangăi trec de la catolicism la ortodoxism, se căsătoresc cu moldoveni. Autoritățile austriece sînt foarte interesate să cunoască numărul fugarilor și să i recupereze, de unde intervențiile lor pe lângă domnul Moldovei. Întîm-pînă însă o rezistență tacită, dar tenace : domnul face promisiuni, fără însă a le și împlini ; boierii îi apără și ei asiduu pe băjenari. În totalul transilvănenilor, transmiștrii în Moldova în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, românii dețin absoluta majoritate.]

6. Gheorghe Brătrescu, *Probleme demografice în Bucureștii celui de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea*. Discută problema așa numitei „primejdii de depopulare” a orașului, formulată de unii oameni ai vremii, în condițiile depășirii numărului nașterilor de către cel al deceselor (așa de pildă, în intervalul 1866—1880, potrivit evidențelor administrative, s-au născut 79 048 de copii și au decedat 95 148 de persoane). Datorită însă importanței excedent migratoriu, populația Capitalei a crescut continuu și în ritm destul de rapid (în timp ce, în cel 15 ani amintiți, se înregistra un spor natural negativ de 16 100 de locuitori, recensămîntele

indicau o creștere de aproximativ 50 000 de persoane). Se ridică întrebarea dacă însuși nivelul, relativ ridicat, al mortalității nu se datorește migrației unui important lot de săteni, precum și de meșteri de peste hotare: ei nu contribuiau încă la dinamica nașterilor, dar influențau statistica mortalității. Acest fenomen ar putea fi eventual întilnit în toate împrejurările, în care populația orășenească sprofetea extrem de rapid.

În cadrul discuțiilor, a luat cuvântul prof. univ. Sanda Ghimpu. „Activitatea științifică pe care-o începeți astăzi — a spus prorectorul Universității — este de mare valoare, motiv pentru care socot necesar s-o cunosc și s-o aduc la cunoștința unor cercuri mai largi; există, totodată, multiple interferențe între cercetarea istorico-demografică și alte discipline, inclusiv științele juridice”. Vorbitoroaie a amintit, în acest sens, importanța Decretului din 1966 pentru creșterea natalității în România, precum și necesitatea elaborării și respectării de reglementări, în legătură cu puternica influență a mediului ambiant asupra populației. „Niciodată ca azi n-au fost strigăte atât de dramatice împotriva poluării aerului și oceanului. Avem o lege bună cu privire la conservarea și îngrijirea mediului înconjurător și datorită noastră a tuturor este de a-i respecta prescripțiile. Apare limpede că activitatea istoricilor-demografil prezintă mare interes atât pentru oamenii de știință de alte specialități, cit și pentru activitatea practică a partidului și poporului nostru în ansamblu”. Prof. S. Ghimpu a urât, în încheiere, mult succes activității Laboratorului de Demografie Istorică.

Prof. Vladimir Trebic a arătat în continuare că „Activitatea istoricului-demograf, la care Dvs. v-ați angajat cu atita entuziasm și pasiune, este deosebit de grea, căci solicită o foarte dificilă și laborioasă muncă de reconstituire. Este un domeniu în care rezultate spectaculare nu se pot obține în fiecare zi, dar o muncă de benedictin este permanent obligatorie”. Dacă vrem să obținem realizări în activitatea noastră, atunci va trebuie să discutăm critic problemele, să utilizăm corect metodele de lucru, să respectăm exactitatea limbajului. Trebuie să menținem pururea vie străvechea înțelepciune: „Amicus Plato, sed magis amica veritas”.

Prof. Ștefan Ștefănescu a exprimat vii mulțumiri tuturor participanților și a formulat aprecieri la adresa comunicărilor prezentate, interesante și variate ca tematică. „Pentru a obține rezultate, ne propunem riguroasa cea mai înaltă și matematizarea, care constituie — în orice știință — un indiciu sigur de maturitate. Dorim să imprimăm acel spirit, care nu permite a se mai face studiul istorice «după ureche», care impune știința ca un act de înaltă profesionalitate, știința ce ți-o dă erudiția, pasiunea, verificarea neîntreruptă a rezultatelor prin cercetare. Este ceea ce putem și trebuie să facem în condițiile, în care s-a lărgit enorm baza documentară și s-au produs schimbări calitative în metodologie. Prezența Dvs. aici este un act de adieziune la programul cercetărilor istorice românești”. Decanul Facultății de Istorie-Filozofie s-a oprit apoi asupra unor sarcini actuale și de perspectivă: crearea unui Laborator de Demografie Istorică utilat în mod corespunzător; periodicitatea lunară a ședințelor de comunicări și discuții științifice; reținerea lucrărilor prezentate și pregătirea lor pentru publicare; în perspectivă, îndrumarea cercetării în vederea rezolvării unor probleme importante, cu răsune în domeniile conexe și capabile a da un plus de profunzime și multilateralitate analizelor istoriografiei românești.

Louis Roman

A XIV-A EDIȚIE A LECTORATULUI DE VARĂ AL SOCIETĂȚII DE ȘTIINȚE ISTORICE DIN R.S.ROMÂNIA

Între 22—31 iulie 1981 a fost organizat în orașul Suceava Lectoratul de vară al Societății de științe istorice din R. S. România în colaborare cu Uniunea Sindicatelor din Învățământ, Știință și Cultură la care au participat cadre didactice din învățământul gimnazial și liceal din București și din alte localități aflate în județele Arad, Argeș, Brașov, Brăila, Neamț, Teleorman, menit să asigure în condiții optime nu numai informarea științifică și didactică a profesorilor de istorie dar să și contribuie la cunoașterea unor importante monumente istorice și de artă și a marilor obiective industriale realizate în anii construirii socialismului în țara noastră.

Ședința inaugurală a lectoratului a avut loc în ziua de 22 iulie în Cabinetul de istorie a Liceului Economic și de Drept administrativ în prezența prof. E. Căbulcă inspector la Inspectoratul școlar județean Suceava, lector univ. M. Lazăr de la Institutul de Învățământ Superior Suceava, lector univ. I. Sendrulescu Secretarul Societății de Științe Istoric din R.S.România, dr. Constantin Șerban cercetător principal la Institutul de Istorie „N. Iorga” din București

conducătorul lectoratului. A luat cuvîntul lector univ. I. Șendrulescu care a subliniat deosebita importanță a lectoratului organizat în sprijinul îmbogățirii cunoștințelor profesionale și politice ale cadrelor didactice care predau istoria, care se pregătesc pentru cursurile de reciclare și care își alcătuiesc lucrările pentru examenele de grad și de obținerea titlului de doctor în istorie. Totodată a fost menționat faptul că prelegerile ce urmau a fi prezentate în cadrul lectoratului aveau să fie urmate de o serie de lucrări practice prezentate sub forma vizitării unor obiective culturale și economice din orașul Suceava și din județele Suceava, Maramureș, Bistrița-Năsăud și Neamț. A urmat apoi prima prelegere ținută de lector univ. I. Șendrulescu intitulată : *Probleme ale Revoluției din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu* (Cu prilejul împlinirii a 160 ani de la declanșarea ei).

În zilele următoare au fost expuse următoarele prelegeri : dr. Constantin Șerban, cercetător principal la Institutul de Istorie „N. Iorga”, *Lupta antiotomană dusă de Moldova în secolul al XV-lea* precum și *Problema orientală și implicațiile ei europene în anii 1683—1795*; Dumitru Bodnariuc, Inspector general la Inspectoratul școlar județean Suceava și lector univ. la Institutul de Învățămînt superior Suceava : *Dezvoltarea economică a județului și municipiului Suceava în anii socialismului*; dr. Mihai Iacobescu, lector univ. Institutul de Învățămînt Superior Suceava, *Lupta de emancipare a românilor din Bucovina în secolul al XIX-lea*; Paul Opreșcu, cercetător principal la Institutul de Istorie „N. Iorga”. *Acțiunile diplomatice ale României în timpul primului război mondial*; Constantin Mocanu, conf. univ. la Academia Ștefan Gheorghiu, *Inițiativele politice ale R. S. România în scopul îmbunătățirii climatului politic și economic al lumii contemporane*.

Prelegerile expuse pe baza unor bogate materiale documentare provenite din biblioteci și arhive din țară și de peste hotare, au fost urmate de vii discuții angajate pe marginea lor care au scos în evidență continuitatea luptei poporului român de-a lungul secolelor împotriva oricăror forme de asuprire socială și străină, au subliniat succesele dobîndite de diplomații români care au militat pentru redobîndirea independenței de stat și pentru încheierea procesului de formare a statului național unitar român, au reflectat interesul deosebit manifestat de cursanți față de noile aspecte mai puțin cunoscute ale problemelor care au făcut obiectul acestor prelegeri.

O importanță deosebită a fost acordată în cadrul lectoratului problemelor cu caracter metodologic expuse cu prilejul desfășurării discuțiilor la o masă rotundă pe tema : *Actualele metode de istorie și eficiența lor în predarea istoriei la clasă* sub conducerea lector univ. I. Șendrulescu de la Universitatea din București.

În privința lucrărilor practice participanții la acest lectorat au vizitat în orașul Suceava ruinele Cetății de scaun, casele domnești, hanul domnesc, Muzeul județean de istorie, Întreprinderea de tricotaje „Zimbru”, casa memorială Simion Florea Marian, ruinele cetății Scheia și ale mînăstirii fortificate Zamca. Totodată au fost efectuate trei excursii tematice prin intermedul cărora au fost cunoscute valoroase monumente istorice, și de artă precum și importante obiective economice de interes republican. Astfel în excursia intitulată : *Pe drumul descălecărilor de fard* au fost vizitate : Orașul Gura Humorului (Muzeul etnografic, Mînăstirea cu același nume, monument de artă din secolul XV), Orașul Cîmpulungul Moldovenesc (Monumentul voevodului Dragoș realizat de sculptorul I. Jalea, Casa de Cultură a sindicatelor), Clocănești (renumit prin frumusețea caselor împodobite cu ornamente de lemn și chenare cu motive naționale și geometrice în culori diverse, Cîrlibaba (Obeliscul aniversativ ridicat în amintirea voevodului Dragoș) Prislop, poarta de intrare în Maramureș, Borșa, importantă stațiune climaterică, Moisei (Grupul monumental care cinstește memoria celor 29 țărani ucși de fasciști în 1944 realizat de sculptorul Vida-Gheza) Vișeu de sus, Bogdan vodă (biserica de lemn din 1717, reședința voevodului din Maramureș cu același nume) Rozavlea (biserica de lemn din 1717) George Coșbuc (Casa memorială cu același nume), orașul Năsăud (casa memorială Liviu Rebreanu) Orașul Bistrița (cetatea medievală din secolul al XVI-lea, biserica evanghelică din sec. XV) orașul Vatra Dornei, Voroneț, ctitorie domnească din secolul XVI) Ciprian Porumbescu (Complexul muzeal și casa memorială cu același nume). În excursia avînd tema : *Arta medievală moldovenească din secolul al XIV—XVII* au fost vizitate : Putna (ctitorie domnească din secolul al XV-lea, muzeul de artă feudală), Sucevița (ctitorie domnească din secolul al XVI-lea, muzeul de artă), Moldovași (ctitorie domnească din secolul al XVI-lea, muzeul de artă), Marginea (Cooperativa „Libertatea” de ceramică neagră), Arborea (ctitorie boierească din secolul al XVI-lea), Solca (ctitorie domnească din secolul al XVII-lea). Iaslovăț, Pătrăuți (ctitorie domnească din secolul al XV-lea). În ultima excursie avînd tema : *Pe urmele făuritorilor de cultură medievală și modernă românească* au fost vizitate : orașul Fălticeni (casele memoriale Ion Creangă, Mihai Sadoveanu, Nicolae Labiș). Bala (prima capitală a Moldovei (ruinele catedralei catolice din secolul al XV-lea, ctitorie domnești din secolele XV și XVI), Orașul Tîrgul Neamț (cetatea Neamțului), Humulești (casa memorială Ion Creangă), mînăstirea Neamțului (secolul XV-lea, muzeul de artă,

biblioteca), Agapia (monument de artă din secolul XVIII), casa memorială Alexandru Vlahuță), Văratec (monument de artă din secolul al XIX-lea).

Sedinta de inchidere a lectoratului a avut loc în ziua de 31 iulie cu care prilej cursanții au exprimat satisfacția lor de a fi audiati prelegeri interesante în condiții optime materiale, de a fi vizitat obiective culturale, și economice de importanță națională, și de a fi efectuat un schimb de experiență eficient în viitoarea lor activitate științifică și didactică. În încheiere lector univ. I. Șendulescu secretarul Societății de științe istorice a exprimat mulțumiri în numele Consiliului de conducere al Societății, organelor de partid și de stat locale care au contribuit la buna desfășurare a acestor forme de învățămînt superior postuniversitar într-o regiune plină de pitoresc din țara noastră, bogată în valoroase monumente istorice și de artă și în importante obiective economice industriale.

Constantin Șerban

AL TREILEA COLOCVIU DE ISTORIE ROMÂNNO-OLANDEZ

În perioada 8—10 septembrie, în cadrul Institutului de Istorie de pe lângă Universitatea din Utrecht (Olanda) și-a desfășurat lucrările cel de al treilea colocviu de istorie româno olandez, marcindu-se astfel încă o etapă pozitivă în evoluția relațiilor științifice dintre istoricii români și cei olandezi, așteptată cu interes de ambele părți. În centrul atenției s-a aflat o problemă de însemnătate particulară, care a suscitată și suscită încă interesul istoricilor din numeroase țări și care, uneori, atunci cînd știința joacă un rol subsidiar, iar alte interese străine științei și adevărului istoric trec în prim plan, provoacă dispute aprinse: *România și primul război mondial*.

Istoricii români au fost reprezentați la colocviu de o delegație a Ministerului Educației și Învățămîntului, formată din dr. Vasile Cristian — decanul Facultății de Istorie-Filozofie din Universitatea Iași, dr. Vasile Vesa — Universitatea Cluj-Napoca, și dr. Mircea N. Popa — Universitatea București, iar istoricii olandezi au fost reprezentați în prima linie de prof. dr. H. W. von der Dunk — șeful departamentului de istorie din Universitatea Utrecht, prof. dr. Z. R. Dittrich — Universitatea Utrecht, asistent-profesor A. P. van Goudoever — Universitatea Utrecht. Lor li s-au alăturat alți cîțiva cercetători olandezi, români, maghiari, bulgari, prin ale căror contribuții s-a lărgit tematica colocviului.

Eșalonate pe trei zile, lucrările colocviului au oferit posibilitatea prezentării a treisprezece comunicări și organizării unor interesante și fructuoase discuții de înaltă ținută științifică. Seria comunicărilor a fost deschisă de prof. dr. Vasile Cristian, specialist în istorie modernă universală, care a expus tezele sale privind *Poziția României în prima conflagrație mondială*. Au urmat apoi prof. dr. H. W. von der Dunk, specialist în istoria idelilor și în istoria politică a epocii contemporane, cu comunicarea *Neutralitatea olandeză în primul război mondial* și J. H. F. M. Hoens — student în curs de specializare în istoria est-europeană, preocupat și de probleme ale istoriei românești — cu comunicarea *Poziția olandeză în timpul crizei balcanice 1877—1878*.

Cea de a doua zi a colocviului, cea mai bogată în comunicări și discuții, s-a deschis cu comunicarea specialistului român în probleme ale istoriei moderne și contemporane universale, dr. Vasile Vesa, *Opinia publică română confruntată cu primul război mondial în toamna anului 1914*. Prof. dr. Z. R. Dittrich, specialist olandez de seamă în istoria relațiilor internaționale și, în general, în istoria est-europeană, a prezentat o deosebit de interesantă și bogat argumentată comunicare privind *Politica externă a Rusiei în epoca primului război mondial*. În continuare, M. N. Popa a vorbit despre *Condițiile interne și internaționale ale intrării României în primul război mondial*, iar J. Heystek — care elaborează o teză privind Garda de fier în România — despre *Diplomația germană și Garda de Fier. 1938*. În după-amiaza aceleiași zile, dr. S. Alexandrescu, profesor la Universitatea Amsterdam, specialist în limbă și literatura română, în teoria literară și semiotică, a prezentat comunicarea *Mentalitatea intelectualilor în România înainte de primul război mondial*. Istoricul olandez A. P. van Goudoever, specialist în istoria contemporană a României și, în general, în istoria est-europeană, preocupat intens de istoria mișcărilor muncitorești și socialiste din România a expus o comunicare deosebit de interesantă și documentată despre *C. Dobrogeanu-Gherea și neutralitatea României în 1914*. În continuare, dr. T. Olteanu, profesor de limbă și literatură română la Universitatea din Amsterdam, specialist în literatură comparată, s-a ocupat de *Scriitorul C. Stere și poporanismul*.

Ultima zi a colocviului a fost consacrată unor comunicări ale căror teme se îndepărtează de tema centrală a colocviului, dar care au totuși legătură, chiar dacă într-un caz indirect, cu istoria României, prezentînd

Bogomili și cathari, L. Sütö despre Emigrația ungară în al doilea război mondial și J. Andela despre Ungaria și românii. 1939—1941.

Cum multe dintre aceste comunicări, dacă nu chiar toate, vor fi publicate, așa cum se preconizează, ar fi poate de prisos și oricum insuficientă prezentarea chiar și numai a tezelor susținute. Ceea ce se cuvine a fi amintit și subliniat este însă caracterul pronunțat științific, academic al acestui colocviu, înalta ținută științifică a comunicărilor și dezbaterilor, respectul față de adevărul istoric, efortul evident și permanent, făcut în primul rând de gazde, de a întreține o atmosferă de colaborare colegială, de lucru, de schimb fructuos de idei. Dealtfel, această atmosferă, atât de propice unor întâlniri internaționale eficiente, a caracterizat și cele două colocvii româno-olandeze precedente, fapt ce relevă interesul ambelor părți de a asigura dezvoltarea continuă, armonioasă, a relațiilor științifice dintre istoricii români și olandezi. Pe aceleași coordonate se înscrie și prezența unui însemnat număr de studenți olandezi, interesați în studiul limbii române și a istoriei României, în contacte cu istorici români, la lucrările colocviului de la Utrecht.

Discuțiile ample dintre istoricii români și olandezi, care, firește, au depășit tema colocviului, au oferit prilejul cunoașterii reciproce a preocupărilor, intereselor și aspirațiilor, a punctelor de vedere comune, ca și a deosebirilor de vederi. Dar, mai cu seamă, s-a relevat dorința asigurării continuității relațiilor științifice, a schimbului de idei și informații.

Mircea N. Popa

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

- * * * *Probleme fundamentale ale istoriei patriei și Partidului Comunist Român*. Tematică, bibliografie, crestomație, Edit. didactică și pedagogică, București, 1981, 591 p.

Preocuparea tot mai constantă a cercetătorilor români pentru dezvoltarea cunoștințelor de istorie se manifestă și prin întocmirea unor culegeri de texte menite să ușureze accesul iubitorilor de istorie la cele mai semnificative izvoare. Recenta lucrare *Probleme fundamentale ale istoriei patriei și Partidului Comunist Român**, ce poartă numele cursului ce se predă în toate institutele de învățămînt superior începînd cu anul școlar 1976/1977, se adresează în primul rînd studenților, dar ea este în același timp deosebit de utilă și cadrelor didactice din învățămîntul de toate gradele, tuturor celor ce au preocupări în domeniul istoriei noastre naționale. Aparținînd genului crestomatic ești tentat să treci cu ușurință peste efortul celor ce au întocmit lucrarea, considerînd că ei nu pot aduce contribuții proprii, originale în tratarea subiectelor. În cazul de față nu este în cauză numai răbdarea cu care istoricii de primă mînă s-au aplecat cu dăruire peste mulțimea de scrieri din întreaga noastră istorie pentru a selecta ceea ce este mai reprezentativ, cu caracter de simbol sau de sinteză pentru definirea unui eveniment sau a unor epoci, ci prin întocmirea de tematici și a punctajelor orientative pentru referate și dezbateri la seminarii autorii își aduc propria contribuție asupra modului în care au gândit desfășurarea acestui curs și completările ce le necesită în vederea înțelegerii și însușirii materialului prevăzut. Fiînd pentru prima oară cînd o lucrare de acest gen începe cu un capitol despre „Insemnătatea istoriei patriei și Partidului Comunist Român în activitatea instructiv-educativă”, autorii oferă și o bogată și documentată bibliografie la fiecare problemă pusă în discuție. Fiecare capitol este însoțit de hărți, reproduceri de documente, imagini de epocă, fotografii de eroi și personalități, dînd un plus

de atracție la însușirea temei. Confruntările și reconfruntările de texte au fost făcute cu minuțiozitate și responsabilitate, au fost revăzute sau chiar revizuite unele traduceri în urma confruntării lor cu originalul limbii inițiale, iar textele explicative ale unor imagini sînt ele însele edificatorii pentru conținutul temei în cadrul căreia au fost incluse. Cu toate că știința istorică românească are o bună tradiție în elaborarea culegerilor de texte, a publicării de documente, iar realizările ultimilor ani sînt reînnoșabile și în acest domeniu, considerăm că recentul volum constituie un indemn pentru redactarea unor noi corpuri de documente, mai ample, mai consistente, asupra tuturor perioadelor istoriei, inclusiv a celei contemporane.

Referitor la orientarea conținutului fiecărei teme autorii au avut în vedere prețioasa indicație a tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretarul general al Partidului Comunist Român, că: „În studierea istoriei trebuie să ne călăuzim permanent de concepția materialist-dialectică, a marxism-leninismului, punînd în lumină adevărul obiectiv, rolul maseilor, al popoarelor, combătînd tot ceea ce a fost negativ în trecut, politica de dominație a altor popoare și de învrăjbită națională dusă de clasele asupritoare. Istoria trebuie să pună, de asemenea, în evidență lupta comuniștilor pentru eliberarea socială. Să facem totul ca istoria să devină o puternică armă a prieteniei și solidarității între popoare, în lupta pentru socialism, pentru colaborare și pace internațională”, indicație citată încă din primul capitol, ca un adevărat motto al întregului volum. Deoarece acest capitol introductiv conține teze de mare valoare teoretică și practică, deosebit de utile pentru înțelegerea rolului istoriei, credem că reproducerea unor texte adevărate la subiect din scrierile lui Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu sau Nicolae Iorga ar fi îmbogățit conținutul de idei al temei.

În același timp considerăm că la toate capitolele ar fi trebuit reliefată mai bine

* Volumul a fost întocmit de un colectiv format din Constantin Mocanu (coordonator), Ion Ardeleanu, Augustin Deac, Ștefan Lache, Mircea Mușat, Nicolae Petreanu.

politica externă, mai ales că acestea nu-l este afectat un capitol de sine stătător nici în volumul de prelegeri. Opinile, ca la o viitoare ediție, să se acorde un spațiu mai larg tratării importantei teme „Originea poporului român. Caracterul unitar al dezvoltării sale. Organizarea statală pînă în secolul al XIV-lea”, ce formează obiectul capitolului II, pentru a dovedi în mod convingător statornicia noastră pe aceste meleaguri, datorită faptului că unele momente ale acestei îndelungate perioade au fost și continuă încă să mai fie comentate în mod tendențios de anumiți istorici străini. Ilustrațiile, hărțile și facsimilele sînt bine selectate și de real folos. Capitolul al III-lea „Lupta poporului român pentru unitate și independență în secolele XIV—XVII; importanța ei europeană”, este bine ilustrat și cu suficiente texte pentru a cuprinde întreaga tematică de idei. Aceleași considerații sînt valabile și pentru capitolele IV „Afirmarea națiunii române și constituirea statului român modern” și V „Proclamarea independenței depline a României și încheierea procesului de formare a statului național unitar român” cu adăugirea că ar fi trebuit evidențiat rolul jucat de Țările Române în susținerea mișcării de renaștere națională a popoarelor din sud-estul Europei. Aceste prime capitole, cărora le sînt dedicate 300 de pagini, reușesc să completeze unele lipsuri din volumul de prelegeri, să dea o imagine de ansamblu mai convingătoare asupra necesității studierii și cunoașterii istoriei patriei în momentele sale definitorii pentru evoluția poporului român, a raporturilor sale cu vecinii, dorința permanentă de a ne afirma ca națiune de sine stătătoare, de a colabora cu toate popoarele în spiritul înțelegerii și al bunelor relații pe toate planurile.

Capitolul VI referitor la începuturile și dezvoltarea mișcării muncitorești din România deși conține materiale cunoscute, folosite și în alte prilejuri, întregeste armonios contextul social, politic și economic în care s-au desfășurat acțiunile de organizare a clasei muncitoare, constituind o introducere folositoare în problematica vieții politice românești din primele decenii ale secolului al XX-lea. Capitolul VII privind problemele consolidării statului național român unitar și cele legate de făurirea Partidului Comunist Român, conține puține materiale de epocă. Bine realizat capitolul VIII cu elocvente ilustrații și texte aparținînd perioadei interbelice (anii 1921—1940) și deosebit de substanțial ca informație, reproduceri de texte și documente, dintre care unele inedite, capitolul IX intitulat „Lupta forțelor revoluționare, patriotice, în frunte cu Partidul Comunist Român, împotriva

dominației naziste și a dictaturii antonesciene. Începutul revoluției de eliberare națională și socială, antifascistă și antiimperialistă, din august 1944”.

Următoarele două capitole, X și XI, conțin texte valoroase pentru întreaga perioadă a anilor 1914—1965, cu ilustrații adecvate. Bogată documentație, cu teze clare, la tema: „Trecerea la edificarea societății socialiste multilateral dezvoltate. Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism”.

Ultimul capitol, al XIII-lea, „Solidaritatea internațională a mișcării muncitorești și socialiste din România; poziția Partidului Comunist Român cu privire la întărirea unității mișcării comuniste și muncitorești, a tuturor forțelor revoluționare, democratice și antiimperialiste”, cu o tematică de stringentă actualitate, încheie în mod fericit volumul cu texte interesante și necesare aprofundării acestui important subiect.

Faptul că la fiecare temă sînt date extrase largi din materiale și documente de partid recente, pentru „a reliefa din capul locului funcția politico-instructivă a istoriei”, contribuie la înțelegerea noilor comandamente ale învățămîntului românesc, al legării lui de realitățile contemporane, de făurire a viitorului societății românești. Prin tematică și conținut, prin forma expunerii materialului selectat, volumul de față constituie o nouă reușită a istoriografiei noastre, o carte necesară fiecărui lector interesat în cunoașterea aprofundată a argumentelor istoriei românilor.

Lecturînd această creștomăție, gîndul te poartă în spusele lui M. Kogălniceanu: „Istoria... trebuie să fie, și a fost totdeauna, cartea de căpetenie a popoarelor și a fleștecării om îndeosebi; pentru că fleștecare stare, fleștecare profesie află în ea regule de purtare, sfat la îndoirile sale, învățătură la neștiința sa, îndemn la slavă și la faptă bună”. Astfel considerăm că prezenta lucrare constituie un imbold în alcătuirea culegerilor de acest gen, indiferent de perioada la care s-ar referi, meritul esențial al autorilor constînd în faptul că au reușit prin modul de expunere și selecție a textelor și ilustrațiilor, prin tematica și punctajul fiecărei problematice, să reliefeze odată în plus frumusețea documentelor, rolul lor în argumentarea statorniciei și continuității poporului român pe aceste meleaguri, dorința sa nestrămutată de a trăi în pace și înțelegere cu vecinii, cu toate popoarele lumii.

Gelcu Maksutovici

PÉTER BUNTA, Kúzdelmes évek. 1921 — 1928 (Ani de frământări. 1921—1928), Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 261 p.

Prezenta tratare monografică aparținând dr. P. Bunta, muzeograf principal la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, învederează aprofundarea exegetică a unui segment definitoriu din istoria contemporană a mișcării muncitorești și democratice-revoluționare din patria noastră, încadrându-se astfel șirului lucrărilor ample și profunde, în formă și conținut, ce coroborează cele mai recente aserțiuni de înalt nivel științific privind problema cercetată, studiul și volume apărute cu prilejul omagierii celor 60 de ani de existență ai partidului comunistilor din România.

În capitolul prim intitulat „Caracteristicile principale economice, sociale și politice ale României în perioada stabilizării relative a capitalismului” se subliniază că transformările profunde survenite în viața României post-belice, în situația și structura claselor sociale se revendică ca urmare logică a înfăptuirii unității statale și realizării unor reforme cu caracter economico-social-politice, impulsionate de presiunea maselor populare. Necesitate istorică obiectivă, consideră autorul, Unirea din 1918 determină sporirea suprafeței agrare a țării, dezvoltarea rapidă a ramurilor industriei, evoluția transporturilor și comerțului, creindu-se așadar condiții propice demersului mijloacelor de producție. Situația economică de după război, descrisă în faza reconstrucției pe bază de solide date statistice, îmbrățișează agricultura, industria, transporturile, finanțele țării, inflația, lipsa de produse, specula, situația precară a maselor muncitoare, foamea în hrană, și bolile care bintuiau România primilor ani de după 1918. Stadiul de refacere economică reclamă potențarea celor două tendințe politice din partea burghezo-moșierimii române, circumscrise caruselului concentrării și centralizării capitalului în trecere către sfera monopolist financiară. Stat capitalist în curs de dezvoltare, mulat pe evoluția industriei și preponderența agriculturii, România vremii suportă reforma agrară din 1921, cu suma de avantaje și probleme pe care le ridică și menține în continuare. Tot acum, se relevă în lucrare, situația social-politică trece prin modificări neafectind însă caracterul de clasă al regimului, în sensul că moșierimea ocupă un rol secund ca urmare a luptei crescînde a maselor și a sporirii influenței și puterii burgheziei financiare. Reașezările intervenite în organizația statală și cele guvernamentale, Constituția din 1923, sistemul de vot, excedentul de legi și decrete, unele cu tentă antimuncitorească și antidemocratică se creionează de către autor, www.dacoromanica.ro

statistice și materiale documentare de arhivă și din presa vremii. În peisajul realizat se distinge analiza întreprinsă partidelor epocii, liberal și țărănesc, formațiuni pătrunse de curente, modificări, concentrări de poziții și opinii în bătălia permanentă pentru direcționarea „strategiei rotativei guvernamentale”, confruntări la care asistă pasive, deocamdată, grupările de tendință fascistă „în nuce”.

„Situația socială, economică și politică a clasei muncitoare” se recompune în cuprinsul capitolului doi din monografia recenzată. Se evidențiază faptul că procesul dezvoltării forțelor de producție, conjugat cu fenomenul concentrării și centralizării capitalului influențează starea maselor muncitoare sub multiple aspecte. Schemele statistice elaborate pe ramuri de activitate și zone geografice se dovedesc deosebit de elocvente pentru ilustrarea înăsprii condițiilor de viață și muncă. Canavaua asupra și totodată suportul luptei revoluționare cuprinde o serie întreagă de probleme stringente pentru demnitatea de om și existența ca forță de muncă: salariile, cele 8 ore de muncă prescrise, reglementarea activității femeilor și copiilor, ziua de odihnă, protecția muncii, pensile, chestiunea locuințelor și a nevoilor culturale, frustrarea de drepturi democratice, șomajul crescînd, codul penal și legile antimuncitorești se analizează cu acribie întru demonstrarea situației veridice a maselor muncitoare și a temeiniciei valului de acțiuni revoluționare de după 1918 care au culminat cu făurirea P.C.R. și extinderea formei organizate a muncitorimii române.

Capitolul trei, cu titlul „Starea organizatorică a clasei muncitoare și lupta pentru cerințele economice-politice”, înfățișează la modul amplu ideea mai sus enunțată. P. Bunta analizează aici situația organizațiilor sindicale și socialiste în preajma realizării actului înființării partidului comunist, reievind demersul susținut întreprins pentru obținerea unui unison în vederile exprimate vizavi de anumite probleme relative la situarea față de regimul existent și reclamarea unor drepturi firești. Epoca delimitată de anii 1921—1924, se consideră drept importantă și pentru unitatea de gândire și acțiune a mișcării muncitorești și revoluționare autohtone, în pofida unor interferențe de factori subiectivi și obiectivi, care tangentează și diseminază oarecum cumului îndeplinit. Intrarea în ilegalitate a P.C.R., șovăilele Partidului Socialist și măsurile guvernului Averescu trasează urme

concurind la stagnarea relativă a străduințelor de concertare a acțiunilor și activităților comune, ținând neutralizarea exploatării burgheze-mosieresti și reclamarea de drepturi democratice.

Ultimul capitol din monografie, reușit, cuprinzător și original, în opinia noastră, în sensul celor notate în introducerea însemnării de față, denumit „În luptă împotriva măsurilor represive ale guvernului liberal: 1924 — interzicerea activității P.C.R. și 1928, marele proces antimuncitoresc de la Cluj” reunește cercetarea asiduă efectuată și bazată pe vaste fonduri documentare. Evenimentele, de rezonanță în istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești și revoluționare cuprinse între cele două date cronologice se vizualizează în mod gradat, evidențierile întreprinse reunind în final tabloul logic și totodată legitim al continuității și unității de acțiune și vedere în momentele atit de extreme pentru situația organismelor și persoanelor în cauză. Paralela executată de autor prin nararea situației P.C.R. după aprilie 1924, prefață pentru toamna anului 1928, înglobând măsurile împotriva presei, a întrunirilor, raidurile de percheziții și maltratări, starea de asediu întronată, ca și glasul de revoltă al conștiințelor imposibil de zăgăzuit de dincolo de barieră, opinia publică internă și cea străină, reactualizează cu ajutorul documentului de arhivă și de presă realități politice deosebit de dure vizavi de existența muncitorimii române organizate în a doua jumătate a deceniului trei din secolul actual. Sorgința procesului antimuncitoresc de la Cluj, relevă autorul, trebuie căutată în campania aprigă dezlănțuită împotriva mișcării muncitorești organizate după alegerile din anul 1927. Cercetarea executată denotă existența a trei momente care preced lansarea acuzației „monumentale”: procesul de la București intentat Sindicatelor Unitare în privința caracterului de persoană juridică și transferul către tribunalul militar clujean; suită de

greve de la Oradea și descinderea efectuată la o tipografie cu caracter muncitoresc, precum și cazul survenit în legătură cu o expoziție fotografică, pe teme muncitorești, deschisă la Cluj. Campania inițiată în baza unei stări reale de lucruri dar și a unor motive imaginate, reunește 76 de acuzații și peste 500 de martori, într-un proces în care dreptatea celor incriminați și mobilizarea opiniei publice la scară extinsă — de la L. Pătrășcanu, care pledase extrem de convingător cauza, la Costa-Foru, R. Rolland, A. Einstein, H. Barbusse — concură la triumful cauzei nobile a organizațiilor mișcării muncitorești și socialiste din România. Se făcuse remarcată încă odată, concluziile pertinente ale dr. P. Bunta o subliniază, unitatea de monolit a clasei muncitoare din România, care sub directă conducere a Partidului comunist, siliit să intre în adincă ilegalitate, făcea cunoscute opiniei publice interne și internaționale capacitatea de luptă și încrederea nestrămutată în atingerea finală a țelului propus, într-o lume liberă și independentă.

Nu putem să încheiem aceste considerații sumare pe marginea lucrării de ținută științifică a dr. P. Bunta, care demonstrează calitățile de cercetător în problemele mișcării muncitorești, fie acestea locale, circumscrise peisajului transilvan românesc, fie naționale, legate de momente cruciale din devenirea revoluționară a proletariatului autohton, fără a menționa aparatul anexă deosebit de bogat, materializat în extrase din presa vremii și sugestive documente de arhivă pentru ilustrare convingătoare a celor narate cu pertinentă în cuprinsul monografiei. Am avansa o sugestie, credem necesară, de a se atașa pentru viitor, un rezumat în limba română la lucrările scrise în maghiară sau germană, pentru a facilita specialistului, mai puțin lingvist, minima documentare necesară.

Stelian Mîndruț

GEORGE POTRA, *Din Bucureștii de altădată*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1981, 471 p. + 72 p. il.

Reunind articole mai vechi, dar aduse la zi și adăugându-le noi contribuții valoroase, cunoscutul om de știință prof. dr. docent George Potra, unul dintre pasionații cercetători ai istoriei vechiului București și singurul rămas în viață din regretata pleiadă a celor ce au scris încă de mai bine de o jumătate de veac despre trecutul Capitalei noastre — acad. Constantin Giurescu, prof. univ. Ion Ionașcu, dr. N. Vătămanu, George G. Florescu

sau Emanoil Hagl Moscu — ne oferă în culegeră monografică intitulată *Din Bucureștii de altă dată* o imagine cuprinzătoare și variată a trecutului urbei de pe malurile Dimboviței. Zugrăvind locuri, monumente, parcuri și grădini, evocînd evenimente cu caracter istoric sau întimplări diverse, dînd la iveală calamitățile de odinioară, familiarizîndu-ne cu vechile case și hanuri și reinviînd o reușită galerie de portrete pitorești, autorul călăuzește

cititorului cu o mină sigură într-o lume de mult dispărută. Datorită bogăției de cunoștințe acumulate de-a lungul unei existențe de peste șapte decenii, prin consultarea a numeroase fonduri arhivistice, a presei și literaturii de epocă, prin cercetările efectuate pe teren și apelarea la martorii cei mai vrednici de crezare, G. Potra, îndrăgostit de istoria urbei adoptive (cu toate că se trage dintr-un străvechi neam țărănesc de moși ardeleni), izbuște să redea viață, prin harul vervei sale de scriitor înzestrat, Bucureștilor de altădată. Unind pasiunea și dragostea pentru amănunt cu talentul literar al evocării inspirate a trecutului, G. Potra a reușit să scrie, într-un mod plăcut și atractiv, o istorie vie, lipsită de pedanteria, uneori obositoare, a eruditului steril.

Bogăția textului este completată în modul cel mai fericit prin abundența ilustrație în alb-negru și color, ce constituie prin ea însăși o sursă autonomă de referințe de inestimabilă valoare. Se perindă în fața ochilor cititorului stampe de epocă, fotografiile vechi, desene, anunțuri din presa vremii, podoabe și obiecte de lux, figuri pitorești, tipuri de vânzători ambulanți etc., ce reinvie nu numai trecutul istoric al Capitalei noastre dar și atmosfera ei, viața materială și spirituală care a zămislit-o.

După o sobră introducere unde autorul aduce prinosul său de recunoștință predecesorilor, G. Potra reconstituie într-o viziune de sinteză viața socială a orașului în ultimele patru veacuri (sec. XVI—XIX); sîntem ajutați, astfel, să cunoaștem felul de trai al bucureștenilor de altădată, viața lor de familie sau publică, prin parcurgerea actelor dotale, a testamentelor și danilor, a pricinilor de judecată, a litigiilor de proprietate sau a vânzărilor imobiliare, toate degajînd parfumul arhaic al unei lumi de mult apasă. O atenție deosebită este acordată și „tradiției” viticole a vechiului București, unde — pînă în secolul trecut — fiecare gospodar mai cu stare își avea petecul său de vie sau o mică podgorie, spre a nu mai vorbi de proprietățile domnești, boțerești sau mănăstirești care împinzeau orașul. Tot pe linia aspectelor edilitar-urbanistice, autorul relevă în citeva capitole bine documentate — reluînd preocupări mai vechi — grija autorităților municipale de a moderniza și sistematiza orașul, dînd ca prim exemplu lucrările întreprinse încă din vremea administrației generalului Kisselev (1832) pentru înfrumusețarea și urbanizarea dealului Mitropoliei, prin grija inginerului statului, Vladimir de Blarenberg. Se arată, apoi, cum se lumineau — prin felinare așezate la răspinti și alte puncte fixe — ulițele bucureștene și se asigura paza lor în timpul nopților pe la mijlocul veacului trecut, prin grija comisarilor

de „vopsele” (vechile sectoare ale orașului). La fel se insistă și asupra felului în care se făcea alimentarea cu apă în București prin puțuri și fîntini, apoi prin cișmele pînă la canalizarea prin conducte. O serie de străzi din Capitală readuc în memoria locuitorilor de azi ai urbei, topice de mult uitate legate de distribuirea apei în vremurile de demult: „Puțul cu zel”, „Fîntina Boului”, „Puțul cu plopi”, „Puțul cu apă rece”, „Fîntinica” etc. Pentru asigurarea igienei corporale a bucureștenilor, băile publice au luat naștere foarte de timpuriu. G. Potra localizează în mod minuțios sediul celor mai importante băi din trecutul Capitalei, în rîndul cărora enumeră bala de la Curtea Veche, proprietate a spitalului Pantelimon, bala terapeutică a lui Lagarde, cele de la Domnița Bălașa, Grădina cu Cai, Warenberg, Miłraszewsky ș.a., ocupîndu-se de modul lor de funcționare și de amenajările aduse de proprietari, unde clienții găseau totodată locuri de recreație și uneori chiar de distracție. Alte capitole ale cărții lui Gr. Potra se ocupă de unele laturi ale vieții comerciale bucureștene, relevînd importanța lipsanilor în desfășurarea negoțului internațional în vechiul centru al Capitalei ce le-a păstrat pînă astăzi numele și atmosfera plină de pitoresc a venerabilului centru de desfacere constituit de Tîrgul Moșilor de la Obor, între Șoseaua Mihail Bravu și Șoseaua Pantelimon (strada Christigîilor), cu succesele sale modernizări și accesorii mecanice pentru distracțiile publicului.

Abordînd alte laturi ale vieții din București de altădată — de data aceasta cu un iz mai tragic — autorul se apleacă și asupra „năpastelor” care s-au abatut pe capul locuitorilor din cele mai vechi timpuri și pînă în pragul veacului nostru. Astfel el înșiră „răzmerițele” adică invaziile și prădăciunile cauzate de trupele de ocupație străine în decursul numeroaselor războaie dintre otomani, austrieci și ruși desfășurate pe pămîntul românesc mai ales în secolele XVIII și XIX, apoi incendiile ce au pustit orașul dintre care cele mai „faimoase” au fost acelea din 1812 (cînd a ars Curtea Nouă din Dealul Spirei) și 1847, acesta din urmă — de mari proporții — afectînd grav vechiul centru comercial al Capitalei. În rîndul altor calamități G. Potra amintește, bine înțeles, cutremurele ce au umplut de spaimă pe strămoșii noștri, cele mai distrugătoare avînd loc în 1738 (cînd a crăpat zidurile vechii curți domnești), 1802 (ce a cauzat prăbușirea părții superioare a Turnului Colței, „fala” orașului de altădată), sau 1838, provocînd multe pagube în Capitală. La fel de nocive s-au dovedit și inundațiile catastrofale provocate de revărsările Dimboviței ce acopereau uneori cartiere și ulițe din Grozăvești, pînă în Cișmigiu, așa cum s-a

întimplat în 1862, 1864 și mai ales 1865, datorită nu numai intemperțiilor dar și îngustării abiei riului, șanțurilor astupate, zăgazurilor morilor ș.a. Printre alte nenorociri de care au mai suferit vechii bucureșteni, autorul înșiră foametea (1660), molimile de ciumă (1676, 1689, 1718, 1756, 1787, 1813 și 1829) sau invaziile de lăcuste (1795) etc.

Revenind la aspecte mai plăcute din Bucureștii de altădată, G. Potra trece apoi în revistă cafenelele, grădinile și parcurile (capitole speciale fiind dedicate grădinii Cișmigiu, șosele Kisseleff și Parcului Libertății), precum și clădirile, instituțiile de cultură, învățămînt și administrative (Teatrul Național, pensionul Geanelloni, Primăria Capitalei ș.a.), casele cele mai interesante ale orașului (aparținînd poetului Ienăchiță Văcărescu, lui Anton Vanic de pe Calea Victoriei sau neguțătorului Ion Ghiorma de pe Calea Tîrgoviștei) și în sfîrșit, vechile hanuri (Constantin Vodă, Manuc, cu Tei, Bazaca, Galben din mahalaua Filantropiei). Un foarte interesant capitol este dedicat și vechilor mijloace de transport din Capitală, autorul interesîndu-se de felul în care călătoreau vechii bucureșteni, de la butci, rădvane, calești, carețe, trăsuri, cupeuri și birji „de Herasca” pînă la tramcaie, tramvaie cu cai și în cele din urmă electrice. În izbutita evocare a trecutului Capitalei noastre, autorul n-a neglijat, desigur și scoaterea în evidență a unor figuri și tipuri ce au dat o anumită notă distinctivă vieții din Bucureștii de altădată. Din rîndul acestora, G. Potra s-a oprit asupra medicului Constantin Estlotu, din perioada regulamentară și a contemporanului său haiducul Ioniță Tunsu, asupra căpitanului Costache, sbirul Agiei și spaîma bucureștenilor înainte de 1848, și a neguțătorului ambulant Cilibi Moise, întîlnit și în ipostază de mucalit și filozof „popular”. Atractiva lucrare a lui G. Potra se încheie cu două capitole de mare interes pentru iubitorii trecutului cultu-

ral și artistic al Capitalei și anume cu relevarea activității vechilor fotografi și anticari bucureșteni, dintre care unii au jucat un rol de seamă în viața orașului, dacă ar fi să cităm doar numele pictorului Carol Pop de Szathmari, care s-a îndeletnicit și cu arta fotografică, acel al fotografilor Franz Duschek sau Franz Mándy iar din rîndul anticarilor pe acele ale lui Leon Alcalay, fraților Pach, Marcu, Pollack ș.a.

Un rezumat în limba engleză anexat la sfîrșitul volumului oferă și cititorului străin posibilitatea de a consulta o lucrare pe care o putem considera meritorie.

Deplîngem însă lipsa unui indice toponomastic, care ar fi putut călăuzi cititorul în mod fericit într-o lucrare atît de bogată în nume proprii și topice, ca și aceea a unei liste de ilustrații. În afara strecurării unor mici greșeli de tipar, mai semnalăm o eroare comisă în legendele însoțind ilustrațiile călătorilor străini. Astfel la colîșa dintre p. 432—433, unde figurează portretele lui Auguste Lagarde, James E. Alexander și Denis Auguste Raffet, s-a omis textul explicativ pentru Lagarde, substituindu-i-se cel pentru Alexander, dedesubtul căruia nu figurează nici o explicație; deasemenea ambele imagini ale lui Raffet se află numai jos, nu „sus dreapta și jos”.

În pofida acestor scăpări mărunte și a altora de același gen, lucrarea *Din Bucureștii de altădată* constituie o operă de maturitate a prof. G. Potra și se înscrie printre evenimentele editoriale marcante ale anului 1981, atît prin interesul conținutului — bogat prin varietatea și importanța problematicii abordate — cît și prin reușita prezentare grafică, numeroasele ilustrații oferind un plus de atractivitate unei atît de utile monografii.

Paul Cernovodeanu

* * *Enlightenment and Romanian Society*. Edited by POMPILIU TEODOR,
Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 280 p.

Cunoașterea iluminismului românesc a parcurs în ultima vreme un veritabil reviriment, grație numărului considerabil de contribuții, venite din cele mai variate perspective (istoriografică, filozofică, culturologică, etc.),¹ toate în măsură să grăbească sinteza pe care

noua istoriografie o datorează acestui fenomen, unul dintre cele mai interesante ale culturii românești. Pînă la un asemenea moment necesar și — din cîte se pare — apropiat, alte cercetări preliminare se impuneau încă. Între acestea, cîteva urmau să asigure o raportare mai fermă a fenomenului cultural la condițiile istorice care l-au generat, punînd în relație cauzele cu formele sale de manifestare într-o unitate de structură. Unei atare cerințe, îi răspunde volumul din urmă, editat

¹ Cf. N. Bocșan, *Bibliographie des Lumières roumaines*, în *Cahiers roumains d'études littéraires*, nr. 2/1977, p. 87—103 și nr. 2/1979, p. 76—92.

de prof. Pompiliu Teodor, volum ce dă totodată curs, în planul istoriografiei românești, unei idei reliefată insistent de Franco Venturi în cercetările sale remarcabile asupra „luminilor” europene². Fîldeică, asemenea operei savantului italian, studiile reunite în volumul la care ne referim sînt urmărite obsesiv de ideea de a evidenția raportul „între oameni și lucruri”, între acțiunea individuală a aceluia care făurește formule sau idealuri și realitatea supusă propriului drum de evoluție, între idei și fapte³, relații ce exprimă, după propriile cuvinte ale editorului, „ecuația Iluminism — Societate”, în contextul experienței românești (p. 20).

Întreprinderca se anunță astfel de la început dificilă, în lipsa unei explorări integrale a „luminilor” și mai ales a secolului al XVIII-lea, cele două laturi pe care cercetările de față își propun să le apropie pentru a le sublinia unitatea istorică. Desigur, despre controversatul secol XVIII există o literatură bogată, începînd de la sintezele de larg orizont ale lui A. D. Xenopol, N. Iorga, C. C. Giurescu sau de la istoria documentară a lui V. A. Urechia pînă la studiile speciale din zilele noastre, după cum fenomenul luminilor a prilejuit deja numeroase lucrări temeinice, evocate de Pompiliu Teodor în studiul bilanțier ce deschide volumul (*Romanian Enlightenment Research*).

În mod firesc, relația reliefată de Franco Venturi a fost înțeleasă mai mult sau mai puțin și pînă acum, fără a se constitui într-un demers cu totul special. Ceea ce nu-și propun de altfel nici studiile la care ne referim, cu deosebirea că ele se îndreaptă, totuși, cu precădere spre fenomenul total al iluminismului românesc, înțeles prin prisma tuturor componentelor organismului social și național. De unde și titlul atît de expresiv ce le reunește, într-o formulă destinată mai ales străinătății, după cum lasă să se înțeleagă și faptul că multe dintre ele reprezintă reeditări sau tălmăciri în limbi de circulație ale unor studii publicate anterior. Destinația ni se pare legitimă, ținînd seama de actualitatea febrilă de care se bucură iluminismul și secolul XVIII la nivelul istoriografiei europene și de nevoia integrării mai ferme a spațiului românesc în mișcarea continentală de idei, demers ce prelungeste astfel realizări similare, la fel de utile.

² Franco Venturi, *L'Europe des Lumières. Recherches sur le 18-ème siècle*, La Haye, Paris, 1971, p. 3.

³ Vezi mai ales *Cahiers roumains d'études littéraires*, nr. 2/1977 și 3/1979; *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est européen*, București, 1970 etc.

O structură largă și unificatoare asigură volumului coordonat de profesorul clujean o viziune nuanțată asupra societății românești, în legăturile ei multiple cu „luminile”. Intențiile nu pot fi, desigur, monografice. Ele surprind însă direcțiile esențiale ale dezvoltării gîndirii în secolul XVIII și în primele decenii ale veacului următor, în legătură nemijlocită cu cerințele progresului, ale civilizației.

La nivelul întregii națiuni, ritmurile nu sînt însă egale, datorită condițiilor politice deosebite create de regimul fanariot, pe de-o parte (în Moldova și Țara Românească), de regimul dominației habsburgice (în Transilvania), pe de altă parte. Distincțiile se reclamă a fi sesizate și ele își găsesc expresia în conținutul reformelor lui Constantin Mavrocordat (Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat's Reforms in Moldavia and Wallachia*), ilustrative pentru „despotismul luminat” al fanariotilor, sau în acela al reformismului austriac (Ayrel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Austrian Reformism and Romanians in Transylvania*) pe care acad. David Prodan îl pune într-o admirabilă legătură cu răscoala din 1784, subliniind aderența dar și impactul ideilor luminate în straturile sociale mai largi (*Emperor Joseph II and Horea's Uprising in Transylvania*).

De-o parte și de alta a Carpaților, reformele răspund însă, cu deosebiri de nuanțe, necesităților comune reclamate de criza societății feudale românești, propunînd paliative administrative, fiscale, juridice, etc., de esență iluministă.

Tendința apare mai firescă în Transilvania datorită avansului dezvoltării capitalismului, dar și în Țara Românească și Moldova, unde sînt gîndite, în acest cadru, primele soluții economice, sub forma „cunoștințelor folositoare” difuzate de Ioan Piuaru și Molnar, Dimitrie Rîmniceanu, Gh. Șincai, Grigore Obradovici, ș.a. (Nicolae Edroiu, *Economic Literature of the 1780—1820 Period and Romanian Society*).

Sincronismul dezvoltării ideologice a societății românești este însă în afara oricărei îndoieli. Ideea o reliefează Pompiliu Teodor (*Romanian Political Enlightenment*), sesizînd în acest sens formele și structurile sociale prin care s-a difuzat iluminismul, valoarea unificatoare a moștenirii umaniste pentru cultura națională, rolul configurației politice interne și externe și al factorului confesional, toate de natură să definească unitatea gîndirii politice românești, generată de țeluri și aspirații comune.

Pe fondul acestei problematice majore, iluminismul și-a definit specificitatea sa, imprimată mai ales de spiritul militant, capabil să-i confere consistență și trăinicie de-a

lungul veacului XVIII și dincolo de acesta, până în prima jumătate a celui următor. Este ceea ce probează analiza concepțiilor din epoca luminilor cu privire la teatru, poezie, literatură, cărți, lectură (Adrian Marino, *The Romanian Enlightenment. Ideas about Theatre, Poetry, Literature, Books, Publishing Houses, Reading*), gândirea istorică cantemiriană (Alexandru Zub, *Early-Enlightenment and Causality in Dimitrie Cantemir*) sau cronicile din Șcheii Brașovului (Ion Aurel Pop, *Medievalism and Enlightenment in Romanian Historiography of the Eighteenth Century. The Chronicles from Șcheii Brașovului*), domeniile sensibile, în dialogul dintre tradiție și inovație, la sensul utilitar și patriotic, dar și la spiritul critic, raționalist. „Spiritul veacului” se infiltrază până în viața cotidiană (Avram Andea, *Everyday Life in Romanian Society in the Century of Enlightenment Tendencies of Modernization*), trăind, pe un fond încă puternic oriental, o receptivitate sporită la exemplul Europei, al cărei rol în procesul de reînnoire al structurilor mentale, în deschiderea de noi orizonturi, în stimularea comunicării intelectuale crește acum substanțial (Alexandru Dușu, *Europe's Image with Romanian Representatives of the Enlightenment*).

Stimulative au fost în același sens diversele contacte culturale, favorizate de un spațiu multiconfesional și multinațional ca acela sud-est european (Walter Markov, *Die Brücke der Aufklärung*), dar și de poziția țărilor române în geografia spirituală a continentului, fapt pe care-l evocă și Eduard Winter (*Zur Geschichte der Rumänischen Aufklärung in der Donaumonarchie*), amintind cele două căi ale *Aufklärungen*-ului (de la Halle la Constantinopol și de la Roma la Kiev) ce-au străbătut ținuturile românești. În aceste împrejurări pătrund în spațiul nostru intelectual cărțile lui Fénelon, Lanjuinais, Rousseau, Helvetius, Diderot, Wolff, ș.a., formind zestrea de preț a bibliotecilor cărturarilor aceluiași veac (Iacob Mirza, *Enlightenment Books in Romanian Libraries in Transilvania from the Middle of the 18th Century to the First Decades of the 19th*), și o nouă concepție despre moralitate își profilează imaginea din împletirea eticii tradiționale cu influențele iluministe, mai ales în Banat (Nicolae Boșșan, *Contributions to the Morals — Society Relation through the Romanian Enlightenment*) și în Transilvania (Vasile Musca, *Social Coordinates and Moral Values in the Transylvanian Enlightenment Deistic Order-Social Happiness-Reason*).

Pe acest fond al problemelor, efigiile „corifeilor” nu mai reprezintă destine izolate prin

care ne-am obișnuit, dintr-o prejudecată produsă și de manuale simplificatoare, să judecăm o întreagă epocă. Samuil Clain (evocat în acest volum de Keith Hitchins, *Samuel Clain and the Romanian Enlightenment in Transylvania*) dar și ales Petru Maior, al cărui portret în peisajul luptei naționale îl nuanțează Maria Protase (*Le Procanon de Petru Maior, replique sud-est européenne des Attaques Antipapales du XVIIIe siècle*) și, în alt studiu, Dumitru Ghișe alături de Pompiliu Teodor (*Petru Maior, Aufklärung und Nation*), ș.a. își dobândesc astfel locul autentic într-o mișcare a spiritelor izvorită din realități atât de diverse, o mișcare pe care ei au alimentat-o cu succes.

Desigur, șirul biografilor de excepție ca și acela al preocupărilor deosebite s-ar putea îmbogăți și cu alte nume sau manifestări. Ce a reprezentat în aceste orizonturi iluministe grupul prelaților moldoveni sau rimniceni cititori al *Enciclopediei* sau al operei lui Voltaire, un Leon Gheucă, Fflareț II sau Veniamin Costache? Și, pornind de aici, care a fost locul teritoriului extracarpatic — în general mai puțin studiat sub acest raport, comparativ cu Transilvania⁴ — în definirea originalității iluminismului românesc? Cum s-a întrepătruns iluminismul cu zorile conștiinței naționale la români, alt fenomen specific dezvoltării societății românești din această epocă, în acord cu dezideratele de eliberare națională?

Cum spuneam însă, studiile de față nu desăvârșesc cercetarea unei epoci dintre cele mai pasionante, ci întind punți de înțelegere către aceasta, inovind și lărgind metodele ei de explorare. Profilul științific pe care ele îl aduc este de la sine înțeles. Studiile de față reușesc să reliefeze mai ferm originalitatea culturii românești în patrimoniul iluminismului european, înfățișând o experiență prea puțin cunoscută, dar suficient de viguroasă pentru a reuși să infirme eforturile unora de a pune în scheme universale fenomene a căror „măsură” rămân oamenii, popoarele. Nădăjduim, de aceea, că volumului I s-a asigurat difuzarea cuvenită acolo unde el, prin limbile de circulație în care a fost scris, pare a fi destinat cu prioritate, astfel încât ideile cuprinse în el să-și găsească locul cuvenit în studiile cercetătorilor străini. Fericita realizare ar putea să reprezinte un început ce se reclamă a fi continuat, nu sub forma sintezelor de popularizare — cum adesea se înțelege greșit rostul literaturii destinate străinătății — ci prin studii de profunzime, cum sînt cele de față, în măsură să contribuie la definirea științifică, obiectivă, a marilor fenomene ale civilizației și culturii românești.

Totuși, un remarcabil exemplu de contribuție: Al. Dușu, *Les lumières en Moldavie et le contexte sud-est européen*, în „Revue roumaine d'histoire” VI, 1967, nr. 2, p. 235-287.

BARTOLOMEO BENNASAR cu colaborarea lui **JEAN-PIERRE DEDIEU, CATHERINE BRAULT-NOBLE, CLAIRE GUILHEM, MARIE JOSE MARC, DOMINIQUE PEYRE**, *L'Inquisition Espagnole XV-e — XIX-e siècle*, Hachette, Paris, 1979, 402 p.

În februarie 1981 s-au împlinit 500 de ani de când și-a inaugurat activitatea nefastă în Spania, Inchiziția. La 6 februarie 1481, șase persoane au fost arse pe rug la Sevilla inaugurându-se astfel „...activitatea celei mai înfricoșătoare instituții din istoria omenirii...”¹. O nouă lucrare referitoare la acest subiect a văzut relativ de curând lumina tiparului la Paris sub semnătura lui Bartolomeo Bennassar², reputat specialist în domeniul istoriei Spaniei și președinte al Universității din Toulouse.

Rezultatul muncii unei echipe de cercetători, această nouă lucrare se alătură celor aproximativ 1950 de titluri pe acest subiect publicate numai înainte de 1963³. Dorind să prezinte o interpretare complet nouă cu privire la această instituție, autorii și-au propus ca în lucrare să răspundă și la cîteva întrebări esențiale și anume: a fost Inchiziția doar un tribunal al bisericii catolice sau un instrument de bază al aparatului de stat, al sistemului de control social?; Inchizitorii au fost doar niște călugări fanatici sau simpli funcționari angajați într-o muncă, mai apropiată de drept decît de teologie?; în ce măsură a urmărit ea să impună adepților religiei catolice un model social-politic, religios? În același timp, există preocuparea, ca cu ajutorul statisticilor, graficelor și a altor metode matematice, să se dea un răspuns cit

mai aproape de adevărul istoric privind numărul condamnăților la diverse pedepse, execuția, procedura de judecată, rolul rezervat torturii.

Încă din *Introducere*, autorii țin să atragă atenția că vor încerca să definească rolul politic al Inchiziției în ansamblul structurii vieții politice spaniole. Astfel, ea este definită drept „...un prodigios instrument de control social în serviciul statului monarhic...” (p. 13). Esența puterii sale rezidă în „...legătura strînsă cu aparatul de stat în cadrul căreia ea reprezintă un element major...” (p. 13—14).

În capitolul I intitulat „Cele patru perioade ale Inchiziției” Jean Pierre Dedieu încearcă să argumenteze că scopul esențial al Inchiziției — „De a distruge erezia” — a suferit modificări în funcție de condițiile locale și momentul istoric, mai precis, raporturile statului cu biserica, fluctuația centrelor politice și religioase, afirmarea marilor curente de gândire. Pornind de aici și folosind un bogat material documentar din arhivele de la Toledo și Madrid, pe baza unor grafice și tabele autorul realizează o clasificare a celor socotiți drepteretici de către Inchiziție. Pe primul loc se plasaupertinax, cei ce nu își recunoșteau „greșelile”, apoi relaps, cei care erau iertați, dar care săvîrșeau din nou „greșeli” grave. Cei care se încadrau în aceste două categorii sfîrșeau prin a fi condamnați la ardere pe rug.

În alte două categorii separate se încadrau suspectii fugiți — condamnați în contumacie — și cei defunții, care de obicei sfîrșeau prin a fi arși în efigie, după un simulacru de judecată.

Inchizitorul este considerat „...aproape un jurist care este obligat să prevadă și să respecte legea...” (p. 37). De aici și pînă la se acorda acestei instituții și membrilor săi sentimente umaniste, pioase, de milă, drumul este scurt.

Astfel, se ajunge la părerea cronată că „...Sfîntul Oficiu evita să ucidă prea repede. În majoritatea cazurilor grave, pedeapsa normală era abjugarea cu confiscarea bunurilor (subl. ns.)...Nu ne imaginăm inchizitorii secolelor XVI, XVII ca modele de urmat în ceea ce privește mila. Dar, este absurd să le acordăm descrierile înfricoșătoare care se puteau face tribunalelor la începutul lor...” (p. 39).

Contextul istoric și etapele principale care au dus la crearea Inchiziției sint tratate în capitolul II, intitulat *Inchiziția sau politica* și este scris de Dominique Peyre. Inchi-

¹ Henry Kammen, *500 Years of the Spanish Inquisition* în „History Today”, vol. 31, February 1981, p. 37.

² Dintre lucrările sale amintim: *Valladolid et ses campagnes au Siècle d'Or*, Le Haye, Paris, 1967; *Recherches sur le grandes epidémies dans l'Espagne du Nord à la fin du XVI-e siècle*, Paris, 1969; *L'Homme espagnol, attitudes et mentalités du XVI-e au XIX-e siècle*, Paris, 1975.

³ Vezi Emil van der Vekne, *Bibliographie der Inquisition*, Hildesheim, 1963; Juan Antonio Llorente, *Histoire critique de l'Inquisition d'Espagne*, 2 vol., Paris, 1817; Ernst Schäfer, *Beiträge zur geschichte des Spanischen Protestantismus im Sechzehnten Jahrhundert Nachden Originalakten in Madrid und Simancas bearbeitet*, 3 vol., Guterlosch, 1902; Louis Cardaillac, *Morisques et chretiens*, Paris, 1977; S. Perez Villarino, *Inquisition y constitution*, Madrid, 1970; Ricardo Garcia Carcel, *Origenes de la Inquisicion espanola. El tribunal de Valencia 1478—1530*, Barcelona, 1950.

ziția apare pe fondul sfârșitului luptelor din cadrul Reconquistei și a punerii bazelor regalului Spaniei la sfârșitul secolului al XV-lea.

Canonicul minăstirii din Sevilla, cu o mare putere de influență asupra lui Ferdinand de Aragon și Isabelei de Castilia, a îndemnat pe arhiepiscopul de Sevilla, Pedro de Mendoza să cerceteze mai atent activitatea musulmanilor sau evreilor trecuți la creștinism în condițiile fanatismului religios, pogromurilor și răspîndirii antisemitismului, mai ales că cu toate acestea convertirea era făcută de formă.

Pentru prima dată se dau știri despre activitatea Inchiziției în secolul al XIII-lea în Aragon, unde acționau dominicanii, aflați sub directa influență a Romei. La 1 noiembrie 1478, papa Sixtus al IV-lea a emis o bulă prin care numea Inchizitori cîțiva înalți prelați spanioli. Regii Spaniei primeau dreptul de a-i numi sau destitui. Astfel, s-a ajuns la prima ceremonie de ardere pe rug (*auto-da-fe*) la Sevilla, la 6 februarie 1481.

Între 1482—1483 au apărut noi tribunale ale Sfîntului Oficiu al Inchiziției la Cordoba, Ciudad de Real, Jaen. La 11 februarie 1483, o nouă bulă papală a aprobat numirea de noi Inchizitori, între care apare și numele lui Tomaso de Torquemada, numit la 17 octombrie același an, Inchizitor general al Aragonului, Valenciei și Cataloniei. În același an, apare alături de Consiliul de Finanțe, de Stat, al Castiliei și Aragonului, Consiliul General și Suprem al Inchiziției (*Consejo de la Suprema y General Inquisicion*) — organul central de conducere. Interesant de urmărit sînt primele reacții în rîndul maselor populare față de această instituție, practicile și metodele pe care le folosesc, valul de fanatism religios de care se înconjură. Astfel, în 1484, la Valencia, municipalitatea orașului a refuzat să permită activitatea a doi Inchizitori, drept pentru care orașul a fost excomunicat, hotărîre anulată ulterior de papă. În 1485, la Saragossa, a fost ucis în catedrala orașului, Inchizitorul Pedro Arbues de Epila. Autorul arată că regii Spaniei s-au preocupat în permanență pentru a impune în întreaga Spanie Inchiziția, mai ales că ea răspundea mai mult nevoilor regalității decît papalității. „...Instrument al politicii regale, agent eficace al centralizării... Sfîntul Oficiu a organizat și instalat pe întreg teritoriul spaniol tribunale... pentru a-și impune prezența...” (p. 51). În 1495 acționau 25 de tribunale. Între 1570 și 1820, teritoriul țării a fost împărțit în 14 districte ale Inchiziției și toate modificările pe care acestea le-au suferit au fost făcute cu un singur scop: de a controla cit mai bine teritoriul. În cadrul acestor zone pînă către 1590, tribunalul se deplasa, dînd citire bulelor papale, ordinelor Sfîntului Oficiu, iar evreii și musulmanii erau siliți să abjure. Dedicat apreciază

că aproximativ 1/3 din activitatea unui Inchizitor și 4-5 din procese se desfășurau în timpul vizitelor. Către 1590, se apreciază de către autori că, „Inchiziția a trecut de la o activitate itinerantă la una de sedentarizare *care a rupt-o treptat de mase* (subi. noastră)...” (p. 64). Surprinzătoare afirmație! Ce legături puteau exista între un instrument al reacțiunii feudalo-clericale și masele populare? Putea doar să inspire groază și să contribuie la supunerea maselor. Căci singurul autorul continuă „...Inchizitorul... cu tot cortegiul de inagini, înspăimîntătoare sau liniștitoare a pătruns în mentalitatea tuturor spaniolilor...” (p. 73). O mare atenție se acordă analizei structurii interne a Inchiziției, modulului său de organizare, organelor componente. Aceste aspecte sînt analizate mai ales în capitolul III, „*Putearea Inchizitorială*”, de către Bennassar... „...Fondată pe o structură piramidală a puterii, de un caracter modern ca a acționat cu o eficacitate excepțională...” (p. 75).

Consiliul general suprem controla întreaga activitate. Membrii săi erau numiți de către rege dintre Inchizitorii tribunalelor de provincie. La ședințele sale asistau doi reprezentanți ai Consiliului Castiliei care asigurau legătura cu guvernul spaniol. Consiliul dezbătea instrucțiunile adresate tribunalelor provinciale, așa numitele *cartas acordadas*, analiza rapoartele Inchizitorilor ce vizitau periodic diferite districte și activitatea Instituției în aceste zone, judecă cauzele în apel și condamnările la pedeapsa capitală. Votul se desfășura astfel fîcît cei mai vechi membri votau ultimii. Președintele său erau Inchizitorul general, ales conform ultimelor cercetări în proporție de 45,6% din ierarhia superioară ecleziastică. Între 1481 și 1820 se amintesc 45 de Inchizitori generali⁴. Ne exprimăm părerea că lucrarea ar fi fost și mai bine completată cu un tabel cronologic al acestor Inchizitori. Oprindu-se asupra originii lor sociale, formației intelectuale, autorul îi prezintă drept „juriști eminenti care aplicau legile civile sau religioase ca în exercițiul meseriei” (p. 90), absolvenții unor universități celebre — Salamanca, Valladolid — și care conduceau Interogatoriile „...într-o atmosferă de sobrietate și rigoare...” (p. 91). Săvîrșind torturi și crime oribile, am adăugat noi spre completare.

Elementul de bază al structurii interne a Inchiziției rămîne personalul numeros al tribunalelor căruia i se face o analiză amănunțită în ceea ce privește originea socială și atribuțiile. O notă aparte o formează discuția

⁴ Dintre ei amintim: Adrian de Utrecht (1517—1522), Fernando de Valdes (1546—1566), Diego y Valadares (1669—1694), Lorrategui (1733—1740).

În legătură cu rolul și locul *familiarilor* în ansamblul „muncii” Inchiziției, mai ales că această funcție se transmitea în familie conferind celui ce o exercita o anumită poziție și un anumit prestigiu în structura socială.

Ferm convinși că dispun de argumentele necesare autorii încearcă să demonstreze în capitolul IV, *Inchiziția sau pedagogia fricii*, că teroarea, dar mai ales tortura nu a fost folosită decît în mod excepțional în interogațiile Inchiziției. Pînă în secolul al XVIII-lea, în general, folosirea torturii avea un rol bine determinat în dreptul clasic criminal. Autorul declară că „tortura îngrozitoare care punea în pericol viața acuzatului sau risca să lase infirm... era folosită în mod excepțional...” (p. 110—111). Deci, implicit autorul recunoaște folosirea sa. Mai mult, pe baza analizei proceselor verbale ale celor ce inspectau tribunalele provinciale, se dau exemple de judecători și procurori acuzați de atitudinea excesiv de blindă și tolerantă. „Tortura era aplicată în mod proporțional cu acuzațiile aduse ereticului și folosită doar în cazurile de erezie...” (p. 114). Dar, singur autorul recunoaște că „scopul principal al Inchiziției era de a distruge „erezia” (p. 15), iar cazurile de erezie erau cele mai numeroase dintre cele judecate de Inchiziție (p. 115) ! Uitind parcă aceste afirmații care-l fac să se contradică, autorul continuă să susțină rolul „umanist” al Inchiziției care „...evită supliciile, dar păstra viața...” (p. 122). În ceea ce privește pe condamnatul la ardere pe rug, bunurile sale erau confiscate, iar asupra familiei planau grele interdicții. Se interzicea astfel accesul în funcțiile economice, civile sau militare, portul de arme, bijuterii, deținerea de cai sau măgari. Doar prin plata unor dispense, către rege și papă, aceste interdicții erau înlăturate. Astfel, creșteau sursele de venituri ale Inchiziției care primea pe lingă aceasta o parte din beneficiile ecleziastice, mari sune provenite din rente (*juros*), amenzi, confiscări de bunuri. Autorul este astfel de părere că „Inchiziția minuia printre altele arma economică cu o redevabilă eficacitate” (p. 135). Dintre grupările etnice contra cărora s-au îndreptat atacurile Inchiziției, pentru a realiza o cit mai deplină unitate politică și religioasă a regatului se numără evreii și maurii. Acest aspect este analizat de către Catherine-Brault Noble și Marie-Jose Marc în capitolul V, *Unificarea religioasă și socială: reprimarea minorităților*. Populația evreiască constituia după expresia autorilor „o veritabilă burghezie urbană” (p. 143) care desfășura o bogată activitate comercială și financiară. Dacă în perioada secolelor XI—XIII, ea s-a bucurat de o toleranță religioasă, începînd din secolul al XIV-lea contra ei, ca și contra maurilor, Inchiziția a dezlănțuit numeroase...

pe motivul că deși mulți dintre aceștia trecuseră la creștinism, o făcuseră de formă practicînd în continuare vechi rituri. Mulți au fost siliți să emigreze, alții s-au creștinat, alcătuiind o grupare a cărui membrii sînt denumiți în izvoare *convertos*. Aceștia erau șinta atacurilor Inchiziției. Aproximativ 91,6% din cei condamnați numai la Valencia aparțineau acestei grupări.

La fel de persecutată era populația de *moriscos* (mauri creștinați) care erau meșteșugari și agricultori pricepuți. În 1609, numai din zona Valencia au fost alungați 300.000 de *moriscos*⁵.

Expulzarea a creat „o largă breșă în rîndul populației spaniole și a dus la distrugerea treptată a lumii artisanale, comerciale și financiare” (p. 116).

În capitolul VI, *Inchiziția și respingerea discursului feminin*, Claire Guilhem aduce în discuție pe baza unor exemple concrete locul femeii în acțiunile Inchiziției. Ea este considerată „autentică inspiratoare a curentelor mistice” care propăvăduiau abandonarea a tot ceea ce este sfînt (p. 197). Acuzată de cele mai multe ori de practicarea vrăjitoriei și a magiei — curent de gîndire la modă în lumea medievală⁶ —, femeia a rămas protagonistă principală a valului de ascetism care în secolul XV, dar mai ales XVI ataca, dogmele de bază ale bisericii creștine.

Reacția Inchiziției a fost că „nu a stat cu brațele încrucișate în fața ideilor religioase ale poporului care tindeau spre transformare. Dar aceasta a venit întotdeauna de sus mereu controlată și niciodată de jos” (p. 265).

Iată deci o colaborare între mase și Inchiziție! „Colaborarea” s-a tradus în realitate prin lupta pentru păstrarea a tot ceea ce era reacționar, conservator și ostil maselor.

Capitolele VI, *Modelul religios: problema limbajului și acțiunii* redactat de Jean Dedieu, IX, *Apărarea căsătoriei creștine*, și X *Inchiziția din Aragon și reprimarea păcatelor abdominale*, realizate de Bennassar se doresc argumente „convingătoare” în ceea ce privește

⁵ Vezi pe larg James Casey, *The Kingdom of Valencia in the 17th century*, Cambridge, 1971; Jean-Gautier Dalche, *Quand l'Espagne expulsait les Morisques* în „L'Histoire”, 26, 1980, p. 84—85.

⁶ Vezi pe larg K. Bashwitz, *Hexen und Hessenprozesse. Die Geschichte eines Massenwahns*, München, 1963; E. Panovsky, F. Saxl, *Saturn and Melancholy: Studies in the History of Natural Philosophy, Religion, Art*, New York, 1964, Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, London, 1971; Sydney Anglo, *The Damned Art*, London,

eza de mai sus. Indiscutabil, Inchiziția a fost unul din instrumentele principale ale luptei contra Reformei. Aspecte noi, în special privind răspîndirea Reformei în Spania⁷ sînt tratate de Dedieu în capitolul VIII, intitulat: *Modelul religioz: Refuzul Reformei și controlul gîndirii*. La 7 aprilie 1521, a apărut primul decret inchiizitorial contra învățăturii lui Luther care interzicea pătrunderea cărților ce cuprîneau ideile sale în Spania. Și totuși ele au pătruns. În 1522—1523, Alcaraz și Isabel de la Cruz sînt receptivi acestor idei. În 1525, se inițiază o anchetă la universitatea din Avila pentru a se depista eventuale lucrări ce răspîndeau ideile noii religii. Ele erau aduse la Barcelona de negustorii francezi și apoi răspîndite pînă în Galicia. În perioada de după 1558, primul spaniol calvin negustorul Francisco de San Roman este ars pe rug. La 21 august 1559, spre stupefacția Romei, Sfîntul Oficiu aresta pe primatul Spaniei și confesor al regelui, cardinalul Bartolomeo de Carranza y Miranda care publicase la Anvers o lucrare cu caracter anticatolic, *Comentariu asupra catehismului*. Anii 1560—1570, reprezintă punctul culminant al represiunii marcate prin creșterea numărului de execuții și publicarea *Indexului Quiroga* între 1583—1584, în două volume⁸, „ansamblu organizat, ierarhi-

zat care definea clar, sistematic ortodoxia, crezia și principiile care ducău la recunoașterea lor” (p. 295). Capitolul final, XI, intitulat *Pentru stat, contra statului* prezintă o analiză pertinentă a raporturilor regalitate — Inchiziție, aceasta din urmă fiind considerată „agentul cel mai eficace al absolutismului” (p. 373). Filip al V-lea declara că „Inchiziția este un auxiliar prea necesar supremației regale pentru a nu fi favorizată de Coroană” (p. 374). După domnia sa însă, se pare că Inchiziția nu a mai fost în stare să răspundă la fel de bine necesităților regalității. „Spiritul lăunilor, laicizarea administrației regale, inutilitatea de altfel evidentă a unei instituții a cărui activitate a scăzut... în cursul secolului al XVIII-lea, au făcut din ea un muribund” (p. 387). Actele din 1812, 1834 și 1843 au confirmat pe plan legislativ o realitate de mult intrată în cotidian.

Adresîndu-se specialiștilor, alcătuită pe baza unor surse documentare de valoare incontestabilă, prezenta lucrare lansează idei noi — multe însă discutabile — ducînd la o viziune complet diferită asupra fenomenului reprezentat de Inchiziție. Ea se recomandă ca absolut necesară pentru înțelegerea deplină a Evului Mediu și a epocii moderne în Istoria Spaniei.

Mihai Manea

KENNETH J. DILLON, *Scholars' Guide to Washington D.C. for Central and East European Studies*, Smithsonian Institution Press, Washington D.C., 1980, 329 p.

Înființat în anul 1968, din inițiativa Congresului S.U.A., *Centrul internațional de cercetare* purtînd numele celui de al 28-lea președinte american, *Woodrow Wilson*, se poate deja mîndri cu cîteva notabile realizări în domeniul ce și-a propus să slujească: propășirea cercetării științifice, dezvoltarea și consolidarea legăturilor interdisciplinare. Integrat celui mai mare complex muzeistic din lume care este Institutul *Smithsonian* din Washington D.C. (stabiliment federal independent din 1846, consacrat educației publice, cercetării fundamentale și serviciului național în domeniul artelor, științei și istoriei), dar cu regim

de autonomie administrativă, aidoma Galerilor naționale de artă și a Centrului cultural-artistic „J.F. Kennedy”, Centrul internațional de cercetare „Woodrow Wilson” numără în prezent cîteva sute de cercetători și oameni de știință de pe toate meridianele globului, angajați deopotrivă în elaborarea unor lucrări de larg interes (implicit instrumente de lucru), precum și în organizarea de seminarii și dezbateri pe teme științifice, la care participă, de regulă, contrații de breaslă, oficialității ale vieții publice, membri ai Congresului, ziaristi, oameni de afaceri etc.

În urmă cu doar cîteva ani, acest Centru a inițiat un îndrăzneț proiect de elaborare, după criteriu zonal, a unei serii unitare de îndrumătoare pentru cercetători în sursele documentare existente în capitala Statelor Unite, întreprindere temerară dacă se au în vedere diversitatea și volumul uriaș al informațiilor cuprinse în toate depozitele bibliotecare și de arhivă din Washington, deci nu

⁷ Vezi Ernst Schäfer, *op. cit.*; Augustin Redondo, *Luther et l'Espagne de 1520 à 1536*, în „Melanges de la Casa de Velasquez”, vol. I, 1965.

⁸ Vezi și Antonio Sierra Corella, *La censura en España. Indices y catalogos de libros prohibidos*, Madrid, 1947.

numai în acele deschise accesului public. Foarte curînd, grație efortului dublat de pasiunea și priceperea inițiatorilor, asociate înțelegerii și colaborării din partea sutelor de funcționari ai instituțiilor și organizațiilor implicate, proiectul avea să prindă viață prin apariția, în 1977, a primului *Ghid* din serie, datorat lui Steven A. Grant (*Russian Soviet Studies*), cărui îi revine astfel și meritul pionieratului în materie. Ulterior, seria acestor ghiduri a fost îmbogățită de Michael Grow (*Latin American and Caribbean Studies*, 1979), Hiong N. Kim (*East Asian Studies*, 1979), Purnima M. Bhatt (*African Studies*, 1980), Kenneth J. Dillon (*Central and East European Studies*, 1980) și Bonnie G. Rowan (*Film and video Collections*, 1980). Alte două astfel de îndreptare se află în stadiul definitivării pentru tipar și programate să apară în cursul anului 1981, sub îngrijirea lui Steven R. Dorr (*Middle Eastern Studies*) și, respectiv, a lui Enayetur Rahim (*South Asian Studies*). Pe ansamblu, seria ghidurilor elaborate în cadrul Centrului internațional „Woodrow Wilson” — avînd coordonator pe dr. Zdeněk V. David, fost bibliotecar și conferențiar (specialitatea slavistică) la Universitatea Princeton, iar din 1974 bibliotecar la Centrul Wilson — se institue într-un adevărat tablou de comandă situat între imperatiile unei riguroase cercetări și disponibilitățile oferite generos de vastele resurse documentare existente în capitala S.U.A.

Fiecare volum este destinat să servească de îndreptar unor largi cercuri de cercetători, oameni de știință, artă și cultură din întreaga lume, nu numai din cuprinsul S.U.A., preocupăți deopotrivă de cunoașterea ori de reconstituirea trecutului istoric, general și particular, în dimensiunile cele mai convenabile cu putință.

Cel de al cincilea volum din serie este consacrat, așadar, prezentării comprehensive a tuturor surselor de informare de care dispune capitala S.U.A. în domeniul trecutului, dar și prezentului istoric al țărilor din Europa Centrală și de Răsărit (Albania, Austria, Bulgaria, Cehoslovacia, Elveția, R. F. Germania, Grecia (antică și modernă), Jugoslavia, Polonia, România și Ungaria), întocmit fiind de Kenneth J. Dillon. Autorul, doctor în istorie al Universității Cornell din 1973, a activat ca profesor, mai întîi, la Mary Baldwin College din Staunton (Virginia), apoi la Universitatea Sydney din Australia, iar în prezent face parte din corpul diplomaților americani acreditați în Turcia. Consultant științific pentru acest volum este Paul L. Horecky, fostul șef (pensionat în 1977) al Diviziei Slave și Central Europene de la Biblioteca Congresului.

Scholars' Guide to Washington D.C. for Central and East European Studies are o semnificație aparte pentru autor și pentru Centrul științific în cadrul cărui a fost elaborat dacă se are în vedere interesul deosebit manifestat de patronul instituției, Woodrow Wilson, pentru problemele Europei Centrale și de Răsărit. Dealtfel, la sfîrșitul anului 1978, pe cînd *Ghidul* se afla în faza preparatorie, iar mai multe țări din zona geografică investigată (îndeosebi Cehoslovacia, Polonia și Jugoslavia) aniversau șase decenii de independență național-statală, așa cum fusese aceasta consfințită prin tratatul de pace de la Versailles, centrul „Wilson” a marcat momentul sărbătorit și prin organizarea unui simpozion internațional, în cadrul cărui a fost reexaminată contribuția fostului președinte al S.U.A. și a diplomației americane, în general, în redobîndirea neațîrnării Poloniei.

Precedat de un *Cuvînt înainte* subscris de James H. Billington, directorul Centrului, și de o necesară *Introducere* completată cu nota explicativă asupra modalității de utilizare, volumul este constituit din două părți. În prima (p. 1—164), sînt examinate *Colecțiile* de izvoare documentare existente în aria Districtului Columbia: biblioteci, arhive, muzee și colecții de artă, colecții de hărți, schițe și planuri, colecții de documente sonore, muzicale, de film și foto, documente de bancă. Pentru fiecare dintre acestea sînt oferite prețioase informații relative la volumul lor, conținutul și sistemul de organizare al depozitelor, făcîndu-se distincte evaluări a materialelor documentare, atît pe teme, cît și pe arii geografice. Partea a doua (p. 165—306) concentrează *Organizațiile* publice și private din capitala americană, care se ocupă cu Centrul și Răsăritul Europei și care constituie totodată surse de informare ori de asistență pentru cercetători. Sînt incluse aici centrele de învățămînt și de cercetare, agențiile guvernamentale ale S.U.A., ambasadele statelor din Europa Centrală și Estică, organizațiile cu statut internațional ori zonal, societățile cu caracter etnic, cultural sau profesional, organizațiile de schimb cultural și educațional, publicații și diverse. Volumul se încheie printr-un grupaj de *Anexe* (principalele librării și colecții bibliotecare din Washington unde pot fi găsite materiale informative asupra Europei Centrale și Răsăritene, precum și recente ghiduri ale capitalei), o *Bibliografie* și un *Indice* complex (de materii, de țări, de documente personale, de colecții tematice pe biblioteci, de instituții și organizații) care-i sporesc indiscutabil valoarea și-l înlesnesc utilizarea.

Cum multe dintre cele foarte multe și bogate surse documentare din capitala S.U.A. privesc țara noastră, ne îngăduim, în cele ce urmează, să le semnalăm în ordinea prefe-

rată de autorul *Ghidului*, cu precizarea că demersul cercetătorului poate și trebuie să treacă și dincolo de limitele oarecum aproximative stabilite prin indexarea termenului de referință, firește, după ce va fi încheiat investigarea surselor ce conțin informații exprese din și pentru România.

— *Biblioteca Congresului* (*Library of Congress*) constituie, neîndoielnic, unul dintre marile depozite documentare ale lumii pentru Europa Centrală și de Răsărit, cu aproximativ un milion și jumătate (din totalul celor peste 75 milioane) titluri de carte consacrate exclusiv acestei arii geografice. Organizate în cadrul unor secțiuni speciale, depozitele de carte, de manuscrise și documente sînt accesibile oricărui cercetător sau simplu vizitator, iar investigația științifică este mult înlesnită de numeroasele bibliografii, ghiduri și îndreptare întocmite de specialiștii americani ai problemelor europene, printre care lucrări se cuvin menționate: *The American Bibliography of Slavic and East European Studies*, publicație periodică apărută sub egida Asociației americane de studii slave; P. L. Horecky, Robert G. Carlton, *The U.S.S.R., East Central and Southeast Europe* (1967), o bibliografie a periodicele de limbă neslavă, ajunsă la a IV-a ediție; Robert G. Carlton, *Newspapers of East Central and Southeastern Europe* (1965). Pentru alte detalii, utile deopotrivă, cercetătorului i se recomandă materialele cu caracter orientativ-tematic elaborate de specialiștii Secțiunii europene a bibliotecii: Paul L. Horecky, *The Slavic and East European Resources and facilities of the Library of Congress*, în „*Slavic Review*”, XXII, 2 (iunie 1964); Paul L. Horecky, David H. Kraus, *East Central and Southeast Europe: A Handbook of Library and Archival Resources in North America* (Santa Barbara; A.B.C. — Clio, 1976) David H. Kraus, *The Slavic and Central European Division and the Slavic Collection of the Library of Congress*, în „*The Federal Linguist* 7”, nr. 1—4 (1976). Desigur, tuturor acestora li se poate adăuga cu spor de profit consultarea *Catalogului Unic Național*, lucrare de mari proporții, reprezentativă pentru acest „imperiu al cărții”, iar cercetătorului străin interesat de problemele noastre li stau la dispoziție cele aproximativ 55.000 de titluri de carte românească ilustrînd domeniile istoriei, geografiei, dreptului, economiei, medicinei, literaturii, muzicii etc.

Secția de manuscrise (*Manuscript Division*) a bibliotecii dispune de o bogăție inestimabilă de informații referitoare la Europa Centrală și de Răsărit, conștind în materiale documentare de proveniență europeană ori americană (particulară), precum și în colecțiile de arhivă ale diferitelor personalități ale vieții politico-diplomatice, economice ori militare americane implicate în zonă. În rîndul

celor dintii sînt cuprinse și copile microfilmate ale miilor de documente provenind din arhivele germane sau austriece pe probleme politico-diplomatice, militare, economice și demografice, interesînd deopotrivă pe cercetătorul european ca și pe cel american. Informații variate și extrem de utile pentru reconstituirea trecutului istoric românesc cuprind, alături documentele incluse în această categorie, cit și cele înscrise ca arhive personale ale unor oficialități, între care se detașează cea a fostului președinte Woodrow Wilson, a lui Francis Le Jau Parker (observator militar american în România în vremea primului război mondial), a ambasadorilor americani la București, William S. Culberston (1925—1928) ori Leland Harrison (1935—1937) ș.a.

Secția geografică (*Geography and Map Division*) a aceleiași bibliotecii, deținătoarea celei mai mari colecții cartografice din lume (cu peste 35 milioane hărți, schițe și planuri, 40.000 atlase geografice, 250 globuri și 7.500 lucrări de referință — dicționare și enciclopedii geografice) este în același timp o sursă documentară de primă mînă pentru istoria Europei Centrale și de Răsărit, în cadrul căreia recordul de volum îl dețin materialele privind cele două Germanii, urmate de Elveția, Austria, Polonia, Cehoslovacia și Ungaria. România este reprezentată într-un număr de 600 de hărți.

Și secția muzicală (*Music Division*) a bibliotecii se poate mîndri cu recordul mondial în materie cu cele 4,5 milioane piese muzicale ilustrînd surmedele de compozitori, de la titani, pînă la cei mai puțin cunoscuți din întreaga lume, inclusiv din Răsăritul Europei. Secțiunea dispune de un mare volum de cărți, periodice, corespondență și manuscrise pe teme muzicale, interesînd, firește, și pe cercetătorul român.

— *Arhivele Naționale* (*National Archives and Record Services* — NARS) din capitala Statelor Unite constituie, neîndoielnic, un adevărat tezaur de surse informative pentru istoria statelor europene în genere. Nu numai numărul extraordinar de mare (peste 3 miliarde) de documente cite sînt adăpostite aici, ci și aria lor tematică — spre a nu mai aminti de cea geografică — fac din NARS unul dintre cele mai mari centre documentare din lume, în care perioada războaielor mondiale este ilustrată cu prioritate.

Mulțimea și varietatea documentelor concentrate la NARS n-a îngăduit indexarea ori catalogarea totalitară a pieselor arhivistice, încît organizarea depozitelor s-a făcut, după criteriul provenienței, în peste 400 de grupuri de documente („record groups”), în funcție deci de Departamentul, Agenția sau unitatea americană emitentă. De aceea, pentru o cercetare, sistematică și eficientă, cercetătorul

(Indeosebi cel străin) este îndemnat să facă o prealabilă acomodare cu structura administrației americane spre a înțelege mai lesne locul și rostul acelor organe și organisme — și de aici importanța documentelor emenate — ce au legătură cu subiectul abordat. Demersul este înlesnit apoi de existența numeroaselor inventare (unele cu caracter preliminar) și „liste speciale”, pentru grupurile de documente, precum și a ghidurilor tipărite, între care indispensabile sînt: *Guide to the National Archives of the United States* (1974), *National Archives Microfilm Publications* (1974) și *Select list of Publications of the National Archives and Record Services* (periodic). Desigur, cercetătorul român nu poate face abstracție de prețiosul îndreptar întocmit încă din 1970 de James F. Vivian, *Materials in the National Archives relating to Rumania* (Reference Information Paper, nr. 46, 18 p.), dar nici nu trebuie să se oprească doar la acesta.

În afara grupurilor de documente amintite, ușor identificabile și accesibile, două dintre secțiunile speciale ale Arhivelor naționale americane prezintă un real interes și pentru români. Este vorba, mai întii, de secțiunea cartografică (*Center for Cartographic and Archeal tural Archives* unde, pe lângă cele peste 1 600.000 hărți, se găsesc și aproximativ 2.250 000 documente foto aeriene, multe dintre a estea executate și reprezentînd imagini din zona geografică est europeană. Aceași arhivă este bine ilustrată apoi și în secțiunea arhivelor audiovizuale (*Audiovisual Archives Division*) care dispune de peste 80.000 role de film și de aproximativ 5 milioane imagini foto, cu ajutorul cărora poate fi mai ușor reconstituita îndeosebi perioada istorică a războaielor mondiale, dar și alte epoci. La fiecare dintre aceste secțiuni există un catalog general și mai multe speciale, precum și citeva îndreptare menite a pune imediat pe cercetător în relație cu sursa documentară preferată.

Biblioteca „Dumbarton Oaks”, pendinte de Universitatea Harvard (*Dumbarton Oaks Research Library Trustees for Harvard University*) dispune de cea mai cuprinzătoare colecție documentară din lume asupra civilizației bizantine. Ea oferă celor interesați materiale documentare de primă importanță pentru aria Balcanilor, în genere, începînd din epoca romană și pînă la 1600, pentru istoria artei și culturii îndeosebi, cu mențiune specială pentru civilizația greacă din perioada elenistică pînă în secolul al XVII-lea și, desigur, pentru interferențele dintre civilizația bizantină și cea a diverselor entități politice din zonă. Dealtfel, pe lângă bibliotecă funcționează un centru de studii bizantine (*Dumbarton Oaks. Center for Byzantine Studies*) care adăpostește bogata colecție de piese de excepțională valoare artistică și documentară, precum: ceramică grecească din sec. VI și VII e.n.

obiecte de artă decorativă din metale prețioase, fildeș, sticlă, email, os etc., picturi și țesături, monede bizantine, precum și cîteva mii de peceți. Un număr apreciabil de lucrări din domeniul istoriei artei, al arheologiei, literaturii, istoriei, precum și documente ori comentarii privesc sau provin din România. Pentru detalii, cercetătorul este îndemnat să consulte cele 12 volume din *Dictionary Catalogue of the Byzantine Collection of the Dumbarton Oaks Research Library*, Boston, G.K. Hall and Co., 1975, precum și cele două volume (în trei părți) din *Dumbarton Oaks Bibliographics*, London, Mansell, 1973—1976.

— *Biblioteca Băncii internaționale pentru reconstrucție și dezvoltare (Joint Bank — Fund Library)* concepută, se pare, ca bibliotecă de laborator, a fost înzestrată cu o bogată literatură și colecții de publicații periodice aflate deopotrivă la dispoziția, nu doar a personalului instituției, ci a tuturor celor interesați în studiul fenomenelor economice, îndeosebi din țările membre ale Băncii și ale Fondului Monetar Internațional, în rîndul cărora se află și România. Aproximativ 50% din materialul documentar existent în depozitele bibliotecii constă în publicații oficiale: anuare și buletine statistice, în rapoarte financiare și bugetare, documente ale Comisiei internaționale a muncii, planuri economice, statistici industriale, agricole și comerciale, documente relative la taxe și impozite etc. În „Catalogul geografic” al bibliotecii, țara noastră figurează ca părtașă la colecție cu un număr de 128 de publicații.

— *Biblioteca a Serviciului Rec năsimint (Census Bureau Library)* de la Departamentul Comerțului, fără a fi depozitara unui mare număr de lucrări — doar 375.000 volume și 3.400 publicații periodice curente se înscrie în rîndul surselor de informare pentru problemele Răsăritului Europei cu însemnate materiale statistice, anuare, buletine și alte publicații de profil, privind îndeosebi perioada posteroară a anului 1950. La același departament funcționează o bibliotecă specială în cadrul secțiunii demografice străine (*Foreign Demographic Analysis Division, U S S R East Europe Branch Library*) în care documentarea cercetătorului este mult înlesnită de existența unui fișier tematic completat cu traducerea și rezumarea articolelor și cărților ordonate după titlu, numele autorului și anul apariției lucrării.

— *Biblioteca Departamentului național al Agriculturii (National Agriculture Library)* cu cele aproximativ 2,5 milioane titluri de cărți (care cuprind și o colecție de carte rară) și peste 23.000 publicații periodice prezintă interes deosebit pentru cercetătorii preocupați de trecutul, prezentul și viitorul agriculturii în general, inclusiv pentru zona geografică

În discuție, punind la dispoziția istoricului și botanistului, economistului și zoologului, sociologului și chimistului, juristului și medicului informații extrem de utile ce acoperă o perioadă istorică întinsă din evul mediu pînă la zi.

— *Biblioteca națională de medicină (National Library of Medicine)* este și ea deținătoarea recordului mondial printre bibliotecile specializate cu cele peste 1,7 milioane titluri de carte și 27.000 de periodice-achiziții curente, oferind nu numai celor angajați în domeniul științelor medicale, ci și cercetătorilor din cîmpul istoriei sociale, economiei, sociologiei, etnografiei, futurologiei etc., un prețios fond documentar cu o apreciabilă disponibilitate pentru spațiul balcanic.

— *Biblioteca Departamentului de Stat (State Department Library)* accesibilă cercetătorului de profesie numai pe temeiul avizului prealabil și în condițiile în care materialele solicitate nu pot fi găsite în altă bibliotecă, cuprinde o gamă variată de publicații și informații pe teme dintre cele mai diverse și pe arii geografice din care nu lipsește, firește, sud-estul european și România.

— *Muzeul Național de istorie și tehnologie (National Museum of History and Technology)* deține nu numai reprezentative colecții de exponate pe domenii și secțiuni — istoria culturii, istoria științei, evoluția tehnologiei și istoria națională — ci și un volum însemnat de documente și manuscrise interesind în egală măsură istoria țărilor est-europene. Un prețios îndreptar pentru vizitatorul și cercetătorul ajuns la această instituție îl constituie *Guide to Manuscript Collections in the National Museum of History and Technology* (1978).

— *Muzeul „Hirshhorn”* din cadrul Institutului Smithsonian (*Hirshhorn Museum and Sculpture Garden*) abundă în exponate picturi și sculpturi — datorate unor artiști europeni de seamă ai secolului XX, printre care și câțiva de origine română: Constantin Brâncuși, Natalia Dumitrescu, Sorel Etrog și Alexandru Istrati. Arhiva muzeului dispune de interesante documente relative la creatorii reprezentanți și, desigur, la operele lor.

În afara instituțiilor amintite mai sus, păstrătoare a celor mai însemnate fonduri și colecții documentare pentru uzul curent al cercetătorului, *Ghidul* asupra căruia stăruim în rîndurile de față cuprinde, în a doua sa parte, sub titlul de *Organizații*, numele acelor instituții publice sau private din aria Washingtonului implicate în problemele Europei de Răsărit și care sînt deținătoare sau furnizoare de informații pentru cei interesați. Pentru România autorul recomandă îndeosebi: Universitatea „G. Washington” (*Institute for Sino-Soviet Studies*), Agenția Centrală de Investigații (CIA), Departamentul Apărării (*Defense Department*), Agenția Internațională de Informații (*International Communication Agency*), Comunitatea internațională a evreilor (*B'nai B'rith International Headquarters*) ș.a. Fără a le minimaliza locul și rostul în procesul unei documentări exhaustive, subliniem totuși că informațiile și materialele aflate la aceste din urmă instituții, fiind de dată relativ recentă, interesează și pe istoric doar în măsura în care perspectiva fi este îndeajuns de convenabilă pentru a-l îngădui maximum de obiectivitate științifică în abordarea unei anume teme.

Judecat în ansamblu, *Ghidul* întocmit de Kenneth Dillon — ca dealtfel și cele precedente din aceeași serie — are tot ce-i trebuie pentru a fi cu adevărat un instrument indispensabil la îndemina cercetătorului. Are și știința construcției și rigoarea științifică necesară. Cel cărula îl este destinat va găsi în compartimentele și paginile volumului tot ceea ce poate interesa pe cercetătorul de profesie ori pe cel ocazional, de la recomandările științifice și informațiile de fond, pînă la cele de ordin strict administrativ, incluzînd: adresele exacte ale instituțiilor și organizațiilor deținătoare de surse documentare, programe de lucru, numele persoanelor responsabile, numere de telefon utile etc. Din cele doar cîteva sublinieri pe marginea recentului *Scholars' Guide to Washington D.C. for Central and East European Studies* se poate lesne înțelege că volumul nu are nevoie de recomandarea noastră și că se recomandă de la sine.

Dumitru Vitcu

MICHEL PASTOUREAU, *Traite d'héraldique*, Paris, 1979, 366 p.

Lucrarea cunoscutului heraldist Michel Pastoureau, membru al Academiei Internaționale de Heraldică, Secretar al Societății de heraldică și sigilografie din Franța, apărută în colecția „Grand manuel Picard”, sub patronajul Societății „Sauvegarder le Patrimoine

Français”, depășește — cum dealtfel a dorit autorul — caracterul unui manual, fiind cum singur se recomandă, un tratat de heraldică.

Menit a facilită, celor interesați, cunoașterea metodelor și principiilor prin intermediul cărora pot fi cercetate izvoarele heraldice,

lucrarea de față se adresează nu numai specialiștilor din domeniul disciplinelor legate de arta heraldică (heraldiști, siglografi, numismați, medaliști, vexilologi) ci unor categorii mult mai largi, în primul rând istoricilor și arheologilor care sînt invitați — prin cuprinsul său — să apeleze mai frecvent și mai profund, în activitatea pe care o desfășoară, la informațiile transmise de izvoarele heraldice.

În introducerea autorul fixează rolul heraldicii în ansamblul disciplinelor sociale actuale și subliniază necesitatea întreprinderii de măsuri pentru punerea acestei științe în locul ce i se cuvine. Combătînd prejudecățile în legătură cu caracterul „restrins” al heraldicii, Michel Pastoureau afirmă categoric faptul că aceasta are un profund caracter social, izvoarele heraldice ilustrînd, prin limbaj plastic, ansamblul proceselor sociale de ordin oară.

Vorbînd de necesitatea producerii unui salt calitativ în ceea ce privește conținutul studiilor de heraldică, condiție esențială a dezvoltării acestei discipline, M. Pastoureau scoate în evidență limitele lucrărilor de heraldică apărute în perioada anterioară în diferite țări ale lumii. După opinia sa majoritatea publicațiilor din acest domeniu sînt deficitare întrucît au abordat aspecte teoretice normative, prin conținutul sofisticat sînt greoaie, și deseori de nepătruns pentru publicul larg datorită terminologiei tehnice folosite de autori ca urmare a greșitei înțelegeri a cerințelor științei blazonului.

Preocupat de găsirea căilor prin care aceste neajunsuri pot fi depășite, Michel Pastoureau relevă că este necesară aprofundarea cercetărilor și elaborarea de lucrări dezvoltînd critica diplomatică a izvoarelor heraldice și principiile de analiză a acestora fapt ce va determina punerea efectivă a heraldicii în serviciul istoriei.

Remarcînd progresele realizate în acest domeniu în ultima perioadă prin dezbaterile din cadrul Congreselor internaționale de științe heraldice și genealogice, și spațiul din ce în ce mai larg pe care-l ocupă studiile de heraldică în revistele cu profil istoric editate în diferite țări, M. Pastoureau subliniază necesitatea lărgirii colaborării internaționale, avansează interesante idei în legătură cu unirea eforturilor specialiștilor de pretutindeni în folosul dezvoltării heraldicii.

Principalele obiective ce pot constitui subiectul colaborării internaționale vizează, după părerea autorului tratatului, 1) depistarea și inventarierea armeriilor feudale (realizarea unui recensămînt al acestor izvoare), 2) elaborarea de lucrări tratînd evoluția heraldicii pe plan general european și local; 3) introducerea și prelucrarea automată a informațiilor transmise de izvoarele heraldice.

Atribuind un sens diferit celor doi termeni generali utilizați în heraldică, armerii și stemă,

primul fiind după opinia lui M. Pastoureau un termen colectiv care desemnează ansamblul evoluției normelor heraldice, autorul structurează tratatul în trei părți, care pot constitui foarte bine trei cărți distincte, respectiv 1. *Armeriile*, 2) *Stema*, 3) *Heraldica*.

1. În cadrul primei părți se abordează următoarele aspecte: *Originea și apariția armeriilor* (cu o amplă retrospectivă în epoca antică și evul mediu timpuriu), *adoptarea armeriilor de către ansamblul societății medievale* (cauzele acestui fenomen, modul extinderii însemnelor în spațiu și în structurile sociale, specificul armeriilor diferitelor categorii — fiind remarcabile informațiile privind însemnele țărănilor și meșteșugarilor), *rolul crainicilor de arme în dezvoltarea heraldicii* (dreptul la armerii și sistemul armerial în epoca feudală), *armeriile moderne* (prevederile normelor juridice în legătură cu adoptarea de steme).

Din punct de vedere cronologic, în lucrarea la care ne referim, se analizează evoluția însemnelor din antichitate pînă în epoca contemporană, în timp ce sub aspect geografic, deși în ansamblu este privită evoluția heraldicii din toată Europa, accentul cade pe țările în care relațiile feudale au îmbrăcat forma clasică, iar fenomenul heraldic s-a manifestat frecvent încă din secolele XII—XIII: Franța, Anglia, Țările de Jos, Germania, Elveția, Scoția etc.

În privința heraldicii contemporane se înfățișează doar situația din Franța. Este semnificativă din acest punct de vedere constatarea autorului că astăzi, ca și în evul mediu, funcționează principiul liberei adoptări a stemelor cît și faptul că stema adoptată de o persoană devine pentru aceasta obiect de drept juridic. Astfel, într-un act emis în 1919 se atestă că stemele sînt accesorii ale numelui de familie — indiferent de originea acestora —, protejate de lege. Partea a II-a tratează problemele tehnice ale artei blazonului. Cele cinci capitole cuprins în această parte privesc *scutul* (forme scutului și diferitele partițiuni) *smalțurile* (metalele, culorile, blănuurile, regulile utilizării smalțurilor și semnele convenționale pentru a le reprezenta, studiul culorilor în armerialele medievale), *figurile heraldice* (piesele geometrice, animalele și plantele) *compoziția heraldică și limbajul blazonului* (dispunerea figurilor, combinații de figuri și de armerii, brizurile), *elementele exterioare ale scutului* (componentele tinbrului: creștetul, casca, coroana, lambrechinii; suportul, devizele și strigătele de război). Ultima parte, cartea a III-a, cuprinde date referitoare la disciplina *heraldică*. Un loc aparte îl ocupă analiza izvoarelor heraldice. Sînt prezentate diferitele categorii de armeriale feudale, se compară reprezentările din

sigiliu cu conținutul stemelor remarcându-se „avantajele sigiliilor față de armerii” și „superioritatea stemelor asupra sigiliilor”, se fac referiri la izvoarele arheologice și mărturiile scrise ce pot sluji cercetarea fenomenului heraldic.

Relevindu-se interesante probleme privind critica izvoarelor și principalele probleme pe care armeriile le pun medievistilor, autorul dă „sfaturi metodologice” și prezintă instrumentele de lucru care pot facilita cercetarea stemelor.

Complet și judicios alcătuit, tratatul de heraldică, datorat lui Michel Pastoureau, se remarcă prin cîteva trăsături care-l impun între publicațiile științifice de prestigiu.

Astfel, prin abordarea evoluției izvoarelor heraldice în ansamblul dezvoltării sociale proprii fiecărei epoci și regiuni, autorul reușește să pătrundă esența fenomenului heraldic și să reliefeze principiile definitorii ale artei și științei heraldice.

Tratarea problematicii diferitelor părți, capitole și subcapitole se realizează printr-o metodă dialectică în cadrul căreia orice fenomen este analizat prin urmărirea evoluției sale în timp și a conexiunilor sociale multiple. Autorul prezintă pentru fiecare aspect discutat ipotezele formulate anterior, argumentează soluțiile avansate, remarcă chestiunile al căror răspuns, după opinia sa, va fi dat de cercetările viitoare.

Relevînd importanța studierii izvoarelor heraldice pentru cunoașterea mentalităților sociale, pentru determinarea istoriei psihologiei individuale și colective, M. Pastoureau se preocupă de soluționarea unor probleme controversate, de rezolvarea unor chestiuni pînă acum neglijate sau superficial tratate în lucrările de specialitate cum sînt: originea armeriilor, difuziunea socială a blazoanelor, criteriile de alegere a culorilor și figurilor heraldice în diferite epoci și zone.

Este meritorie grija autorului Tratatului de heraldică de a evita — chiar și atunci cînd prezenta aspecte tehnice — sa enunțe

reguli imperative sau să proclame principii absolute.

Încadrîndu-se exigențelor istoriografiei contemporane, tratatul de heraldică este totodată actual, în cuprinsul său problematica este adusă pînă la zi, conturîndu-se succint și direcțiile dezvoltării viitoare. Este concludent faptul că în viziunea autorului heraldica științifică — ce tinde să devină o disciplină autonomă — este indisolubil legată de istoria mentalităților, a moralei și culturii.

Considerînd armeriile coduri sociale care permit comunicarea între oameni, însemne ce nu pot fi concepute decît în raport cu conștiința care le-a creat, Michel Pastoureau întrezărește deja rezultatele cercetărilor viitoare în cuprinsul cărora elaborarea studiilor comparative între armeriile accidentale și alte sisteme insignologice din Europa și din alte continente va permite cunoașterea mai profundă a istoriei popoarelor și întreprunderea ariilor de cultură.

Apărut în condiții grafice excelente, ilustrat cu numeroase reproduceri alb-negru și color, dotat cu o serie de materiale menite a reda expresiv unele aspecte ale evoluției heraldicii (hărți, desene, tabele), Tratatul de heraldică cuprinde totodată un glosar heraldic, o bibliografie selectivă și un indice de nume ce facilitează o orientare în volum și înțelegerea deplină a problematicii sale.

Încheind prezentarea acestei valoroase lucrări ținem să remarcăm faptul că autorul a reușit prin stilul direct, prin preocuparea de a reliefa stadiul cercetărilor heraldice și mai ales prin evidențierea problemelor de viitor, să trezească un viu interes față de izvoarele heraldice ceea ce va determina, neîndoiește dezvoltarea disciplinei heraldice.

Dincolo de documentarea riguros științifică, Tratatul de heraldică transmite un mobilizator îndemn spre cercetarea mărturiilor istorice vorbind prin limbaj plastic, stimulează dezvoltarea colaborării internaționale înclinate progresului științei.

Maria Dogaru

* * * „Crisia”, X, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1980, 793 p.

Aflat la al X-lea volum, anuarul Muzeului orădean se înscrie în seria acelor publicații științifice care ilustrează din ce în ce mai viguros complexitatea fenomenelor istorice, urmînd în acest sens pilda consacratelor reviste concepute de cercetătorii muzeelor din Cluj (e vorba de „Acta Musei Napocensis”) și Alba Iulia („Apulum”). Spunem aceasta fiindcă din ultimele numere putem întrevădea o față oarecum nouă a istoriografiei practicate în orașul din colțul de nord-vest al României. „Crisia” a depășit cu mult faza tatonărilor, promovînd cu consecvență studii și articole ilustrative, în majoritate contribuții inedite în aria scrisului istoric.

Din cuprinsul ei reținem că materialele își îndreaptă atenția cu precădere spre trei epoci, veche, modernă și contemporană, ilustrînd o variată gamă tematică de la probleme de natură politică și economică la acelea sociale și culturale, de la trăsăturile distinctive ale comunității rurale la acelea ale comunității urbane, de la valorile civilizației antice, la împrejurările afirmării culturii moderne.

Pentru început vom analiza inspiratele note ale arheologului Sever Dumitrașcu. Credem că nu este greșit cînd afirmăm că autorul preia una din sarcinile dificile ale istoriografiei, anume inventarierea ori readucerea în discuție a celor mai valoroase descoperiri arheologice realizate în ultimii ani.

Sub titlul *Note privind descoperirile arheologice din Munții Apuseni*, studiul lui S. Dumitrașcu explică (pe scurt) realitățile istorice din străvechime avînd ca punct de pornire materialele descoperite în raza Carpaților Orientali.

Demersul se dovedește eficient, mai cu seamă dacă ne gândim la paleta variată de cercetări întreprinse în aria geografică amintită; de asemenea, subliniem punctul în valoare a rezultatelor noi obținute prin ultimele campanii de săpături. Compartimentarea descoperirilor (neolitice, bronz, fier, romană, dacoromană și română), introducerea în circuitul istoriografic a numeroase concluzii arheologice (trecuri astfel carecum dincolo de pragul acestei științe auxiliare, dar indispensabile

istoriei), exprimă necesitatea conjugării științelor în relevarea evoluției istorice a oricărei comunități umane, în cazul de față al comunității de pe cuprinsul de pămînt situat în partea central-vestică a patriei noastre.

Sinteza propusă de arheologul din Oradea merită toată atenția și părerea noastră este că o atare sistematizare a studiilor întreprinse pînă la un moment dat ar trebui realizată la scară națională, astfel încît istoricii să beneficieze din plin de totalitatea concluziilor aduse de arheologi. Desigur, spiritul critic s-ar cuveni să fie accentuat în asemenea demersuri pentru a nu scăpa erori fie ele și de detaliu. S. Dumitrașcu ignoră în bună parte, planul tehnic al cercetării de teren, evaluînd rolul descoperirilor sau aducînd concluzii importante cu privire la epoca hallstattiană a fierului, la epoca dacică ori la civilizația dacoromană. Cu siguranță, textul va sluji, sub raportul informației, istoricului pornit să scrie monografia regiunii Munților Apuseni.

La același capitol de istorie veche semnalăm și alte contribuții, în marea lor majoritate rapoarte ale săpăturilor efectuate în anii din urmă. Amintim informațiile referitoare la cercetările de tip arheologic efectuate la Suplacu de Barcău (D. Ignat), Fegernicu Nou și Petrani Poala (S. Dumitrașcu și A. Iladnagy), Șoimi (I. Emödi) etc.

Relativ la o altă perioadă istorică și, bineînțeles, la un conținut cu totul diferit, ne-a reținut atenția minuția cercetării lui Florian Dudaș, specialistul în carte veche al muzeului Țării Crișurilor. Pasionat în cunoașterea și circulația tipăriturilor, capitol esențial (deși precar reprezentat în revistele noastre de specialitate). În lămurirea marilor bogății spirituale, Dudaș pune la dispoziția cărturarilor de sinteză un nou material informativ de importanță deosebită: e vorba de manuscrisele realizate după *Cazania lui Varlaam* descoperite în vestul Transilvaniei. Numeroasele investigații în teren, dublate de o foarte bună documentare în arhive și bibliotecă, au dat posibilitatea tinărului dar experimentatului cercetător să identifice multe

din exemplarele *Cazaniei* care au circulat în această regiune a României. Rostul unei asemenea lucrări se desprinde din însăși destinul ei: cunoașterea importanței culturale, istorice și grafice a exemplarelor prezentate. În cazul de față concluzia e întărită de observația autorului potrivit căreia manuscrisele realizate după *Cazania lui Varlaam* „sint pe atît de prețuite pe cit de puțin cunoscute”. Dealtmînteri, oricare ar fi ele, problemele literaturii vechi solicită din ce în ce mai mult o dezbateră publică, o dezbateră colectivă, cointeresarea specialiștilor și criticilor dînd posibilitatea rezolvării problemelor capitale ce stau în calea viitoarei sinteze.

O consistentă activitate desfășoară cercetătorul Violel Faur, ale cărui studii valorifică informații arhivistice necunoscute în legătură cu învățămîntul și societățile de cultură din Oradea, ori pun în valoare publicații științifice contemporane cu o circulație restrînsă. Pentru o mai temeinică cunoaștere a vieții culturale a orașului, autorul publică manuscrisul privitor la statutele societății pentru înființarea unei școli secundare românești de fete în anul 1880 precum și manuscrisul cuprinzînd statutele societății culturale „Dacia Traiană” a studenților români din Bihor. Prin lucrarea *Contribuția publicației orădene „Lucrări științifice” la reconsiderarea istoriei locale*, autorul asigură un acces mai rapid la conținutul comunicărilor incluse în anuarul Institutului de Învățămînt Superior din Oradea, realizînd o bibliografie analitică a articolelor de profil istoric. În felul acesta V. Faur considera (pe bună dreptate) că vine „în întîmplarea interesului celor preocupați de cunoașterea istoriei Bihorului”. Surprinde în mod plăcut analiza critică a textelor consemnate, ea validînd sau invalidînd concluzii după cum la fel ne surprinde remarcă obiectivă asupra unor demersuri științifice mai mult sau mai puțin discutabile, dar care pe măsura evoluției comentariului este dublată de informații directe relativ la contribuția sau necontribuția textului vizat. În virtutea acestor merite credem că interesul muzeografului orădean se poate deplasa (cu mai mult curaj) chiar la arii mai întinse cuprinzînd subiecte de un interes istoriografic național; dealtfel, monografiile redactate pînă în prezent (vezi *Societatea de lectură din Oradea 1852—1872* și *Cultura românilor bihoreni între anii 1849—1918* — teză de doctorat) sînt un exemplu cit se poate de grăitor asupra resurselor și seriozității întreprinderilor sale științifice.

În sumarul periodicului figurează alți autori care îndeobște publică materiale axate pe teme de istorie modernă a românilor; ei și-au fixat atenția asupra prezentării unor episoade din viața și activitatea personalități-

lor politice și culturale, unii mergînd chiar mai departe și înfățișînd figuri de seamă prin prisma textelor lăsate de istoriografia noastră mai veche sau mai nouă.

Pe cîteva pagini, sub semnătura lui Ioan Chindriș, sînt inserate crimpeie inedite din activitatea culturală a luministului ardelean Samuil Vulcan, continuatorul lui Ignatie Dărăban în scaunul episcopatului romano-catolic de Oradea. Viața „acestui cărturar de excepție este relativ bine cunoscută — scrie autorul clujean — deși unele revelații de arhivă viu (incă — n.n.) să-i contureze profilul în detalii din ce în ce mai elocvente”. În cazul de față este vorba de o epistolă-circulară pe care Samuil Vulcan o adresase protopopilor din propria-i dieceză („document caracteristic luminist” n.a.) și care prin conținutul ei servea drept apel în sprijinirea și lansarea noilor cărți tipărite ori aflate în curs de apariție. În 1823 episcopul „recomanda” „Ex Officio” o carte de obstetrică, știință dacă nu condamnată, la 1823 de morala ipocrită a bisericii, dar cel puțin ocolită cu obstinată pudoare, apoi o carte cu cîntece de petrecere și, în fine, o gramatică. În mod firesc, el recomanda cu predilecție importanta lucrare a lui Vasile Pop, care însă nu a mai apucat să iasă de sub tipar”. I. Chindriș comentează pertinent conținutul și semnificația documentului menționat, concluzionînd în chip metaforic că scrisoarea lui S. Vulcan reprezenta pentru începutul veacului al XIX-lea „un pașaport de ieșire din mentalitatea medievală”, ceea ce nu numai că este frumos spus, ci și foarte adevărat mai cu seamă dacă ne gîndim că în acea perioadă avea loc geneza spiritualității moderne românești sub auspiciile luminilor ardeleni emanate din Blajul sau Oradea secolului al XVIII-lea.

Interesantă ni se pare rememorarea ecoului în timp a personalității Ecaterinei Varga și modul cum a fost el receptat de istoriografie pe parcursul unui veac și mai bine. În introducerea lucrării sale, Gelu Neamțu arată că în istoriografia noastră, Ecaterina Varga ar fi ocupat un loc destul de modest, dacă în împrejurările dramatice nu ar fi fost amestecat și numele lui Andrei Șaguna pe vremea aceea vicarul general al Transilvaniei. „Acest fapt abil manevrat de autorități și apoi de unii istorici, a declanșat o vică polemică între români, transformîndu-se ulterior, chiar într-o armă confesională. S-a ajuns pînă la atacuri de ordin personal, nesesizîndu-se în suficientă măsură, din păcate, de către niciuna din părțile aflate în polemică, adevărul, atît de simplu și de evident, că greutatea răspunderii cădea în fond pe umerii autorităților nobilitare de la Viena și din Transilvania și că deplasarea întregii răspunderi pe umerii lui Șaguna a constituit, de fapt, un rafinat mijloc de a

compromițe o personalitate de prim rang și a încerca astfel dezbinarea mișcării naționale de eliberare a românilor ardeleni"... Justificări și explicații competente cu atât mai mult cu cât ipostazele în care a fost înfățișată Ecaterina Varga de literatura istorică n-au fost real-obiective. Retrospectiva cercetătorului clujean reprezintă în fond o necesară comparație critică a principalelor izvoare (de la „Gazeta de Transilvania” și „Erdélyi Hirado” — 1847, la paginile lui Simion Balint publicate în „Transilvania” — 1876, de la articolul lui Iosif Sterca Șuluțiu, *O lacrimă fierbinte* și *Biografia lui Șaguna* scrisă de N. Popea, la răspunsul lui G. Barițiu, de la monografia lui I. Lupaș dedicată mitropolitului Șaguna și de la studiile și documentele publicate de S. Dragomir la textele literaturii de specialitate în limba maghiară. Înscrise de istorici de seamă ca : Jakab Elek, Toth Zoltán, Kiss András, Egyéd Akos) istoriografice și aceasta tocmai pentru a sublinia „controversatele relații Șaguna-Varga, Șaguna-autorități, Șaguna-popor” cit și pentru o mai clară înțelegere a momentului istoric care a pus față în față cele două personalități.

Cîteva din articolele inserate în revistă merită a fi pomenite pentru materialul nou, extras din arhive și supus unei prime analize și aprecieri istorice. Considerăm o contribuție importantă micromonografia dedicată băilor termale „1 Mai” de lângă Oradea, de către I. Calușer și T. Sfirlea, după cum apreciem și strădanile, de data aceasta utile, ale muzeografilor timișorene E. Boruga de a extinde și reactualiza totodată imaginea asupra cunoscutei scriitoare din Banat, Emilia Lungu-Puhallo. În aceeași suită am fi dorit să înșirăm și articolul publicistului Gh. Șora referitor la legăturile lui Titu Maiorescu cu scriitorii din Transilvania și Banat. Din nefericire însă, trebuie să subliniem, că, frecvența textelor tipărite nu implică imediat și autoritate. Articolul se dorește o încercare „de a remarcă cîteva din acele momente ce au stat la baza raporturilor dintre T. Maiorescu și scriitorii din Transilvania și Banat” propunându-și să prezinte „evoluția lor ca un marș triumfal al „Junimii”, al ideilor criticului”. Cum însă?

În nici un caz așa cum s-ar cuveni unui subiect istorico-literar de asemenea importanță. Mai întâi că unele din studiile dedicate acestui capitol sînt revelatoare, și cu toate acestea, bibliografia problemei este ignorată de autor, ceea ce diminuează de la bun început natura științifică a demersului său. Mai apoi, credem că, analizînd aspectele identice sub raportul atitudinilor și receptărilor lor reciproce, era necesar să avem în vedere o paletă cit mai variată de scrieri, literare istorice, filozofice, să judecăm în prim plan personalitățile de primă mărime precum Treboniu Laurian, Gheorghe Barițiu, Timotei Cipariu, sau se impunea să utilizăm masivitatea corespondenței edite sau inedite aflată în bibliotecile și arhivele noastre. Un subiect de anvergura celui amintit ar pretinde nu consultarea a două sau trei periodice („Familia” și „Convorbiri literare” sînt totuși insuficiente), ci a cel puțin cîteva zeci de reviste tipărite în Transilvania și în România a celei epoci. În paranteză fie spus, aprecierile lui Maiorescu pe marginea poezilor lui Victor Vlad Delamarina și a altor scriitori dialectali, în nici un caz nu reflectă „unul din momentele ce au stat la baza raporturilor dintre Titu Maiorescu și scriitorii din Transilvania și Banat” (p. 597) așa cum susține cu fantezie Gheorghe Șora.

Al X-lea volum al „Crisiei” se încheie cu rubrica de recenzii, note și bibliografii pe marginea unor lucrări de seamă editate cu puțini ani în urmă sau (în cazul bibliografiilor) pe marginea unor prestigioase reviste, precum „Familia”. Sînt comentate cu atenție și nu fără spirit de discernămint *Voievodatul Transilvaniei* de Ștefan Pascu, *Feronerie populară din Bihor* de Aurel Chiriac, *Székely felkelés 1595—1596* (Răscoala secuilor), ediția de *Serieri* din opera lui Damaschin Bojinea realizată de N. Boșșan, *Jurnalul* Marthei Bibescu.

În concluzie, revista își revendică un meritos loc în seria publicațiilor științifice editate de muzeele din România.

Victor Neumann

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieții științifice, Recenzii, Revista revistelor, Însemnări, Buletin bibliografic, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sint prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sint rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Autorii au dreptul la un număr de 30 de extrase.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD EST EUROPÉENNES
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE CLUJ-NAPOCA
- ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A.D. XENOPOL” — IAȘI
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
 - SERIA ARTA PLASTICĂ
 - SERIA TEATRU — MUZICA — CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
 - SÉRIE BEAUX-ARTS
 - SÉRIE THÉÂTRE — MUSIQUE — CINÉMA

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- VICTOR AXENCIUC, IOAN TIBERIAN, *Premise economice ale formării statului național unitar român*, 1979, 322 p., 27 lei.
- MIRCEA PETRESCU DÎMBOVIȚA, *Depozitele de bronzuri din România*, 1979, 390 p., 51 lei.
- ION BARNEA și colab., *Tropaeum Traiani, I. Cetatea*, 1979, 258 p., 38 lei.
- LIGIA BĂRZU, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacie*, 1979, 138 p., 10 lei.
- RADU POPA, MONICA MĂRGINEANU CĂRSTOIU, *Mărturiile de civilizație medievală românească*, 1979, 162 p., 28 lei.
- * * * *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române, C. Transilvania*, vol. II, 1979, LXI + 475 p., 35 lei.
- ION I. RUSSU, *Daco-geții în Imperiul Roman*, 1980, 115 p., 8,75 lei.
- MIRCEA MUȘAT, *Izvoare și mărturiile strălune despre strămoșii poporului român*, 1980, 158 p., 11 lei.
- MUSTAFA A. MEHMET, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase. III. Sfârșitul sec. XVI — începutul sec. XIX*, 1980, 444 p., 37 lei.
- ȘERBAN BOBANCU, SAMOILĂ CORNEL, EMIL POENARU, *Calendarul de la Sarmisegetusa Regia*, 1980, 191 p., 11 lei.
- VIRGIL MIHĂILESCU BÎRLIBA, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, 1980, 312 p., 19,50 lei.
- * * * *Nouvelles études d'histoire. VI/1 + VI/2*, 1980, 326 + 340 p. 26 + 28 lei.
- * * * *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. Documente externe*, 1980, 496 p., 32 lei.
- * * * *Inscripțiile Daciei Romane*, III/2, 1980, 484 p., 34 lei.
- * * * *Inscripțiile din Scythia Minor*, vol. V, 1980, 351 p. + 317 fig., 35 lei.
- VALENTIN AL. GEORGESCU, *Bilanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, 1980, 296 p., 22,50 lei.
- VENIAMIN CIOBANU, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, 1980, 239 p., 11,50 lei.
- MARIA HOLBAN, *Din cronică relatiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, 1981, 310 p., 21,50 lei.
- MIRCEA MUȘAT, ION ARDELEANU, *Unitate, continuitate și ascensiune în mișcarea muncitorească din România 1821—1948*, 1981, 342 p., 12 lei.
- OLGA CIGANCI, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636—1746*, 1981, 208 p., 12 lei.

RM ISSN CO—3870

